СЕРДИКА

ACADÉMIE BULGARE DES SCIENCES

INSTITUT D'ARCHÉOLOGIE ET MUSÉE

SERDICA

MATÉRIAUX ET RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES

TOME 1er

SOFIA · 1964

ÉDITIONS DE L'ACADÉMIE BULGARE DES SCIENCES

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ И МУЕЗЕЙ

СЕРДИКА

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ МАТЕРИАЛИ И ПРОУЧВАНИЯ

ТОМ 1

СОФИЯ · 1964

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Отговорен редактор

Т. ГЕРАСИМОВ

ПРЕДГОВОР

Древна Сердика, предшественицата на сегашната ни столица, през римската епоха е била един от значителните градове във вътрешността на Балканския полуостров. Удобното й географско положение като възел на големи съобщителни артерии, които са свързвали Запада, Адриатическо море и Дунава с Бяло море и Мала Азия, е спомогнало тя да се развие твърде рано във важен търговски и административен център на провинция Тракия. Още при император Марк Улпий Траян (98—117), от когото градът получил прозвището Улпия, се поставя и началото на благоустройствените и строителните работи на града. Това намира израз в ласкателния епитет „най-светъл (славен)", срещан в официални надписи.[1] Значението на Сердика е изтъкнато от Константин Велики, който я нарича „моя Рим".

За съжаление многовековното минало на древния блестящ град на сердите за нас е останало забулено в много отношения. Тежко разрушаван при нашествия и войни последователно от готи, хуни, българи и турци, в него не са се запазили писмени паметници от древната епоха. От някогашните монументални обществени постройки е запазена само култовата сграда (мартирион) от IV в., сега известна под името „Св. Георги". Тя е оцеляла благодарение на своя масивен строеж и на възможността в течение на вековете да бъде преустроявана с оглед на ново предназначение.[2]

Останките от древна Сердика и от средновековния Средец лежат под един 3—4, а на места до 8—9 м дебел землен пласт, при разкопаването на който са откривани части от каменната украса на монументални сгради и цели основи и помещения от тях.

Подробното археологическо проучване на Сердика доскоро бе невъзможно, защото върху мястото на античния град днес се издига съвременна София.

Разрушенията от бомбардировките през януари—март 1944 г. наложиха тежко пострадалият център на София да бъде основно преустроен и отново изграден. По решение на партията и правителството на мястото на разрушените многобройни големи и малки сгради тук трябваше да се издигнат четири нови монументални обществени постройки. Видоизмени се значително и разположението на улиците. За построяването на новите сгради (хотел „Балкан", сградата източно от църквата „Св. Георги", Централния универсален магазин и Министерския съвет) се предприе разчистване и разкопаване на обширна площ, включена между улиците бул. „Ал. Стамболийски", бул. „Г. Димитров", „Триадица", „Леге" и пл. „Ленин". При тези разкопки от страна на Археологическия институт и музей при БАН се предприеха и археологически изследвания, които ни позволиха да надникнем в миналото на античния град Сердика и средновековния Средец. Археологическото изследване на Сердика започна още през 1949 г., когато бяха изкопани основите на Партийния дом. Работата на терена, предназначен за изграждане на споменатите четири постройки, започна през ноември 1952 г. и продължи до май 1953 г.

Въпреки добрата воля и съвестните усилия на всички участници в разкопките трябва да признаем, че резултатите от проучванията, колкото и значителни да са, не са онези, които биха

---

[1] Г. Кацаров, Принос към старата история на София, София, 1910, стр. 18.

[2] Г. Кацаров, цит. съч., стр. 24; С. Бобчев, Сердика, София, 1943, стр. 17 и сл.

се получили при една системна и внимателна работа, предприета специално с археологически цели. Археологическото изследване на центъра на София се предприе и води на базата на спасителни разкопки, започнати бързо и усилено с участието на мощна земекопна техника. Археологическият институт и музей, късно предизвестени за започването на големите изкопи за основи на новите строежи, не разполагаха с време и средства да организират необходимата домакинска база и в това отношение останаха напълно зависими от добрата воля, средствата и работната ръка на строителното предприятие. Най-големи трудности идваха от обстоятелството, че разкопаването започна почти едновременно върху една обширна площ. За разкопки, водени едновременно в такива големи размери, Археологическият институт и музей не разполагаха с достатъчен брой компетентни лица, които да участвуват в две смени през деня, въпреки че за целта бяха мобилизирани всичките научни и технически сътрудници, а Музеят за история на София от своя страна постави на разположение за разкопките сътрудниците си М. Станчева и В. Помадова.

Ускореният темп на разкопаването също затрудни работата на археолозите, обаче Дирекцията на строителното обединение показа разбирателство и отзивчивост. По наше настояване разкриваните останки от древни строежи бяха оставяни известно време за изследване и документиране.

На терена на сегашния Министерски съвет за основи на сградите се копаеха правоъгълни кладенци („стъпки") 2,20 на 2 м с дълбочина 7—8 м. При тях се явиха нови трудности: появилата се подпочвена вода бързо наводни стените и изпълни дъната на тези изкопи, вследствие на което разкрилите се първоначално останки от антични зидове в повечето случаи не можаха да бъдат заснети. Мъгливите дни през декември 1952 и януари 1953 г. не позволиха да се снемат много моменти от разкопките и от откритите паметници, които след изкопаването подлежаха на разрушаване. Поради това във фотодокументацията има доста празнини.

Нееднаквият начин, по който се правеха изкопите за основи в четирите обекта, се отрази и в нашите проучвания. На обектите хотел „Балкан" и източно от църквата „Св. Георги" теренът бе изкопан изцяло, което позволи да се проследят и проучат плановете и строежът на останките от антични и средновековни постройки. За основите на Министерския съвет и част от Централния универсален магазин бяха изкопани „стъпки" — правоъгълни дупки (2,20×2 м), дълбоки 7—9 м, което обстоятелство попречи да се разкрият и проследят основите на повечето стари сгради.

Преди да приключим, считаме за дълг да изброим екипите от научни и технически сътрудници на института, които бяха натоварени да участвуват в археологическото проучване на центъра на София и на чиито добросъвестни усилия се дължат получените резултати. Отначало за отговорник на обекта хотел „Балкан" бе определена В. Мавродинова, а след това ръководството на разкопките в този сектор бе поето от Т. Иванов. Тук сътрудничиха М. Чичикова, Л. Огненова, С. Георгиева, Й. Чангова, А. Алексиева, Е. Манова и архитект С. Бобчев. При изкопите на обекта „Св. Георги" и източно от него работи Ив. Венедиков като отговорник, при сътрудничеството на В. Бешевлиев, Й. Чангова, арх. Ст. Бояджиев. Обектът на Централния универсален магазин бе проучван под ръководството на Ст. Михайлов и сътрудничеството на В. Помадова, М. Станчева, А. Алексиева, Зл. Морфова, В. Миков, арх. Д. Панайотова, арх. С. Бобчев и арх. В. Ангелов. На терена на Министерския съвет работиха като отговорник Ив. Жандова и сътрудници Г. Георгиев, Ст. Станчев, Н. Джамбазов, М. Станчева и арх. Д. Джидров.

Прибирането на дребните находки от четирите обекта бе възложено на скулптора при музея Д. Бучински, а фотографирането на откриваните паметници се извършваше от П. Хлебаров и Н. Огнянова. От научния съвет на института за главен ръководител на разкопките в центъра бе определен Т. Герасимов.

Въпреки всички изтъкнати затруднения, които срещнахме в хода на изследванията ни и повечето от които впоследствие бяха преодолени, получиха се доста важни в научно отношение резултати.

Така в пространството между хотел „Балкан" и източно от църквата „Св. Георги" бяха открити останки от тракийското селище, върху което следваше пластът с основи от сгради от римска Сердика. Разкопките позволиха да се установи част от топографията на античния град.

Разкрита бе мрежа от улици, ограждащи квартали с малки размери. Проучени бяха канализационните и водопроводните съоръжения. Установен бе обсегът и планът на крепостните стени на Сердика. Можаха да се открият източната и северната порта на града. От обществените сгради бяха разкопани останките на булевтериона (градския съвет) под хотел „Балкан" с основите на амфитеатрално разположените седалища. Разкрито бе преддверието на „Св. Георги" и по този начин се изясни първоначалният план и предназначението на тази сграда (мартирион). Източно от нея бяха изкопани основите и част от стените на друга сграда с осмоъгълно централно помещение. На запад, пред фронталната част на хотела, бяха разкрити основи и части от каменната украса на монументална сграда на два етажа. Северно от терена на ЦУМ бяха разкопани части от просторните антични бани на Сердика и др.

Разкопките показаха, че Сердика е била много пъти разрушавана и повечето от разрушените постройки не са били възстановени. Находките от средновековния Средец в проучвания терен бяха сравнително малко.

В настоящия първи том от сборник „Сердика" се публикува само една част от материалите за разкопаните и проучени обекти в центъра на София.

Т. Герасимов

РАЗКОПКИ ВЪРХУ ПЛОЩТА НА ХОТЕЛ „БАЛКАН“ В ЦЕНТЪРА НА СОФИЯ ПРЕЗ 1952—1953 Г.

Т. Иванов и С. Бобчев

Спасителните разкопки върху площта на хотел „Балкан“ в центъра на София започнаха през ноември 1952 г. и продължиха до май 1953 г. Обаче през 1953 и 1954 г. при изкопите за прокарване на топлопровод, канализация и водопроводна мрежа за нуждите на хотела се откриха останки от антични сгради и от градския площад (форума), които бяха своевременно фиксирани, заснети и проучени на самото място. За разлика от останалите три обекта, споменати в увода към настоящия том, цялата строителна площ на хотел „Балкан“ беше разкопана до здрава почва. Това благоприятно обстоятелство даде възможност да се разкрият цялостно или големи части от няколко антични сгради и да се установи относителна хронология както на отделните сгради така и на строителните периоди в една и съща сграда, каквато хронология липсваше при изследванията до 1952 г. Сега вече с по-голяма сигурност може да се каже кои сгради са ранни, кои са съвременни и кои са по-късни. Откритите развалини принадлежат на римската, особено на късноримската и ранновизантийската епоха. В проучения участък се откриха незначителни останки от времето на турското владичество в България.

Въпреки трудните условия за работа и лошите климатични особености на зимния сезон колективът показа високо съзнание и положи немалко усилия за по-цялостното разкриване, документиране и проучване на паметниците на културата в споменатия участък — хотел Балкан“.[1]

---

[1] Разкопките се извършиха от колектив в състав: старши научен сътрудник Теофил Иванов, ръководител, и научните сътрудници Сава Бобчев и Мария Чичикова. Колективът беше непрекъснато и активно подпомаган от член-кореспондент проф. Д. П. Димитров, директор на Археологическия институт и музей в София. За кратко време взеха участие още старши научният сътрудник Вера Иванова-Мавродинова, ръководител, научните сътрудници Соня Георгиева, Люба Огненова и Йорданка Чангова, канд. на ист. науки Екатерина Манова и библиотекарката при Археологическия институт Ана Алексиева-Балканска.

Архитектурното заснемане извърши арх. С. Бобчев, а нивелирането Йордан Данчев, техник-землемер от отдел „Кадастър и регулация“ при управление „Архитектура“ на Софийския градски народен съвет, с ценното съдействие на арх. Кирил Калинов, началник на управлението. Фотографската документация направиха Петър Хлебаров и Невяна Огнянова от Археологическия музей. Грижата за прибиране на подвижните старини имаше Димитър Бучински, скулптор при Археологическия музей.

Настоящият труд е написан от Теофил Иванов с изключение на разделите „Сграда V“ и „Сграда VI“, изследвани от арх. С. Бобчев. Сграда V е частично разкрита през 1951 г. при изкопните работи за сградата на Детмаг на бул. „Ал. Стамболийски“. Включена е в настоящата статия поради съседството ѝ с проучения сектор през 1952—1953 г. Плановете и рисунките са изпълнени от арх. С. Бобчев при тясното сътрудничество на Т. Иванов.

Тук изказваме нашата благодарност на всички, които взеха участие в разкопките.

А. ГРАДОУСТРОЙСТВО И АРХИТЕКТУРА НА ЦЕНТЪРА НА СЕРДИКА

ГРАДСКИЯТ ПЛОЩАД (ФОРУМЪТ)

Археологическият обект хотел „Балкан" имаше правоъгълно очертание, което обхващаше площ около 3400 кв. м, включена в следните граници. На изток той достигаше до разкритата до 1952 г. по-голяма част от античната сграда, известна под името църква „Св. Георги", и новите сгради до тази линия, на запад до площад „В. И. Ленин", на север до началото на булевард „Дондуков", сега ларгото между булевард „Г. Димитров" и Партийния дом, и на юг до булевард „Ал. Стамболийски" (табл. II и III). Резултатите от разкопките хвърлиха обилна светлина върху част от градоустройствения план и обществената архитектура на Сердика и при това на нейния център през римската и ранновизантийската епоха, особено през късната античност (от края на III до края на VI в.), когато Сердика е била главен град на провинция Вътрешна Дакия.[1] Попълниха се празните места в топографията на града. Бяха открити интересни паметници за проучване на цялостната история на Сердика, които допълват досегашните знания за нея. На първо място трябва да се отбележи откриването на дълго търсения градски площад (форум) — средището на административния, икономическия, културния и религиозния живот в Сердика. Установи се, че той е имал издължена правоъгълна форма и е бил ориентиран в посока север—юг, с отклонение от 8° на североизток. Половината от него се простираше под западната част на строителната площадка на хотел „Балкан", а другата половина отиваше под сегашния тротоар пред главния вход на хотела и под платното на площад „В. И. Ленин", на 13,5 м навън от западната строителна линия на хотела. Ширината на форума е била 26 м, ограничена от изток от сградата на градския съвет (булевтериона — сграда I) и сграда II, а на запад от каменния бордюр, който се откри допълнително при изкопни работи за топлопровода на хотела под площад „В. И. Ленин" (табл. III). Цялата дължина на форума не можа да се установи, понеже северната му част излизаше вън от строителната площадка на хотела. През 1953—1954 г. при изкопи на север от хотела можа да се проследи форумът на дължина от 65 м, смятано от античната сграда IV, разположена на южната страна на градския площад. Върху така очертаното пространство не се намериха никакви останки от антични сгради, свидетелство, че се касае за градския площад на Сердика. По време на разкопките се добрахме и до други

Обр. 1. Зидан главен канал под градския площад на Сердика
Abb. 1. Gemauerter Hauptkanal unter dem Stadtplatz von Serdica

Обр. 2. Тухленото дъно на канала под градския площад
Abb. 2. Die Ziegelsteinsohle des Kanals unter dem Stadtplatz

[1] За създаването и административното устройство на провинцията вж. В. Велков, Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV—VI в.). Проучвания и материали, София, 1959, стр. 79 и сл. и цитираната там литература.

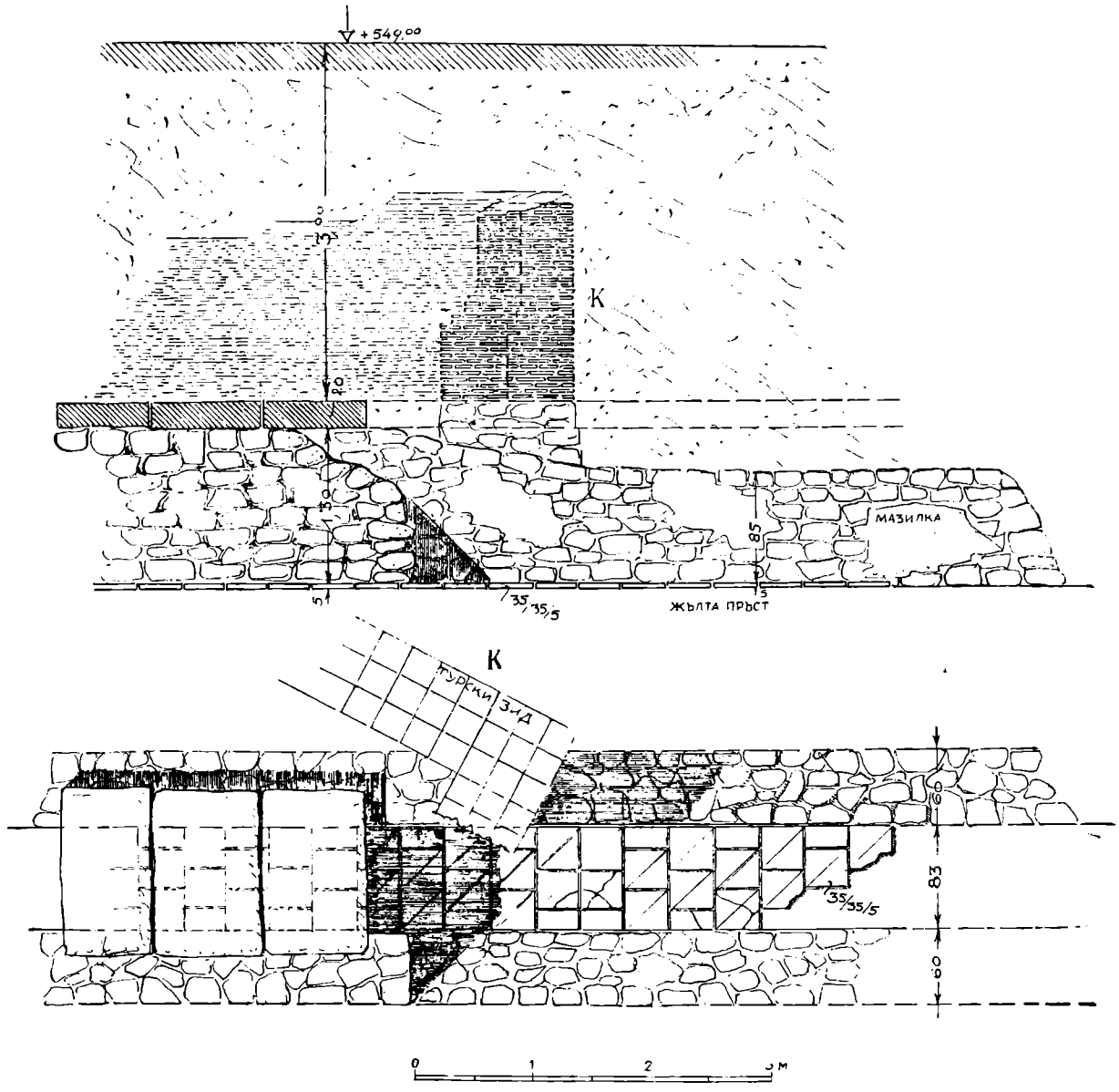

Обр. 3. Разрез и план на канала под градския площад
Abb. 3. Querschnitt und Plan des Kanals unter dem Stadtplatz

сигурни белези за локализирането на форума. Бяха открити части от източния и западния каменен бордюр и от каменната настилка на платното. Блоковете на западния бордюр са с различна дължина, най-често по-дълги от 1 м, широки и високи 0,4 м. Бордюрните блокове, които се откриха непосредствено до западната страна на градския съвет (сграда I), бяха дълги 0,73 м, 0,96 м, 1 м, 1,12 м и др., широки 0,35—0,4 м и високи 0,37—0,4 м. Настилката на площада се състоеше от добре издялани каменни плочи с правоъгълна форма с размери: 0,85 м×1,2 м, 0,85 м×1,3 м, 0,58 м×1,35 м, 0,51 м×1,03 м, 0,43 м×0,7 м и др. Дебелината им е 0,18—0,2 м. Плочите са поставени върху трамбована пръст. Каменната настилка на форума се намираше на +544,8 м над морското равнище, кота, измерена при северозападния ъгъл на булевтериона, или на 2,5 м под паважа на терена в 1952 г. (+547,3 м над морското равнище) (табл. III).

Канализация и водоснабдяване. На няколко места под каменната настилка на форума се откриха останки от зидан канал и зидан водопровод. Каналът не следваше посоката

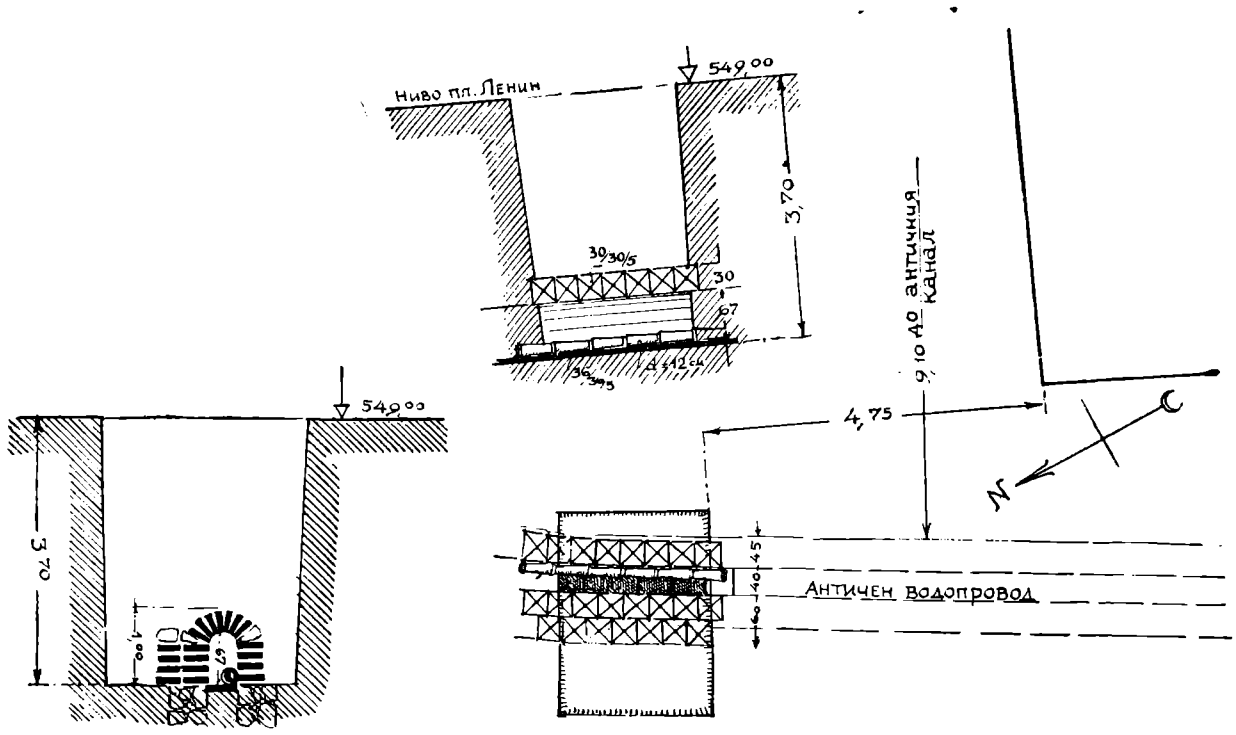

Обр. 4. Разрез на зидания главен водопровод под градския площад на Сердика
Abb. 4. Querschnitt der gemauerten Hauptwasserleitung unter dem Stadtplatz von Serdica

север—юг на форума, а се отклоняваше в посока североизток—югозапад. Разстоянието между него и северозападния ъгъл на сграда I (булевтериона) беше 4,5 м, докато между него и сграда II — 8,5 м. Разликата от 4 м е върху едно протежение само от около 30 м. Това отклонение ни кара да предполагаме, че каналът е по-ранен, отколкото оформлението на форума (което констатирахме по време на разкопките), станало през късноримската епоха (края на III в.). Каналът има следното устройство. Стените му са изградени от речни камъни, свързани с хоросан, направен от бяла вар и жълтеникав пясък. Хоросанът се различава от хоросана на откритите сгради около площада. При тях той е примесен с късчета от червени тухли или керемиди. Стените са широки 0,6 м. Подът е постлан с червени квадратни тухли с размери 0,35×0,35×0,05 м, поставени върху плътна жълта пръст. Отгоре каналът е покрит с каменните плочи на площадната настилка. Вътрешната ширина на канала е 0,83 м, а дълбочината му е 1,3 м (обр. 1—3, табл. III). Вътрешността на канала беше изпълнена с утайки и фрагменти от римски глинени съдове.

В югозападната част на строителната площадка на хотел „Балкан" се откри разрушено правоъгълно помещение (склад) с вътрешна ширина 3 м (табл. III, К и обр. 3). Основите му стигаха до каменната настилка на градския площад. Стените му са направени от тънки червени тухли, свързани с хоросан, смесен с късчета от червени тухли с ширина 0,9 м. Югозападната стена е широка 1,2 м. Максималната височина достига до 1,7 м. Това помещение е имало полуцилиндричен свод, направен от тухли, за което може да се съди по напълно запазените аналогични помещения-складове от времето на турското владичество в София, открити при изкопните работи за Централния универсален магазин. На западната страна на строителната площадка попаднахме на част от друго такова помещение-склад (табл. III, Л).

Платното на античния площад беше пробито на две места от средновековни кладенци, единия открит в северозападния край на строителната площадка, а другия на запад от помещение № 4 на сграда II. Формата им беше цилиндрична. Външният диаметър беше 1,6 м, а вътрешният — 0,8 м. Стените бяха широки 0,4 м. Те бяха изградени от речни камъни без спойка. В кладенците се намериха фрагменти от глинени съдове от турското владичество. Те не можаха да бъдат разчистени до дъното и това попречи да се установи стратиграфията на хвърлените предмети.

Зидан водопровод се откри на 0,8 м навън от западната строителна линия на хотел „Балкан“ под каменната настилка на античния градски площад. Разкритата част от водопровода отстоеше на 9 м от зидания канал, който описахме по-горе. Водопроводът имаше посока североизток—югозапад, както каналът. Стените му и полуцилиндричният му свод бяха иззидани от червени тухли с размери 0,3×0,3×0,05 м. Отвътре стените бяха измазани с розова непропусклива мазилка, направена от вар, ситен пясък и ситно скълцани на прах червени тухли. Отвън тухлената зидария беше обвита от груба каменна зидария. Външната ширина на водопровода е 1,6 м. Вътрешната ширина е 0,4 м, а ширината на стените 0,6 м. Вътрешната дълбочина е 0,67 м Подът е постлан с тухли в един ред с размери 0,36×0,36×0,05 м (обр. 4). Той се намира на дълбочина 3,7 м (+545,3 м над морското равнище) от нивото на площад „В. И. Ленин“ (+549 м над морското равнище). Измерванията бяха направени върху част от зидания водопровод, която отстоеше на 4,75 м от северозападния ъгъл на хотел „Балкан“. Върху тухления под се откриха глинени тръби от същинския водопровод. Тръбите са дълги 0,4 м, с втулките 0,48 м. Външният им диаметър е 0,16 м, а диаметърът на втулките е 0,12 м. Под зидания водопровод се откриха две успоредни каменни стени, навярно останки от по-стар зидан водопровод. На запад от гореописания водопровод, долепена до него, се намери тухлена стеничка, изглежда част от зидан водопровод за втори тръбопровод.

Устройството на зиданите канали и водопроводи, техните размери и местоположение под форума показват по несъмнен начин, че това са главните канали и водопроводи на Сердика, с които са били свързани уличните канали и водопроводи. Засега още не е открит водоизточникът на Сердика, който несъмнено е събирал водата от близката Витоша планина.

УЛИЧНА МРЕЖА

Един от важните въпроси във връзка с градоустройствения план на Сердика е въпросът за уличната мрежа, за устройството на улиците и за комуникациите с форума. За да се разреши този въпрос, необходимо е да се разкрият големи площи от античния град. Разкопките северно от хотел „Балкан“ върху строителните площи на Централния универсален магазин и бившото Министерство на тежката промишленост дадоха възможност да се разкопаят частично няколко улици, които допълват картината на уличната мрежа около форума.[1] Обаче тук ние ще се спрем само на двете улици Е и Ж, открити под хотел „Балкан“, които също така предлагат известни данни за разрешаването на занимаващия ни въпрос. И двете улици започват от форума и вървят успоредно в посока запад—изток, като минават покрай северната и южната страна на църквата „Св. Георги“ и продължават до източната крепостна стена покрай ул. „Леге“, под сегашната източна входна колонада на бившото Министерство на електрификацията. Разстоянието между тях е 28,1 м, т. е. толкова, колкото е ширината на сграда II, която ги разделя. Тези две улици пресичат под прав ъгъл улица З, с посока север—юг, която минава между църквата „Св. Георги“ и античната сграда с октогон. По такъв начин между форума и улиците Е, Ж и З се ограничава правоъгълен блок (инсула) с дължина 70 м (изток—запад) и ширина 28,1 м (север—юг). Върху тази площ е била построена сграда II, а по-късно върху две трети части от нея античната сграда III, сега църква „Св. Георги“ (табл. III и VIII). Тази инсула се раз-

[1] Вж. в настоящия том статията на С. Бобчев, Археологически разкопки в центъра на София през 1953—1954 г. в участъка на ЦУМ и около него, табл. I.

личава по форма и размери от инсулите, разкрити или само очертани на север от форума, под Централния универсален магазин (блок № 1 и 2).[1]

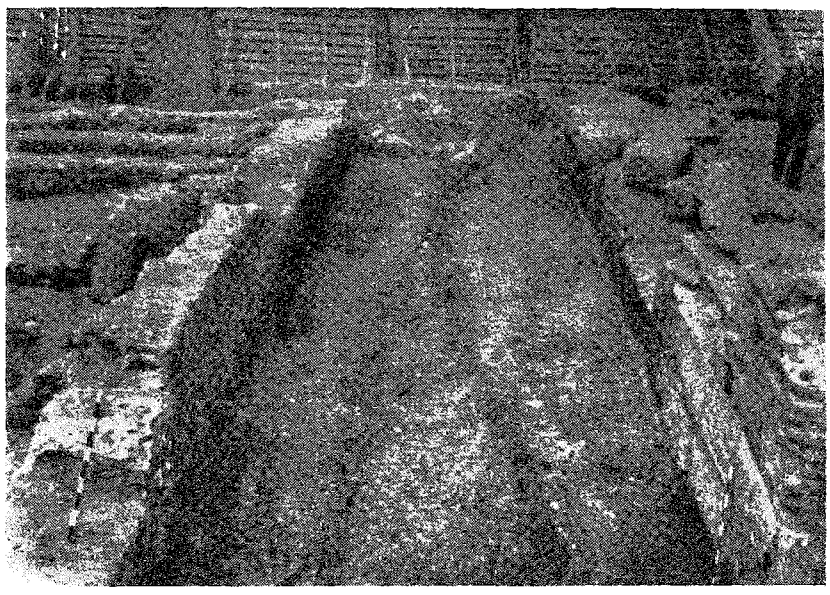

Обр. 5. Улица Е (поглед от изток към запад). Отдясно сграда I (булевтерионът), отляво сграда II
Abb. 5. Die Straße E (Blick von Osten nach Westen). Rechts das Gebäude I (das Bouleuterion), links das Gebäude II

Разглежданите улици Е и Ж са различно широки: улица Е — 3,22 м между сграда I и сграда II и 3,5 м на изток от тях (обр. 5). Улица Ж е значително по-широка — 9,8 м, свидетелство за нейното значение като важна улична артерия, която е водела към форума. Известните досега улици в Сердика имат също различни ширини.[2] Интересно е да се отбележи, че както тези две улици, така и други улици на Сердика нямат тротоари, поради което уличното платно достига до цокъла на сградите, разположени по двете страни на улиците. Каменната настилка на улиците Е и Ж беше ограбена и in situ се откри незначителна част. По цялото разкрито протежение на улица Е (до източната строителна линия на хотел „Балкан") не беше запазена нито една каменна плоча. Настилка от каменни плочи се откри на изток от нашия обект. В южния проход на портата-арка, която се е издигала в началото на улица Ж, непосредствено до градския площад, между сграда II и сграда IV, се намериха на място няколко каменни плочи с правоъгълна форма — 1,2×0,9 м и дебелина 0,2 м. Те лежаха направо върху пръстта.

Обр. 6. Глинен водопровод под платното на улица Е
Abb. 6. Tonwasserleitung unter der Fahrbahn der Straße E

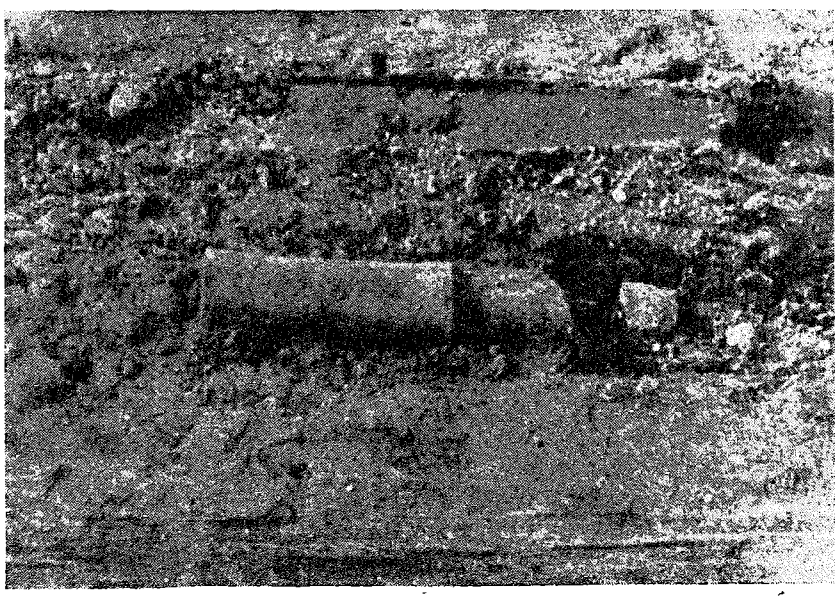

Под улица Е не се откриха никакви останки от зидан канал, а под улица Ж се намериха два зидани канала с посока изток—запад. Глинени водопроводи са вървели под настилката и на двете улици. Почти по средата на улица Е (на 1,25 м от южната стена на сграда I) се намери глинен водопровод, от който бяха запазени само четири свързани помежду си тръби, всяка с дължина 0,5 м и

[1] С. Бобчев, цит. съч., стр. 109.

[2] Пак там, стр. 109.

външен диаметър 0,15 м (обр. 6). Този е късният водопровод, прокаран, когато е била оформена улица Е и са били построени сграда I и сграда II към края на III в. Преди тази дата по улицата са вървели други два глинени водопровода, единият вероятно по-ранен, а другият по-късен, на разстояние един от друг около 0,5 м (обр. 7 и 8). Северният водопровод отстои на 2,1 м от вътрешната страна на северната стена на сграда II. Той е по-добре запазен, отколкото южният. Тръбите му са дълги 0,43 м, а заедно с втулката на единия край 0,465 м. Външният диаметър при краищата е 0,14 м, а по средата 0,115 м. Втулката има външен диаметър 0,105 м и вътрешен диаметър 0,09 м. Дебелината на стените на тръбите е 0,015 м. Тръбите са свързани помежду си освен чрез втулките още и с бяла материя, вероятно вар. Заслужава да се отбележи фактът, че двата водопровода се пресичат от напречните стени на северните помещения на сграда II, свидетелство, че те са функционирали до построяването на сградата. След тяхното изоставяне започнал да функционира гореспоменатият водопровод по средата на стеснената улица Е. Оттук произхожда изводът за по-ранния период на улица Е, която тогава била много по-широка, щом като северните помещения на сграда II били построени върху нейното платно. Към това трябва да се прибавят още два факта. Под южната част на сграда I се намери каменен зид

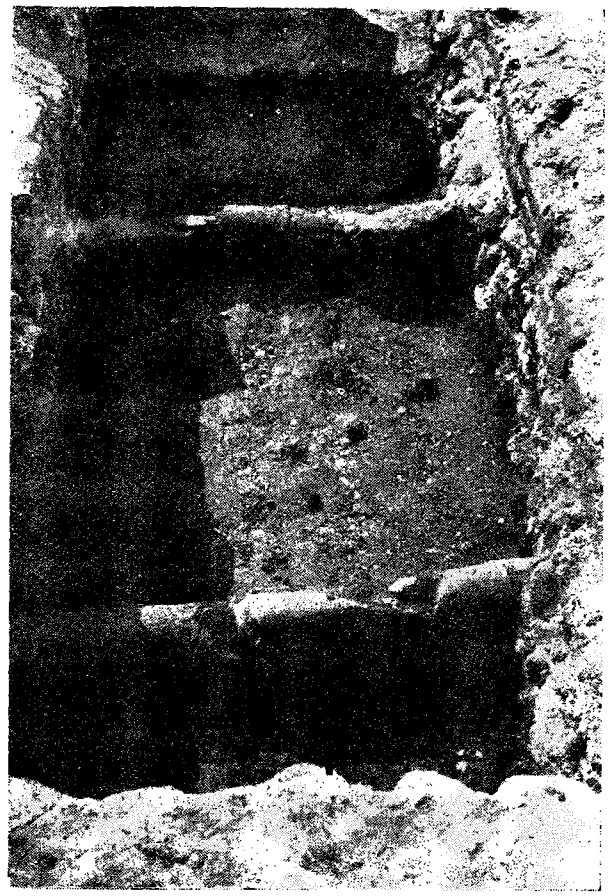

Обр. 7. Два глинени водопровода под северните помещения на сграда II
Abb. 7. Zwei Tonwasserleitungen unter den nördlichen Räumen des Gebäudes II

Обр. 8. Глинен водопровод под северната апсида на входния вестибюл на сграда III (църква „Св. Георги“)
Abb. 8. Tonwasserleitung unter der nördlichen Apsis des Eingangsvestibulums des Gebäudes III (Georgskirche)

(М—М), направен от речни камъни, свързани с бял хоросан, широк 0,53 м, с посока изток—запад намиращ се на 2,5 м на север от южната строителна линия на сграда I. Долният край на основата на този зид лежеше на 0,75 м под основите на радиалните стени на амфитеатралната сграда I Б (втория период). Когато била издигната сграда I, въпросният зид бил пресечен от нейните зидове. Несъмнено той е бил част от помещение на сграда, която се е простирала на това място в по-ранния период на Сердика (обр. 9, табл. V). Макар че беше разкопана цялата площ на сграда I на голяма дълбочина, която стигна до здрава почва, не се

Обр. 9. Каменен зид М—М, открит под сграда I
Abb. 9. Steinmauer M—M unter dem Gebäude I

откриха други зидове от споменатата сграда. В дълбокия изкоп в югоизточния ъгъл на първоначалната сграда I А, покрай споменатия зид М—М, се откриха фрагменти от гипсова щукатура (обр. 10) — украса на стени — и две римски монети, едната от Антонин Пий (137—160), а другата от Марк Аврелий (161—180). Несъмнено е, че щуковата украса не принадлежи към сграда I А, нито към още по-късното ѝ преустройство в сграда I Б, а към една по-ранна сграда от втората половина на II в., част от която е зид М—М. До северната стена на помещение № 2 на сграда II се намери по-стар зид, пресечен от зидовете на сграда II. Колко е била широка първоначално улица Е, не можа да се установи. Ако допуснем, че двата описани успоредни зида са били крайните зидове на сградите, които са оформяли улица Е, би могло да се предположи една ширина от 11,22 м. Обаче такава ширина не е възможна, като вземем пред вид ширината на улица Ж (9,8 м), която е по-важна улица. Тя е била малко по-тясна. Също така не е допустимо по-късно улица Е да се стесни три пъти. Наличността на три глинени водопровода, и то направени с тръби, които имат различни размери, е доказателство за няколко периода в историята на улица Е, а оттам и за историята на този квартал на Сердика.

По платното на улица Е се откриха бронзови монети от Галиен (253—268), Теодосий II (408—450) и Юстин II и София (565—578).[1] В пръстта се намериха също фрагменти от късноримска и ранновизантийска керамика. Сградите по двете страни на улица Е, които бяха разкопани през 1952—1953 г., са изключително късноримски — след средата на III в., може би самия край на века, до VI в. Обаче както споменахме преди малко, налице са данни и за по-ранен период — II—III в.

От двете страни на улица Е, като се започне от форума и се върви към източната крепостна стена, в късната античност са се из-

Обр. 10. Гипсова щукатура, открита при каменния зид М—М
Abb. 10. Gipsstuckatur entdeckt bei der Steinmauer M—M

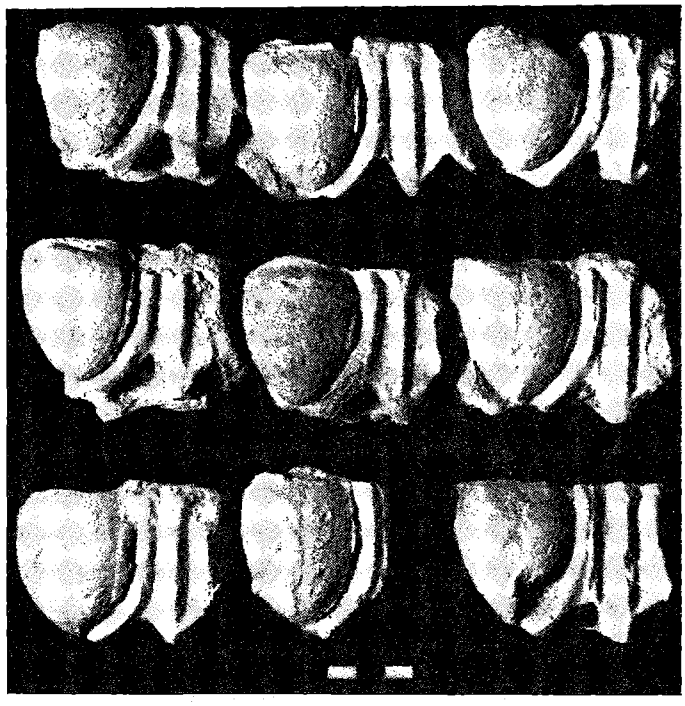

[1] Монетите бяха определени от ст. научен сътрудник Тодор Герасимов, комуто изказваме благодарност.

дигали сграда I (булевтерионът) и долепената от изток по-късна сграда, разположени по северната страна, сграда II и сграда III, по-късно църква „Св. Георги“, разположени по южната страна.

Улица Ж има също продължителна история, която след построяването на сграда II се слива с тази на улица Е. Обаче при изкопните работи на юг от южната апсида на входния вестибюл на сграда III (на 1,35 м от нея), на дълбочина 4,3 м от тогавашното ниво на околния терен, т. е. с 0,5 м по-ниско от каменната настилка на улица Ж (дълбочина 3,9 м от повърхността), се откриха три каменни зида на глинен разтвор, два от които с посока север—юг, а третият изток—запад. Зидовете бяха запазени на височина 0,8 м от долния край. Макар че те не бяха свързани помежду си, но поради близостта им може да се допусне, че са образували помещения от една стара сграда, която е предшествувала построяването на улица Ж. На същото място се намери случайно в пръстта бронзова монета, сечена от тракийския владетел Реметалк III (първата половина на I в.). Може би споменатите зидове да принадлежат към предримския или ранноримския период на Сердика.

Една от забележителностите на улица Ж и изобщо на Сердика е откритата макар и само в основи порта-арка при съединяването на улица Ж с градския площад (табл. IV). Портата е имала два прохода, разделени по средата от масивен пилон с правоъгълна основа — дължина 3,82 м (изток—запад) и ширина 1,95 м. Основата му, дълбока 1 м, е изградена от речни камъни, свързани с бял хоросан. Видимата част е била направена от добре издялани каменни блокове с правоъгълна основа. На място бяха запазени два блока, долепени един до друг, поставени в хоризонтално положение (първият ред блокове). Северният пилон се допира до южната външна стена на помещение № 6 на сграда II. Ширината му е 0,7 м, а заедно със споменатата стена — 2,3 м. Южният пилон също се допира до северната външна стена на сграда IV. Той е широк 1,15 м, а заедно със стената 2,4 м. Допирането чрез тясна фуга на портата-арка до сграда II и сграда IV свидетелствува, че портата е била изградена малко по-късно, след издигането на двете сгради. Ширината на проходите на портата е 2,82 м.

В южния проход се намери част от каменната улична настилка, която се състоеше от масивни каменни плочи с правоъгълна форма (1,2×0,9×0,2 м), поставени направо върху пръстта. Останки от уличната настилка се намериха също източно от портата, покрай северната външна стена на сграда IV, пред помещение № 3.

Под каменната настилка на портата се откриха три глинени водопровода с посока запад—изток, разклонения от главния зидан водопровод под форума (табл. V).

СГРАДА I

ГРАДСКИ СЪВЕТ (БУЛЕВТЕРИОН)

Първи строителен период (А)

Местоположение, план и строеж. Развалините на сграда I се намериха северозападно и в непосредствена близост с църквата „Св. Георги“ (разкритата част до 1952 г.). След нейното почти цялостно разкопаване се установиха следните й граници. На юг тя излизаше на улица Е, разположена срещу сграда II, на север на тесния пасаж, който я отделяше от сграда VIII, на запад на форума и на изток се допираше до друга[1], още по-късна сграда, която е използувала източната й стена.

Въпреки солидния й строеж значителна част от сграда I е била разрушена в миналото при строежа на зданията до 1952 г.[2] Това попречи да се попълни планът й, да се доберем до повече и по-сигурни данни за нейното графично възстановяване в първоначалния й вид. Други части от нея дори били използувани като основи или подземни помещения на новите здания.

[1] Сградата беше разкопана от колектив под ръководството на И. Венедиков (непубликувана).

[2] Там се издигаше зданието, в което се помещаваше сладкарница „Капри“, в началото на бул. „Дондуков“. Сега на това място се простира североизточното крило на хотел „Балкан“.

Обр. 11. Югоизточният ъгъл на сграда I и западната част на долепената по-късна сграда от изток
Abb. 11. Die Südostecke des Gebäudes I und der westliche Teil des später unmittelbar daneben auf der Ostseite errichteten Gebäudes

Планът на сграда I представлява правоъгълник с дължина (изток—запад) 25,2 м и ширина (север—юг) 23,7 м. Застроената площ е 597 кв. м. Сградата се отклонява с 8° на североизток от посоката север—юг (табл. III, V и VI).

Основите на сградата са широки 1,45 м. Те са изградени от речни камъни, свързани с хоросан, примесен с късчета от червени тухли и керемиди. Банкетът (отстъпът) е широк 0,1—0,12 м и се намира на дълбочина — 4,33 м от повърхността на терена (+549,5 м над морското равнище), на — 2,53 м от нивото на пл. „В. И. Ленин" (+547,7 м над морското равнище) и на +0,37 м над каменната настилка на римския форум (+544,8 м над морското равнище).

Стените са широки 1,32 м. Те имат следното устройство. Над банкета следва цокъл, висок 1,06 м (измерен при югоизточния ъгъл на сградата). Той е иззидан от речни камъни, свързани с хоросан, смесен с късчета от червени тухли и керемиди. Обаче ъглите на цокъла са оформени с хубаво изработени каменни блокове (квадри), разположени в два реда. Над квадрите ъглите са направени само от тухлена зидария със сравнително по-тясна фуга, отколкото е дебелината на тухлите. Обаче зидарията над останалата част от цокъла (речните камъни) е била смесена, с редуване на пояси от тухли с пояси от каменна зидария. На място бяха запазени три реда тухли непосредствено над цокъла. Би могло да се предположи, че тухлените пояси са имали по три реда тухли както стените на допълнителното преустройство отвътре на сградата през втория строителен период (амфитеатрално разположените седалища). Същият начин на строеж се наблюдава при отсрещната сграда II, както и при други, малко по-късни сгради в съседство с нея и в други квартали на Сердика.[1]

Обр. 12. Югозападният край на сграда I и началото на улица E
Abb. 12. Das südwestliche Ende das Gebäudes I und der Anfang der Straße E

[1] С. Бобчев, Смесената зидария в римските и рановизантийските строежи, ИАИ, XXIV, 1961, стр. 166 и сл., обр. 16.

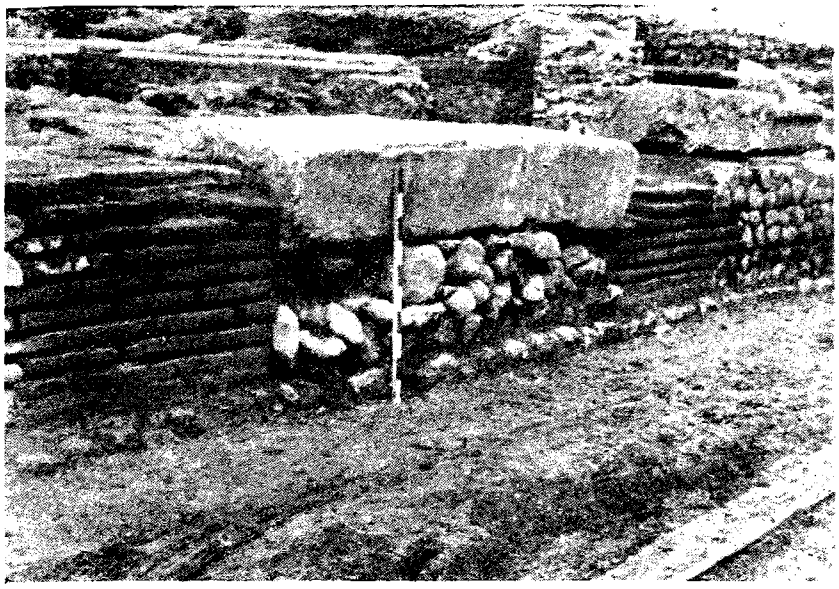

Обр. 13. Южният вход на сграда , късен период А, откъм улица Е
Abb. 13. Der Südeingang des Gebäudes I, spätere Periode A, von der Straße E

Страниците на входа са изцяло изградени от тухли. През първия строителен период сградата е била достъпна от юг, откъм тясната улица Е.

Южна стена. Тя е сравнително най-добре запазената стена от цялата сграда и по нея се съди за начина на строеж. Максималната ѝ запазена височина е 2,14 м, измерена при югоизточния ъгъл. Запазени са цокълът с двата реда квадри, първият пояс от три реда тухли и чисто тухлената зидария на югоизточния ъгъл (обр. 11). Долният ред квадри е дълъг 4,4 м и висок 0,53 м, а горният ред е дълъг 3,75 м със същата височина. Квадрите имат правоъгълно или по-рядко квадратно лице. Дължините им са различни: 0,55, 0,64, 0,76, 1,2, 1,32, 1,5 м и др. От чисто тухлената зидария над югоизточния ъгъл бяха запазени 12 реда тухли (с обща височина 1,05 м) с размери 0,365×0,365×0,055 м или половинка от този формат и др. Фугата между редовете тухли е 0,03 м. Над цокъла от речни камъни, непосредствено до югоизточния ъгъл, бяха запазени три реда тухли в пояс. Изглежда, че това е първоначалният брой на тухлите в поясите на смесената зидария. Откриха се също правоъгълните дупки в стената за дървеното скеле, с помощта на което е била построена сградата.

Югозападният ъгъл е стигнал до нас в по-лошо състояние, отколкото югоизточният (обр. 12) На място бяха запазени квадрите на долния ред, дълъг 5 м и висок 0,5 м, и един блок от горния ред. Дължината на блоковете е различна: 0,96, 1,02, 1,12 1,4 м и др. Ширината им е 1,25 м. Южната стена има външен и вътрешен банкет, широк 0,12—0,23 м. Точно по средата на южната стена се намери входът, широк 2,75 м (обр. 13). Страниците му са направени само от тухли с размери: 0,37×0,37×0,055 м, 0,365×0,365×0,055 м, 0,355×0,355×0,055 м, 0,3×0,175×0,055 м и др. Фугата между редовете тухли е широка 0,03 м. Страниците бяха запазени на височина до 0,88 м (западната) и 0,8 м (източната). Първоначално каменният

Обр. 14. Каменният праг на южния вход (късен период А)
Abb. 14. Steinschwelle am Südeingang (spätere Periode A)

Обр. 15. Западният вход на сграда I, период Б, откъм градския площад
Abb. 15. Der Westeingang des Gebäudes I, Periode B, vom Stadtplatz

праг е лежал върху банкета, обаче по-късно нивото на влизането се е повишило и по време на разкопките ние го намерихме на място с 0,4 м по-високо. Разстоянието между банкета и новото положение на прага било запълнено със суха зидария от речни камъни и тук-таме големи късове от тухли. Прагът е монолитен, дълъг 2,76 м, широк 0,95 м и дебел отпред 0,42 м, отзад е по-тънък (обр. 14). На 0,75 м навътре върви ивица, широка 0,2 м, която е с 0,04 м по-ниска от останалата повърхност на прага. Върху тази ивица били прикрепени осите на двукрилата врата, чиито кръгли легла отстоят на 0,32 м от краищата. В тях се намериха железните цилиндрични гривни с дъно с диаметър 0,11 м и дълбочина 0,08 м. Разстоянието между леглата е 1,86 м. По средата се откри правоъгълна дупка, в която се е спущала желязната ригла, с помощта на която вратата била подпирана отзад. Непосредствено до описания праг, 0,14 м по-ниско, се откриха още две каменни плочи, които представляват продължение от прага. Те имат размери 1,7×0,91×0,2 м и 1,07×0,9×0,2 м. Последната беше разчупена на три парчета. Върху прага се намериха каменни блокчета, свързани с него с хоросан. По-високото ниво на прага свидетелствува за малко по-късен период на използуване на сградата, а затварянето на входа — за коренно преустройство, което се е отразило и върху достъпа към сградата.

Западна стена. По своя строеж тя напълно прилича на този на южната стена. При югозападния ъгъл бяха запазени два реда квадри (табл. V). Размерите им са следните: дължина 1,38 м, 1,1 м, 0,8 м и др. и височина 0,47 м (първият ред), дължина 0,95 м, 1,25 м и др. и височина 0,4 м (вторият ред). Под цокъла от квадри се откри един ред от добре обработени каменни блокове, които на южната страна образуват една обща отвесна линия с цокъла, а на западната страна се издават с 0,4 м навън от отвесната линия на западната стена. Дължината им е 0,96 м, 1,1 м, 1,12 м, 1,13 м и др. Под тях следва подложка от речни камъни. Оказа се, че в случая те са служели едновременно за бордюрни блокове на градския площад, които са били поставени едновременно с изграждането на първоначалната сграда I А. Същата констатация направихме и при северозападния ъгъл, на който ще се спрем по-долу, когато разглеждаме втория период (I Б) (обр. 15).

Източна стена. Тя е имала същото устройство, както южната стена. Североизточният ъгъл не можа да се разкрие цялостно.

Северна стена. Тя стои във връзка със северозападния и североизточния ъгъл и на нея ще се спрем по-долу.

Втори строителен период (Б)

Разгледаната сграда I А е претърпяла по-късно коренно вътрешно преустройство, като са се запазили околовръстните стени и покривната конструкция. Празното по-рано правоъгълно пространство било заето от амфитеатрално разположени каменни стъпала, поддържани от ко-

нусовидна конструкция. Добре беше запазена източната половина на това преустройство, което дава достатъчно опорни точки за първоначалния му изглед и конструкция. В един правоъгълник са били вписани три концентрични зида с форма на непълен полукръг, обърнати с отвора към север, гдето се образува полукръгла орхестра. Стените на правоъгълника и дъговидните стени са свързани посредством напречни, радиално разположени стени (обр. 16, табл. V).

Обр. 16. Общ изглед на сграда I (булевтериона) по време на разкопките (поглед от изток)
Abb. 16. Gesamtansicht des Gebäudes I (das Buleuterion) während der Ausgrabungen (Blick von Osten)

Строеж. Основите са направени от речни камъни, свързани с хоросан, примесен с късчета от червени тухли, както основите на първоначалната сграда I А. Стените са иззидани със смесена зидария, като тухлените пояси съдържат по три реда тухли. На място бяха запазени части от стените, които съдържаха два тухлени пояса. Височината на каменните пояси е 0,8 и 0,86 м, а на тухлените 0,28 м. Тухлите имат квадратна форма със страна 0,33 м и дебелина 0,045 м. Фугата между тухлите е 0,04 м. Хоросанът съдържа вар, пясък и късчета от червени тухли. Прави впечатление, че тук употребените тухли са различни от тухлите на сграда I А и освен това фугата между редовете тухли е малко по-широка. Стените на правоъгълника на сграда I Б имат различна ширина: източната стена е широка 0,55 м, а южната — 0,8 м. Западната стена не можа да се открие, понеже тя е била разрушена от зданието, което се издигаше на това място до 1952 г. Същото се отнася и до западната половина на южната стена. Външната (южната) дъговидна стена (а) е широка 1,25 м (обр. 17), а средната (б) и вътрешната (северната) (в) са по-тесни, широки 1,1 м.

Обр. 17. Източната част на сграда I, период Б
Abb. 17. Der Ostteil des Gebäudes I, Periode B

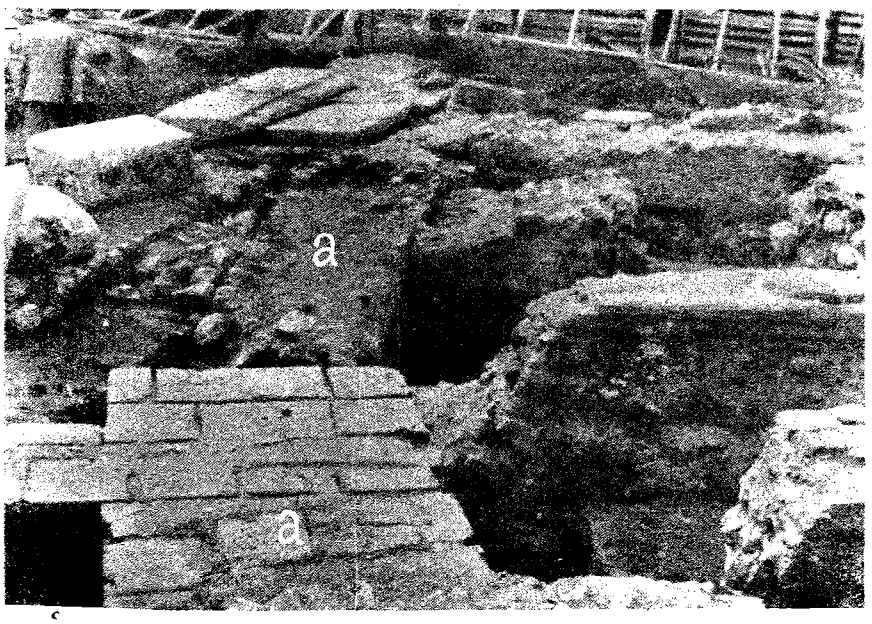

Обр. 18. Външната дъговидна стена (а) и радиално разположените стени на сграда I, период Б
Abb. 18. Die bogenförmige Außenwand (a) und die radialen Wände des Gebäudes I, Periode B

Разстоянието между тях е 4 м по средата и 4,42 м в краищата. Най-добре бяха запазени външната и средната дъговидна стена (обр. 18), и то тяхната източна половина. От вътрешната дъговидна стена беше оцеляла малка част от източния край. Разрушението се дължи на сградата, която е била построена на това място преди 1952 г. Дори пространството, включено между средната дъговидна стена и северната стена (в него влиза и орхестрата на античната сграда), беше използувано за нуждите на новата сграда.

Радиално разположените напречни стени между външната и средната дъговидна стена имат две различни ширини (0,65 м и 0,8 м), които се редуват последователно (обр. 19 и 20). Най-късото разстояние между тях, измерено покрай външната страна на средната дъговидна стена е 0,95 м, 1,35 м, 1,07 м и др., а най-дългото разстояние, измерено покрай вътрешната страна на външната дъговидна стена, е 1,41 м, 1,43 м, 1,9 м, 1,95 м и 2,1 м. Колкото се отива към средата на сградата, толкова разстоянието расте повече. Радиално разположените напречни стени са образували коническо покриване, което е носело тежестта на каменните седалища и зрителите. Средната напречна стена, точно срещу южния вход на сграда I А, е шестата поред стена от изток към запад. Следователно този факт дава възможност да се възстанови точният брой на радиално разположените стени, който е бил 11. Като се имат пред вид ширините на самите напречни стени и разстоянията между тях в източната половина, много лесно и точно могат да се установят местата на разрушените напречни стени от западната половина. От двете страни на средната напречна стена са били изгра-

Обр. 19. Средната дъговидна стена (б) на сграда I, период Б
Abb. 19. Die bogenförmige Mittelwand (b) des Gebäudes I, Periode B

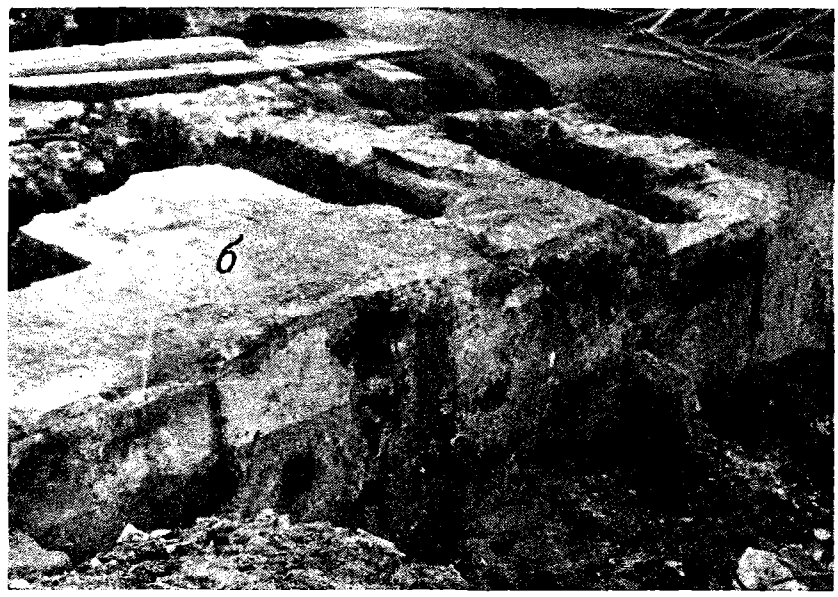

дени допълнително още две напречни стени, допрени с фуга до петата и седмата напречна стена и до външната и средната дъговидна стена (обр. 21). По такъв начин разстоянието между петата и шестата напречна стена и между шестата и седмата се е съответно намалило от 1,9 и 1,95 м на 1 и 1,15 м. Това е значително подсилило конструкцията. Точно отгоре на това място трябва да се очаква пътека със стъпала, както е обичайно при всички сгради с амфитеатрално разположение. Това е станало по всяка вероятност още по време на строежа на амфитеатралната сграда I Б, като по такъв начин своевременно е бил подобрен планът. По-трудно може да се приеме, че се дължи на допълнителна поправка на това място вследствие разслабване на конструкцията на коническия свод. Такова предположение би изисквало вдигане на стъпалата и разрушаване на свода, за да се изградят двете допълнителни основи.

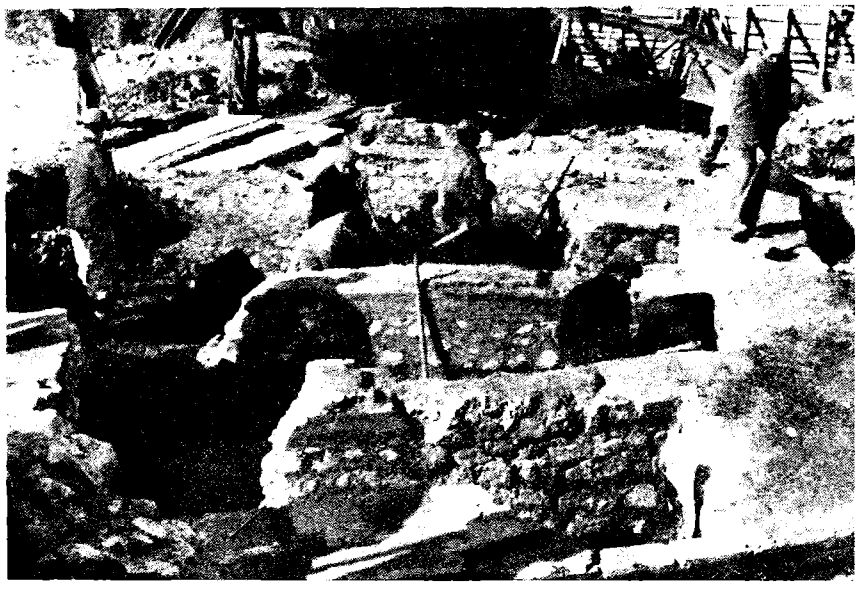

Обр. 20. Радиално разположените стени на сграда I, период Б
Abb. 20. Die radialen Wände des Gebäudes I, Periode B

Между средната и вътрешната дъговидна стена се намериха на място само първите две напречни стени непосредствено до източната стена на сградата. Ширината им е съответно 1,1 м и 0,8 м. И тук се натъкваме на последователно редуване на напречни стени с две различни ширини, както констатирахме по-горе.

Обр. 21. Две долепени радиални стени по средата на южната страна на сграда I, период Б (точно срещу южния вход)
Abb. 21. Zwei aneinander stoßende radiale Wände in der Mitte der Südseite des Gebäudes I, Periode B (direkt gegenüber dem Südeingang)

В пръстта върху североизточния край на вътрешната дъговидна стена се намериха две монолитни варовикови седалища, които хвърлят светлина върху устройството на седалищата на амфитеатралната сграда. Те бяха дъговидно извити, следвайки извивката на концентричните редове. Външната им дъга имаше хорда с дължина 1,07 м, а вътрешната дъга 1,03 м. Ширината на блоковете беше 0,79 м, като една част от нея се е застъпвала от седалищата на следващия по-горе ред. Гор-

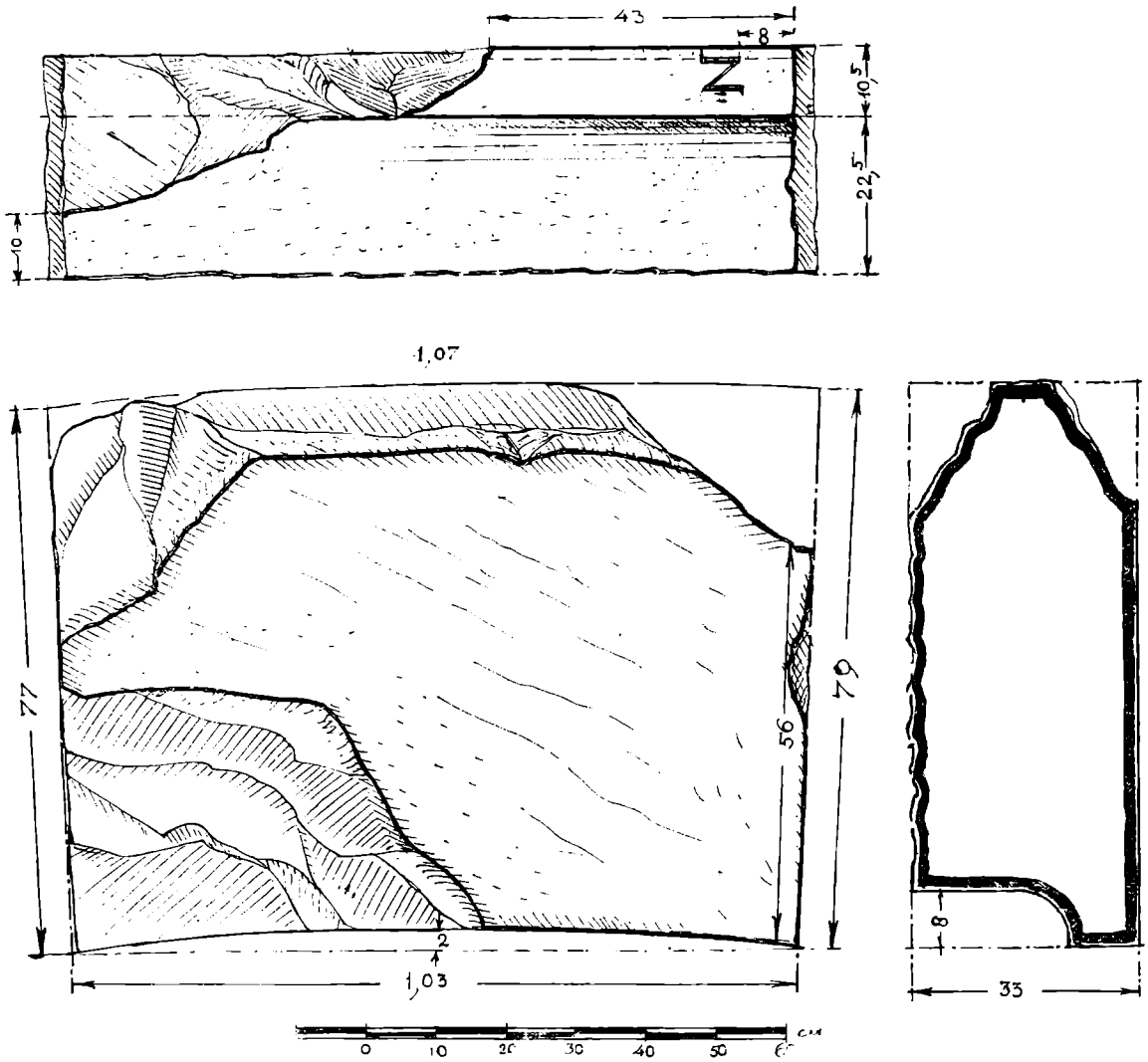

Обр. 22. Каменно седалище от булевтериона (сграда I, период Б) — чертеж
Abb. 22. Ein Steinsitz aus dem Buleuterion (Gebäude I, Periode B) — Zeichnung

ната им повърхност беше гладка и добре обработена. Височината им беше 0,33 м, като на 0,225 м отдолу започваше дъговидната извивка на издадения с 0,08 м напред профил. Върху лицевата страна на профила на едното седалище беше грижливо издълбана буквата Z или N, (обр. 22). Подобна практика е установена върху каменни блокове от театъра в Nicopolis ad Istrum (при с. Никюп, Търновско).[1]

Както при други подобни сгради с амфитеатрален план, така и при тук разглежданата сграда от Сердика трябва да се предположи, че е имало пътеки със стъпала, разположени по средата и покрай краищата на редовете.

Вътрешната дъговидна стена оформя полукръглата орхестра, която е имала диаметър 11,8 м. Към нея се прибавя останалото пространство до северната стена на сградата. Не разполагаме с данни за нейното оформление и подова настилка.

Амфитеатрално разположените редове със седалища и орхестрата показват, че погледът на зрителите е бил обърнат на север. Възниква въпросът за достъпа в амфитеатралната сграда I Б. По-горе казахме, че южният вход на сграда I А не е обслужвал преустроената сграда I Б.

[1] Лични наблюдения на автора. Буквените знаци не са описани от С. Бобчев, Нови данни за „Одеона" в Nicopolis ad Istrum, РП, I, 1948, стр. 116 и сл.

Дъговидните стени и напречните радиално разположени стени пред него са го запречвали и не са позволявали влизането в сградата. Освен това въпреки разрушенията запазените височини на споменатите стени са по-големи дори от късното ниво на прага на южния вход. Намериха се и останки от зазиждане на входа. В нито една сграда с амфитеатрален план от античната епоха не е известно влизане отзад по средата, и то под стъпалата. Такова влизане обикновено е ставало отпред или отстрани на орхестрата. А ако е имало входове от гръбната страна на редовете, те не са водели под стъпалата, а встрани. Този факт показва още един път, че амфитеатралното преустройство е вторично и че през този период влизането от юг е било невъзможно. То е ставало отстрани (от изток и запад) на орхестрата Но ние се натъкнахме на сигурни данни, които дават отговор на този въпрос. При разкриването на западната стена откъм градския площад (форума) се откри вход, който за разлика от южния вход на сграда I А не се намираше по средата на стената, а доста изместен на север, на 5,25 м от северозападния ъгъл на сградата (табл. VI). Това изместване на западния вход е в органическа връзка с амфитеатралния план на сграда I Б. Седалищата са заемали около три четвърти от дължината на западната и източната стена и там, гдето са свършвали редовете, били разположени страничните входове — западният и източният. Следователно западният вход не е принадлежал към първия строителен период на правоъгълната сграда I А.

Страниците на западния вход бяха иззидани само от червени тухли, както видяхме и при южния вход. От северната страница бяха запазени само 6 реда тухли, докато южната страница заедно с част от каменния праг е била разрушена от зданието, което се издигаше на това място до 1952 г. Ширината на входа може да се възстанови с известна приблизителност, като вземем пред вид размерите на варовиковия праг: запазена дължина 2,25 м, ширина 0,77 м и дебелина 0,52 м. Северният му край минава под тухлената зидария (0,15 м). Трябва да се очаква, че южният му край също така е отивал под страницата. В такъв случай най-малката му ширина е била 1,95 м, а изглежда, че е била по-голяма. Това дава възможност да се допусне двукрила врата. Горната повърхност на прага се намира на +546 м над морското равнище и на 1,7 м под нивото на това място на разкопките (+547,3 м над морското равнище). Твърде интересно е да се отбележи, че късното ниво на каменния праг на южния вход (сграда I А) лежи също така на +546 м над морското равнище. Следователно изграждането на западния вход и заедно с това на вътрешното разпределение с амфитеатрален план е станало не много по-късно от повдигането на прага на южния вход. Тогава е бил зазидан и южният вход.

Докато ъглите на южната стена (югоизточният и югозападният) на първоначалната сграда I А са били иззидани с два реда квадри и чиста тухлена зидария над тях, то северозападният ъгъл се коренно отличава по своя строеж от останалата част на сградата (табл. VI). Изглежда, че това е във връзка с втория строителен период (сграда I Б), понеже непосредствено на север до западния праг се откри правоъгълно помещение с особения начин на строеж. Стената от западния вход до северозападния ъгъл беше направена само от речни камъни, свързани с хоросан, примесен с късчета от червени тухли.

В северозападния ъгъл на сградата се разкопа малко правоъгълно помещение с вътрешни размери: дължина (изток—запад) 2,45 м и ширина (север—юг) 2,05 м. Само югоизточният ъгъл на помещението е иззидан с тухли, докато останалите стени са от камъни и хоросан, примесен с късчета от червени тухли. Стените имат различна ширина: северната 1,6 м, западната 1,55 м, източната 1 м и южната 1,25 м. Влизането в помещението е ставало от юг, гдето до южната стена се намери на място каменна плоча, разположена пред прага, който не се откри.

Подобно правоъгълно помещение, от което се откриха някои останки, се е намирало в североизточния ъгъл на сградата. Трябва да се допусне, че двете помещения са били изградени по време на преустройството на сградата, понеже те се простират до входовете (западния и източния), които несъмнено се отнасят към втория строителен период.

Възниква въпросът за предназначението на сградата в нейния първоначален и по-късен вид. Трябва да се отбележи, че такава сграда се открива за пръв път в Сердика. За да се хвърли светлина върху нейното предназначение, трябва да се вземат пред вид някои характерни

Обр. 22 а. Каменното седалище от булевтериона
Abb. 22. a. Der Steinsitz aus dem Buleuterion

белези, като например типът на сградата (план, конструкция, размери), сравнението ѝ с подобни сгради в други градове от римската епоха и местоположението ѝ в генералния план на Сердика.

Най-напред ще се спрем на плана на сградата през нейния втори период, понеже той е твърде характерен. Касае се за една сграда с амфитеатрално вътрешно разпределение, каквото имат някои обществени сгради, като театрите, одеоните, булевтерионите, геронтионите и еклезиастерионите от елинистическата и римската епоха. Трудно е да се посочи напълно подобна сграда от други градове и провинции, понеже дори сгради с едно и също предназначение понякога имат различия в плана.

Характерно за античните театри е тяхното устройство и по-големите им размери в сравнение с другите обществени сгради с подобен план. Те имат подиум и сцена, т. е. декорирана стена, която обикновено е с три входа. Полукръгла орхестра отделя подиума от седалищата на зрителите. Одеоните твърде много приличат на театрите. Те също разполагат с подиум и сцена за музикални и мимически представления, но са по-малки от театрите. Така например одеонът в Nicopolis ad Istrum (с. Никюп, Търновско) според изчисленията на арх. С. Бобчев е побирал около 400 души.[1] Обикновено каменен парапет отделя орхестрата от първия ред седалища (например в одеона в Nicopolis ad Istrum и другаде). Влизането в театрите и одеоните е ставало отстрани или пред сцената.

При амфитеатралната сграда в Сердика не се откриха нито подиум, нито сцена. Не знаем дали е имало каменен парапет покрай полукръглата орхестра, понеже тази част е била разрушена при строежа на кафене „Капри". По размери и отчасти по план (само амфитеатралното разположение на седалищата около полукръгла орхестра) до нашата сграда се доближава геронтионът в Ниса (Мала Азия), който има и значителен брой отличия: пред орхестрата се простира подиум и стена, прорязана от три входа. Два входа със стъпала се виждат на гръбната страна (обр. 23).[2]

Обр. 23. План на геронтиона в Ниса (Мала Азия)
Abb. 23. Plan des Gerontions in Nissa (Kleinasien)

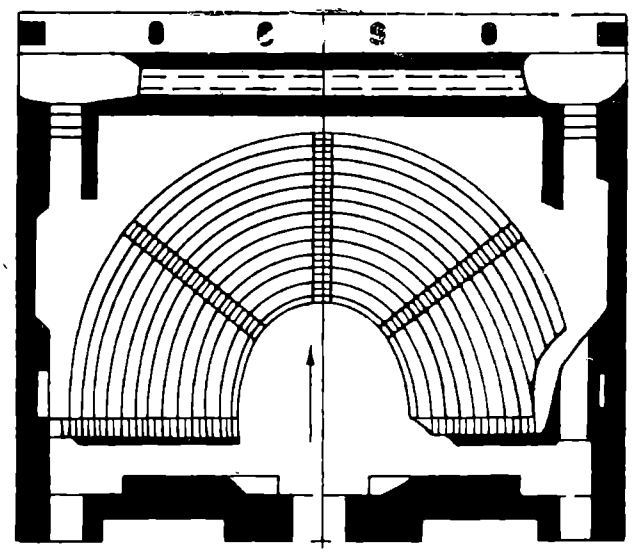

[1] С. Бобчев, Nicopolis ad Istrum. Снимки и опити за реставрация, ИАИ, V, 1928—1929, стр. 68 и сл., обр. 83; Нови данни за „Одеона" в Nicopolis ad Istrum, РП, I, 1948, стр. 123.

[2] W. V. Diest, Nysa ad Maeandrum, JdI, Ergänzungsheft X, Berlin, 1913, стр. 36—40, табл. IV.

Булевтерионът в Сикион[1] или еклезиастерионът в Приена[2] се отличават със своя правоъгълен план. Седалищата лежат върху плътна подложка, а не върху полуконически сводове, както е в Сердика, Nicopolis ad Istrum, Ниса и другаде, и са разположени във форма на буквата П.

Като вземем пред вид сравнително малките размери на амфитеатралната сграда в Сердика, вътрешното разпределение, липсата на подиум и сцена, както и разположението непосредствено до градския площад, сме склонни да я обясним като булевтерион. Сердика е била град с автономно управление (колония), организиран по образец на гръцките малоазийски градове. Тя е имала градски съвет (*βουλή*) и народно събрание (*δῆμος*).[3]

Прави впечатление, че амфитеатралната сграда е включена в една първоначална правоъгълна сграда с вход от юг, откъм улица Е. Би могло да се предположи, че тя също е служела за булевтерион. Подобна провоъгълна сграда, разположена до форума на Nicopolis ad Istrum, се тълкува като булевтерион, понеже от нея произхождат много официални надписи с решение на градския съвет и народното събрание на града, издълбани върху камък.[4]

Възниква въпросът, какво е накарало да се преустрои вътрешно първоначалната сграда, щом като тя е запазила своето предназначение като градски съвет. Това преустройство би могло да се обясни с някои административни реформи, които отблизо са засегнали Сердика. Както е добре известно, тя е станала главен град на новосъздадената провинция Вътрешна Дакия в последната четвърт на III в. В нея е заседавал съветът на провинцията.[5] Всичко това е наложило да се преустрои вътрешността на правоъгълната сграда, като се построят амфитеатрално разположени седалища, които са давали възможност да се поберат повече хора Най-естествено е било да се приспособи за нарасналите нужди вече съществуващата сграда на градския съвет. Това е станало по времето на Диоклетиан или Константин Велики. В такъв случай построяването на първоначалната сграда трябва да се отнесе по-рано — най-късно третата четвърт на III в., след готските нашествия при Клавдий Готски.

СГРАДА II

Първи строителен период

Местоположение, план и строеж. Сграда II обхваща инсулата, ограничена от градския площад и улиците Е, Ж и З. Западната ѝ строителна линия съвпада с тази на булевтериона (сграда I). Тя е била построена върху площ от 1967 кв. м, от която през 1952—1953 г. бяха разкопани само 812 кв. м, т. е. по-малко от половината. Части от сградата бяха открити по време на разкопките в северните помещения на църквата „Св. Георги" през 1954—1955 г. Сграда II е имала правоъгълен план — ширина 28,1 м (север—юг) и дължина 70 м (изток—запад). От дължината ѝ в разкопавания от нас обект влизаха 29 м (табл. II и III).

Проучванията на разкритата част показаха, че сградата е претърпяла известни промени в своя първоначален план. Засега ясно се очертават два строителни периода, които имат различен начин на строеж, различни подови нива, друга форма и размери на помещенията. През втория строителен период били изградени само вътрешни стени, като били използувани външните стени на сградата от първия период.

По време на разкопките имахме възможност да разкрием изцяло основите на сграда II и да слезем под тях в здравата жълта пръст. Те са дълбоки 1,18 м. Направени са от речни камъни със средна големина (дължина до 0,2—0,3 м), свързани помежду си с хоросан, примесен с късчета от червени тухли или керемиди. Подобен хоросан имат основите на сграда I, както споменахме по-горе. Дебелината им е 0,95 м. Отвън се образува банкет, широк 0,1 м, установен

[1] A. Philadelpheus, Bouleuterion de Sicyone, BCH, 1926, стр. 175, обр. 1.
[2] Th. Wiegand und H. Schrader, Priene, Berlin, 1904, стр. 221, обр. 221.
[3] Г. Кацаров, Принос към старата история на София, София, 1910, стр. 28 и сл.; В. Велков, цит. съч., стр. 69 и сл.
[4] С. Бобчев, ИАИ, V, 1928—1929, стр. 68 и сл.
[5] За провинциалните събрания вж. В. Велков, цит. съч., стр. 63 и сл.

Обр. 24. Северната външна стена на сграда II
Abb. 24. Die nördliche Außenwand des Gebäudes II

при северната външна стена. Стените са изградени със смесена зидария, като се редуват каменни пояси с пояси от по три реда червени тухли. Първият ред каменна зидария представява цокълът на сградата. Ъглите на цокъла са иззидани от три реда добре обработени каменни блокове с правоъгълни лица: дължина от 0,66 до 1,1 м и височина от 0,22 до 0,32 м. Ширината на блоковете е 0,75 м. Останалата част от цокъла е направена от речни камъни и хоросан, смесен с късчета от червени тухли. Най-добре беше запазена северната външна стена на сградата (височина 1,5 м над банкета), която съдържаше първия каменен пояс (с височина 0,94 м), първия тухлен пояс (с височина 0,23 м) и част от втория каменен пояс (обр. 24). Тухлите в пояса имат размери 0,32×0,32×0,045 м, 0,35×0,17×0,05 м и др. Дебелината на хоросанената фуга между редовете тухли е 0,04 м. Хоросанът съдържа късчета от червени тухли. В горния ред тухли на първия тухлен пояс на разстояние от по 2,35 м се намират правоъгълни дупки, оставени за прикрепване на дървеното скеле, с помощта на което била изградена постройката. Останалите външни стени на сграда II са стигнали в по-лошо състояние — до първия тухлен пояс или още по-ниско. Междинните разделителни стени на помещенията са изградени също със смесена зидария, както външните стени. Страниците на входовете са били направени само от червени тухли. Външните стени на сградата са широки 0,8 м.

Помещения 1—6. На западната къса страна на сградата, откъм градския площад, са разположени шест правоъгълни помещения с дължина 6,1 м (изток—запад) и различна ширина— от 3,5 до 4 м, всяко с вход от запад. Помежду си те не са свързани с входове, доколкото може да се съди по запазената височина на стените. Западната външна стена е широка 0,8 м. Източната стена е широка 0,9 м, но поради това, че беше ниско запазена, в тази ширина влиза и банкетът. Междинните стени на помещенията са широки 0,65 м с изключение на стената между помещение № 5 и № 6, която е широка 1 м. Може би и тук се касае за основи, които несъмнено са по-широки от стените над тях.

Разглежданите помещения не само бяха разрушени, но в тях не се намериха никакви битови предмети. Те са били постлани с тухлен под, както може да се съди по запазената част в северозападния ъгъл на помещение № 1. Тухлите са червени с размери 0,28×0,33×0,045 м.

Страниците на входовете бяха доста разрушени, поради което не можа да се установи ширината на входовете. По-добре беше запазен само входът на помещение № 1 (ширина около 1 м). Каменните прагове също така липсваха.

В помещение № 2 се намери каменен зид на бял варов разтвор, широк 1,2 м, с посока изток—запад, долепен до северната стена на помещението (табл. III). Несъмнено той принадлежи към по-стара сграда, върху чиито развалини е била построена страда II. Навярно това е била северната външна стена на сградата, която е оформявала от юг първоначалната улица Е, понеже на север от нея минават двата успоредни глинени водопровода с посока изток—запад.

Планът и разположението на помещенията покрай градския площад показват, че това са били магазини. Подобни магазини са открити при форума на Nicopolis ad Istrum в сградата на

театъра,[1] в Абритус,[2] Ескус[3] и другаде у нас. Многобройни примери могат да се посочат също и от чуждестранната литература.

Обр. 25. Част от северните помещения на сграда II
Abb. 25. Ein Teil der nördlichen Räume des Gebäudes II

Помещения № 7—12 (табл. VII). По северната страна на сградата са разположени малки квадратни и правоъгълни помещения, от които бяха разкопани само тези, които влизаха в обсега на обекта (помещения № 7—12). Дължината на всичките е 3,4 м (север—юг), а ширината само на помещение № 7 е 2,95 м и на помещение № 8—2,75 м, а на останалите — 3,4 м (обр. 25). Разделителните стени между помещенията са широки 0,6 и 0,65 м. Те са изградени по същия начин, както външните стени на сградата, т. е. със смесена зидария — тухлен пояс от три реда тухли. Страниците на входовете са направени от червени тухли с квадратна форма (0,31×0,31×0,045 м). Ширината на входа зависи от ширината на помещението, затова тя варира: 1,45, 2, 2,05, 2,1 м. Страниците образуват правоъгълен пиластър от тухли, който се явява като продължение на напречните стени с посока север—юг. Пиластрите имат размери 0,9×0,6 м или 0,8 × 0,6 м. Основата им е по-голяма, изградена от речни камъни и хоросан, примесен с късчета от червени тухли.

Подовите настилки на споменатите помещения бяха почти разрушени. Само покрай северната стена на помещение № 7 се намериха червени тухли, а в помещение № 8 — част от подова мозайка, направена от кубчета със страна 0,015 м. Различиха се бели, черни и керемиденочервени кубчета, които образуваха геометрическа украса, но поради малката запазена площ не можаха да се установят мотивите. Белите и черните кубчета бяха от варовик, а керемиденочервените — от печена тухла. Кубчетата бяха поставени върху здрав хоросанов пласт със ситни късове от печени тухли (дебелина 0,1 м), положен направо върху трамбованата почва. Подобно устройство имат и други мозайки от римската епоха у нас, като например мозайката с изображение на сцена от комедията „Ахейци“ на Менандър от Ескус[4] и другаде.

Върху мозаичния под се откри бронзова монета от Константин Велики (306—337) и черен горял пласт, дебел 0,03—0,05 м.

Под мозайката се намериха двата успоредни глинени водопровода, които продължаваха в останалите северни помещения на сграда II, но се пресичаха от нейните напречни стени (обр. 7, табл. VII). Още по-ниско от тях се намериха хоризонтално поставени червени тухли, които трябва да се обяснят като под на сграда, по-стара от двата водопровода, или евентуално като основа на водопроводите, което е по-малко вероятно.

В помещение № 11 се откриха три фрагмента от жълт пясъчник, които принадлежат на една и съща колона (обр. 25): а) горна част, висока сега 0,9 м, диаметър горе 0,33 м, диаметър на отчупения край 0,35 м. В горния край вървят два релефни пръстена, широки 0,05 и 0,04 м. Отгоре на колоната има кръгъл отвор за прикрепване на железен щифт с диаметър 0,07 м и дълбочина 0,045 м; б) средна част, висока сега 0,71 м, с диаметър на отчупения горен край 0,375 м; в) долна част, висока сега 0,53 м, с диаметър на отчупения горен край 0,375 м

[1] С. Бобчев, Nicopolis ad Istrum. Снимки и опити за реставрации, ИАИ, V, 1928—1929, стр. 64, обр. 83—85; Нови данни за „Одеона“ в Nicopolis ad Istrum, РП, I, 1948, стр. 116 и сл., обр. 85, 89.

[2] Т. Иванов, Новооткритият античен град Абрит при Разград, Ист. пр., 1956, кн. 1, стр. 89; T. Ivanov, Archäologische Forschungen in Abrittus (1953—1961), AAPh, Studia archaeologica, София, 1963, стр. 91, обр. 11.

[3] Т. Иванов, Ескус в светлината на последните проучвания, Археологически открития в България, София, 1957, стр. 130.

[4] Т. Иванов, Римска мозайка от Улпия Ескус, София, 1954, стр. 16.

Обр. 26. Помещение № 17 на сграда II, открито под южната апсида на вестибюла на сграда III
Abb. 26. Der Raum Nr. 17 des Gebäudes II unter der südlichen Apsis des Vestibulums von Gebäude III

и диаметър на долния край 0,42 м. Височината на афезиса е 0,09 м. Общата височина на фрагментите е 2,14 м, обаче първоначалната височина е била по-голяма, понеже липсва къс между горната и средната част.

Засега при оскъдните данни е трудно да се установи дали колоната е част от колонада на сграда II. Поради лошите условия на провеждане на разкопките в средата на сградата не можахме да открием останки от стилобат на колонада.

Помещения № 13—19 (табл. III). Тези помещения се намират покрай южната страна на сградата. Те са симетрични на съответните помещения край северната страна (№ 11 и 12). За разлика от северните помещения южните помещения са наредени в два реда. Формата на помещенията и строежът са същите, както на северните помещения. Само помещения № 14 и 17 бяха изцяло разкопани; другите бяха отчасти разрушени от южната апсида на входния вестибюл на античната сграда III (сега църква „Св. Георги"). Стените имат различна ширина: 0,6, 0,7, 0,8 и 0,9 м. Помещение № 14 е дълго 3,5 м (север—юг) и широко 3,15 м (изток—запад), а помещение № 17 има размери 2,5 м×1,2 м. Помещенията от първия ред, непосредствено до вътрешния двор имат вход от север. Входът на помещение № 14 е широк 1,8 м. Помещенията № 14 и 17 са свързани помежду си с вход. На място се намери каменният праг, дълъг 2,3 м, широк 0,95 м и дебел 0,28 м (обр. 26 и 27).

В помещение № 14 се намери розов хоросанов под, дебел 0,04 м. Той лежеше на 0,5 м дълбочина от тухления под на по-късната сграда III (църква „Св. Георги"), построена върху сграда II. В помещение № 18 се намериха в пръстта два къса от подова мозайка, направена от бели и черни кубчета с неправилна четвъртита форма (обр. 28). По-долу се откри хоросанов под на хипокауст, от който беше запазен първият ред тухли (0,35×0,35×0,05 м) на три колонки (обр. 29).

Под помещения № 13 и 14 попаднахме на останки от зидан канал с посока из-

Обр. 27. Помещение № 17 след разкриването му
Abb. 27. Der Raum Nr. 17 nach seiner Aufdeckung

Обр. 28. Фрагменти от мозаичен под в помещение № 18
Abb. 28. Fragmente von Mosaikboden im Raum Nr. 18

ток—запад, пресечен от напречните стени на помещенията, свидетелство, че той е бил построен преди сграда II (обр. 30). Стените на канала (дебели 0,5 м) са направени от речни камъни, свързани с бял хоросан. Дъното е постлано с червени тухли. Вътрешната ширина на канала е 0,2 м. Изглежда, че каналът е съвременен на двата глинени водопровода под северните помещения на същата сграда II.

Понеже сграда II не е разкопана изцяло, нямаме представа за броя на помещенията и за точния й план. Възниква въпросът за входовете на сградата. В сравнително високо запазената северна външна стена по протежение на 29 м не се откри никакъв вход. Изглежда, че вход от север е нямало. На западната страна са разположени магазините, така че не е възможно да се очаква оттам вход, особено като вземем пред вид четния им брой. Освен това източната стена на магазините нямаше отвор за вход откъм вътрешността на сградата. Съвсем сигурно е, че сграда II е била достъпна от юг, откъм широката улица Ж, толкова повече, че тя е ориентирана в посока изток—запад, по дължината на улицата. Според приблизителните изчисления сграда II е била дълга 70 м. Ако допуснем, че входът се е намирал по средата, което е често явление в римската архитектура, то очакваният вход е бил на изток от строителната линия на хотел „Балкан“, срещу кръстовидния вестибюл на сграда III (църква „Св. Георги“). Възможността за втори вход от изток, откъм улица З, е малка или почти никаква. Въпреки голямата дължина изглежда, че сграда II е имала само един вход.

Обр. 29. Останки от хипокауст в помещение № 18
Abb. 29. Überreste eines Hypokaustums im Raum Nr. 18

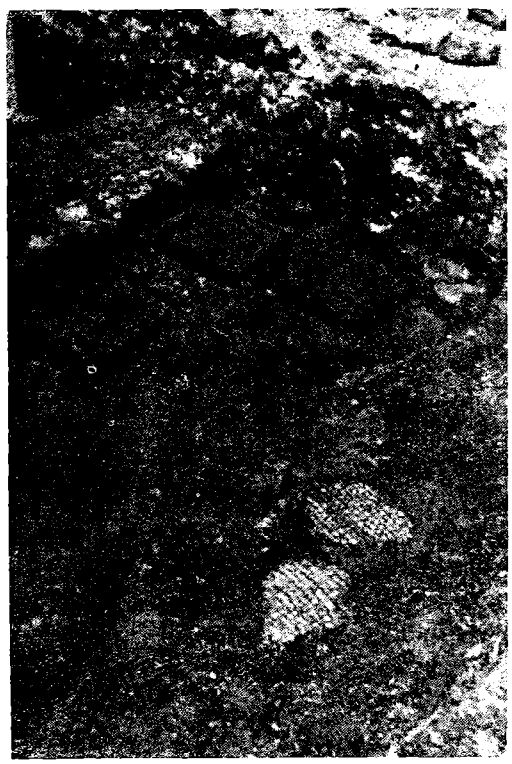

Втори строителен период

Този по-късен период се характеризира с по-големите помещения в сравнение с тези от първия строителен период, друг строеж и използуването на част от вътрешната площ на първоначалната сграда. Изглежда, че магазините са продължавали да бъдат използувани, като новите преустройства са се разпростреле непосредствено до тях в източна посока.

Докато стените на сградата през първия строителен период са изградени със смесена зидария с пояси от по три реда тухли, то стените през втория строи-

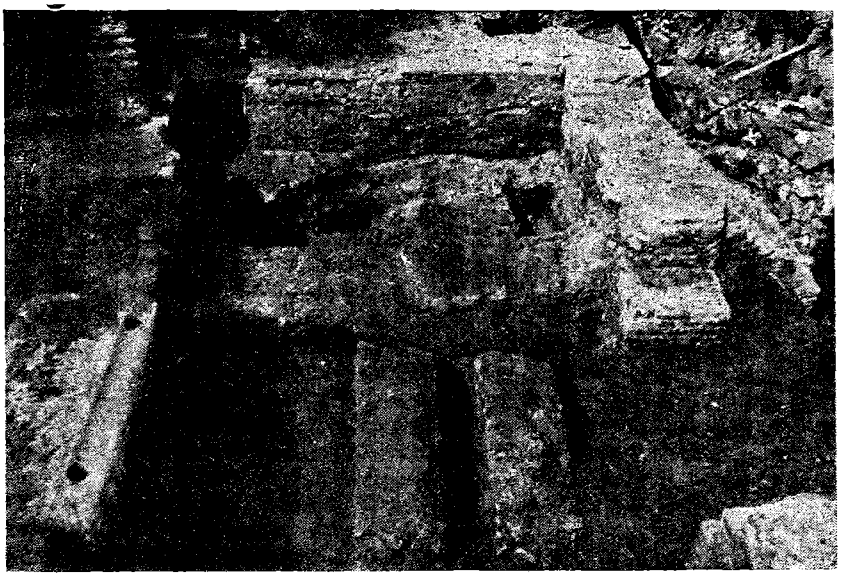

Обр. 30. Зидан канал под помещения № 13 и 14
Abb. 30. Gemauerter Kanal unter den Räumen Nr. 13 und 14

телен период са също със смесена зидария, но с пояси от по четири реда тухли. Фугата между тухлите е широка колкото дебелината на тухлите. Хоросанът е примесен с късчета от червени тухли.

Зад магазините били образувани пет просторни правоъгълни помещения — *а*, *б*, *в*, *г* и *д* (табл. III и VIII). Докато помещение *в* е ориентирано с дългата си ос в посока изток—запад, то останалите са в противоположната посока север—юг. Разделителната стена (ширина 0,8 м) между помещения *а* и *б* минава през помещение № 8 (обр. 31). Северната стена е северната външна стена на сграда II. Южната стена (ширина 0,7 м) продължава посоката на междинния зид между магазини № 2 и 3. Източната стена (ширина 0,9 м) представлява продължение на междинния зид между помещения № 9 и 10. Южната част на пристройката (помещения *г* и *д*) не беше разкрита. Ако допуснем, че тя е била напълно симетрична на северната част (помещения *а* и *б*), за което има достатъчно основания, трябва да приемем, че помещения *г* и *д* са имали същата форма и размери, както помещения *а* и *б*. Помещение *а* има дължина 8,3 м и ширина 4,5 м, помещение *б* — 8,3×5 м и помещение *в* — 10,3×8,3 м.

Подът на помещение *а*, открит до източната стена, е хоросанен, направен от вар и ситно скълцани червени тухли, дебел 0,1 м. Той се намираше на 0,25 м над нивото на мозаичния под на помещение № 8. Както споменахме по-горе, черен горял пласт, в който се откри бронзова монета от Константин Велики, отделяше двата различни по време пода.

На 5,7 м източно от помещения *в* и *д* се намери силно разрушен зид (х) от тухли, широк 0,64 м, с посока север—юг (помещение № 13), който се съединява под прав ъгъл с друг по-широк зид (0,76 м) с посока изток—

Обр. 31. Тухлен зид през помещение № 8 от втория строителен период на сграда II
Abb. 31. Ziegelmauer durch Raum Nr. 8 aus der zweiten Bauperiode des Gebäudes II

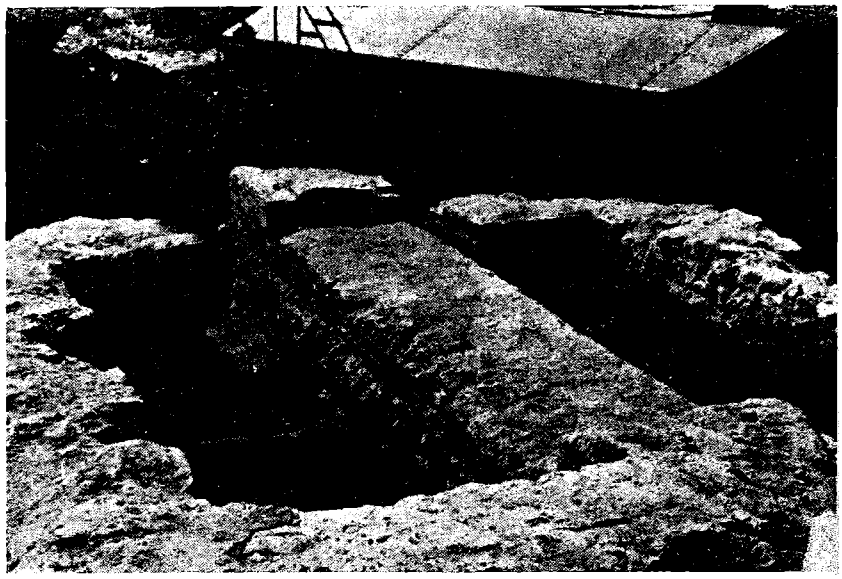

запад, който е минавал на север от помещения № 13, 14 и 15, върху празната по-рано вътрешност на сградата (обр. 32). Между споменатите зидове и помещения *б*, *в* и *г* се образува дълъг коридор (*д*).

Понеже новообразуваните помещения включват в себе си зидовете от първия строителен период, някои от които дори минават през тях, това показва, че последните зидове са били разрушени и подравнени с подовите нива на помещенията *а*, *б*, *в* и т. н. И действително при разкриването им те бяха ниско запазени. Какви преустройства е претърпяла сградата през втория строителен период в останалата неразкопана източна част, не знаем.

По своя начин на строеж вторият строителен период на сграда II отговаря по време на други сгради от Сердика със смесена зидария, с пояси от четири реда тухли, като например сградата, долепена до източната стена на булевтериона.

След разрушаването на сграда II (включително и преустройството през втория строителен период) върху източната по-голяма част от нейната площ е била построена сграда III.

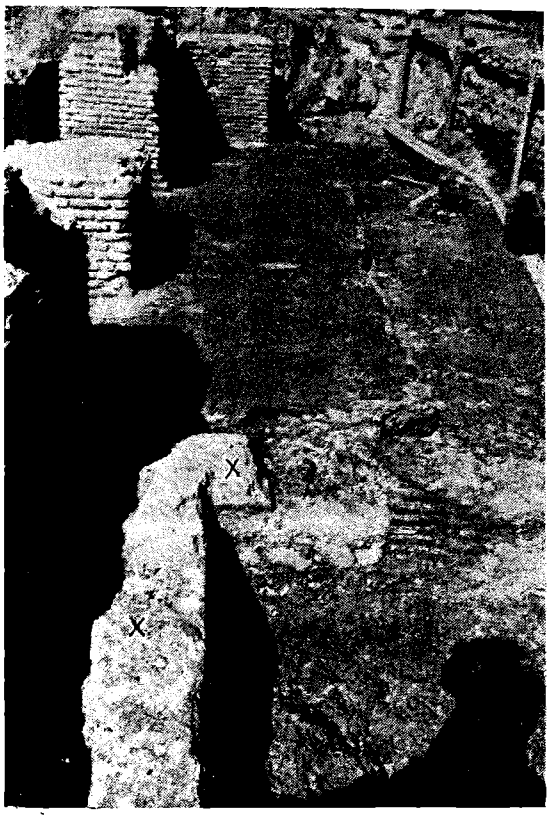

Обр. 32. Тухлен зид (x) от втория строителен период на сграда II, открит покрай западната стена на апсидния вестибюл на сграда III
Abb. 32. Ziegelmauer (x) aus der zweiten Bauperiode des Gebäudes II entlang der Westmauer des Apsis-vestibulums von Gebäude III

СГРАДА III

ЦЪРКВА „СВ. ГЕОРГИ"

Още от предишните разкопки (в 1915 и 1921 г.) и проучвания на античната сграда, известна под името църква „Св. Георги", беше установено, че не е разкрита цялата сграда. Оставаха неразкопани помещения на запад и север от издигащата се до 1952 г. централна част. Затова интересът към разкопките през януари—март 1953 г. в западна посока (покрай източната строителна линия на хотел „Балкан") беше голям. Очакваше се, че ще се попълни планът на сградата. И наистина откри се входният вестибюл на античната сграда III. Установи се, че той не е напълно успореден на стените на сграда II (от първия и втория строителен период). Ориентиран е в посока север—юг с отклонение от 18° към североизток, докато сграда II има отклонение от 8°, толкова, колкото е отклонението на сграда I (булевтериона) и сградите под Централния универсален магазин. Вестибюлът има правоъгълен план, който на север и юг завършва с полукръгла апсида (табл. II и III). Външните размери са следните: дължина на правоъгълника 19,7 м, дължина с апсидите 27,9 м и ширина 12,9 м. Вътрешните размери са следните: дължина на правоъгълника 17,3 м, дължина с апсидите 25,2 м и ширина 10 м. Диаметърът на апсидите е 6,6 м, а дълбочината им навътре е 3,7 м, т. е. с 0,4 м повече от радиуса (3,3 м). Ширината на стените е 1,5 м.

Точно по средата на вестибюла се откри главният вход на сграда III (обр. 33). Освен това вестибюлът с апсиди е бил достъпен от изток, гдето се откриха северен (широк 1,14 м) и южен вход (широк 1,28 м). Главният вход се състои от два прохода, разделени от масивен тухлен пилон в средата (2,5×1,56 м). Цялата ширина на входа е 7,5 м. Отворите на двата прохода са широки 2,5 м, т. е. толкова, колкото е дължината на пилона. Следователно отворът на входа е бил разделен на три равни части. На място беше запазен каменният праг на северния проход (обр. 34 и 35). Той се е състоял от три плочи, допрени една до друга. По време на разкопките бяха

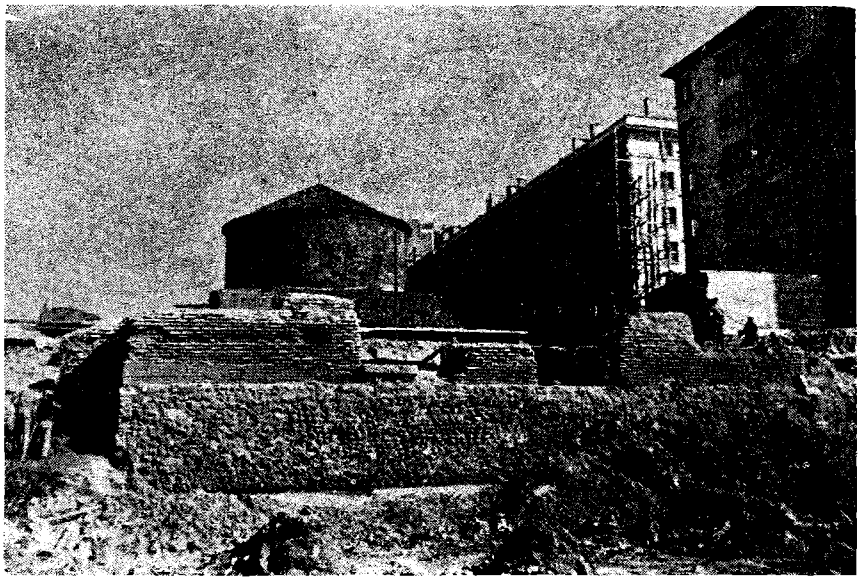

Обр. 33. Общ изглед на апсидния вестибюл на сграда III (поглед от запад)
Abb. 33. Gesamtansicht des Apsisvestibulums von Gebäude III (Blick von Westen)

открити само две плочи. Едната плоча (външната) е дълга 1,8 м, широка 0,65 м и дебела 0,3 м. Тя се издава с 0,15 м навън от западната стена на вестибюла. На вътрешната ѝ страна имаше профилувани орнаменти, които са ненужни на един праг на врата. Няма никакво съмнение, че се касае за вторично употребен каменен блок като праг. Плочата не достигаше до тухления пилон. Оставаше празно място, дълго 0,7 м, което първоначално е било покрито с каменна плоча, която не се намери. Втората (вътрешната) плоча е дълга 2,5 м (колкото е отворът на прохода), широка 0,7 м и дебела 0,3 м. На външната ѝ страна се образува тясна ивица, която е с 0,08 м по-висока от останалата част на плочата. Тя е служела като препятствие, за да не излизат крилата на входа навън. За размерите на липсващата плоча може да се съди по запазените плочи. Отворът на южния проход е добре запазен, обаче липсва каменният праг, който несъмнено е имал същата форма, размери и устройство, както прагът на северния проход. Отстрани отворите на проходите са оформени от червени тухли, както цялата сграда. Завършъците им били дъговидни, както подсказва самата конструкция и другите входове на разкопаната по-рано част от сградата.

Обр. 34. Главният вход на сграда III (поглед отвътре навън)
Abb. 34. Der Haupteingang des Gebäudes III (Blick von innen nach außen)

По време на разкопките имахме възможност да разкрием напълно основите на вестибюла и да слезем в здрава жълта пръст. Те са дълбоки 1,18 м. Направени са от речни камъни и хоросан, примесен с късчета от червени тухли. Ширината им е 1,75 м (обр. 36). Банкетът, който отговаря на тогавашното ниво на терена, е широк 0,1—0,15 м. Стените на сградата са изградени от червени тухли с размери: 0,335×0,335×0,05 м, 0,33×0,33×0,04 м, 031×0,31×0,04 м, 0,3×0,3×0,055 м, 0,29×0,29×0,04 м и др. Фугата между редовете тухли е 0,035—0,06 м,

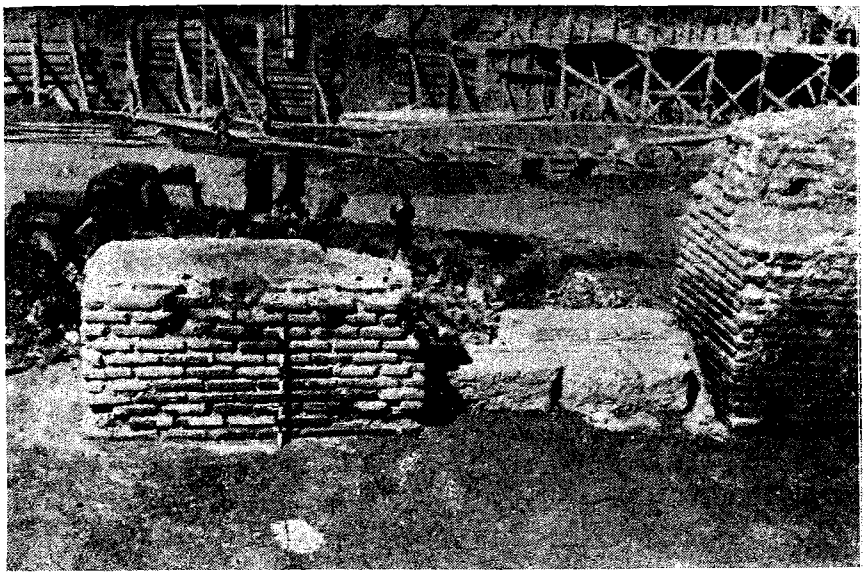

Обр. 35. Детайл от главния вход на сграда III
Abb. 35. Detail vom Haupteingang des Gebäudes III

т. е. тя е равна или по-голяма от дебелината на самите тухли. Хоросанът съдържа голямо количество едри късчета от червени тухли. Стените на апсидния вестибюл бяха запазени на височина до 2 м. Мазилката на стените беше изпадала (обр. 37 и 38).

Подът беше постлан с червени тухли с размери: 0,33×0,3×0,04 м, 0,33×0,28×0,04 м, 0,31×0,31×0,045 м, 0,3×03×0,04 м, 0,3×0,15×0,04 и др. (обр. 34, 35 и 37). Тухлите бяха поставени върху пласт от жълт пясък, дебел 0,03 м, посипан върху трамбована пръст. Тухленият под лежеше на 0,5 м над хоросанения под на помещенията на сграда II. Заслужава да се обърне внимание, че в пръстта между двата пода се намери бронзова монета от Валентиниан I (364—375). Този факт е извънредно важен за определяне датата на построяването на сграда III (църквата „Св. Георги“).

Досега в литературата съществуваха различни датировки за църквата „Св. Георги“. Отначало Б. Филов отнасяше сградата към средата на II в.,[1] а по-късно към управлението на император Каракала (211—217) и изтълкува сградата като баня, издигната по време на посещението на императора в Сердика в 214 г.[2] Макар Филов сам да отбеляза на едно място късноримския характер на строежа,[3] все пак той не промени своето становище за датировката.

По време на консервационните и реставрационни работи в църквата „Св. Георги“ през 1938—1939 г. архитект П. Карасимеонов предложи нова датировка и друго

Обр. 36. Основи и суперструкция на западната стена на апсидния вестибюл на сграда III
Abb. 36. Fundamente und Superstruktion der Westwand des Apsisvestibulums von Gebäude III

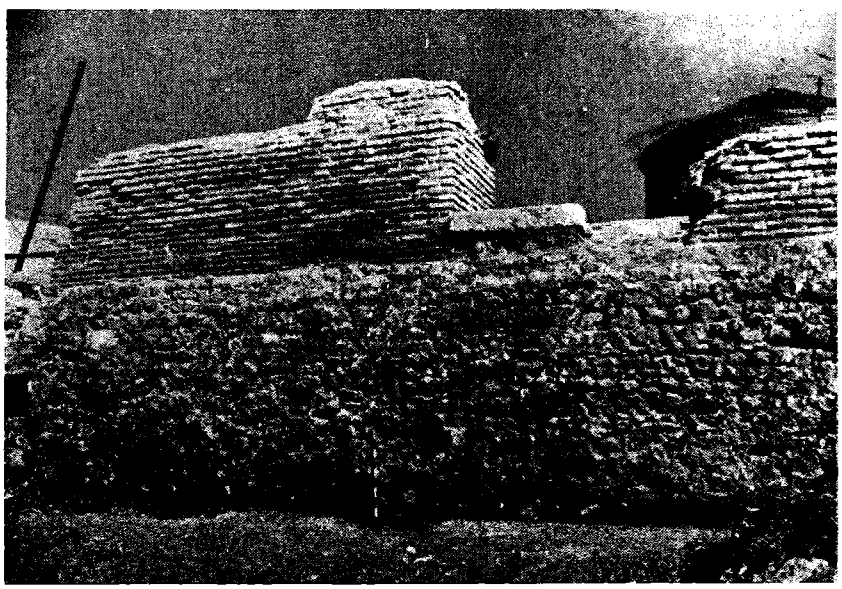

[1] Б. Филов, Разкопки на църквата Св. Георги в София, ГНМ, 1921, стр. 18.

[2] Б. Филов, Софийската църква Св. Георги, София, 1933, стр. 65.

[3] Б. Филов, Разкопки на църквата Св. Георги, стр. 18.

Обр. 37. Апсидният вестибюл на сграда III (поглед отвътре)
Abb. 37. Das Apsisvestibulum von Gebäude III (Innenansicht)

тълкуване на сградата.[1] Той направи редица верни и интересни наблюдения върху плана и строежа на сградата. Карасимеонов отхвърли тълкуването на Филов за банска постройка, като приведе редица аргументи против неговото становище. Пръв той установи, че „хипокаустът" не е изпълнявал функцията на отоплителна инсталация, а на вентилационна система, която е трябвало да поддържа сух въздух в помещенията, особено като се има пред вид влажността на почвата в този участък на Сердика (според неговите лични наблюдения). Той изказа мнение, че се касае за културна сграда — църква от VII—VIII в. Обаче нито неговата датировка, нито предназначението на сградата отговарят на действителността. Тълкуването като църква се дължи на привидната прилика на разкопаната централна част на сградата и на това, че Карасимеонов не е разполагал с цялостния план, който беше установен едва през 1953—1954 г.[2] Той не обоснова с нищо датировката на сградата. Според новите изследвания на Т. Петров и Ив. Венедиков сградата е била мартирион от началото на IV в.

Нашите разкопки и проучвания на апсидния вестибюл на сграда III (църквата „Св. Георги"), както и на сграда II, която се е издигала на същото място преди построяването ѝ, ни дадоха известни данни за относителната датировка

Обр. 38. Северната апсида на вестибюла на сграда III. Под основите ѝ се виждат останки от помещение № 11 на сграда II
Abb. 38. Die Nordapsis des Vestibulums von Gebäude III. Unter ihren Fundamenten sind Überreste von Raum Nr 11 des Gebäudes II sichtbar

[1] П. Карасимеонов, Църквата Св. Георги в София, ГНМ, 1942, стр. 195 и сл.; Начало на славянобългарск та архитектура и история, София, 1943.

[2] Ив. Венедиков и Т. Петров, Църквата Св. Георги в София, стр. 100 и сл. (в същия том).

на сграда II и сграда III (църквата „Св. Георги“). Когато разглеждахме сграда II, ние изтъкнахме, че тя е изградена със смесена зидария, като тухлените пояси имат три реда тухли. Върху мозаичния под на помещение № 8 се намери обгорял пласт и бронзова монета от Константин Велики (307—337). По-късно върху този под е бил построен хоросанен под, който принадлежи към втория строителен период на сградата, характеризиращ се също със смесена зидария, но в поясите има четири реда тухли. Монетата от Валентиниан I (364—375) показва, че сграда II е била окончателно разрушена след управлението на този император, когато Сердика и Тракия били нападнати от вестготите (378—382), както свидетелствуват писмените извори.

Понеже сграда III е била построена върху развалините от втория период на сграда II, то апсидният вестибюл е бил направен едва след управлението на Валентиниан I, т. е. след вестготските нападения в Сердика и Тракия. Строежът на този вестибюл по нищо не се отличава от строежа на останалата част на църквата „Св. Георги“. Той много прилича на запазените оригинални части по западната външна стена, по южната външна и по алтарната стена на църквата „Св. София“ в София, чието построяване се отнася към ранновизантийската епоха (V—VI в.).

Ив. Венедиков и Т. Петров смятат, че апсидният вестибюл е бил по-късно прибавен към античната сграда III (превърната в баптистерий),[1] обаче сами отбелязват, че няма никаква фуга между вестибюла и останалата част на сградата, нито разлика в строежа. Ако се касаеше действително за по-късна пристройка, не би било възможно да не остане някаква фуга. Това обстоятелство ни кара да смятаме, че сграда III е била изградена наведнъж в края на IV в.

СГРАДА IV

Покрай южната страна на улица Ж, на юг от църквата „Св. Георги“ и сграда II, се намериха останките на голяма антична сграда IV, която затваря от юг площада (табл. II, III, IX и XI). Тя е ориентирана с дългата си ос в посока изток—запад. Сградата беше разкопана частично дотолкова, доколкото тя влизаше в обсега на строителната площ на хотела. На дължина тя беше разкрита само до 62 м и на ширина до 16,50 м в югоизточния край на изкопа за хотела и на 19 м в югозападния край на същия изкоп.

Строежът на сградата е солиден, както на описаните по-горе сгради. Основите на северната дълга стена са дълбоки 1,50 м (обр. 39). Те са направени от речни камъни, свързани с хоросан, съставен от вар, жълт пясък и слаб примес от едро счукани червени тухли. Те са с 0,30 м по-дебели от суперструкцията, като се образува отстъп (банкет). Самата стена е изградена със смесена зидария. Редуват се каменни пояси с пояси от по три реда добре изпечени червени тухли. При помещение № 2 стената е най-добре запазена — на височина до 2,70 м над банкета. Тя съдържа три каменни пояса (първи пояс, висок 0,70 м, втори пояс, висок 1,05 м, и трети пояс, запазен до 0,45 м) и два тухлени пояса от по три реда, всеки висок по 0,24 м. Хоросанът на стената е същият, както на основите — с малък примес от счукани червени тухли. Тухлите в поясите имат следните размери: 0,32×0,32×0,05 м, 0,33×0,33×0,05 м и по-рядко 0,34×0,34×0,05 м. Фугата между редовете тухли е дебела 0,05 м, т. е. толкова, колкото е дебелината на самите тухли. В стената се намериха преупотребени материали, както например една йонийска база от сив варовик, късове от мозаичен под и др. Мозаичните фрагменти се намериха в стената (обр. 40), долепена до южния пилон на арката, която се е издигала на мястото, където улица II се е съединявала с площада. Първоначалното местоположение на мозайката не се знае. Тук ще отбележим само устройството на мозайката, понеже то е сигурно и освен това хвърля светлина върху една разрушена и загубена за науката мозайка от антична Сердика, от която досега са открити сравнително малки късове поради все още ограничения размер на разкопките и проучванията. Различават се три пласта. Долният пласт се състои от речни камъни (ронлив пясъчник) с неправилна форма, свързани помежду си с бял хоросан с дебелина 0,10 м. Вторият

[1] Ив. Венедиков и Т. Петров, цит. съч., стр. 79 и сл.

среден, пласт се състои от розов хоросан, направен от вар, пясък и ситно счукани червени тухли, които му придават хигроскопичност и розов цвят. Той е дебел 0,03—0,05 м. Третият, горен, пласт представлява един ред кубчета, които са поставени в хоросанени легла. Той е дебел 0,01 м. Формата на кубчетата съвсем не е правилна. В намерените фрагменти се виждаха само черни и бели кубчета. Не знаем каква е била композицията и украсата на цялата мозайка. Сравнително малкият размер на кубчетата (страна 0,01 м) показва, че мозайката следва да се отнесе към II или III в. на н. е. Това обстоятелство е все пак един белег за датирането след тази дата на северната стена на сграда IV, понеже мозаичните фрагменти бяха вградени в нея.

Северната стена има различна дебелина по цялата си дължина. На изток от мястото на арката върху улица Ж тя е дебела 1,25 м, а на запад от арката — 1,40 м.

На 13,40 м южно от външната северна стена на сграда IV върви друга успоредна стена, дебела 0,93 м. Тя е доста разрушена. Запазената част съдържа само пояс от каменна зидария. Обаче източното продължение на същата стена, което е било открито през 1942 г. при строежа на ъгловото здание на бул. „Ал. Стамболийски“ и пасажа, който води на север към църквата „Св. Георги“, показва съвсем сигурно, че въпросната стена е била изградена с каменни и тухлени пояси. Тухлените пояси са имали по три реда тухли с размери: 0,325×0,325×0,045 м. Хоросанът между тухлите е съдържал ситно счукани червени тухли.[1]

Между двете стени се образуват пет доста големи правоъгълни помещения, някои от които са били преустройвани по-късно, както ще споменем на съответното място.

Помещение № 1. Това е най-западното помещение на разкритата част от сградата. То се намираше изцяло навън от строителната линия на хотела. От него се разкопа само източната стена, обща за помещение № 1 и помещение № 2. Тя бе дебела 1,40 м, т. е. толкова, колкото е дебелината на северната външна стена на помещение № 2. Изградена бе по същия начин — с пояси от три реда тухли и каменни пояси. Помещението е широко 13,40 м (север—юг). Лошото състояние, в което се намери тази стена, не позволява да се установи дали е имало отвор за вход, който е водел за съседното помещение № 2.

Под това помещение трябва да се очаква да минава главният зидан канал, който намерихме на юг под каменната настилка на площада.

Помещение № 2. То се намира на изток от помещение № 1. Планът му е правоъгълен. Дължината му (север—юг) е 13,40 м и ширината (изток—запад) 10,40 м. Западната стена е междинна стена на помещения № 1 и № 2. Източната стена е широка 1,25 м. Изградена е с камъни и хоросан, примесен с късчета от червени тухли. Беше запазена до 1 м над тухления под на помещението. В тази височина не се намериха останки от тухлен пояс. Също така не се откри отвор за вход към помещение № 3. Северната стена е част от споменатата по-горе северна външна стена. Тя е запазена до 2,70 м, обаче на тази

Обр. 39. Северната външна стена на сграда IV
Abb. 39. Die nördliche Außenwand des Gebäudes IV

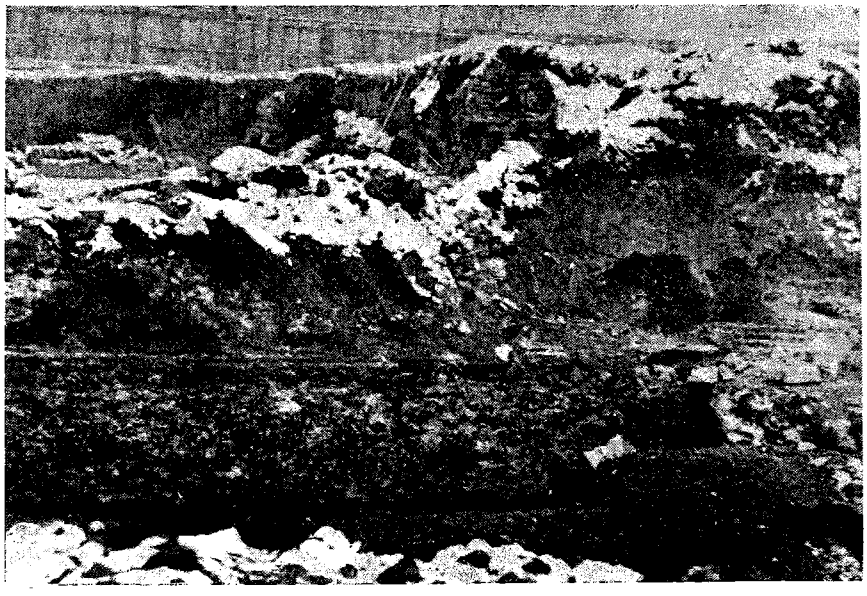

[1] Наблюдения и заснемане на източното продължение на стената е направил през 1942 г. арх. Сава Н. Бобчев.

Обр. 40. Късове от мозаичен под, преупотребени като строителен материал в северната външна стена на сграда IV
Abb. 40. Stücke eines Mosaikbodens, wiederbenützt als Baumaterial in der nördlichen Außenwand des Gebäudes IV

височина няма отвор за вход откъм площада. Южната стена е дебела 1,20 м. Вътрешната страна на южната стена е изградена от големи каменни блокове с правоъгълна основа, дълги до 0,50 м и широки до 0,25 м. Останалата част от дебелината на стената е направена с речни камъни и хоросан. Помещение № 2 е било постлано с червени тухли с размери: 0,32××0,32×0,05 м. То е било преустроено по-късно, както показват допълнителните стени, които разчленяват първоначалното помещение. До западната стена беше долепена друга стена, широка 0,90 м, направена от речни камъни и хоросан. В нея бяха вторично употребени като строителен материал два профилувани постамента в хоризонтално положение. Между тази стена и напречните северна и южна стена има фуга. Перпендикулярно на стената, с посока изток—запад, се издаваха частично запазени стени, изградени от червени тухли, отстоящи на 2,60 м една от друга. Между тях беше запазена част от тухлената настилка на помещение № 2. Северната стена беше дебела 0,80 м. Тя беше проследена на дължина около 2 м. Южната стена беше дебела 1 м и беше проследена на същата дължина.

На 2,30 м западно от източната стена на помещение № 2 и успоредно на нея се откри стена, частично разкопана, направена от речни камъни и хоросан. В пространството между тях се откри част от античен глинен водопровод. Тръбите са дълги 0,50 м, външен диаметър 0,17 м и вътрешен диаметър 0,13 м. Успоредно на южната стена под тухлената настилка се откри друг глинен водопровод, запазен на дължина 3 м. Тръбите са дълги 0,33 м.

Помещение № 3. То е също правоъгълно. Дължината му е 15,40 м (изток—запад) и ширината 13,40 м (север—юг). Източната стена е дебела 0,90 м, западната — 1,25 м, южната — 0,93 м и северната — 1,25 м. В него няма следи от по-късни преустройства. Подовата настилка е ограбена. Влизането е ставало от север, откъм улица Ж. Входът се е намирал до североизточния ъгъл на помещението. Отворът му беше широк 1,50 м, което позволява да се постави двукрила дървена врата. Страниците на отвора за вход бяха направени от червени тухли, от които бяха запазени само девет реда на височина до 1,25 м. Източната страница е дебела 0,90 м, а западната страница — 1,25 м. На място беше запазен каменният праг на входа, пропукан по средата (обр. 41). В двата края на прага имаше по една кръгла дупка с диаметър 0,09 м и дълбочина 0,04 м, в която е ставало въртенето на отвесната ос на крилото. От източната дупка излиза с кòса посока жлеб, широк 0,09 м и дълбок 0,04 м. Вероятно в него е слизало крилото и е оставало там неподвижно. Почти по средата, малко по-близо до източната дупка, се намери четвъртита дупка (дълга 0,055 м, широка 0,025 м и дълбока 0,03 м), в която се е спущало отвесно желязно сюрме, което е подпирало отвътре крилата на вратата. На външната страна прагът има тясна ивица, широка 0,13 м, която се издига с 0,03 м над нивото на останалата част на прага. Тя служи за препятствие, за да не могат крилата да се отварят повече навън. Пред входа се намери каменно стъпало с правоъгълна основа, което лежеше върху каменната настилка на улица Ж. То имаше след-

Обр. 41. Каменен праг на помещение № 3 на сграда IV
Abb. 41. Steinschwelle von Raum Nr. 3 des Gebäudes IV

ните размери: дължина 1,30 м, ширина 0,50 м и височина 0,40 м. На около 0,80 м източно от стъпалото и успоредно на северната външна стена на сграда IV, само на 0,20 м далеч от нея, се намери каменен блок с правоъгълна основа, дълъг 1,50 м, широк 0,60 м и дебел 0,43 м. Несъмнено този блок, както и каменното стъпало пред входа на помещение № 3 са останки от бордюра на улица Ж, който е вървял покрай сграда IV.

Тук in situ беше запазена каменната настилка на улица Ж. Над нея се намери тухлен под от по-късно помещение, построено върху платното на улицата (обр. 42). Бяха запазени четири хоризонтални реда тухли от ширината на помещението и седем реда от дължината. Северната стена на помещението беше направена от речни камъни, от които беше запазен само долният ред. Под каменната настилка на улица Ж се намериха на различни нива три глинени водопровода. Горният и долният водопровод бяха успоредни на сграда IV и вървяха по дължината на улицата, докато средният водопровод беше кòсо разположен под тъп ъгъл по отношение на другите два водопровода. Долният водопровод се намираше на 0,60 м, средният на 0,40 м и горният на 0,20 м под каменната настилка.[1] Над каменната настилка на улицата се намери тухлен под от тухли, запазен на дължина до 2,10 м (седем реда тухли) и на ширина до 1,30 м (четири реда тухли) Тухлите имаха размери: 0,32× ×0,32×0,045 м. Покрай северната страна се откри един ред речни камъни. Вероятно това е настилката на едно късно помещение, построено върху платното на улица Ж. Това свидетелствува за промените, които са настъпили в Сердика през късноантичната и ранновизантийската епоха.

Обр. 42. Тухлена настилка върху платното на улица Ж покрай северната стена на сграда IV
Abb. 42. Ziegelsteinpflaster auf der Fahrbahn der Straße Ж entlang der Nordwand des Gebäudes IV

Помещение № 4. Планът му е правоъгълен. Дължина (изток—запад) 17,60 м и ширина (север—юг) 13,40 м. По-голямата част от помещението е била разкрита през 1942 г. при строежа на ъгловата сграда на бул. „Ал. Стамболийски“ и пасажа, който води към църквата „Св. Георги“. Северната и южната стена са били изградени с пояси от по три реда тухли. Източната стена има същия строеж. Тя е дебела 0,90 м. На 5 м северно от южната страна е била намерена каменна стена с посока изток—запад, успоредна на нея, дебела 0,60 м, направена от камъни и хоросан. Тя е несъмнено по-късна, отколкото останалите стени на помещението. В северната част

[1] Същите водопроводи се откриха и под портата-арка (вж. там).

Обр. 43. Каменен праг в сграда IV
Abb. 43. Steinschwelle im Gebäude IV

на помещението е намерена каменна подова настилка, която се състои от добре издялани каменни плочи с правоъгълна форма — дължина 0,50 м—0,70 м и ширина 0,30 м—0,50 м.

От това помещение се е влизало в помещение № 5 през вход, чийто каменен праг е запазен. Той е дълъг 1,40 м и широк 0,90 м.

Помещение № 5. Ширината му е 8,20 м (север—юг), а дължината му е проследена до 13 м и стената продължава нататък в източна посока. Трите разкопани стени са с пояси от по три реда тухли, както стените на съседното помещение № 4. На северната и южната стена се намира отвор за вход, широк 1,20 м, с каменния праг на място. Тук също така се наблюдават по-късни строежи. Така например на 6,5 м източно от западната стена на помещението върви каменна стена с посока север—юг, проследена на дължина 4 м. Ширината ѝ е 0,60 м. По строеж и дебелина тя се отличава от стените на помещението. Тя разделя първоначалния план на помещението на две по-малки помещения. От помещение № 5 на изток сграда IV се стеснява.

На юг от помещения № 1—4 се простират други по-малки помещения, ограничени от юг със стена, успоредна на южната стена на помещения № 1—4. Тя отстои от нея на 4 м и се намира вън от строителната площадка на хотела. Поради невъзможност да се проследи сградата в този участък планът ѝ остана неизяснен. Бяха частично проследени и проучени три стени, които бяха перпендикулярни на южната стена на споменатите помещения. Първата стена (а) от тях, най-западната, е широка 1,18 м. Тя е иззидана само от тухли с размери 0,32×0,32×0,045 м и върви по посоката на каменната стена в помещение № 2, ориентирана север—юг, за която споменахме по-горе. Втората стена (б) е продължение на разделителната стена между помещение № 2 и помещение № 3. Тя е също направена от тухли. Разстоянието между първата и втората стена е 2,15 м. Третата стена (в) отстои на 2,20 м на изток от втората стена (б). В нея се намира отвор за вход с каменен праг, запазен на място (обр. 43). Дължината на прага е 2,20 м. Това свидетелствува за съществуването на голяма врата, изглежда двукрила. Прагът се състои от два каменни блока. Единият е малък — 0,50×0,50 м, — поставен в североизточната част на прага. Другият блок е голям — 2,20 м×0,90 м. В двата края се намира по една кръгла дупка с диаметър 0,12 м. В тях се намериха железните полусферични легла, в които са се въртели отвесните оси на крилата. Те бяха прикрепени към каменния праг с помощта на олово. По средата на прага се намира четвъртита дупка (0,06×0,04 м) за спущане на отвесната желязна ригла. Останалата част на стената има следното устройство. Основите са направени от речен камък и един повторно употребен каменен блок, който оформява северозападния ъгъл на стената. Суперструкцията се състои от тухли.

В северната стена на малкото помещение, което се образува между втората и третата стена, се намери преупотребена каменна база от йонийски стил с диаметър на торуса 0,40 м. Входът на помещението води към дълъг коридор, широк 4 м. До северната стена на коридора са долепени два тухлени пиластъра с квадратна основа (страна 0,75 м). Тухлите на пиластрите имат размери 0,31×0,31×0,04 м. Фугата между редовете тухли е 0,05—0,06 м. Първият пиластър се намира на 1,70 м на изток от прага на входа, а вторият — на 1,86 м от първия пиластър. Не се установи дали в същата редица е имало други пиластри.

СГРАДА V

През юли 1951 г. при изкопните работи за сградата на Детмаг на бул. „Ал. Стамболийски" № 6 се откриха останки от голяма масивна антична сграда, ориентирана с дългата си страна по посока изток—запад (табл. II). Тя се простираше на юг и успоредно на около 11 м от античния сакрален комплекс, който се откри през 1955—1956 г. на изток от комплекса „Св. Георги" покрай античната улица Ж. Сградата бе проследена на дължина 63 м и ширина 14 м, без да бъде обаче изцяло разкрита и проучена. Оформиха се, макар и непълно, няколко помещения с правоъгълен план. На изток тази сграда отстоеше на около 6 м от откритата през декември 1952 г. източна крепостна стена на Сердика. Между тях се образуваше проход (улица). Останалите три ъгъла на сградата останаха в неразкопания терен под бул. „Ал. Стамболийски" и ул. „Цар Калоян".

В западната част на сградата се намериха два дълги успоредни зида с посока изток—запад (*б* и *в*), които бяха на 3 м един от друг. В запазената им височина от 0,90 м в самия западен край се съдържаше един каменен пояс от ломен камък и само два реда тухли от тухлен пояс, който по̀ на изток се появи като четириредов с каменен пояс над него. Ширината на зид *б* беше 0,80 м, а на зид *в* — 1 м. Зид *б* беше проследен до 52 м, а зид *в* — до 33 м в източна посока. На 2,5 м северно от зид *б* и на 33 м източно от ул. „Цар Калоян" се откри трети зид *а*, успореден на първите два. Той беше проучен на около 30 м в източна посока. В западна посока този зид не се разкри. Това е северната външна стена на сграда V, запазена на височина 1,50 м. Тя беше изградена със смесена зидария — редуване на каменни пояси с пояси от по четири реда тухли на варов разтвор, примесен с чукани тухли. Покрай този зид, северно и непосредствено до него, на дълбочина 3,60 м под нивото на днешния терен, се откриха на място шест улука от пясъчник (обр. 44). Те бяха наредени един до друг с посока изток—запад, т. е. успоредно на зид *а*. Дължините на отделните улуци бяха (от изток към запад): 0,52; 0,48; 0,60; 0,40; 0,52 и 0,40 м, така че общата дължина на съставения от тях улук беше 2,92 м. Ширината на улуците между вътрешните ръбове на издълбаната вътрешна част беше 0,60 м, а дълбочината ѝ беше 0,21 м. Дебелината към краищата на блоковете беше 0,17 м, а в средата им — 0,25 м. Размерите и направата на улуците показват, че дъждовната вода, събирана от стряхата на сграда V, е била изобилна.

Подобни каменни улуци по улици и покрай сгради от римската епоха са известни от други римски градове, от които заслужава да се отбележи каменният улук от Филипопол (Пловдив).[1]

В западната част на античната сграда V на дълбочина 3,60 м се разкриха каменни плочи от улична настилка. По всичко изглежда, че те са били от продължението на античната улица З, която минава покрай източната страна на църквата „Св. Георги" с посока север—юг. Това обстоятелство свидетелствува, че в една по-късна епоха върху тази част от платното на античната улица З е била построена сграда V. Самият ѝ строеж със смесена зидария с пояси от по четири реда тухли е също белег за нейния по-късен произход (IV в).

Заслужава да се отбележи също така един фрагмент от дъговиден зид с тухли в югозападния край на сграда V също под вероятното южно продължение на улица З. Западно от него се разкриха два зидани с ломен камък канала на 3 м един от друг. Връзката им със сградата и кръглия зид не можа да се изясни.

[1] Д. Цончев, ИАИ, XV, 1946, стр. 218.

В източния край на сграда V се разкри кръгло съоръжение, южната половина от дъгата на което остана неразкрита под тротоара на бул. „Ал. Стамболийски“. Това съоръжение се състои от два концентрични тухлени зида, запазени на височина от осем реда тухли. Между тях бе образуван пръстеновиден канал, широк 0,66 м и дълбок 0,80 м. В основата на външната стена на този канал имаше каменен цокъл, издаден навътре с 0,05 м. Подът на канала бе постлан с тухли. По вътрешната стена на канала над осмия ред от тухли бяха поставени наддадени навътре два реда тухли, върху които лежаха други два реда покривни тухли. Върху тези покривни тухли, както и върху цялата кръгла площ, заградена от кръглия канал и кръглата стена, бе излян като подова настилка хоросанен пласт, дебел 0,35 м, силно наситен с късчета от счукани тухли. Кръглата стена около канала, иззидана от тухли, бе обхванатата отвън западно от друг зид с посока север—юг, иззидан със смесена зидария с три реда тухли в пояса. Също и от север и изток кръглото съоръжение бе заградено отвън с прави зидове, запазени само в основи от ломен камък.

Обр. 44. Каменни улуци върху платното на улица Ж покрай сграда IV
Abb. 44. Steinrinnen auf der Fahrbahn der Straße Ж entlang dem Gebäude IV

Макар и данните за архитектурното решение на кръглото помещение да не са много и да не са съвсем ясни, все пак трябва да се предполага, че то е било в концепционно единство със свързаните с него съседни стени. Основание за това наше предположение ни дават преди всичко двата зида от изток и запад, които тангират кръга и оформят по някакъв начин от северната страна, към улицата, някакво сега обезличено помещение. Тази възможност, съпоставена с данните за устройството на самото кръгло помещение, а именно под, постлан с плътна дебела водонепромокаема подложка и под нея по вътрешното лице на кръглия зид скрит канал, опасващ околовръст цялата плоскост на кръга, показва, че се касае за решение, при което кръглото помещение е било негова същност, а разположеното на север помещение е било сервизно към него.

Фактът, че от вътрешната страна съществува канал, който очевидно не е бил предназначен да тече по него вода, а, обратно, да снабдява вътрешното пространство с въздух, показва, че в случая това пространство е служило за склад на стока, която е трябвало да бъде запазвана суха. Оттук изводът е, че най-вероятният продукт, който може да е бил складиран тук, са били зърнени храни. Също може да се заключи, че северното помещение, като сервизно към кръглото, е съдържало необходимите подемни съоръжения за използуването на склада. Така щото най-вероятно предположение за предназначението на кръглото помещение съобразно с кръглата му форма, със съответната дебелина на зидовете му и със съществуващата изолация от влага и др. е, че то е било склад за зърнени храни.

Подобно кръгло съоръжение със същите размери е било открито през 1932 г. при изкопните работи за зданието на бул. „Ал. Стамболийски“ № 9, точно срещу сградата на Детмаг.[1]

СГРАДА VI

Точно на западната строителна линия на хотел „Балкан“ в северозападния край (квадрати 2А и 3А, т. е. между 5 и 10 м южно от северната строителна линия и на 5 м източно от западната строителна линия) се намериха струпани архитектурни фрагменти, главно гейзони и

[1] С. Н. Бобчев, Сердика. Материали за изучаването на топографията, устройството и архитектурата на града, Материали за историята на град София, XII, 1943, стр. 25.

архитрави, принадлежащи към монументална обществена сграда, чиито основи останаха под платното на площад „В. И. Ленин“ (табл. II). Несъмнено тази сграда се е издигала покрай северозападната част на античния форум.

При изкопни работи на запад от строителната линия на хотела, точно срещу сграда II, се откриха основи от масивна антична сграда, разположена покрай западната страна на форума, с посока север—юг. От източната външна стена бяха запазени цокълът от един ред каменни блокове и част от суперструкцията (висока 1,04 м), изградена от тухли с размери 0,31 × 0,27 × 0,04 м. Пред стената бяха долепени няколко каменни профилувани постамента за колони. Може би тази стена принадлежи към сградата с каменните гейзони и архитрави поради същата строителна линия и близостта на двете находки.

Архитектурни фрагменти

1. Фрагмент от римско-йонийски гейзон (Пр. Х. 6),[1] направен от твърд сив варовик (табл. XII). Той представлява ъглово парче с един външен и един вътрешен ъгъл, с твърде повредени ръбове. Размери: дължина 1,36 м, най-голяма ширина 0,7 м, към която трябва да се прибавят поне още 0,08 м за отчупената сима, и дебелина 0,3 м. Профилът се състои от следните елементи: зъборез, астрагалов наниз, лесбийска кима, висяща плочка, втори астрагалов наниз и сима. Зъбите на зъбореза са широки 0,045 м и дълбоки 0,04 м. Разстоянието между зъбците е 0,04 м. Астрагаловият наниз се състои от последователно редуващи се две къси зърна с едно по-дълго зърно (дълго 0,1 м), изрязани в дълбок ажур и нанизани на тънка каменна нишка. Лесбийската кима е образувана от стилизирани листа, между които върви ту кръгла дупка, ту овоид. Челото на висящата плочка е гладко (високо 0,05 м). Вторият астрагалов наниз се отличава от първия по по-дългите зърна (0,15 м). Симата е изрязана на едри плоски листа които имат формата на листата на лотос или на водна лилия, както обикновено се обясняват в литературата. Листата се съединяват помежду си посредством тънки нишки. Симата завършва с чело (абак или листел), широко 0,05 м.

При изработването на лесбийската кима, астрагаловите нанизи и междинните дупки на листата на симата е бил използуван свредел. По повърхността на хоризонталните и вертикалните легла на гейзона няма никакви дупки за свързване с други каменни блокове.

Двете чупки на гейзона, както и дължината от 0,85 м на хоризонталното легло на поставяне говорят за едно по-дълго право разстояние на издаването, отколкото е необходимо при обикновеното начупване за обикаляне на отделни колони, т. нар. разкреповка.

2. Фрагмент от римско-йонийски гейзон (Пр. Х. 7) от същия материал и със същата форма, както № 1 (табл. XIII). Външният ъглов ръб на лицето и ръбът на необработената задна част са отчупени. Размери: дължина 1,2 м, ширина 0,8 м и дебелина 0,3 м.

И този фрагмент показва, че се касае за по-дълги издадени части на сграда, т. нар. ризалити, отколкото за обикаляне с корниз на издадени навън колони.

3. Фрагмент от римско-йонийски гейзон (Пр. Х. 16) от същия материал и представляващ същият детайл, както фрагментите № 1 и 2 (обр. 45, табл. XIV). Той е ъглово парче с външен и вътрешен ъгъл, по-добре запазено, отколкото фрагмент № 1. Само лявото вертикално легло е отчупено на около 0,15—0,17 м. Размери: дължина 1,1 м, към която трябва да се прибавят още около 0,2 м за липсващото парче, ширина 0,83 м и дебелина 0,32 м.

4. Фрагмент от римско-йонийски гейзон (Пр. Х. 10) от варовик (табл. XV). Той представлява част от външен ъгъл. Двете крайни вертикални легла (повърхности на наставяне) са грубо обработени. Размери: дължина 0,77 м, към която трябва да се прибавят още 0,12—0,15 м за отчупените астрагалов наниз и сима, ширина 0,48 м, към която трябва да се прибавят още 0,13 м за отчупената сима, и дебелина 0,29 м. Профилът е запазил следните елементи: зъборез, кима, орнаментирана с островърхи листа, висяща плочка и твърде слаби останки от астрагаловия

[1] Всички гейзони и архитрави с изключение на архитрав № 11 (в църквата „Св. Георги“) се пазят в Археологическия музей в София. Те са означени с временния знак Пр. Х. (Представителен хотел).

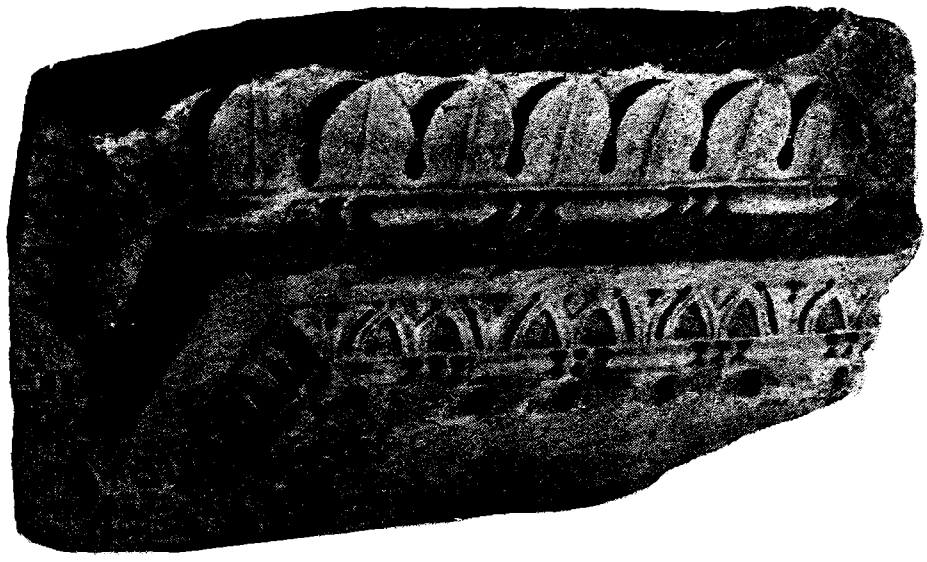

Обр. 45. Фрагмент от римско-йонийски гейзон
Abb. 45. Fragment eines römisch-ionischen Geisons

наниз и особено от симата. Върху горната хоризонтална повърхност за полагане към гръбния ръб на гейзона е вкопана и запоена с олово голяма желязна скоба с пръстен на свободния си край. Предназначението на пръстена не е ясно.

5. Фрагмент от римско-йонийски гейзон (Пр. Х. 20) от същия материал, както предходният (табл. XVI). Лявата вертикална повърхност (легло за наставяне) е запазена, грубо обработена, докато дясната вертикална повърхност е отчупена. Размери: дължина 0,90 м, ширина 0,41 м и дебелина 0,285 м. Профилът се отличава до известна степен от профила на предходния блок. Така например кантът на долния край на висящата плочка е заострен, а не представлява плоска ивица. Между зъбореза и висящата плочка е поставена плоска кима, орнаментирана с островърхи листа, вместо лесбийска кима.

Разглежданият гейзон за разлика от останалите гейзони е дъговидно извит. Това показва, че той е принадлежал към широка сегментовидна архиволта, може би поставена над портал.

6. Фрагмент от римско-коринтски гейзон (Пр. Х. 4), изработен от твърд светлосив варовик (табл. XVII). Той представлява право парче, което съдържа две конзоли с полето между тях. Дължината на фрагмента между грубо обработените вертикални легла (повърхности на наставяне) е 0,67 м. Ширината на повърхността на полагането е запазена до 0,8 м, към която трябва да се добавят още около 0,1 м, които са отчупени. Корнизът се издава с 0,38 м, т. е. почти толкова, колкото е дебелината на блока. Профилът се състои от следните елементи: зъборез, астрагалов наниз, лесбийска кима, конзоли и поле между тях, йонийска кима над конзолите и полето, втори астрагалов наниз и сима. Зъборезът има зъби и празни полета между тях, високи 0,03 м и широки 0,04 м. Астрагаловият наниз е същият, както при фрагмент № 1. Лесбийската кима се състои от два реда листа — единия от два клона, огънати около междинна дупка, а втория от плоско изрязан яйцевиден орнамент. Конзолата се издава напред с 0,14 м, колкото е нейната ширина. На долната ѝ повърхност е изрязан в дълбок релеф акантов лист. Челото на конзолата е заоблено, високо 0,035 м. Над него минава едра йонийска кима, която обикаля начупената линия и полетата между конзолите. Вторият астрагалов наниз е същият, както първият, но е грубо и неправилно издялан навътре от контурната линия на профила на гейзона. Липсва висяща плочка — явление, характерно за римската провинциална архитектура, особено на Балканския полуостров. Симата е украсена с твърде грубо композиран орнамент от редуващи се два вида палмети. Междуконзолното поле е изпълнено с гравиран по диагонала продълговат дъбов лист.

Обр. 46. Фрагмент от римско-коринтски гейзон
Abb. 46. Fragment eines römisch-korinthischen Geisons

7. Фрагмент от римско-коринтски гейзон (Пр. X. 5), изработен от същия материал, както предходният фрагмент (обр. 46, табл. XVIII). Той представлява вътрешно ъглово парче. При вътрешната чупка е отчупено междуконзолното поле. Размери: дължина 0,78 м, ширина 0,53 м и дебелина 0,35 м.

8. Фрагмент от римско-коринтски гейзон (Пр. X. 8), изработен от същия материал, както фрагментите № 6 и 7. Той представлява право парче със същия детайл, както предходните два фрагмента. Размери: дължина 0,70 м, най-голяма запазена ширина 0,67 м, към която трябва да се прибавят поне още 0,25 м за отчупената част на конзолите, йонийската кима, втория астрагалов наниз и симата, и дебелина 0,35 м. Междуконзолните полета са широки 0,27 м (табл. XIX).

9. Фрагмент от римско-коринтски гейзон (Пр. X. 17) от същия материал и със същия профил, както фрагментите № 7 и 8. Той представлява външен ъгъл (обр. 47, табл. XX). Размери: дължина 1,29 м, ширина 0,74 м и дебелина 0,35 м. Ъгловата конзола е разположена диагонално, едно разширение, което се среща често в провинциалната римска архитектура в римско-коринтски стил, особено на Балканския полуостров и в частност в Сердика, например при храма на Зевс—Хелиос—Серапис.[1]

Обр. 47. Фрагмент от римско-коринтски гейзон
Abb. 47. Fragment eines römisch-korinthischen Geisons

[1] С. Н. Бобчев, Храм на Серапис в София, ИАИ, XIV, 1941—1942, стр. 218 и сл., обр. 314.

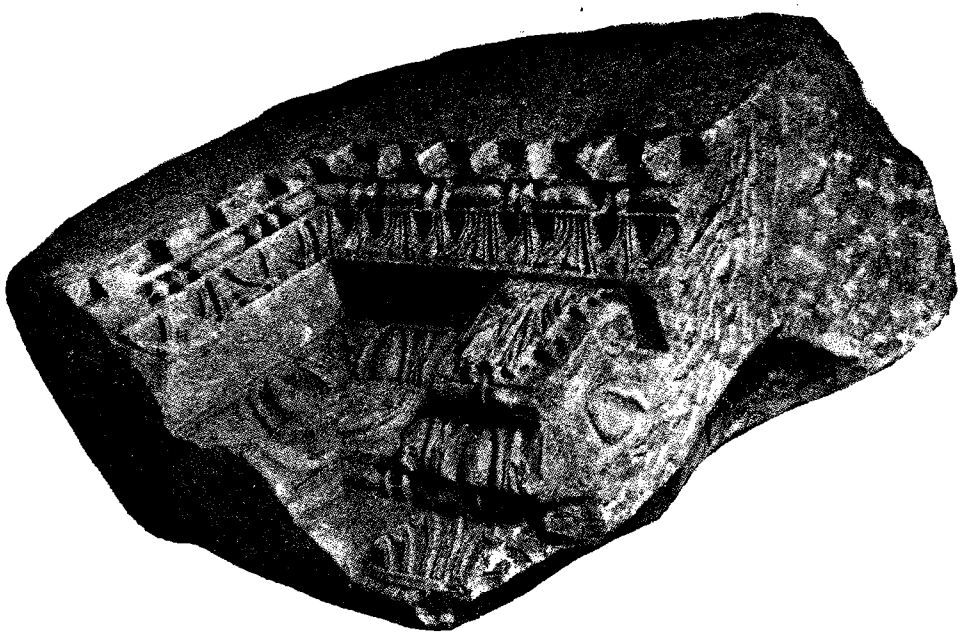

Обр. 48. Фрагмент от римско-коринтски гейзон
Abb. 48. Fragment eines römisch-korinthischen Geisons

10. Фрагмент от римско-коринтски гейзон (Пр. X. 18) от същия материал и със същия профил, както предходният фрагмент № 9, но представляващ вътрешен ъгъл. Размери: дължина 0,89 м, ширина 0,76 м и дебелина 0,35 м (обр. 48, табл. XXI).

11. Фрагмент от римско-коринтски гейзон (Пр. X. 21) от същия материал и със същия профил, както фрагменти № 6, 7 и 10, представляващ прав редов блок с отчупени краища отляво и отзад. Размери: дължина 0,88 м, ширина 0,66 м и дебелина 0,35 м. Междуконзолното разстояние е 0,4 м, т. е. по-голямо, отколкото при другите по-горе описани гейзони. Освен това страничната обработка на конзолите е по-проста. Това показва, че разглежданият гейзон не е от същата сграда (табл. XXII).

12. Фрагмент от римско-коринтски или йонийски(?) архитрав (Пр. X. 9) от сив варовик, представляващ част от външен ъгъл (обр. 49, табл. XXIII). Лявото вертикално легло за долепване на съседния архитрав е откосено и гладко обработено. Другото вертикално легло е обработено с обикновена чупка, перпендикулярно на лицевата повърхност и после под 45° към нея. Размери: дължина 0,78 м, ширина 0,57 м и дебелина 0,49 м. Профилът се състои от следните елементи: първа (долна) фасция, усукан шнур, втора фасция, астрагалов наниз, трета фасция, втор астрагалов наниз, йонийска кима и абакусова плочка. Първата фасция е висока 0,07 м, втората — 0,09 м и третата — 0,13 м. Големите астрагали са дълги 0,1 м. По хоризонталните легла няма дупки за свързване.

Обр. 49. Фрагмент от римско-коринтски архитрав
Abb. 49. Fragment eines römisch-korinthischen Architravs

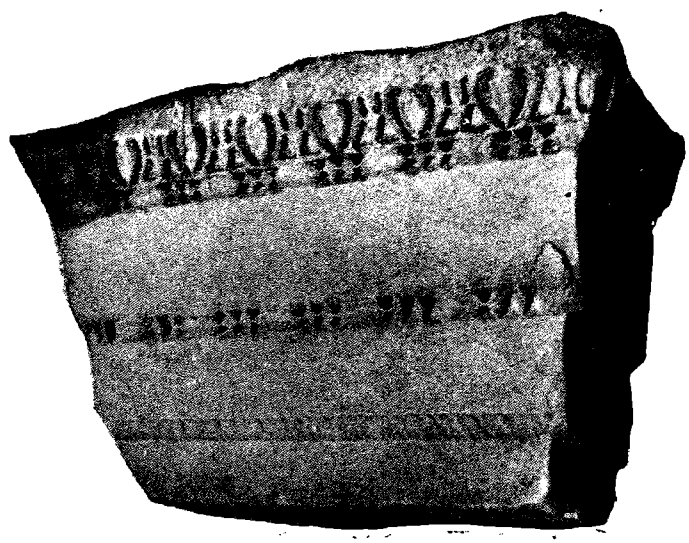

Обр. 50. Фрагмент от римско-коринтски архитрав
Abb. 50. Fragment eines römisch-korinthischen Architravs

13. Фрагмент от римско-коринтски или римско-йонийски архитрав от сив варовик (Пр. X. 14), представляващ право надлъжно парче (обр. 50, табл. XXIV). Вертикалните краища са отчупени. Размери: дължина 1 м, ширина 0,36 м и дебелина 0,49 м. Профилът е същият, както на предходния архитрав. По средата на долната част на архитрава върви софитен орнамент—гирлянда от ластар, обкръжена по краищата от плоска кима от прости, малки листа.

14. Фрагмент от римско-коринтски или римско-йонийски архитрав (Пр. X. 15) от сив варовик представляващ вътрешно ъглово парче (обр. 51, табл. XXV). Размери: дължина 1,25 м, ширина 0,37 м и дебелина 0,59 м. Лявото отвесно легло е откосено под 45°, а на гръбната страна има изрязано легло (0,1 × 0,12 м) по цялата дължина, върху което е лежал касетиран таван или дървени греди. Архитравът е украсен с лаврови листа, всеки от които е с по четири дупчици, пробити със свредел. Отгоре той завършва с абакусова плочка. Долната част се състои от три фасции, астрагалов наниз, йонийска кима и абакусова плочка.

Откритите гейзони с външни и вътрешни ъгли, архитравите и масивната стена с излезлите отпред постаменти показват, че в случая имаме работа със значителна обществена сграда, чиято фасада е архитектурно украсена с едикули, които се срещат по краищата или в средата на сградата. Този начин на фасадно оформяне е типичен за античните театри, нимфеуми, за входове

Обр. 51. Фрагмент от римско-коринтски архитрав
Abb. 51. Fragment eines römisch-korinthischen Architravs

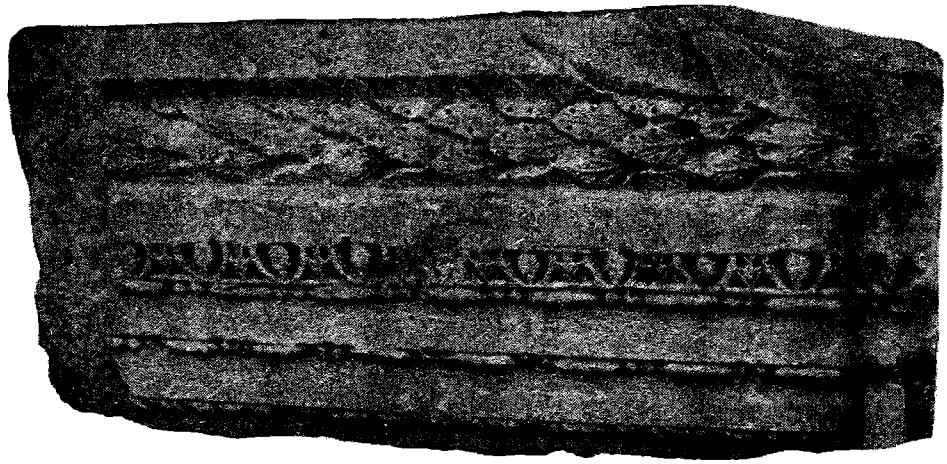

в портици, влизания в площади, тенеси, триумфални порти, както и в дворци, бани, базилики, президиуми и други представителни обществени сгради през римската епоха. Обаче портиците-едикули не са характерни за фасадите на храмовете.

Тук възниква въпросът за етажността на разглежданата сердикийска сграда на форума. Наличността на гейзони от римско-йонийски и римско-коринтски стил свидетелствува, че се касае за една двуетажна сграда, висока около 9,5 м, украсена с едикули поне в краищата (вж. реконструкцията на табл. XXVI). По стил архитектурните части трябва да се отнесат към икономическия и културния разцвет на Сердика през втората половина на II и началото на III в., т. е. по времето на Антонините и Северите.

В Nicopolis ad Istrum непосредствено на изток от форума е частично разкрита една сграда, означена в литературата като „преториум“ или „президиум“, която на краищата е имала портици-едикули.[1] Цялостното разкриване на сградата ще покаже нейния план, архитектурно оформяне на фасадата и предназначението ѝ.

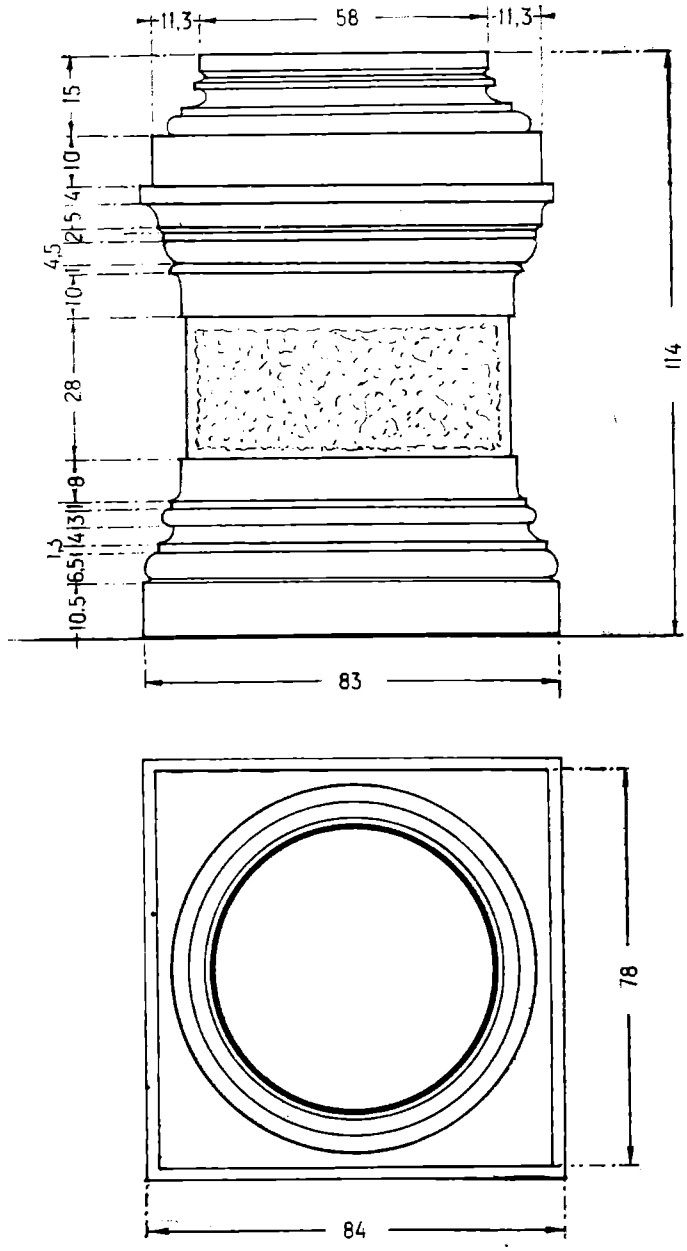

Обр. 52. Подставка на колона от сграда VIII (чертеж)
Abb. 52. Säulenfundament aus dem Gebäude VIII (Zeichnung)

СГРАДА VII

През декември 1954 г. при изкопните работи за топлопровода на центъра на София се откриха останки от масивната сграда VII, разположена на север от булевтериона (сграда I), на 8,9 м от него (табл. XXVII). Беше разкрит един зид с посока изток—запад, успореден на булевтериона, от който бяха проследени само около 20 м. Перпендикулярните зидове към него затваряха няколко помещения, които останаха неразкопани. Зидовете са направени със смесена зидария, като тухлените пояси имат по четири реда тухли с размери 0,33 × 0,33 × 0,045 м. Фугата между редовете тухли е 0,045—0,05 м. Хоросанът съдържа късчета от червени тухли.

По своя строеж сграда VII е по-късна от булевтериона. Тя трябва да се отнесе към средата на IV в. (табл. II, III и XXVII).

[1] С. Бобчев, ИАИ, V, 1928—1929, стр. 72 и сл.

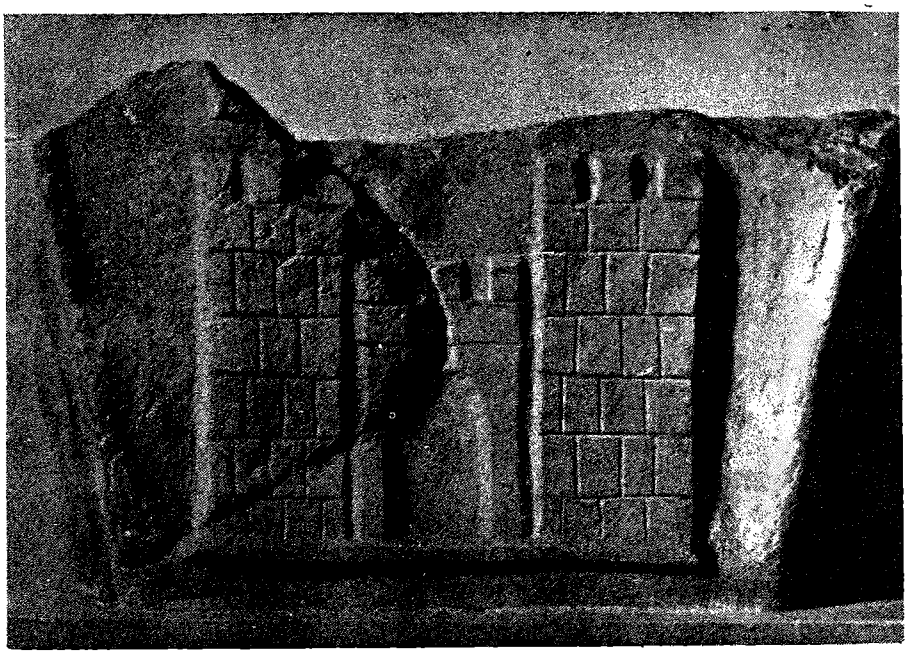

Обр. 53. Фрагмент от каменна архиволта с изображение на порта (сега дясната част възстановена)
Abb. 53. Fragment einer Steinarchivolte mit Darstellung eines Tores (rechter Teil restauriert)

СГРАДА VIII

Североизточно от булевтериона се попадна на масивен стилобат с посока изток—запад, част от сграда VIII (табл. II, III и XXVII). Беше разкопан само северозападният ъгъл на стилобата, който се оказа много добре запазен. Устройството на стилобата беше следното. Основата му беше направена от речни камъни, свързани с бял хоросан. Тя беше проследена на дълбочина до 1,36 м, без да може да се достигне долният ѝ край. Върху основата лежеше един ред добре обработени каменни блокове с дължина от 0,95 до 1,8 м, с височина 0,41 м и неустановена ширина. Следваше банкет, широк на северната страна 0,25 м, а на западната страна 0,18 м. Над банкета вървеше още един ред от каменни плочи, високи 0,26 м. На северозападния ъгъл беше запазена на място варовикова монолитна подставка (постамент и база) на колона (обр. 52). Макар че стилобатът беше проследен на разстояние 7,8 м, не можа да се открие мястото на следващата подставка, за да се установи разстоянието между колоните. Портикът е бил обърнат на север, гдето покрай него трябва да се очаква, че е вървяла улица с посока изток—запад, която впоследствие е била затворена, понеже върху нейното платно е била издигната сграда VII. Поради ограничените размери на изкопните работи във връзка с топлопровода на хотела не можахме да изясним плана и предназначението на тази твърде интересна обществена сграда VIII от втората половина на II в. и началото на III в., разположена в непосредствена близост с булевтериона.

Б. АРХИТЕКТУРНИ И ЕПИГРАФСКИ ПАМЕТНИЦИ

1. Фрагмент от релефно изображение на крепостна порта, използувано като декоративна облицовка между кривините на две архиволти. Изработен е от бял мрамор. Запазена е лявата половина. Дясната половина е възстановена с гипс по аналогия на лявата. Височина 0,33 м, ширина 0,3 м и дебелина 0,2 м. Намери се в пръстта до западната строителна линия на хотела (обр. 53 и 54).[1]

2. Блок от сив варовик с паралелопипедна форма, горната му част отчупена, висок сега 1,30 м, широк 0,51 м и дебел 0,45 м. Долната му част е профилувана и гладко обработена от трите страни. Той се намери в западния склон на строителната площадка на хотела на дълбочина 3,30 м, върху каменните плочи на паважа на античния площад, над зидания водопровод

[1] Изказваме благодарност на проф. Д. П. Димитров, който откри паметника и ни го предостави да го публикуваме.

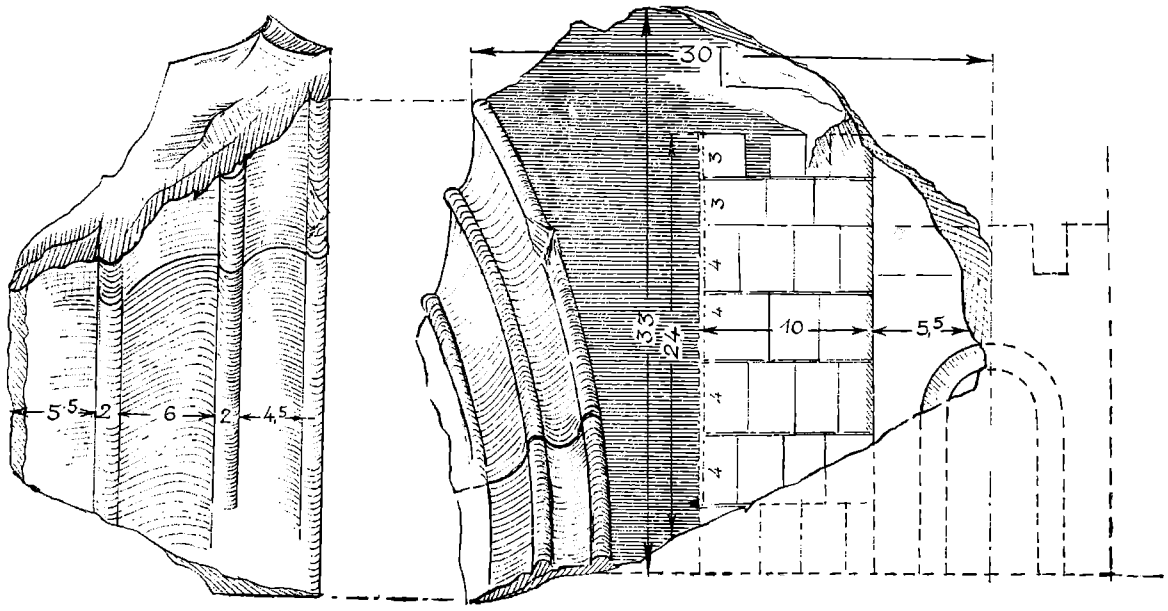

Обр. 54. Фрагмент от каменна архиволта с изображение на порта (чертеж)
Abb. 54. Fragment einer Steinarchivolte mit Darstellung eines Tores (Zeichnung)

под площада. Несъмнено там той е бил вторично употребен като строителен материал в по-късни сгради, изградени върху площта на римския градски площад. Върху лицевата му по-широка част (шир. 0,51 м) първоначално е бил издълбан латински надпис, който е доста разрушен. Сега се четат само отделни букви, главно в лявата начална част. Не се знае колко реда липсват в горната част. Височината на буквите е 3,5 см (обр. 55).

DE . . . . . .
. . . . . .
. . . . . .
. . . . . .
. . . . . .
RV . . . . . .
RALI . . . . . .
EVN . . . . . .
CII . . . . . .
EIC . . . . . .
. . . . . .
. . . . . .
VO . . . . . O
TO . . . . . .
IM . . . . . VE

При това състояние на надписа е невъзможно да се установи съдържанието му. Ако се съди по формата на паметника, трябва да се изключи възможността за надгробен паметник и трябва да се допусне, че се касае за официален паметник, издигнат във връзка с някое събитие в Сердика.

3. Фрагмент от лява страна на надпис, изработен от варовик, висок 0,135 м, широк 0,17 м и дебел 0,095 м (обр. 56). Отстрани надписаното поле е било заобиколено с широка рамка, от която са запазени останки само от лявата част. Буквите се намират на 1,5 см от рамката. Сега се виждат по няколко букви от три реда. Височината на буквите е 3 см. Раз-

Обр. 55. Силно повреден латински надпис
Abb. 55. Stark beschädigte lateinische Inschrift

стоянието между редовете е 1,7 см. Фрагментът е покрит с хоросан, свидетелство, че той е бил употребен по-късно като строителен материал. Гръцкият надпис има следните палеографски особености: буквата А има по средата остроъръха връзка, горната част на буквата К се силно издължава и излиза навън от реда, буквата П има издължена от двете страни горна хоризонтална хаста и буквата Υ има къса хоризонтална чертичка по средата. Останалите букви нямат особености.

Обр. 56. Фрагмент от гръцки официален надпис
Abb. 56. Fragment einer griechischen amtlichen Inschrift

Надписът гласи:

. . . . . .
. . . . . .
ΚΑΙΔΗ[ΜΟC . . . . . .
ΟΥΛΠ[ΙΑC ϹΕΡΔΙΚΗϹ] . . . . . .
. / | . . . . . .

По всяка вероятност в надписа се споменава за народното събрание на град Улпия Сердика. В такъв случай надписът има официален характер. Той е съдържал някакво решение на градския съвет и на народното събрание на града, което е обичайно за Сердика и за градовете на Тракия. Трябва да се съжалява, че не е запазен целият надпис, който щеше да разкрие интересни данни за историята и живота на Сердика. Палеографските особености на надписа ни карат да го отнесем към II или III в. на н. е.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Въпреки трудните условия за работа, които не ни позволиха да разкрием изцяло намерените сгради и трябваше да се ограничим само в рамките на строителната площадка на хотел „Балкан", все пак се добрахме до сигурни данни за градоустройствения план на централната част на римска и ранновизантийска Сердика, която днес се покрива с площад „В. И. Ленин"

и сградите на изток от него. Откри се градският площад, дълго търсен при предишните проучвания. Към него водеха улици с посока изток—запад и север—юг, пресичащи се под прав ъгъл, което е типично за градовете през римската епоха у нас и в другите римски провинции. От тази система се отклоняват само някои улици на север от Централния универсален магазин, явно свидетелство за по-стар градоустройствен план, отколкото тук разглеждания около форума. Подобни отклонения се срещат и в други градове от същото време, като например в град Савария, днес Сомбатхей в Унгария[1]. Интересно е да се отбележи, че посоката на римската улична мрежа се е запазила почти непроменена и досега. Дори бул. „Дондуков", който привидно прави изключение от тази система, спазва посоката на един римски път, който е водел към източната градска порта, открита на кръстовището между бул. „Дондуков" и ларгото от бул. „Г. Димитров" до Партийния дом, срещу Министерския съвет. Тази посока се обуславя от самия характер на терена, който слиза на север и се издига на юг. Отклонението на улиците с посока север—юг и на сградите, разположени покрай тях, е 8° от север към североизток. Само античната сграда III, сега църква „Св. Георги", се отклонява на 18° на североизток. Улиците в Сердика са били постлани предимно с големи каменни плочи, които невинаги са се запазили на място до наши дни. Разкопаните улици Е и Ж нямат тротоари, а сградите от двете им страни излизат направо на уличното платно. Както видяхме по-горе, ширината им е различна, но повечето от улиците са тесни в сравнение със сегашните.

Сердика е разполагала с добра за времето си водопроводна и канализационна мрежа, поддържана през цялото съществуване на града, както показват честите поправки или изоставянето на един глинен водопровод и поставянето на друг. Един латински надпис върху малка цилиндрична колонка, открита през 1953 г. в участъка на изток от нашия, говори за поправянето на акведукта и на някои сгради на Сердика по времето на византийския император Тиберий Константин (578—582).[2]

Както в други градове, така и в Сердика около градския площад били съсредоточени по-важните обществени сгради. Засега ние знаем за двуетажната сграда VI с портици-едикули, която се е издигала покрай западната част на форума, за булевтериона (сграда I) на източната част, за сградите II, IV, V, VII и VIII.

Последните разкопки под площта на хотел „Балкан" дадоха възможност да се проучат строежът и архитектурата през един продължителен период, както и да се установи една относителна хронология на отделните сгради. Засега най-стари са зидовете от камък и кал под уличното платно на улица Ж, които биха могли да се отнесат към началото на римското владичество в Сердика и изобщо в Тракия (I в.). След тях следват зидът от камък и бял хоросан (М—М), открит под булевтериона (сграда I), зидът под магазин № 2 на сграда II, глинените водопроводи под северните помещения на сграда II, зиданият канал в помещения № 13 и 14 в сграда II и др., които биха могли да се датират във II в. и началото на III в. Към същия период — втората половина на II и началото на III в. — спадат двуетажната сграда VI с портиците-едикули покрай западната страна на форума и стилобатът на колонадата на сграда VIII, североизточно от булевтериона.

Към по-късен период спадат сградите със смесена зидария с пояси от по три реда тухли, каквито са булевтерионът (първоначалната сграда I А и по-късно преустроената амфитеатрална сграда I Б), сграда II (А), сграда IV и др. Те трябва да се отнесат след готските нашествия в средата на III в., може би към самия край на III в. и началото на IV в. Непосредствено след този период следва строителният период, който се характеризира също със смесена зидария, но с по четири реда тухли в пояс. Тук трябва да спомена сградата, долепена от изток на булевтериона, вътрешните преустройства в сграда II (втория период), сграда V и сграда VII. Те се датират към средата на IV в. Портата-арка на улица Ж при съединяването ѝ с форума трябва да се датира след изграждането

[1] Т. Р. Виосz, Angaben zur Topographie von Saviria, Arch. Ért., 89, 1962, стр. 181—187.

[2] Ив. Венедиков, Един нов старохристиянски надпис от Сердика, Изследвания в чест на акад. Д. Дечев София, 1958, стр. 323—331.

на сграда II и сграда IV (смесена зидария с пояси от по три реда тухли), т. е. към началото на IV в., може би по времето на Константин Велики, когато Сердика била негова резиденция за известно време.

От разкопаните сгради в нашия участък най-късна се оказва сграда III (църквата „Св. Георги"), която е била построена едва след разрушаването на сграда II (втория й период) по времето на вестготските нашествия след управлението на Валентиниан I, следователно в края на IV в. или началото на V в.

По всичко изглежда, че разгледаните от нас сгради са просъществували чак до края на VI в.

По-цялостна картина за урбанизма, архитектурата и историята на Сердика може да се получи, след като се вземат пред вид данните от досегашните разкопки и проучвания в другите участъци на града, включени във вътрешната крепостна стена.

AUSGRABUNGEN AUF DER BAUFLÄCHE DES HOTELS „BALKAN" IM ZENTRUM VON SOFIA WÄHREND DER JAHRE 1952—1953

T. Ivanov und S. Bobčev

(Zusammenfassung)

Die Verfasser[1] veröffentlichen die Ergebnisse der im November und Dezember 1952 bis Mai 1953 durchgeführten Rettungsausgrabungen auf der Baufläche des Grandhotels „Balkan" im Zentrum von Sofia zwischen dem Lenin-Platz, dem Largo von Boulevard „G. Dimitrov" bis zum Haus der Bulgarischen Kommunistischen Partei, Boulevard „A. Stambolijski" und der Georgskirche im Hof des Hotels (Taf. I, II und III). Es wurde eine Fläche von ungefähr 3400 qm in einer Tiefe von einigen Metern bis zum unberührten Untergrund erforscht. Die Ausgrabungen geben eine Aufklärung über den Stadtplan, die Architektur der öffentlichen Bauten und besonders das Stadtzentrum von Serdica in der römischen und frühbyzantinischen Zeit. An erster Stelle ist die Entdeckung des bisher unbekannten Stadtplatzes (Forum), des Stadtratgebäudes (Buleuterion), weiterer sieben Gebäude mit verschiedenen Grundrissen und Zweckbestimmungen, zweier Straßen, eines Straßentorbogens, von Kanälen, Wasserleitungen usw. zu vermerken.

Das in Nordsüdrichtung gelegene Forum zeigt eine Abweichung von 8° gegen Nordosten. Es liegt unter dem Hotel „Balkan" und unter dem Bürgersteig vor dessen westlichem Haupteingang und teilweise unter der Fahrbahn des Leninplatzes. Seine Breite ist 26 m und die freigelegte Länge 65 m, jedoch die Gesamtlänge ist nicht ermittelt (Taf. III). Es ist mit gut behauenen rechteckigen Steinplatten verschiedener Größe (0,85 × 1,2 m, 0,85 × 1,3 m, 0,58 × 0,35 m u. a.) belegt. Es liegt auf + 544,8 m über dem Meeresspiegel oder 2,5 m unter dem Geländeniveau zur Zeit der Ausgrabungen (1952), gemessen an der Nordwestecke des Buleuterions. Auf diesem Raum wurden keine Gebäudereste aus der römischen und frühbyzantinischen Zeit, sondern nur Fundamente von antiken Altären und zwei kleine Lagerräume mit einem Tonnengewölbe aus der Zeit der Türkenherrschaft in Sofia und zwei zylindrische Ziehbrunnen, wahrscheinlich aus der gleichen Zeit gefunden. An einigen Stellen stieß man unter dem Steinbelag auf unberührte Überreste von einem gemauerten Kanal und einer Wasserleitung mit Nordost-Südwestrichtung. Sie verlaufen nicht parallel zu den Gebäuden an der Ostseite des Platzes, was beweist, daß ihre Anlage vor der Gestaltung des Platzes, in der von uns entdeckten Art erfolgte. Die Kanalwände bestehen aus Flußsteinen, die mit weißem Mörtel verbunden sind (Stärke 0,60 m) (Taf. III, Abb. 1—3). Unmittelbar auf dem lehmigen Urboden aufliegende quadratische rote Ziegelsteine mit einer Länge von 0,35 m, einer Stärke von 0,05 m

[1] Der Aufsatz ist von T. Ivanov geschrieben mit Ausnahme der Kapitel „Gebäude V" und „Gebäude VI" von S. Bobčev.

bedecken die Kanalsohle. Die innere Kanalbreite beträgt 0,83 m und die Höhe 1,3 m. Der Steinbelag des Platzes bildet die Kanaldecke. Die Wände und das Tonnengewölbe der Wasserleitung bestehen aus roten quadratischen Ziegelsteinen (0,3 × 0,3 × 0,05 m), die ein grobes Steinmauerwerk umgibt (Abb. 4). Die Außenbreite der Wasserleitung beträgt 1,6 m. Die 0,6 m starken Wände sind von der Innenseite mit rosa Mörtel verputzt. Quadratische Ziegelsteine (0,36 × 0,36 × 0,05 m) bedecken die Sohle. Diese liegt auf + 545,3 über dem Meeresspiegel, oder 3,7 m unter dem Niveau des Lenin-Platzes. Innenmaße der Wasserleitung: Breite 0,4 m und Tiefe 0,67 m. Auf der mit Ziegelsteinen belegten Sohle verläuft eine Tonrohrleitung. Die einzelnen Röhre weisen eine Länge von 0,4 m, mit den Verbindungsstellen 0,48 m, Außendurchmesser 0,16 m, bei den Verbindungsstellen 0,12 m auf. Das sind zweifellos der Hauptkanal und die Hauptwasserleitung von Serdica, die sich unter den Seitenstraßen und den an diesen liegenden Gebäuden verzweigen.

Das Problem des Straßennetzes, des Verlaufs der Straßen und ihrer Verbindung mit dem Forum ist eines der wichtigsten Probleme bei der Untersuchung der städtebaulichen Gestaltung von Serdica. In unserem Abschnitt stießen wir auf zwei parallel verlaufende Straßen „E“ und „Ж“ mit Ostwestrichtung (Abb. 5). Der Abstand zwischen beiden beläuft sich auf 28,1 m. Sie sind mit Steinplatten in Form von Rechtecken und unregelmäßigen Vierecken belegt, die in den meisten Fällen bereits im Mittelalter herausgeholt worden sind. Beide Straßen sind ohne Bürgersteig. Ihre Breite ist verschieden entsprechend ihrer Wichtigkeit für den Stadtverkehr. Die Straße „E“ weist eine Breite von 3,2 bis 3,5 m und die Straße „Ж“ von 9,8 m auf. Unter dem Pflaster wurden einige Tonwasserleitungen auf verschiedenen Niveaus entdeckt, die für die verschiedenen Perioden der Geschichte von Serdica zeugen (Abb. 6). Ursprünglich verliefen nacheinander unter der Straße „E“ zwei Tonwasserleitungen (Abb. 7 und 8, Taf. VII), die von den Wänden der nördlichen Räume des Gebäudes II, zweifellos späterer Herkunft, unterbrochen wurden. Von einer anderen, damals an ihrer Stelle unter der verengten Straße „E“ verlegten Tonwasserleitung fand man Röhre vor dem Südeingang des Gebäudes I (Buleuterion).

Auf dem Pflaster der Straße E wurden einige Bronzemünzen gefunden: je eine von Gallienus (253—268), Theodosius II. (405—450), Justin II. und Sophia (565—578) u. a. Diese Münzen sind ein Beweis für die Benützung der Straße bis zu den Einfällen der Awaren und Slawen im letzten Viertel des 6. Jh. Für das Bestehen von Serdica zu jener Zeit zeugt eine lateinische Inschrift auf einer kleinen Marmorsäule, in der erwähnt wird, daß Kaiser Tiberius Konstantin (578—582) eine Anzahl von Gebäuden und das Aquädukt von Serdica wiederherstellen ließ.[1]

Dort wo sich die Straße „Ж“ mit dem Forum verbindet, entdeckte man die Fundamente eines an die Gebäude II und IV (Taf. IV) anstoßenden Straßentorbogens mit zwei Durchgängen (2,82 m breit). Im südlichen Durchgang befand sich ein Steinpflaster und darunter drei Tonwasserleitungen. Wahrscheinlich entstand dieser Straßentorbogen zur Zeit Konstantins des Großen, der sogar beabsichtigte, Serdica zu seiner Hauptstadt zu machen und dort einige Dekrete erließ. Für die Richtigkeit dieser Datierung zeugen auch die gegenüberliegenden Gebäude II und IV, die mit opus mixtum mit Gürteln aus je drei Reihen Ziegelsteinen und Mörtel unter Beimischung von Splittern roter Ziegelsteine gebaut sind.

Das Gebäude I — das Buleuterion liegt auf der östlichen Seite des Forums entlang des Anfangs der Straße „E“ (Taf. II, III, V und VI). Es treten zwei Bauperioden in Erscheinung. In der ersten Periode (A) ist das Gebäude fast quadratisch mit einer Fläche von 597 qm (25,2×23,7 m). Es verläuft in Richtung Nord-Süd mit einer Abweichung von 8° nach Nordosten. Der Bau zeichnet sich durch folgende Besonderheiten aus: der Sockel besteht aus Fluß- oder grobbehauenen Steinen und die Ecken aus gutbehauenen Quadern in zwei Reihen (Abb. 11 und 12). Über dem Sockel folgt ein Gürtel aus drei Reihen von Ziegelsteinen und darauf wieder ein Gürtel aus Steinmauerwerk. Die Ecken sind nur aus Ziegelsteinen gemauert. Der Mörtel enthält Splitter aus roten Ziegelsteinen. In der ersten Periode befand sich der Eingang des Gebäudes in der Mitte der Südseite auf der

[1] I. Venedikov, Eine neuentdeckte altchristliche Inschrift aus Serdica, Untersuchungen zu Ehren von Akademiemitglied D. Dečev, Sofia, 1958, S. 323—331.

Straße „E" (Taf. V, Abb. 13 und 14). Er ist 2,75 m breit. Die Steinschwelle lag ursprünglich unmittelbar auf dem Bankett und wurde später um 0,4 m gehoben und der Zwischenabstand mit trockenem Steinmauerwerk ausgefüllt. Die Eingangsseiten bestehen nur aus Ziegelsteinen.

Während der zweiten Bauperiode (B) blieben die Außenwände des Gebäudes erhalten, jedoch in seinem Inneren erfuhr es eine gründliche Umgestaltung. Der Südeingang wurde zugemauert und das Gebäude vom Westen, vom Forum aus betreten (Taf. VI, Abb. 15). Drei halbkreisförmige und einige radial liegende Querwände im Innern stützten amphitheatral liegende Steinstufen, von denen man nur zwei in der Aufschüttung fand (Abb. 22). Die Wände aus dieser Periode bestehen aus opus mixtum mit Gürteln von je drei Reihen Ziegelsteinen. Der Mörtel enthält Splitter aus roten Ziegelsteinen (Abb. 16—21). Nördlich der letzten halbrunden Wand liegt eine halbrunde Orchestra. In der Nordost- und Nordwestecke befinden sich kleine rechteckige Räume mit Eingang zum Gebäudeinnern.

Das Gebäude I A ist nach seinem Grundriß und seiner Lage neben dem Forum als Gebäude des Stadtrates (Buleuterion) zu deuten. Das ist besonders charakteristisch für seinen Umbau in der zweiten Periode. Ein ähnliches rechteckiges Gebäude — Buleuterion wurde neben dem Forum von Nicopolis ad Istrum beim Dorf Nikjup, Bezirk Tărnovo entdeckt.[1] Nach seiner Bauweise muß das Buleuterion (A) von Serdica in die zweite Hälfte des 3. Jh. datiert werden, wahrscheinlich nach den Goteneinfällen in Thrakien unter Claudius Goticus (268—270), d. h. in die Zeit Aurelians (270—275). Der Umbau (B) sollte das Gebäude einer größeren Besucherzahl zugänglich machen, was der amphitheatralische Bauplan gestattete. Diese Tatsache könnte mit den von Zeit zu Zeit in Serdica, der Hauptstadt der neugebildeten Provinz Dacia Mediterranea, einberufenen Provinzialversammlungen nach Aurelian und besonders unter Diokletian und Konstantin dem Großen verbunden werden. Es war am natürlichsten, hierfür das Gebäude des Buleuterions von Serdica zu benützen. Demnach ist die zweite Bauperiode in das Ende des 3. Jh. und den Anfang des 4. Jh. zu datieren.

Unter dem Gebäude I trat eine viel ältere Mauer zutage (M-M, Abb. 9), aus Steinen und weißem Mörtel, mit Ostwestrichtung, parallel zur Straße „E", 2,5 m nördlich von der südlichen Außenwand des Gebäudes I. Sie wurde von den Fundamenten des ursprünglichen Gebäudes I A sowie vom Innenumbau während der zweiten Periode durchschnitten. Unmittelbar neben der Mauer fand man Stuckaturfragmente mit Eierstäben (Abb. 10) und zwei Bronzemünzen, die eine von Antoninus Pius (137—161) und die andere von Marcus Aurelius (161—180). Offenbar bildet diese Mauer den Teil eines Bauwerkes, das sich an der gleichen Stelle vor der Errichtung des Gebäudes I erhob. Leider konnten wir keine anderen Teile davon entdecken, um seinen Plan zu ermitteln und zu sichereren Angaben über seine Datierung zu gelangen. Wahrscheinlich stammt es aus dem 2 und Anfang des 3. Jh.

Das Gebäude II liegt auf der Ostseite des Forums gegenüber dem Gebäude I, zwischen den Straßen „E" und „Ж". Im Osten reichte es bis zur Straße „З", wobei es eine Insula mit den Ausmaßen 28,1 × 70,0 m umfaßte. Seine Längsachse verlief in Ost-Westrichtung. Auf unseren Sektor entfielen 812 qm (Taf. II und III). Es sind deutlich zwei Hauptbauperioden zu unterscheiden. Die erste Periode umfaßt das ganze Gebäude. Westlich liegen sechs Ladenräume mit Eingängen vom Forum her. Auf der Nord- und Südseite ordnen sich kleine rechteckige und quadratische Räume um einen Innenhof (Taf. II, III und VII, Abb. 24—27). Der Eingang des Gebäudes befand sich an der Südseite (nicht freigelegt). Die Mauern bestehen aus opus mixtum mit Gürteln von je drei Reihen Ziegelsteinen und Mörtel, dem Splitter von roten Ziegelsteinen beigefügt sind. Einige der Fußböden waren mit Mosaik bedeckt. Im Raum Nr. 8 fand man auf dem versengten Mosaikboden eine Bronzemünze von Konstantin dem Großen (307—337). Demnach erfolgte die Zerstörung um diese Zeit oder später. In der zweiten Bauperiode änderte man das Innere des Gebäudes und nicht die Ladenräume. Jetzt entstanden an der Stelle der kleinen Räume größere rechteckige mit Mauern aus opus mixtum, mit vier Reihen von Ziegelsteinen im Gürtel und Mörtel, der Splitter von roten Ziegelsteinen enthielt. Die Fußböden der neugebildeten Räume sind mit Mörtel bestrichen und befinden sich 0,25 m über dem Mosaikboden im Raum Nr. 8, wo die Böden aus den beiden Baupe-

[1] S. Bobčev, IAI, V, 1928—1929, S. 68 ff.

rioden in Erscheinung traten. In dem Erdschutt über den Mörtelböden und unter dem Ziegelsteinboden des Vestibulums mit den Apsiden des Gebäudes III (Georgskirche) fand man eine Bronzemünze von Valentinian I. (364—365), die als ein Beweis dafür anzusehen ist, daß die Zerstörung des Gebäudes II (zweite Periode) in diese Zeit oder sicherer in die Zeit der Westgoteneinfälle in Thrakien um 376—382 fällt.

Das Gebäude II (erste Periode) muß mit dem Gebäude I (erste und zweite Periode) synchronisiert werden und seine zweite Periode mit dem an die Ostwand des Gebäudes I anstoßenden Gebäude, ebenfalls mit Gürteln von je vier Ziegelsteinen (freigelegt 1952, jedoch in diesem Band nicht veröffentlicht) und mit dem Gebäude VII, d. h. um die Mitte des 4. Jh. Erst auf den Ruinen der zweiten Periode des Gebäudes entstand das Gebäude III (Georgskirche), wie nachstehend zu ersehen ist.

In unserem Abschnitt wurde das Eingangsvestibulum mit zwei Seitenapsiden und der Haupteingang des Gebäudes III aufgedeckt (Taf. II, III u. VIII, Abb. 33—38). Seine Wände bestehen nur aus Ziegelsteinen und Mörtel, dem Splitter roter Ziegelsteine beigemischt sind. Die Fuge zwischen den Ziegelsteinreihen ist so breit wie die Stärke der Ziegelsteine und sogar noch breiter. Eine ähnliche Bauart weist die frühbyzantinische Sophienkirche in Sofia auf. Die Forschungen ergaben, daß die Datierungen für die Georgskirche in der bis 1952 erschienen Fachliteratur nicht den Tatsachen entsprechen. Nach B. Filov soll sie in der Zeit Caracallas, der 214 Serdica besuchte, um in seinen Heilquellen Genesung zu suchen, gebaut worden sein. Er deutet das Gebäude als ein zum Besuch des Kaisers errichtetes Bad. P. Karasimeonov verwirft die Auffassung Filovs, da er feststellte, daß das Hypokaustum nicht zur Heizung sondern zur Lüftung diente. Er erklärte den Bau als Kultgebäude, d. h. als eine Kirche aus dem 7.—8. Jh. Weder die Datierung noch die Deutung der Zweckbestimmung des Gebäudes ist richtig. Nach der vollständigen Freilegung der Georgskirche in den Jahren 1952—1953 deuteten I. Venedikov, T. Petrov und das Gebäude als Mausoleum oder Martyrion aus dem Anfang des 4. Jh. Sie vertreten die Auffassung, daß das von uns aufgedeckte Vestibulum mit Apsiden später hinzugefügt wurde, obwohl sie betonen, daß keine Fuge zwischen den beiden Teilen liegt. Falls ihre Vermutung stimmt, dann muß sich eine Fuge bilden. Demnach erfolgte die Errichtung von Gebäude III in einem Zug und nicht in Abschnitten. Im Hinblick auf die Bauweise, den Plan, die stratigraphischen Beobachtungen und die unter dem Fußboden des Eingangsvestibulums gefundene Münze von Valentinian I., muß das Gebäude III in das Ende des 4. Jh. — Anfang des 5. Jh., in die Zeit des Wiederaufbaues nach den Westgoteneinfällen in dieses Gebiet Thrakiens datiert werden.

Das Gebäude IV grenzt das Forum von der Südseite ab und verläuft parallel zur Straße „Ж" (Taf. II u. III, Abb. 39—43). Davon sind nur fünf Räume aufgedeckt. Ein Eingang lag auf der Nordseite, dem Forum zu. Die Wände bestehen aus gemischtem Mauerwerk mit Gürteln von je drei Reihen Ziegelsteinen und Mörtel mit Splittern aus roten Ziegelsteinen. Nach seiner Bauweise stammt es aus derselben Zeit wie das Gebäude I (II. Bauperiode), Gebäude II (I. Bauperiode) und Gebäude V. Es ist von der Zeit Diokletians bis zur Zeit Konstantins des Großen zu datieren. An seine nördliche Außenwand schließt sich mit einer Fuge der Straßentorbogen an, ein Beweis dafür, daß der Bogen gleichzeitig oder ein wenig später entstand.

Das Gebäude V liegt östlich vom Gebäude IV an der Straße „Ж" (Taf. II.). Es wurde teilweise bei den Aushubarbeiten für das Gebäude von „DETMAG" 1951 freigelegt und erforscht, und zwar in einer Länge von 63 m und einer Breite von 14 m. Die südliche Außenwand wurde nicht entdeckt. Im östlichen Teil des Gebäudes stieß man auf einen quadratischen Raum, in dem zwei runde, konzentrische Ziegelmauern verlaufen, zwischen denen sich ein ringförmiger, 0,66 m breiter und 0,8 m tiefer Kanal bildet. Über der achten Ziegelsteinreihe der Wände ragen zwei Ziegelsteinreihen nach innen, auf denen zwei Deckziegelsteine aufliegen. Dei Sohle bedecken rote Ziegelsteine. Über die ganze runde Fläche ist eine 0,35 m starke Mörtelschicht mit Splittern von roten Ziegel steinen ausgegossen. Die Zweckbestimmung dieser runden Wasseranlage ist wahrscheinlich als Kornspeicher zu deuten. Ein Teil einer bogenförmigen Wand fand sich am westlichen Ende des Gebäudes. Die Gebäudewände bestehen aus gemischtem Mauerwerk, einige von ihnen sind mit Gürteln aus je

drei Ziegelsteinreihen und andere aus je vier Reihen. Es fällt in die gleiche Zeit mit dem Gebäude IV und einige wahrscheinliche Ausbesserungen erfolgten später.

Das Gebäude VI liegt an der Westseite des Forums gegenüber dem Buleuterion (Taf. II). Von ihm wurde nur die östliche Außenwand und zwar teilweise, freigelegt. Diese besteht aus einer Reihe von Steinblöcken (Sockel) und einem Aufbau aus Ziegelsteinen und an die Mauer lehnen sich profilierte steinerne Säulenpostamente. In dem Erdschutt vor der Mauer lagen zahlreiche Geisons römisch-ionischen oder römisch-korinthischen Stils sowie Architraven römisch-ionischen und römisch-korinthischen Stils (Taf. XII—XXV, Abb. 45—51). Das Gebäude blieb unter dem Bürgersteig vor dem Hotel „Balkan" und unter der Fahrbahn des Lenin-Platzes. Vorläufig kennen wir seinen Bauplan nicht. Jedoch die Geisons und Architraven lassen darauf schließen, daß es sich um ein öffentliches zweistöckiges Gebäude handelt, dessen Ostfassade gegenüber dem Forum mit Ädikulen an den Enden oder auch in der Mitte verziert war (Taf. XXVI). Die annähernde Höhe betrug ungefähr 9,5 m. Nach seinem Stil zu schließen, stammt das Gebäude aus der Periode der wirtschaftlichen und kulturellen Blüte von Serdica — der zweiten Hälfte des 2. Jh. und dem Anfang des 3. Jh. Eine ähnliche Fassade besitzt das Gebäude östlich des Forums von Nicopolis ad Istrum (beim Dorf Nikjup, Bezirk Tărnovo), das als Prätorium oder Präsidium gedeutet wird.[1]

Das Gebäude VII ist teilweise nördlich des Buleuterions freigelegt. Die Mauern bestehen aus gemischtem Mauerwerk mit Gürteln aus je vier Ziegelsteinreihen und Mörtel, dem rote Ziegelsteinsplitter beigefügt sind. Nach seiner Bauweise ist es späteren Ursprungs als das Buleuterion — aus der Mitte des 4. Jh. (Taf. II und XXVII).

Das Gebäude VIII liegt nordöstlich des Buleuterions. Von ihm ist nur die Nordwestecke eines massiven Stylobats und ein steinernes Säulenpostament aufgedeckt. Es handelt sich um ein Gebäude mit einem nach Norden gewendeten großen Portikus. Zweifellos ist das ein öffentliches Gebäude, wahrscheinlich aus der zweiten Hälfte des 2. bis Anfang des 3. Jh. (Taf. II und XXVII, Abb. 52).

Da auf der untersuchten Fläche im Verlaufe von fast zwei Jahrtausenden Leben herrschte, haben die massiven Gebäude aus dem 19. und 20. Jh. die Kulturschicht zerstört und die entdeckten beweglichen Funde können nur schwer chronologisch mit einer bestimmten Kulturschicht verbunden werden. Es wurden Keramikfragmente aus der römischen, frühbyzantinischen und türkischen Epoche in Sofia gefunden. Drei ausgegrabene Gegenstände verdienen erwähnt zu werden: ein Fragment aus einer dekorativen Verkleidung zwischen zwei Archivolten, aus Marmor, mit der schematischen Darstellung einer Festungsmauer verziert (jetzt die rechte Hälfte ergänzt — Abb. 53 und 54), eine amtliche griechische Inschrift mit einem Beschluß des Stadtrates von Serdica (Abb. 56) und eine stark beschädigte lateinische Inschrift (Abb. 55).

Die in den meisten Fällen nur teilweise freigelegten Gebäude geben eine Aufklärung über die Gestaltung des Zentrums von Serdica im 2.—6. Jh. und ergänzen die bisher vorhandenen weißen Fläche auf dem topographischen Plan der Stadt. Die Ausgrabungen ergeben, daß Serdica eine regelmäßig planierte Stadt war, mit Wasserleitungen und Kanalisationen, wie auch andere Städte aus derselben Epoche in Thrakien und Mösien. Der Stadtplan war mit den um ihn gelegenen Repräsentationsbauten wohlgeformt. Er liegt an derselben Stelle wie der heutige Hauptplatz „W. I. Lenin" ein Zeugnis für die Beständigkeit der römischen städtebaulichen Traditionen, die die Jahrhunderte überdauerten und sich fast bis in unsere Tage erhalten haben. Die meisten Straßen im Zentrum von Sofia um die Mineralquellen, behielten die Richtungen des römischen Straßennetzes bei.

[1] S. Bobčev, IAI, V, 1928—1929, 72 ff.

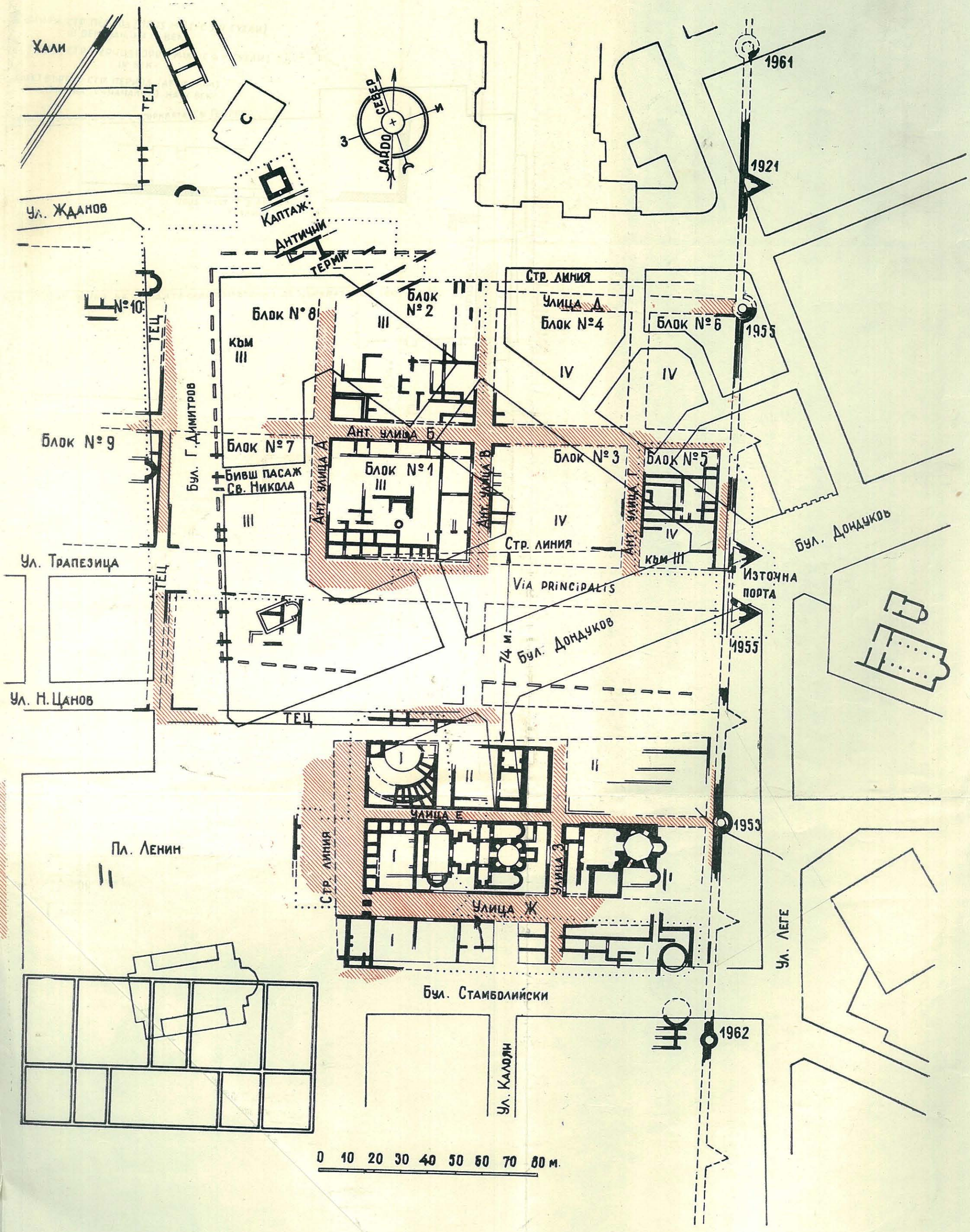

Табл. 1. Общ план на центъра на София с означение на разкопани обекти през 1951/1954
Tafel 1. Gesamtplan des Zentrums von Sofia mit Bezeichnung der 1951—1954 ausgegrabenen Obiekte

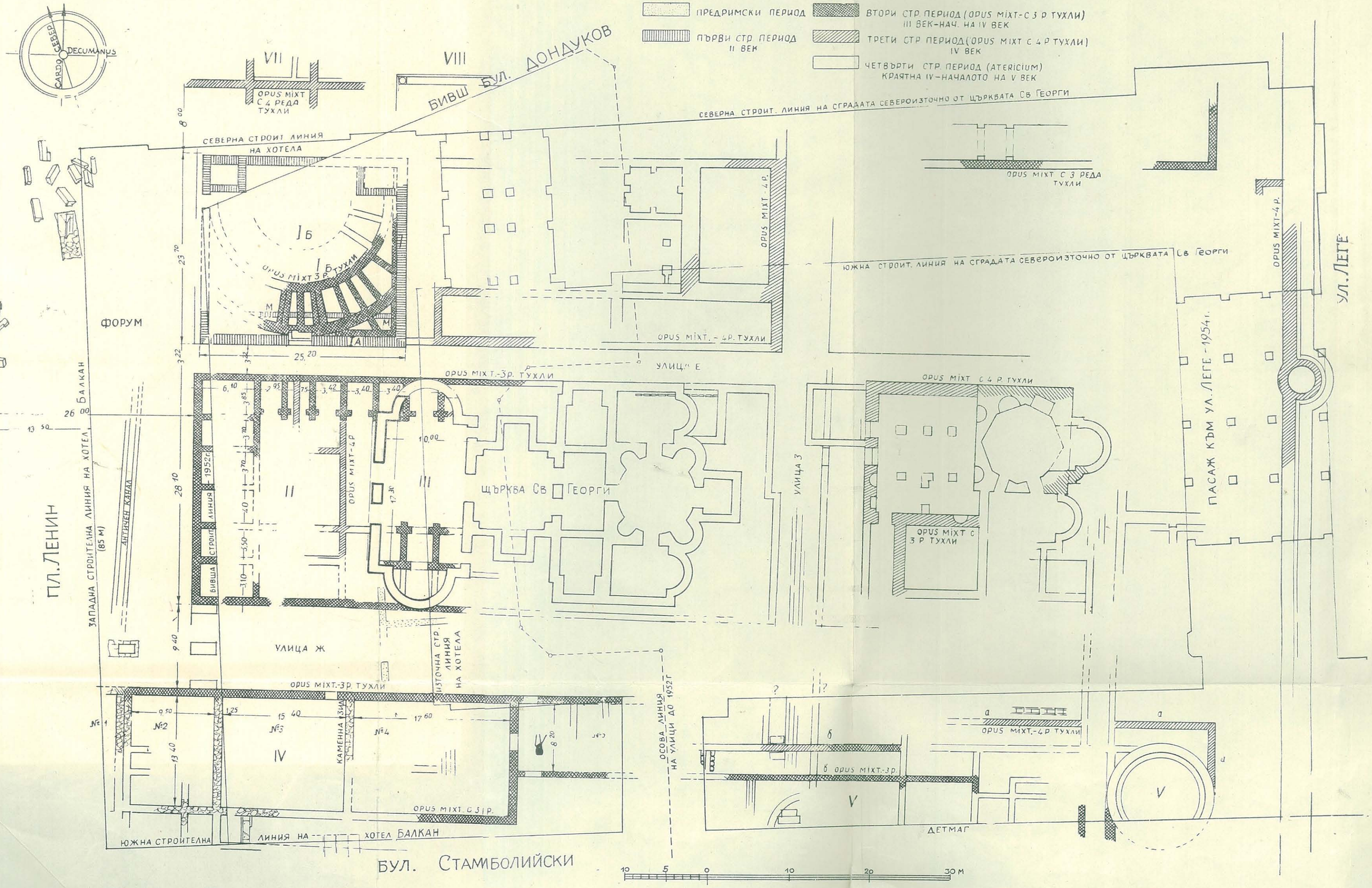

Табл. II. Общ план на обектите, разкопани под хотел „Балкан“ и около него
Tafel II. Gesamtplan der unter dem Hotel „Balkan“ und in dessen Umgebung ausgegrabenen Objekte

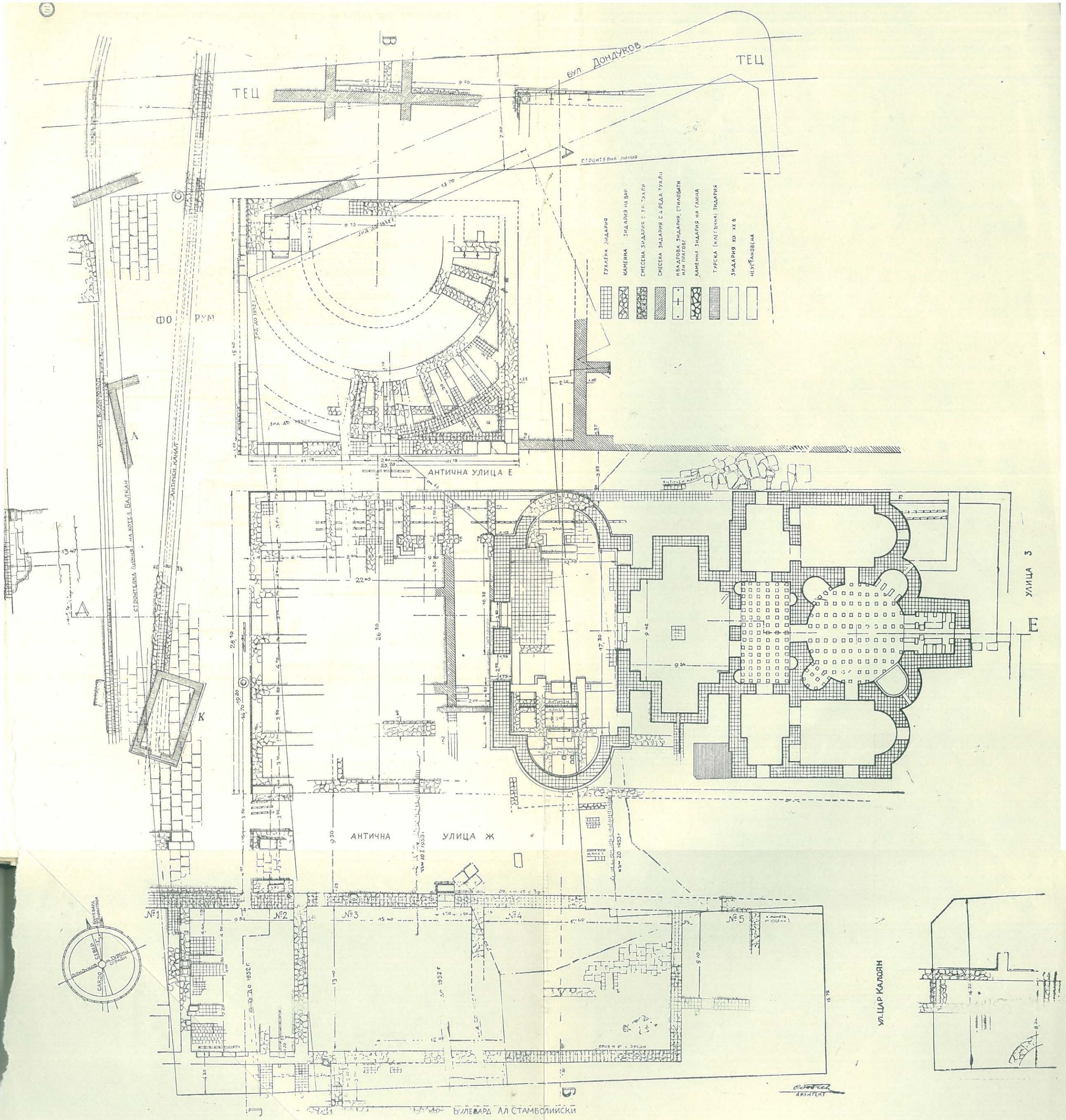

Табл. III. Детайлен план на античните сгради и форума, открити под хотел „Балкан*
Tafel. III. Detailplan der unter dem Hotel „Balkan" entdeckten antiken Gebäude und des Forum

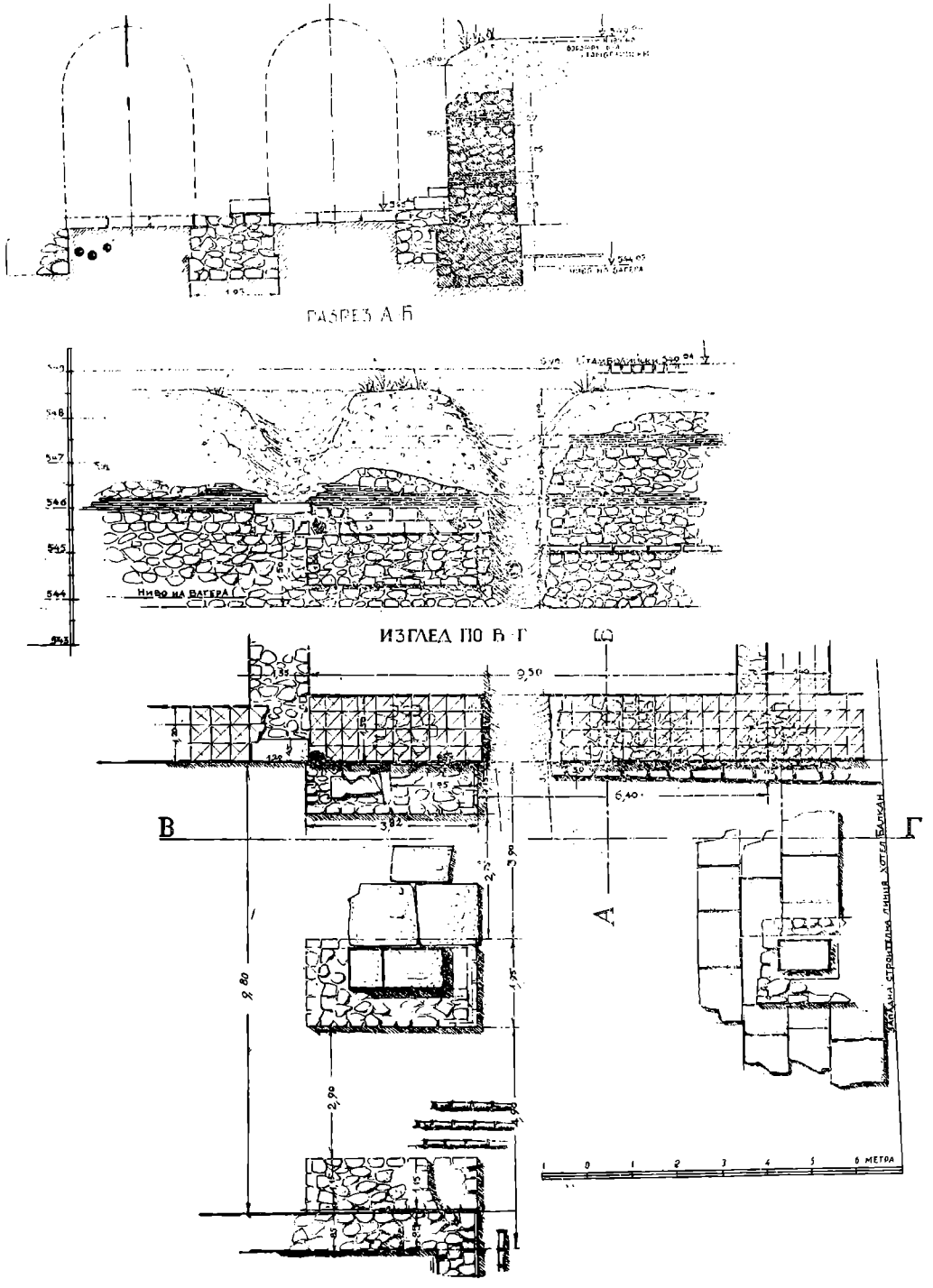

Табл. IV. План и разрез на портата-арка на улица Ж и на част от сграда IV

Tafel IV. Plan und Querschnitt des Straßentorbogens auf der Straße Ж und eines Teils von Gebäude IV

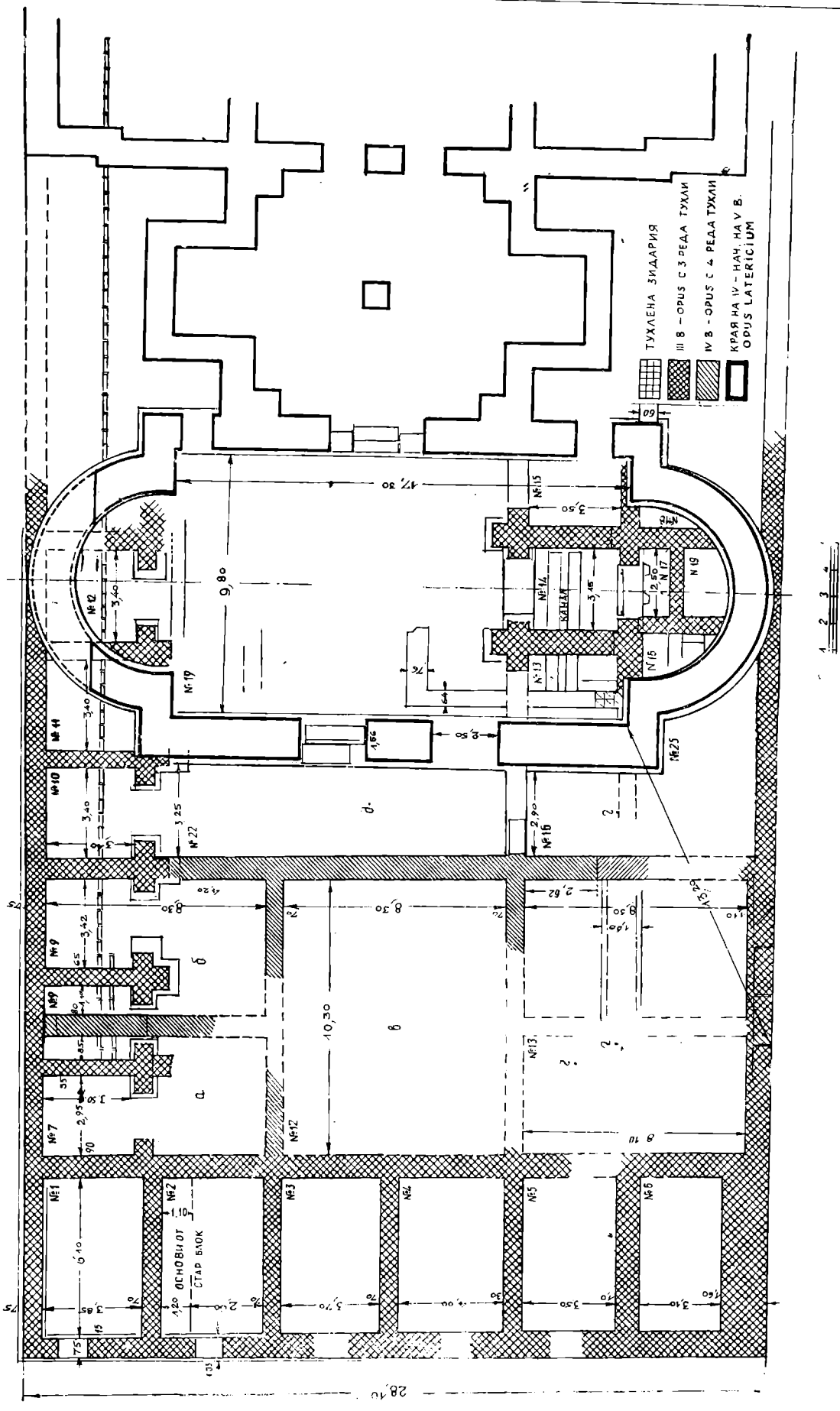

Табл. VIII. Частична графична реконструкция на плана на страда II и страда III
Tafel VIII. Graphische Teilrekonstruktion des Planes der Gebäude II und III

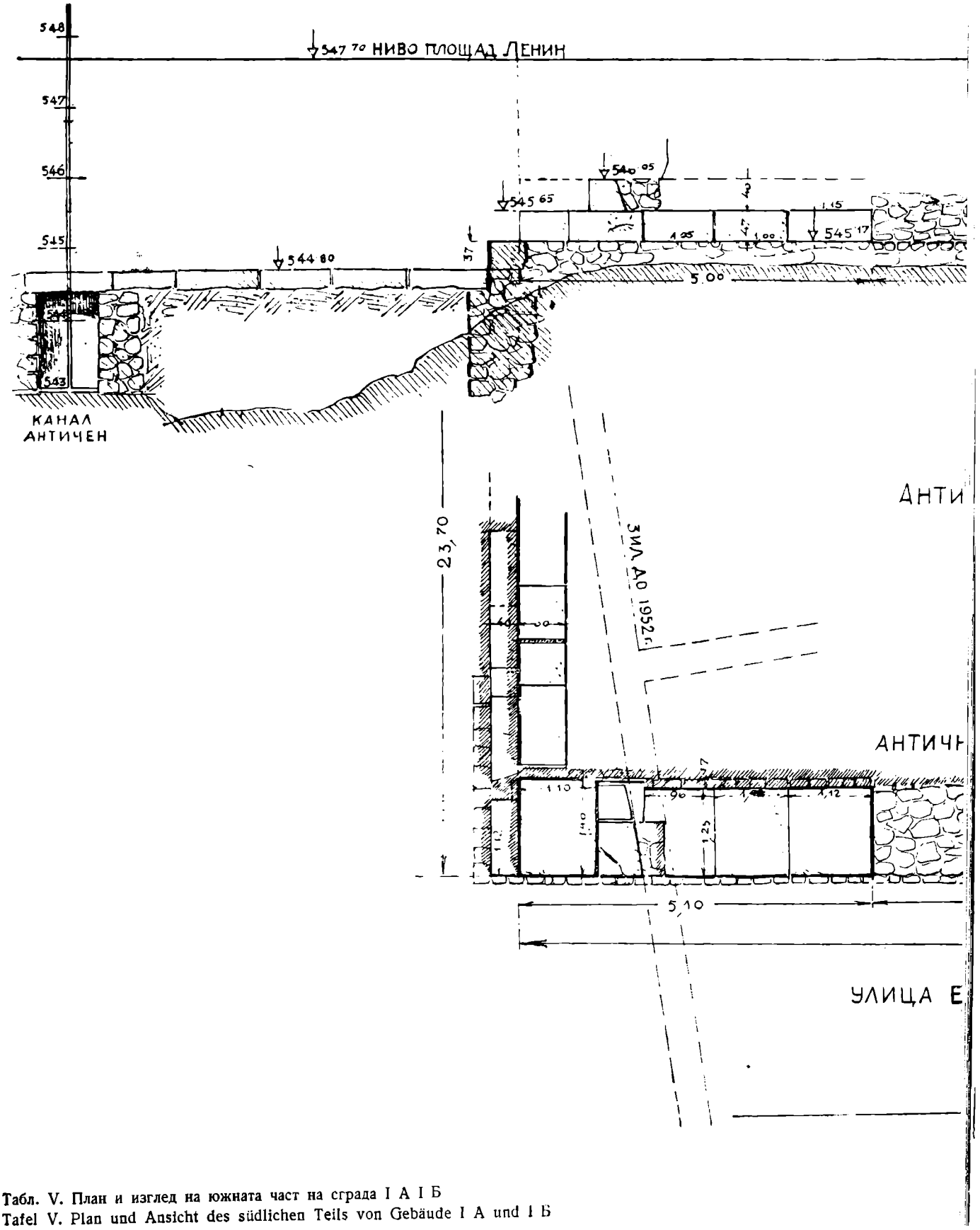

Табл. V. План и изглед на южната част на сграда I А I Б
Tafel V. Plan und Ansicht des südlichen Teils von Gebäude I A und I Б

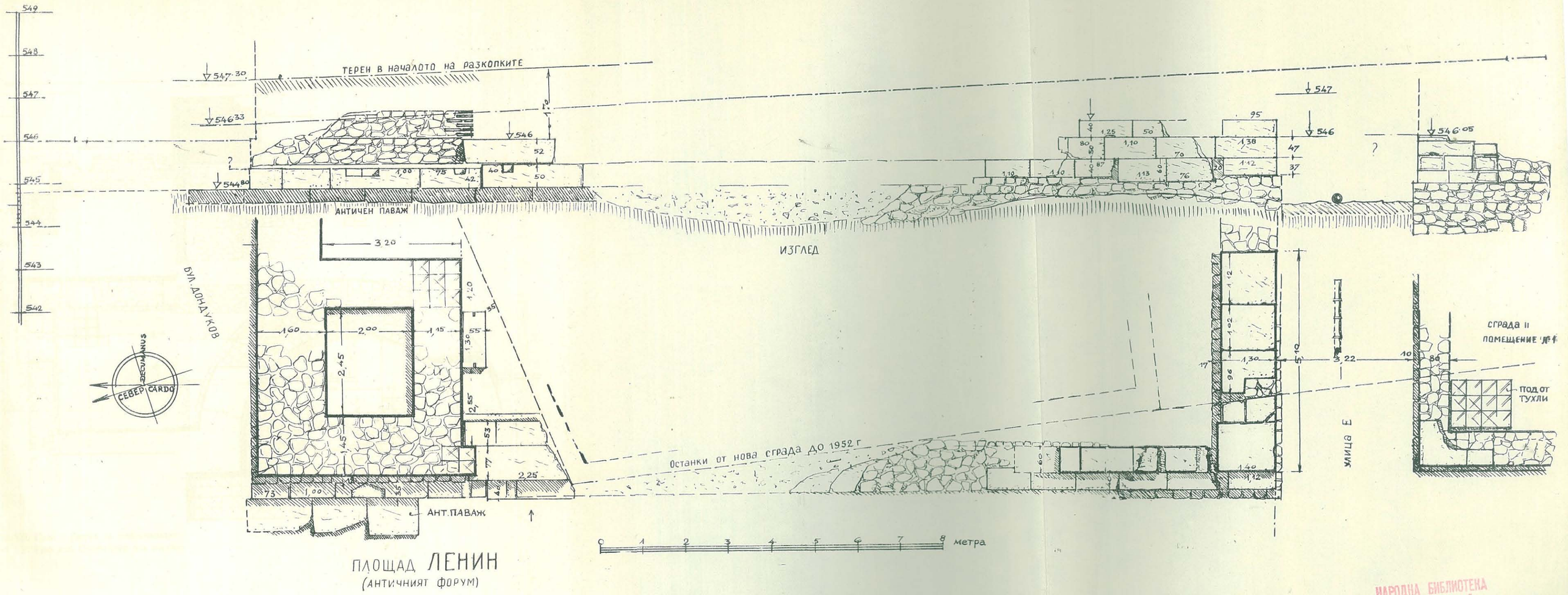

Табл. VI. План и разрез на западната част на сграда I A
Tafel VI. Plan und Querschnitt des westlichen Teils von Gebäude I A

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

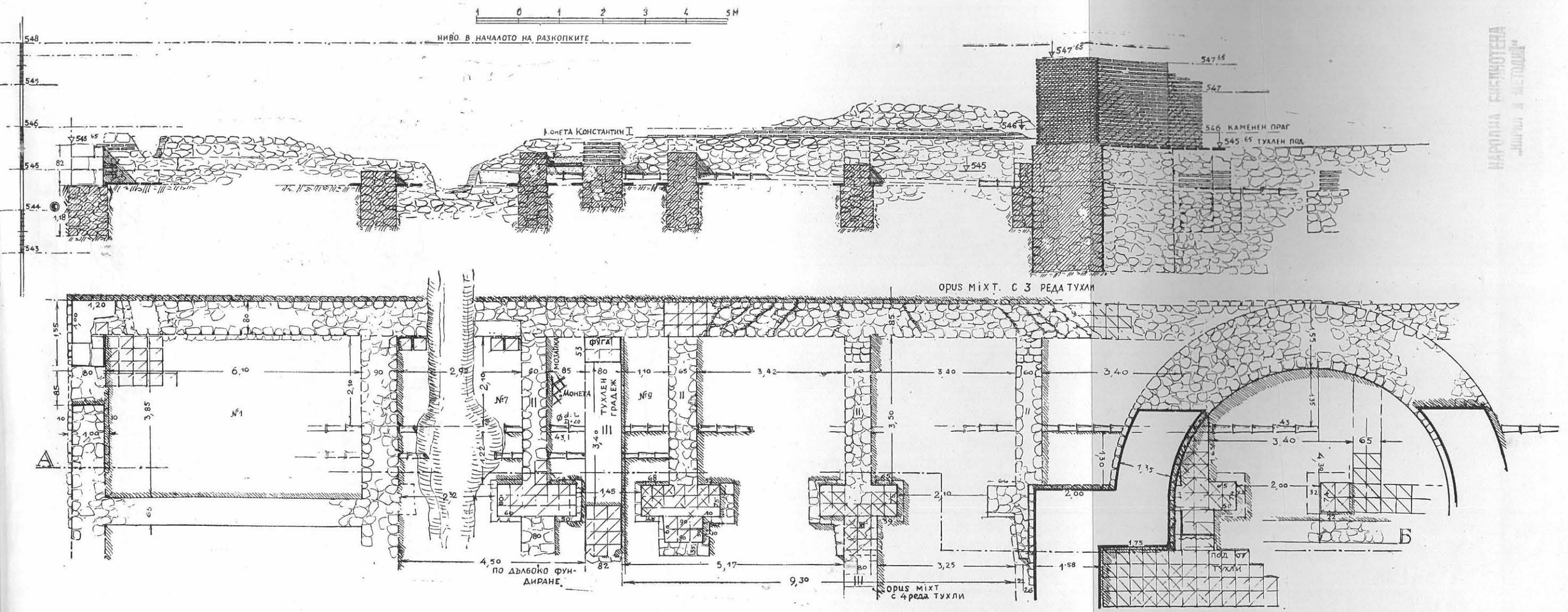

Табл. VII. План и разрез на северозападната част на сграда II
Tafel VII. Plan und Querschnitt des norawestlichen Teils von Gebäude II

Табл. XII. Фрагмент от римско-йонийски гейзон
Tafel XII. Fragment eines römisch-ionischen Geisons

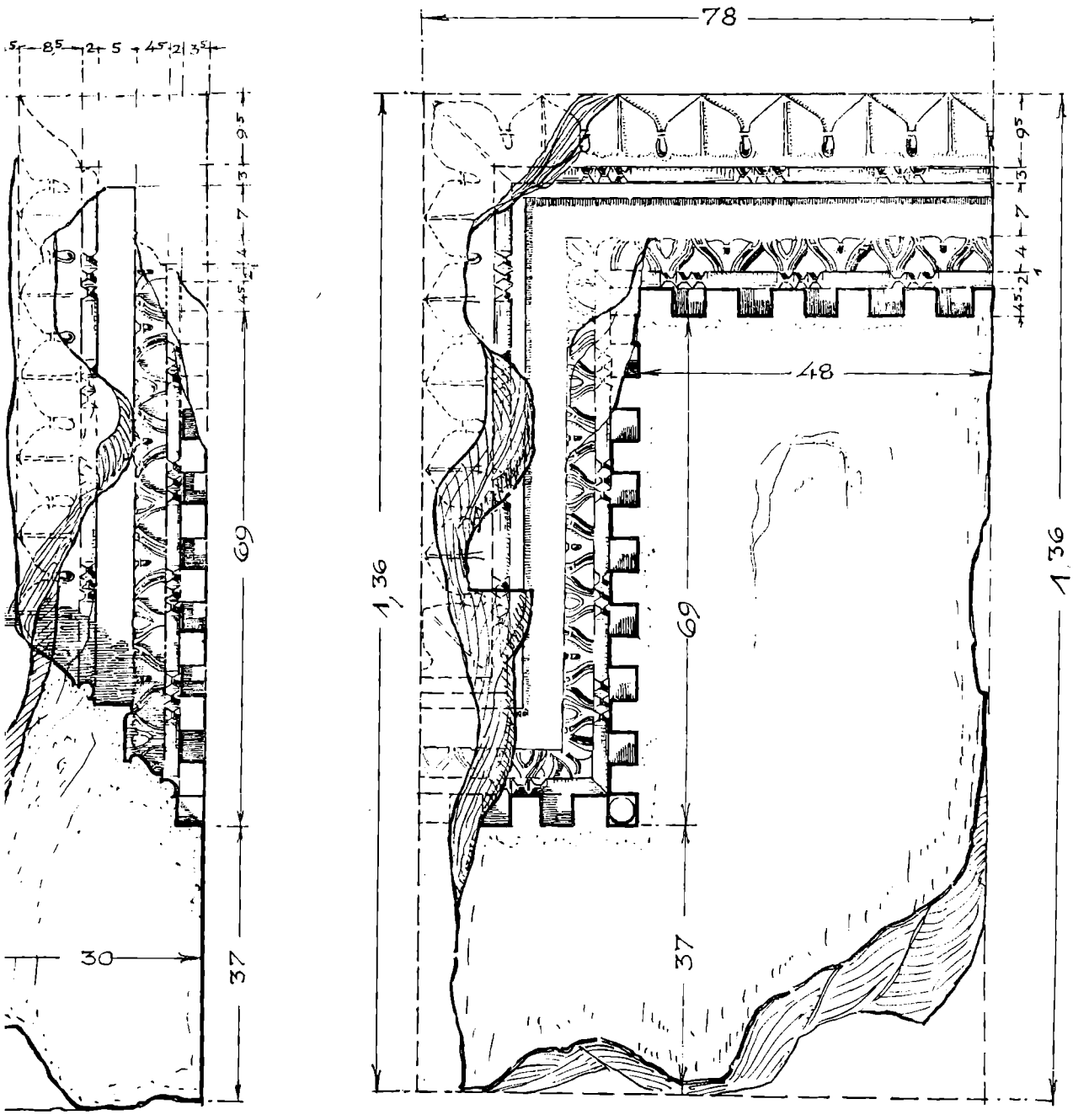

Табл. XII. Фрагмент от римско-йонийски гейзон
Tafel XII. Fragment eines römisch-ionischen Geisons

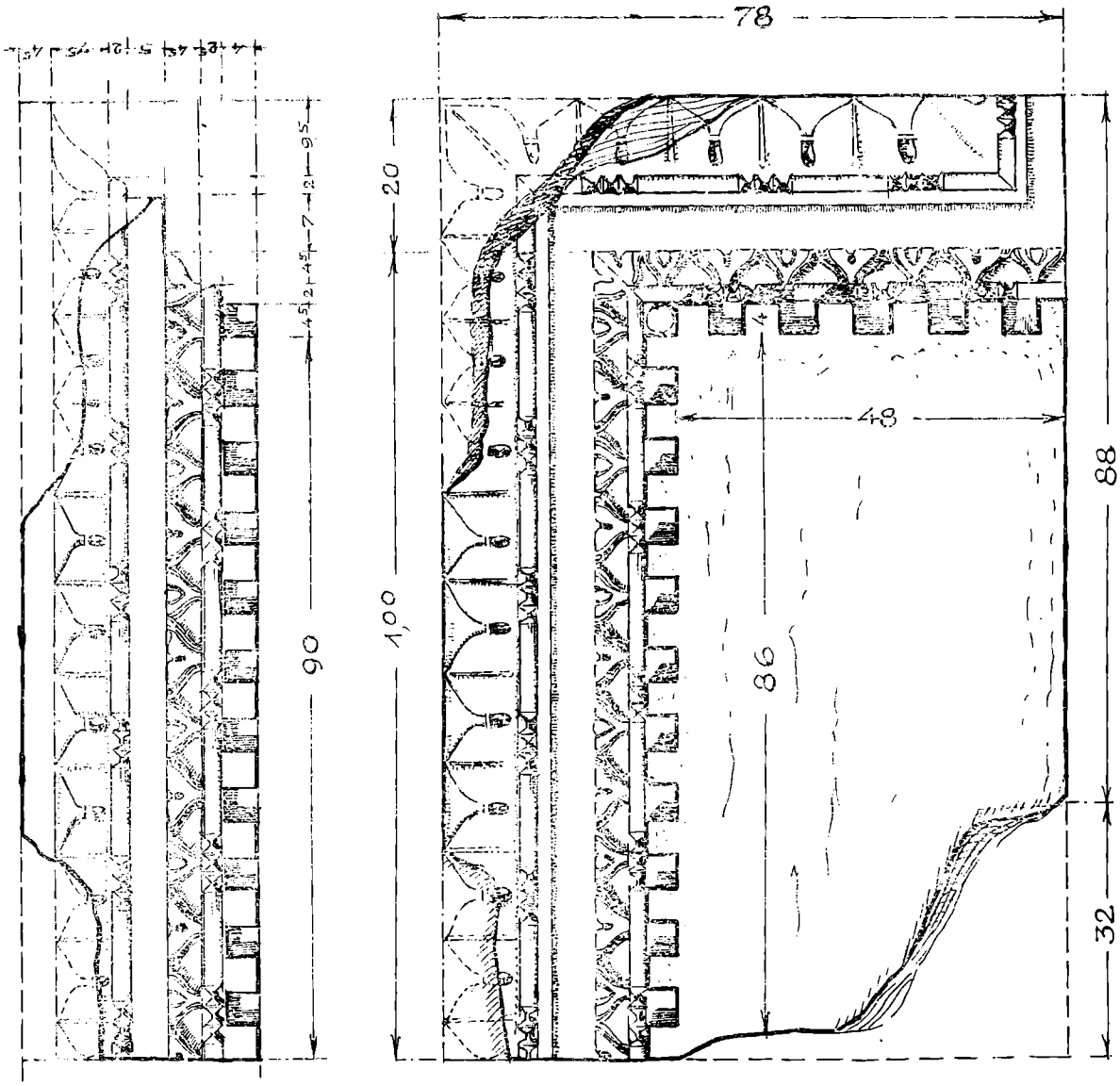

Табл. XIII. Фрагмент от римско-йонийски гейзон
Tafel XIII. Fragment eines römisch-ionischen Geisons

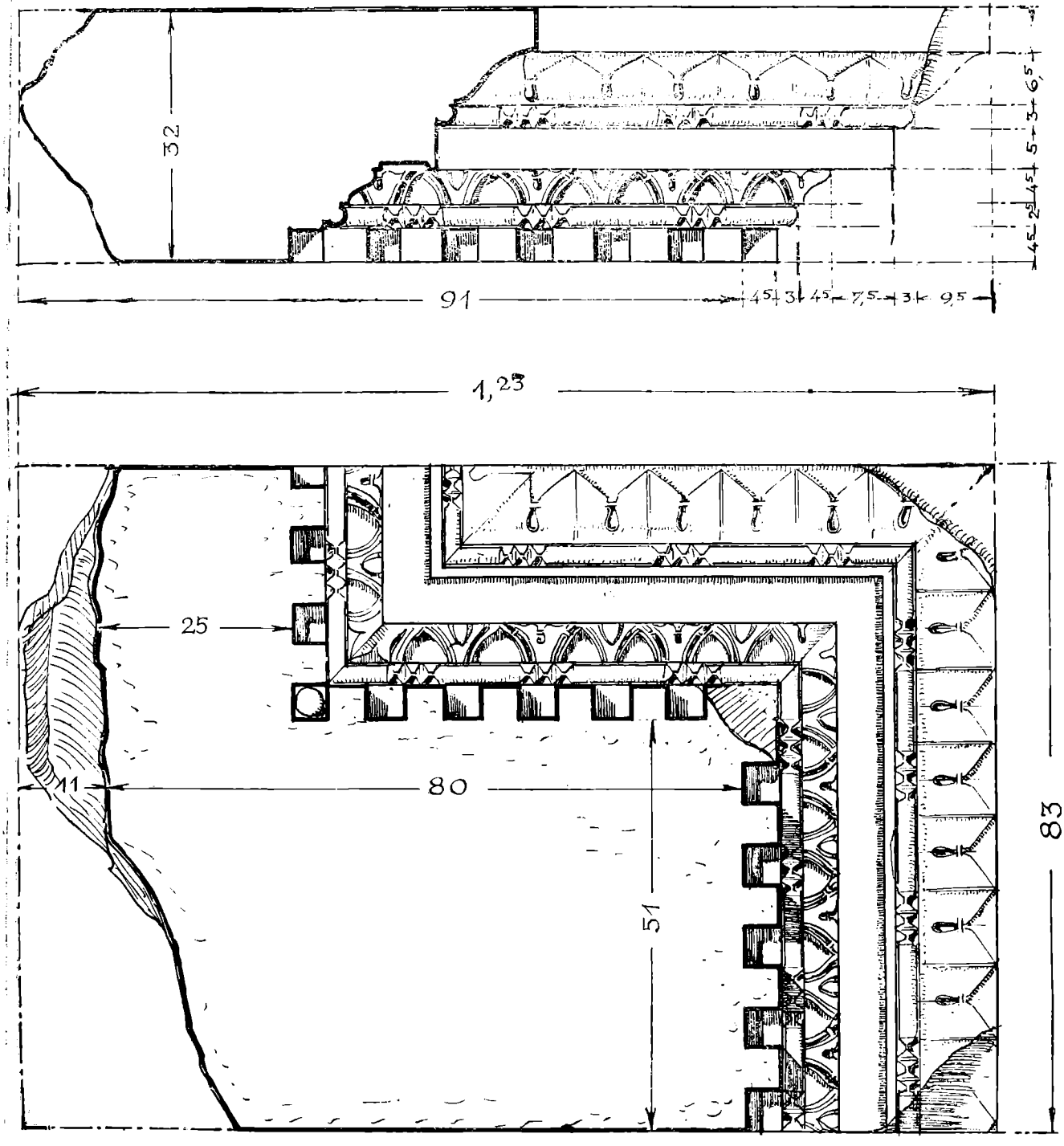

Табл. XIV. Фрагмент от римско-йонийски гейзон
Tafel XIV. Fragment eines römisch-ionischen Geisons

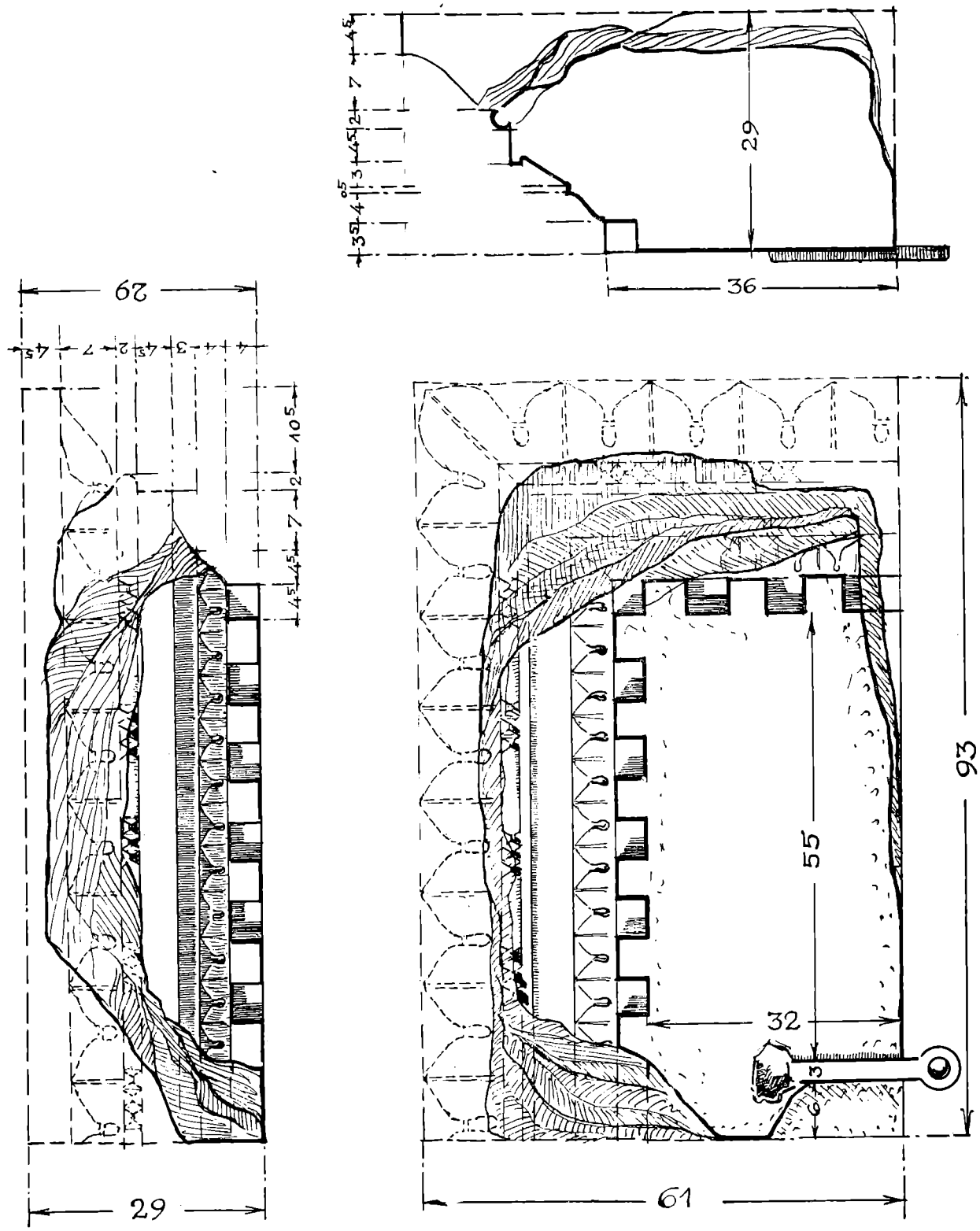

Табл. XV. Фрагмент от римско-йонийски гейзон
Tafel XV. Fragment eines römisch-ionischen Geisons

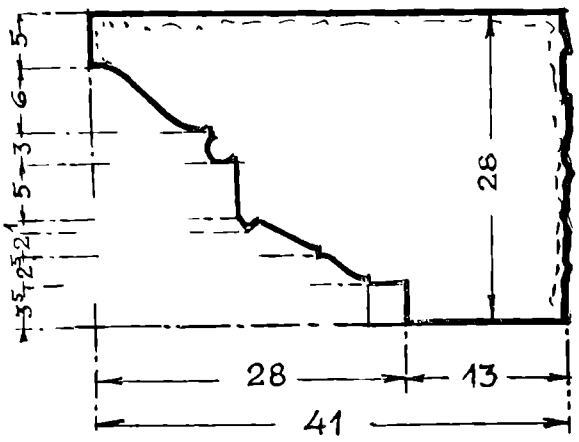

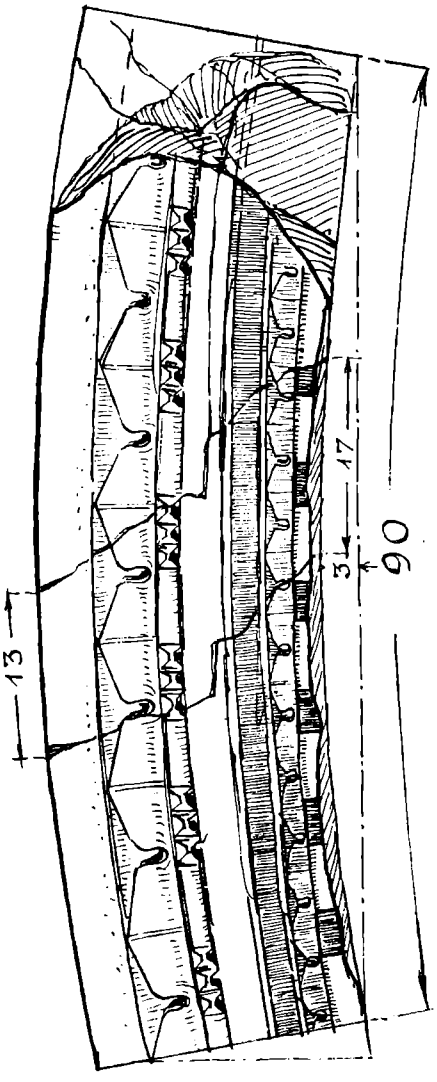

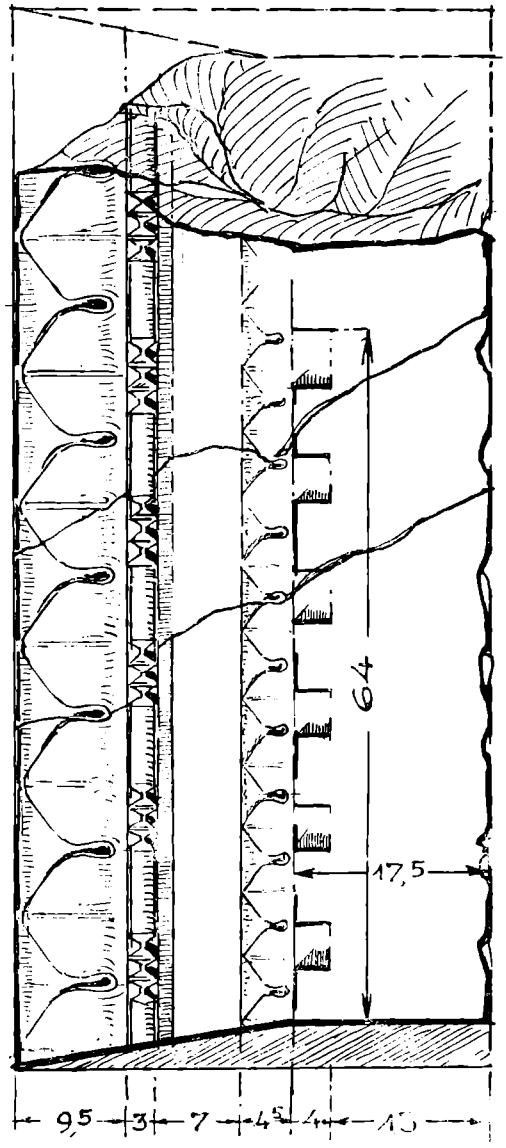

Табл. XVI. Фрагмент от римско-йонийски гейзон
Tafel XVI. Fragment eines römisch-ionischen Geisons

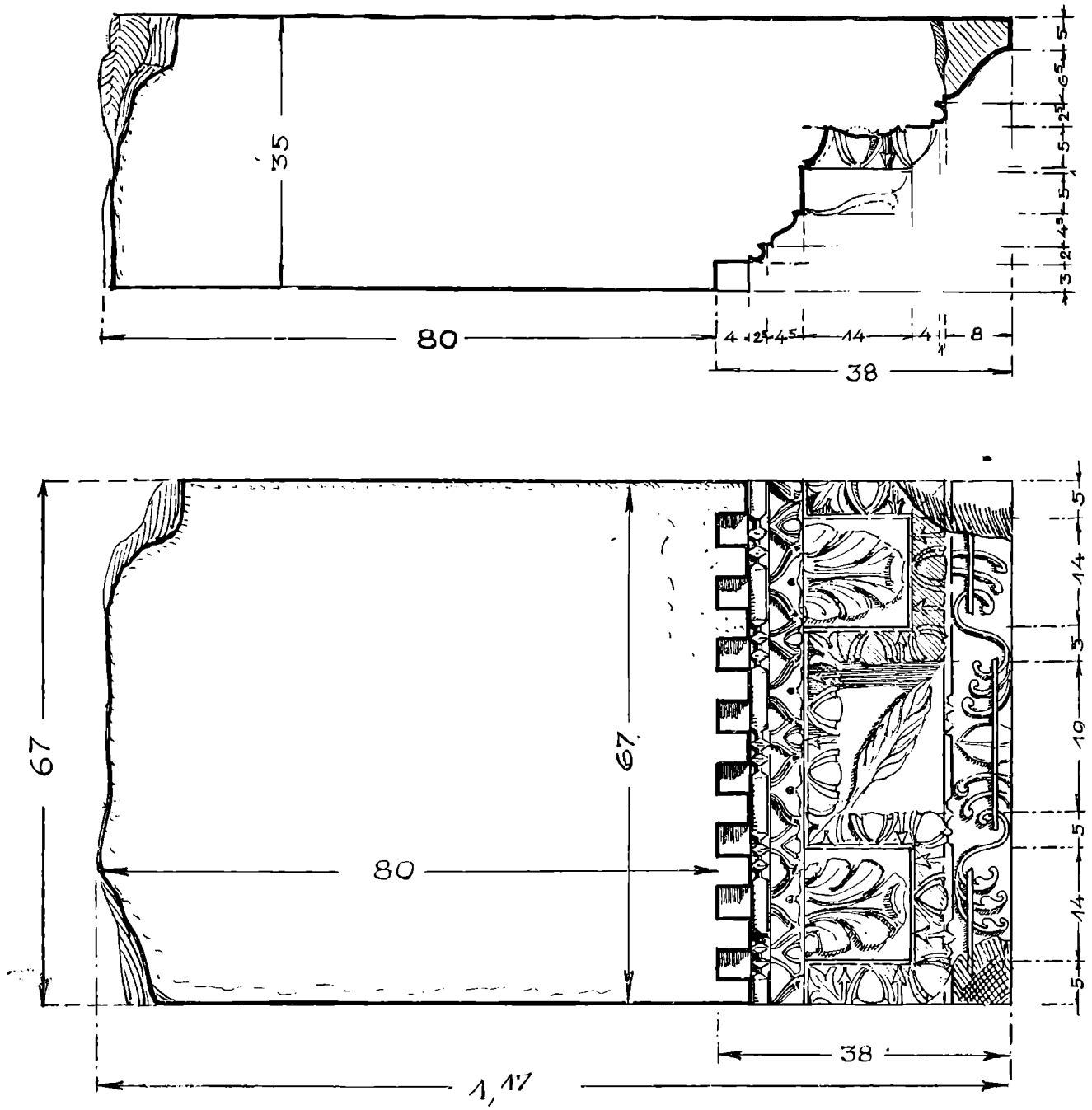

Табл. XVII. Фрагмент от римско-коринтски гейзон
Tafel XVII. Fragment eines römisch-korinthischen Geisons

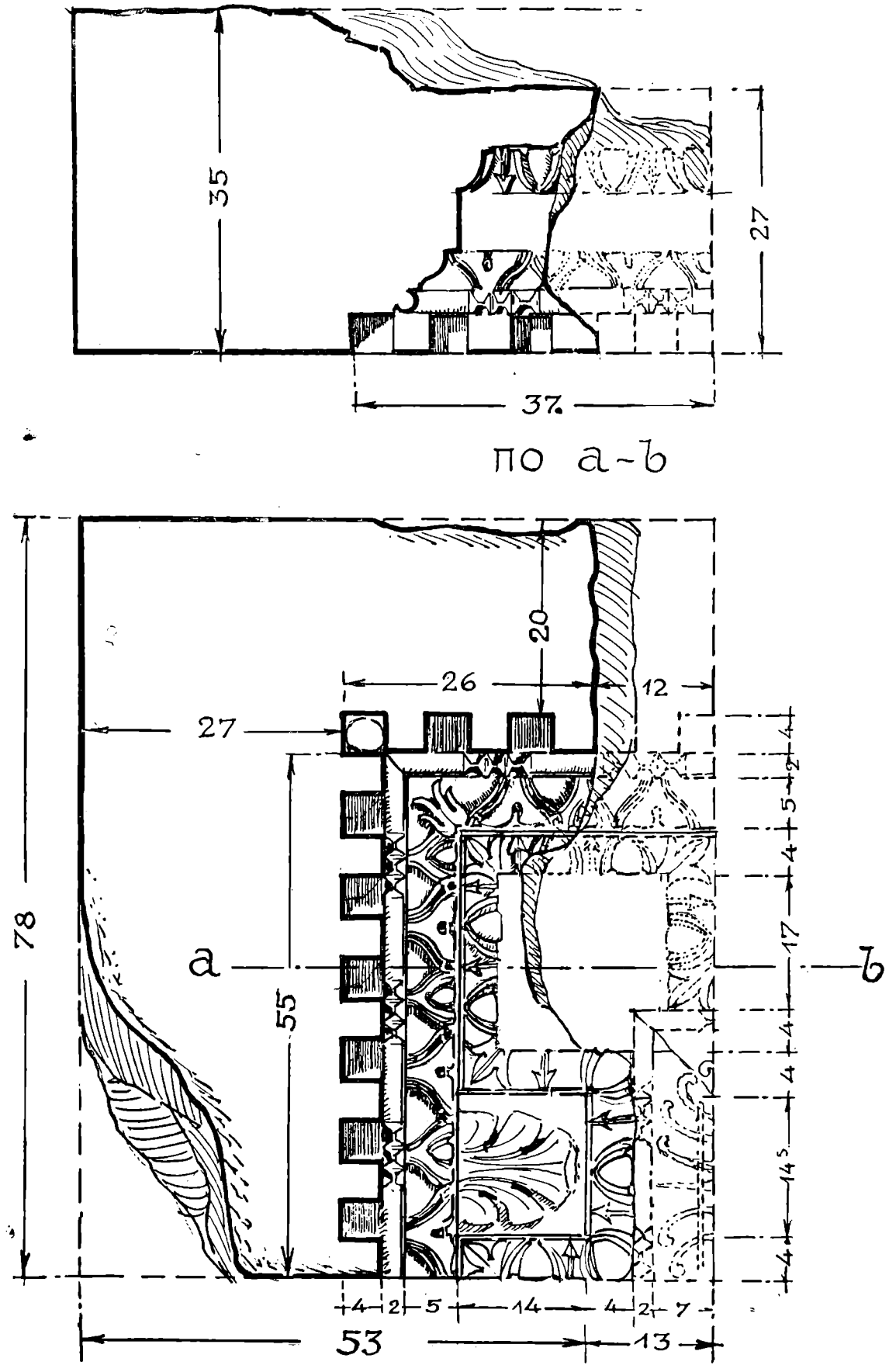

Табл. XVIII. Фрагмент от римско-коринтски гейзон
Tafel XVIII. Fragment eines römisch-korinthischen Geisons

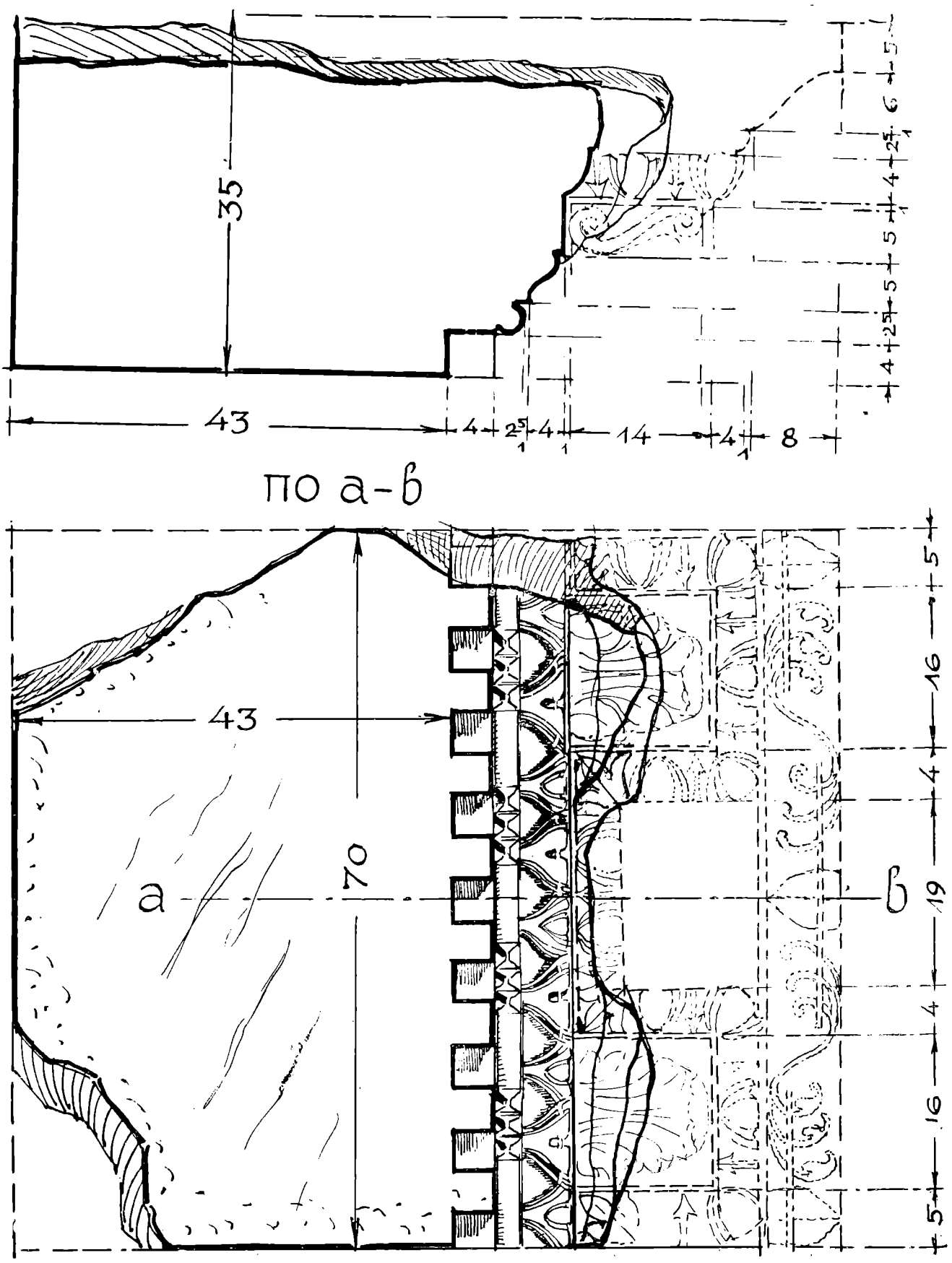

Табл. XIX. Фрагмент от римско-коринтски гейзон
Tafel XIX. Fragment eines römisch-korinthischen Geisons

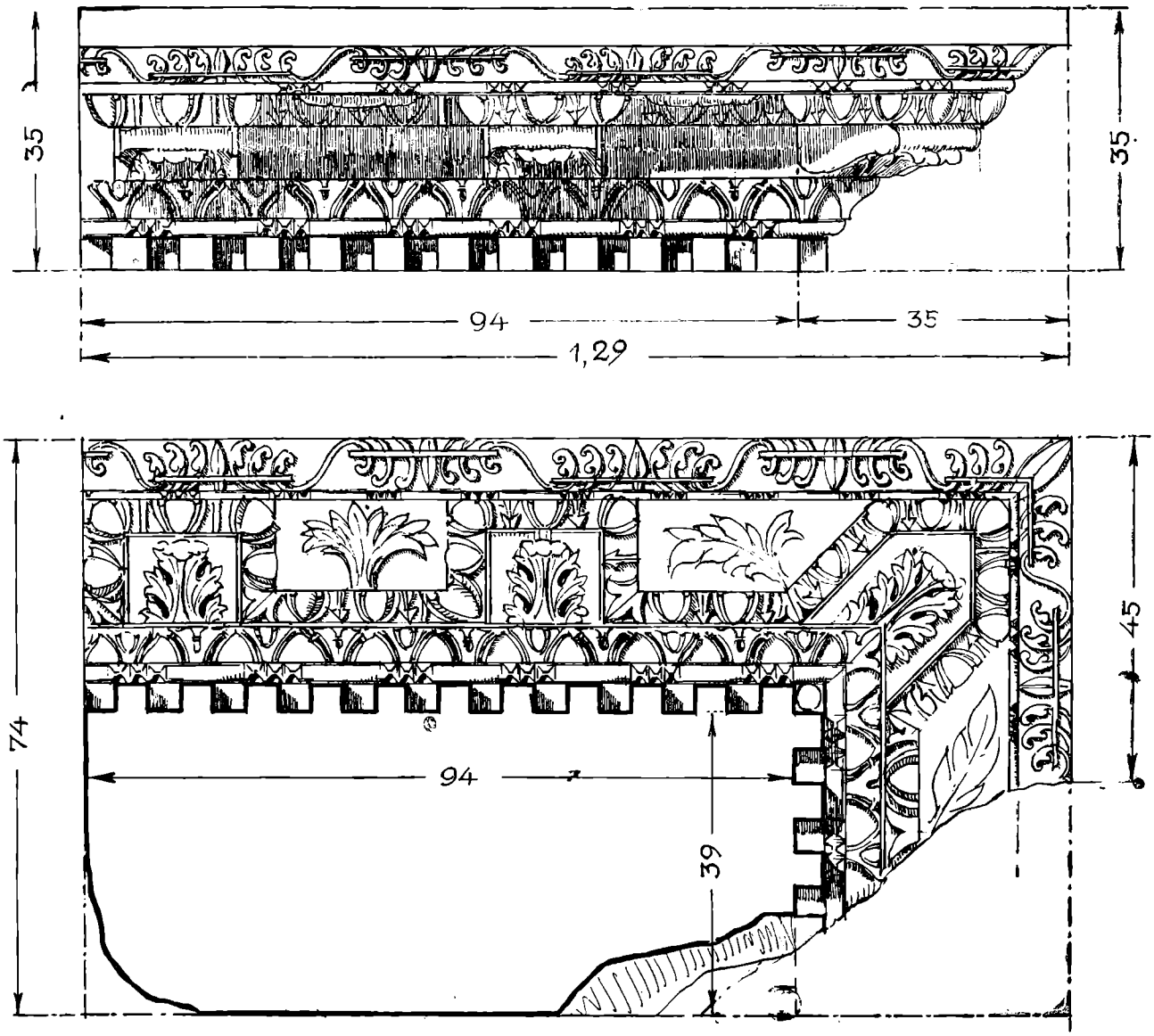

Табл. XX. Фрагмент от римско-коринтски гейзон
Tafel XX. Fragment eines römisch-korinthischen Geisons

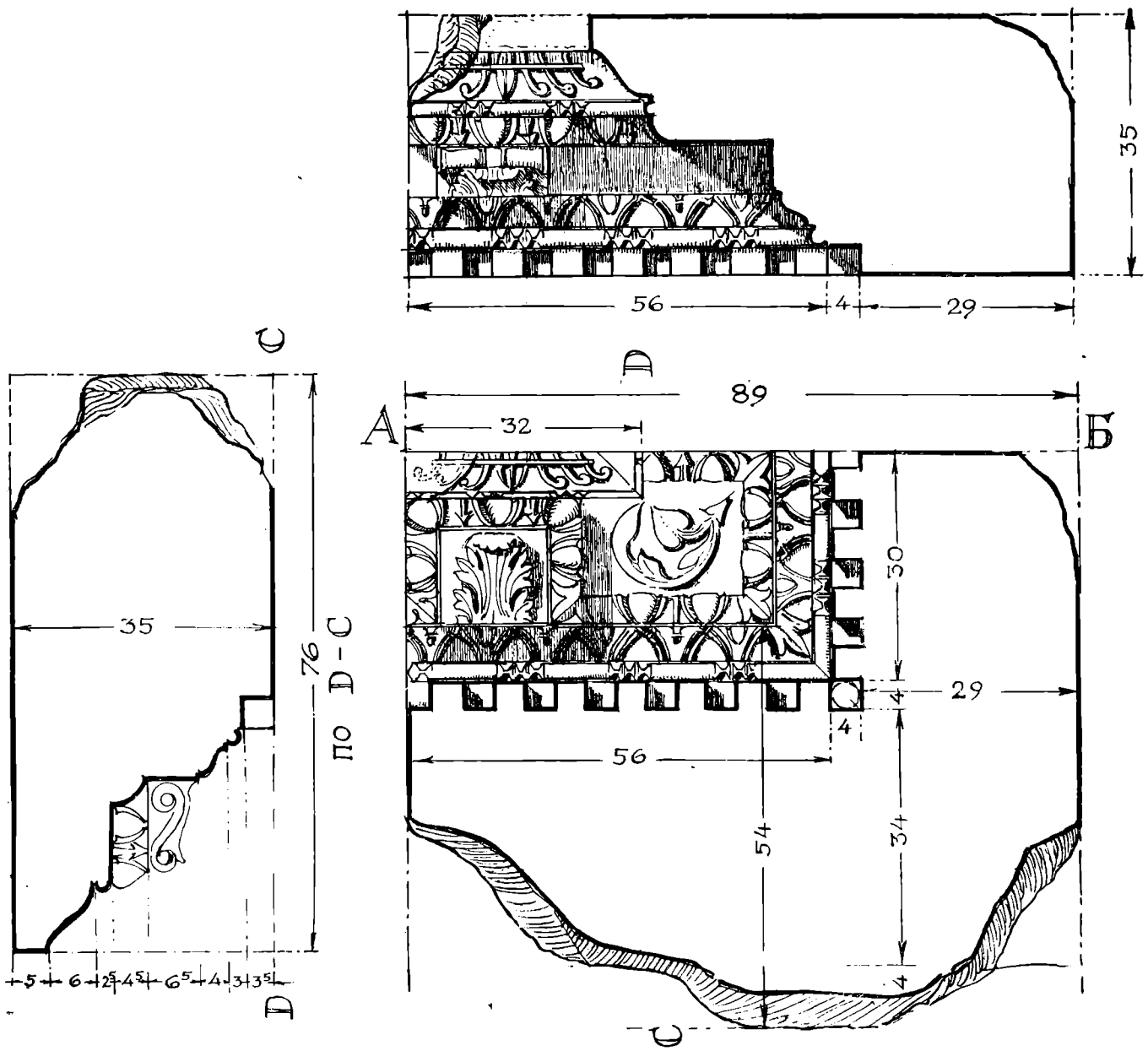

Табл. XXI. Фрагмент от римско-коринтски гейзон
Tafel XXI. Fragment eines römisch-korinthischen Geisons

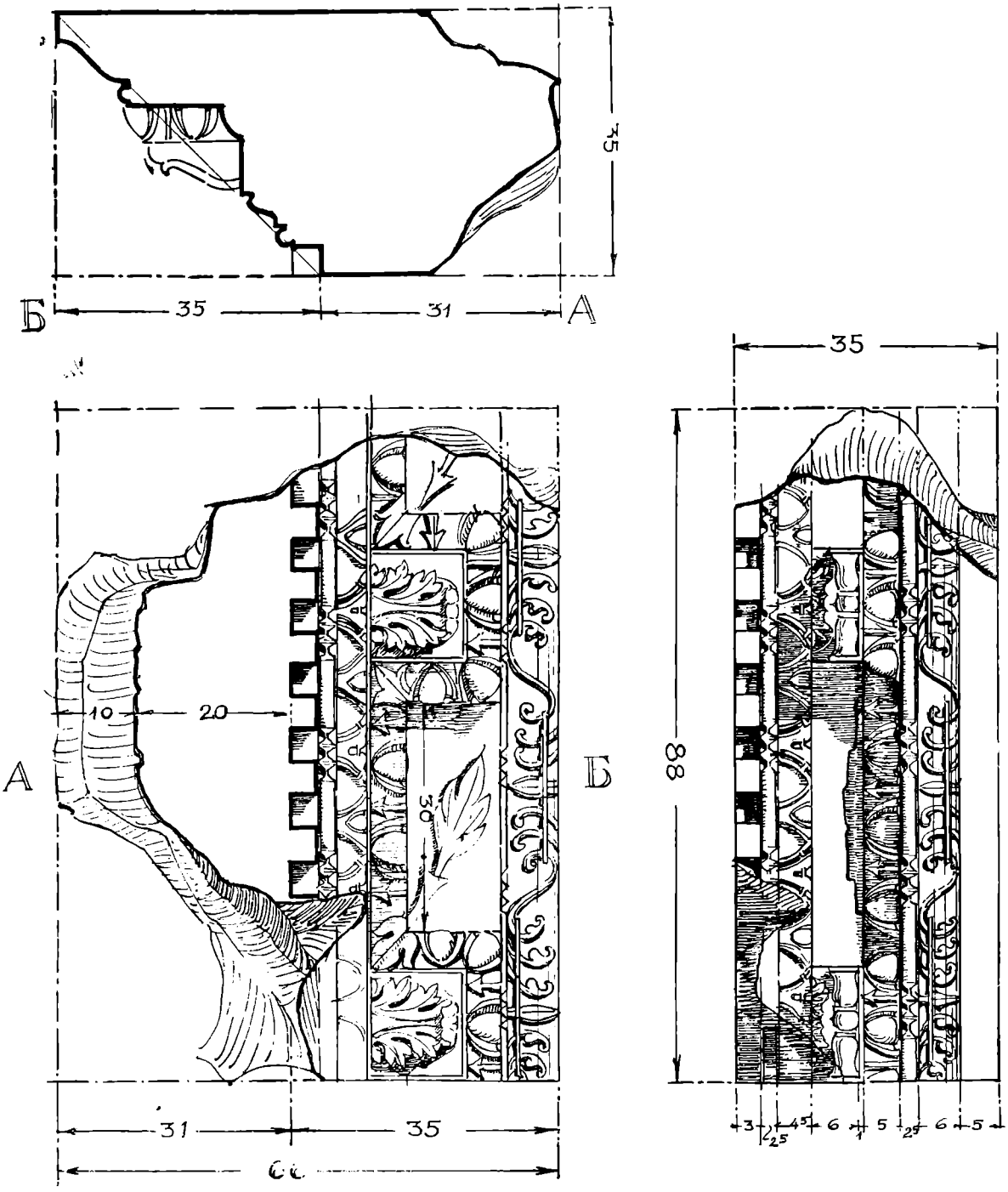

Табл. XXII. Фрагмент от римско-коринтски гейзон
Tafel XXII. Fragment eines römisch-korinthischen Gelsons

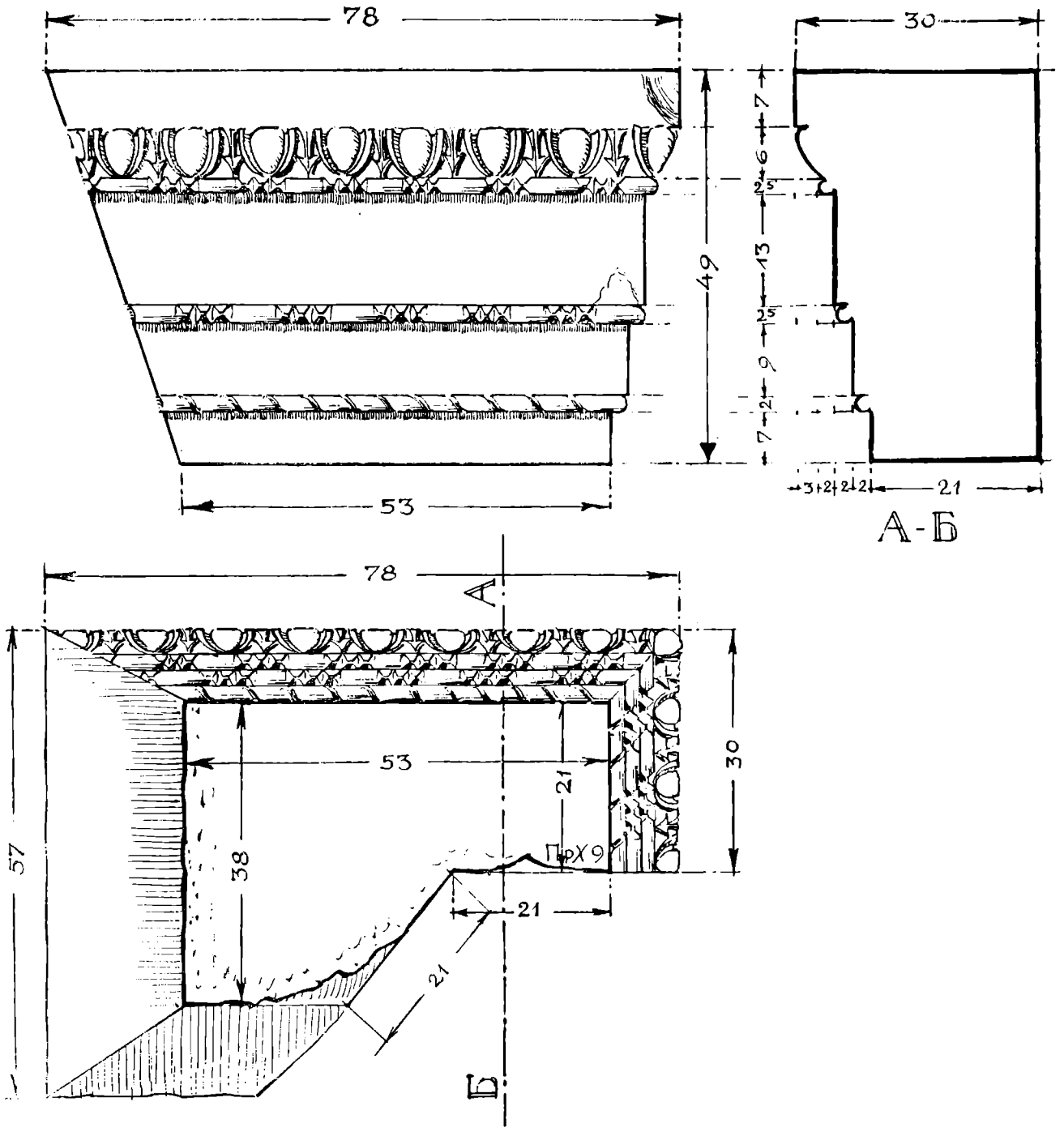

Табл. XXIII. Фрагмент от римско-коринтски (?) архитрав
Tafel XXIII. Fragment eines römisch-korinthischen (?) Architravs

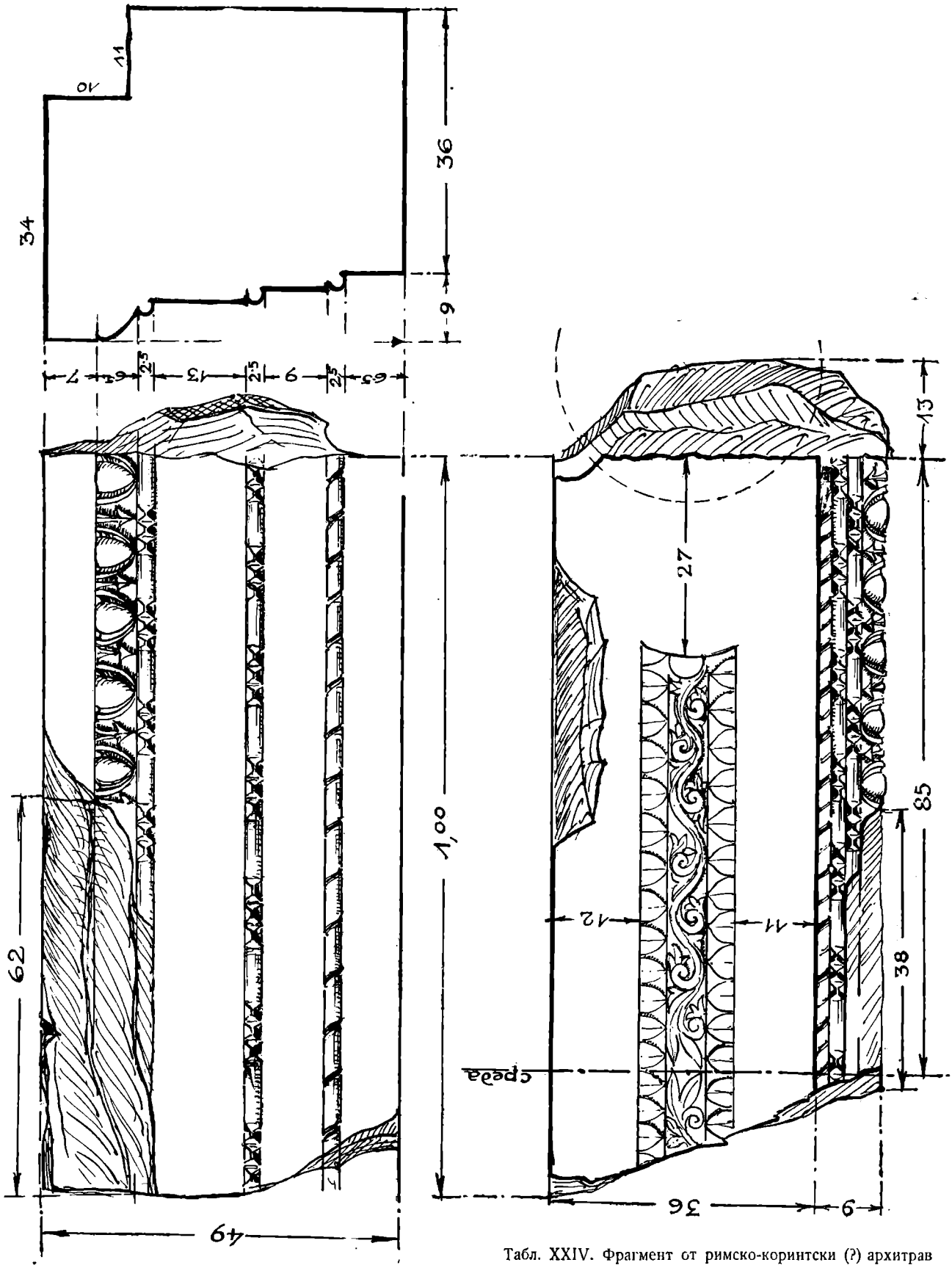

Табл. XXIV. Фрагмент от римско-коринтски (?) архитрав
Tafel XXIV. Fragment eines römisch-korinthischen (?) Architravs

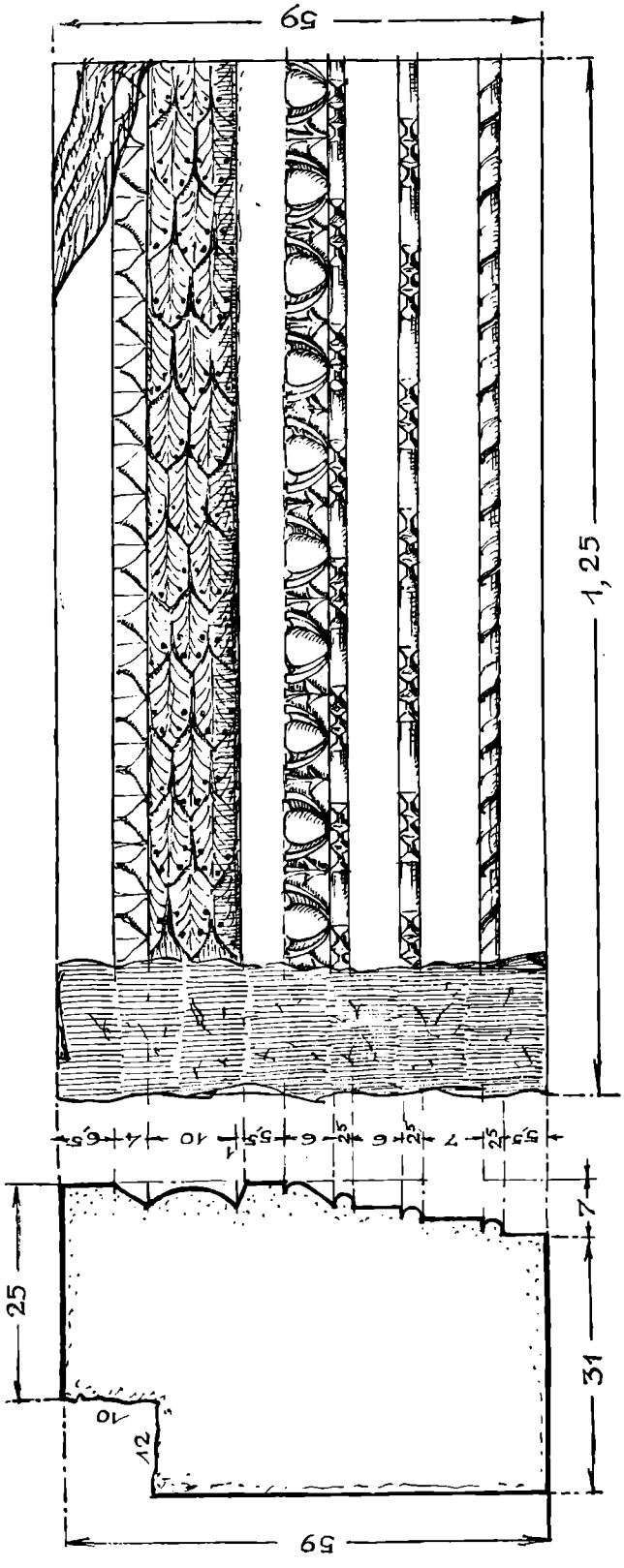

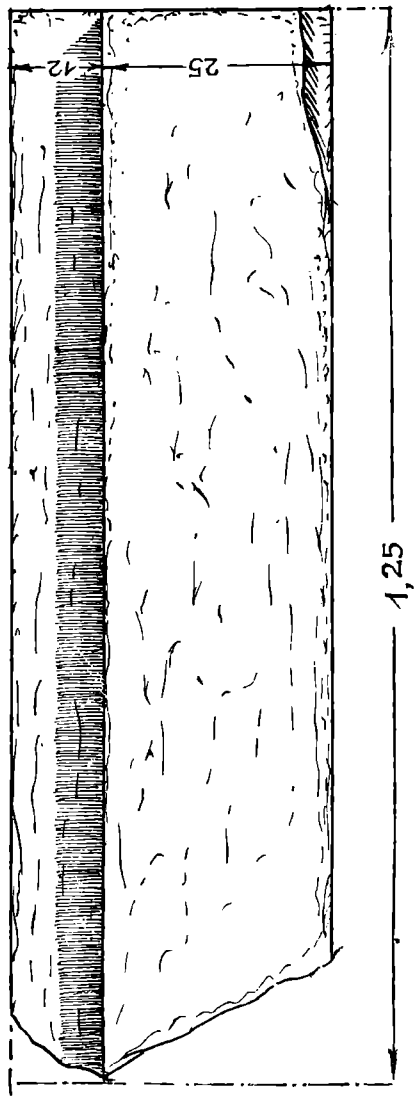

Табл. XXV. Фрагмент от римско-коринтски архитрав
Tafel XXV. Fragment eines römisch-korinthischen Architravs

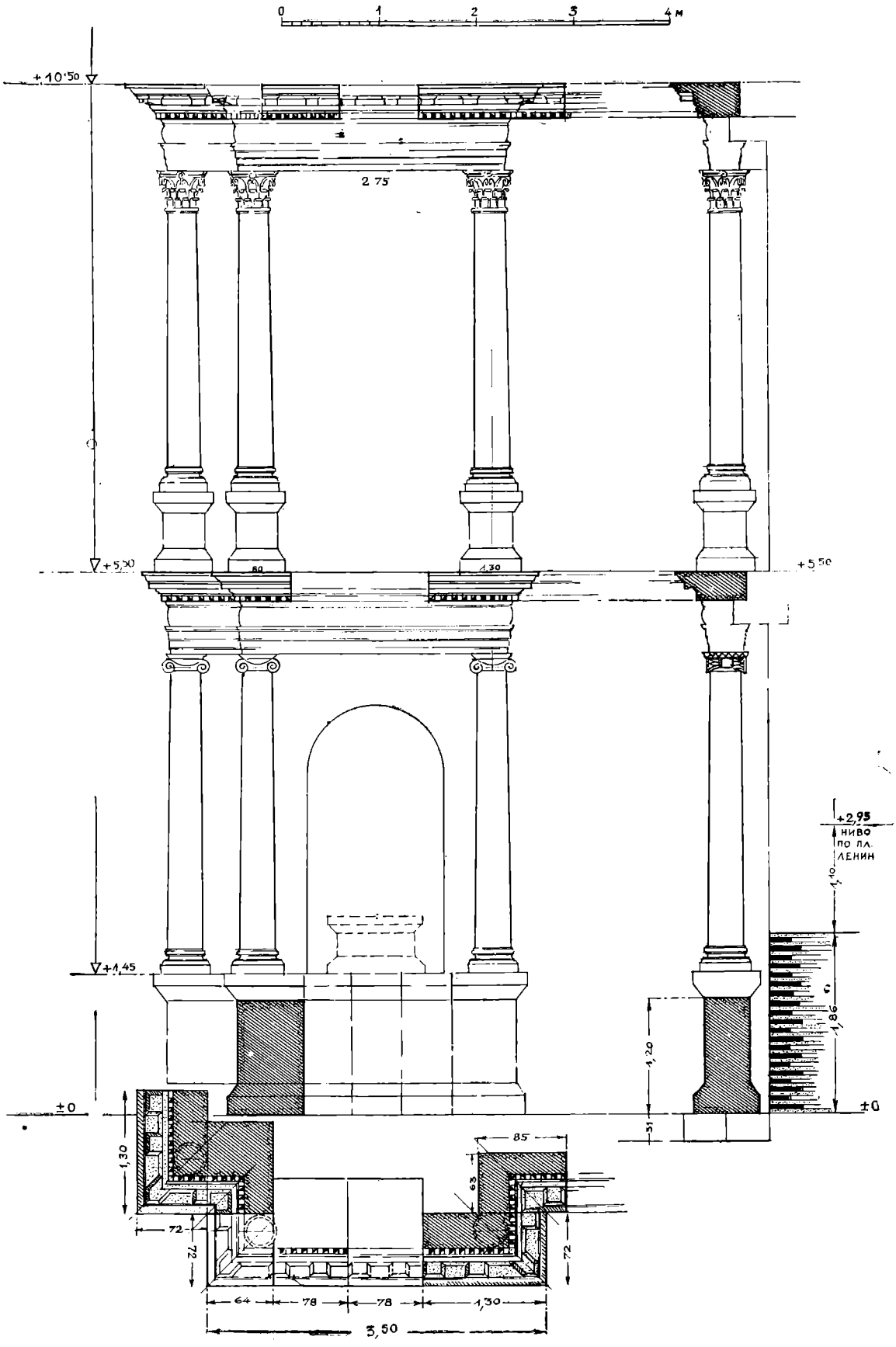

Табл. XXVI. Опит за частична реконструкция на фасадата на сграда VI
Tafel XXVI. Versuch einer Teilrekonstruktion der Fassade von Gebäude VI

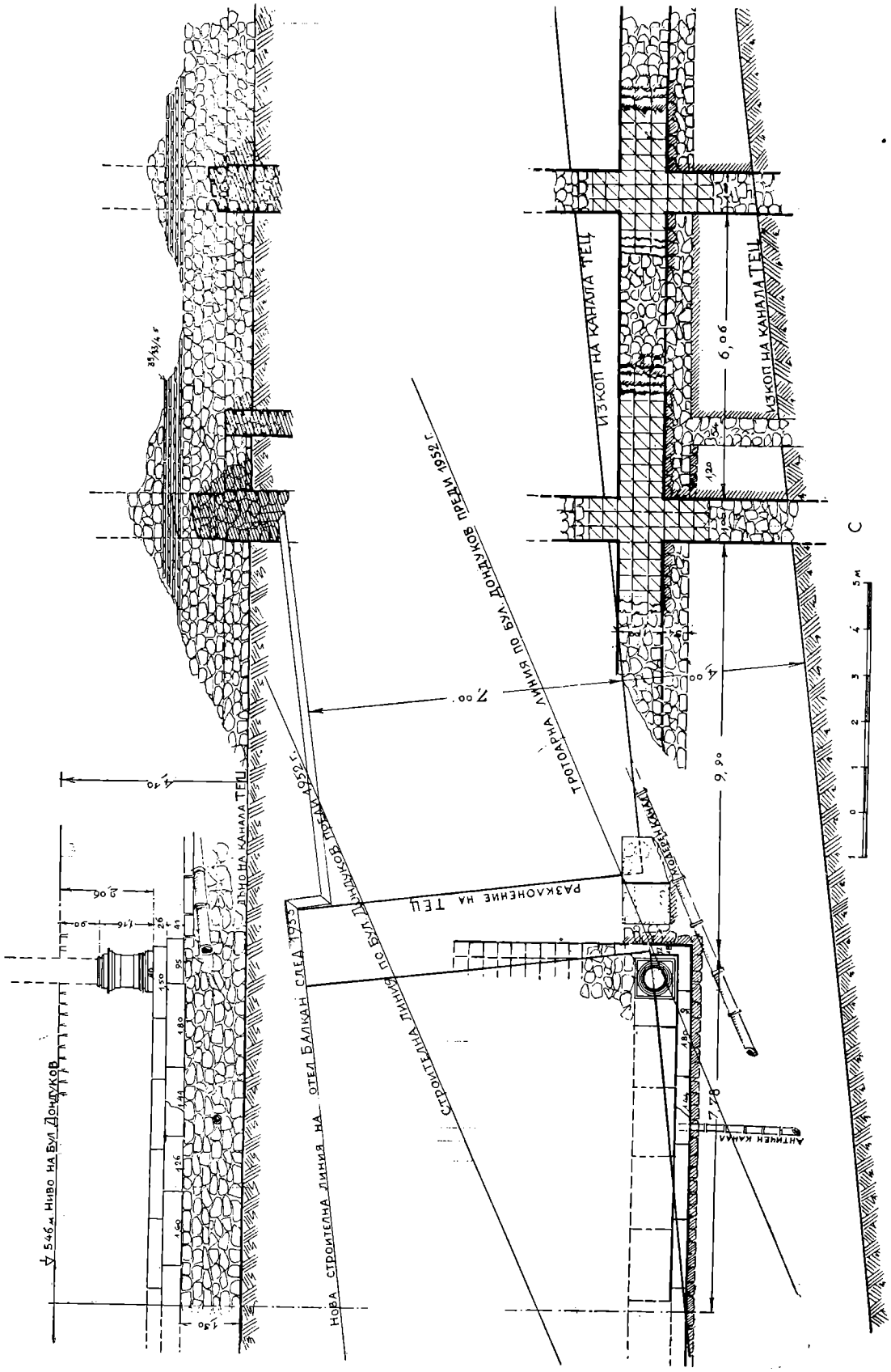

Табл. XXVII. План и изглед на останките от сграда VII и сграда VIII (поглед от север към юг)

Tafel XXVII. Plan und Ansicht der Überreste von den Gebäuden VII und VIII (Blick von Norden nach Süden)

ЦЪРКВАТА „СВ. ГЕОРГИ“ В СОФИЯ

Ив. Венедиков и арх. Т. Петров

За църквата „Св. Георги“ има няколко различни изследвания. Разкопките около запазените части на тази древна сграда започват през 1915 г., продължават след Първата световна война, през 1921 г., и биват завършени едва през 1932 г. Този етап от проучванията е описан в книгата на Б. Филов „Софийската църква Св. Георги“. Материали за историята на София, VII, 1933 г.

Заздравяването на откритите части на сградата през годините 1939—1940 и резултатите от наблюденията при извършените във връзка с това сондажи дават възможност на архитект Карасимеонов да напише своя труд „Начало на славянобългарската култура и история“, София, 1943 г. и по-специално една отделна студия „Църквата Св. Георги в София“, Годишник на Народния археологически музей, VII, 1939, София, стр. 185.

Двамата изследвачи поставят постройката в две различни епохи и различно обясняват предназначението ѝ. При това положение ние смятаме, че едно ново изследване е не само напълно оправдано, но и необходимо. Има и други причини, които ни карат да се занимаем отново с тази сграда.

Както е известно, предишните изследвачи са стигнали до изводите и заключенията си относно сградата и нейното предназначение, без да разполагат с един цялостен план на тази оригинална постройка. Следователно тяхната представа за архитектурната композиция на сградата не е била пълна, за да могат да се произнесат с увереност както върху отделните ѝ помещения, така и върху общия ѝ архитектурен обем.

Предприетите големи изкопни работи около изграждането на центъра на столицата дадоха възможност тази антична постройка да бъде разкрита напълно, а заедно с това да бъде и допълнително проучена. През 1954 г. беше разкопана само част от западното, последното в тази посока помещение на сградата. Разкопките бяха ръководени от Т. Иванов, С. Бобчев и М. Чичикова. През следващата 1955 г. със съдействието на строителната организация, която беше поела изграждането на хотел „Балкан“, и благодарение на средствата, отпуснати от инвеститора това помещение беше доразкопано. Тогава бяха разкрити и почистени още две други дотогава ненапълно изследвани помещения на сградата. Разкопките продължиха една година под ръководството на Ив. Венедиков при сътрудничеството на М. Станчева и при тези разкопки беше разкрита окончателно цялата сграда.

Така разкопките се разпростряха на запад и на север от разкритите вече известни части на сградата. След разкопките от 1940 г. на запад не беше повече работено. От състоянието на новоразкритите зидове на сградата личеше, че след като са били разрушени, цели векове не са били покътнати. Те бяха засегнати само тук-там от съвременните инсталации на градския организъм. На едни места в тях имаше пробиви, направени за градската канална мрежа и електропровода кабел, а на други просеки за основите на една сравнително нова сграда и на модерна канална шахта. Освен материалите от времето на късното турско владичество други находки не се откриха.

Северно от сградата разкопките бяха по-интересни. Тук бяха открити много гробове, голяма част от които бяха групирани вън от очертанията на сградата, североизточно от апсидата. В западния терен гробовете намаляваха и слизаха на по-голяма дълбочина. Някои от тези гробове попадаха вътре в помещението с апсида, в северната половина на сградата. Същото нещо е забелязано и при разкопките по разкриването на южната половина на сградата, а именно на помещението с апсида, открито от Карасимеонов. В гробовете не бяха открити особени материали. Погребенията бяха очевидно християнски, съвсем бедни и почти без никакви данни за времето, когато са извършени. Но безспорно тези гробове са от периода, през който сградата е била използувана за църква. Извън очертанията на сградата, в югозападния й ъгъл, бяха открити основите на някогашно минаре, тъй като сградата по-късно е била обърната от турците в джамия. В изкопите източно от църквата бяха намерени по-интересни материали. Преди всичко трябва да се отбележи, че тук беше разкрита антична улица, която е минавала между квартала, на който принадлежи нашата сграда, и квартала на голяма просторна църква, издигната по̀ на изток от „Св. Георги". Разкриването на тази улица даде възможност да се установят точно източните граници и размерите на някогашния квартал, в който е попадала нашата църква, тъй като в останалите посоки очертанията й бяха вече известни. Античният квартал е имал дължина около 61 м и средна ширина 36 м.

Нашата сграда е била разположена в него така, че пред входа й, т. е. към запад, свободната площ е била най-голяма. Четирите улици около църквата минават на по-ниско ниво от нивото, на което тя е поставена. Това показва, че те са били прокарани още в началото на II в., когато теренът на включения между тях квартал е имал друго по-старо ниво, и следователно те са били много по-стари и са съществували много преди нашата сграда да е била построена. Това обстоятелство свидетелствува, че в тази част на Сердика много преди изграждането на нашата постройка е имало сериозно благоустрояване. Остатъци от сградите на този по-стар период бяха открити и в непосредствена близост около църквата „Св. Георги", главно под западните помещения.

ОБЩО ОПИСАНИЕ НА СГРАДАТА

За прегледност нека приемем едно условно обозначение на помещенията върху общия план на сградата, както е показано на обр. 1. Разбира се, буквените знаци са поставени с оглед на непрекъснатата функционална взаимна връзка между помещенията в общия организъм на сградата и на групирането им около централното помещение на архитектурната композиция в общия архитектурен обем, т. е. кръглата зала. И така приемаме за условно да означим:

Помещение $А_1$ — западно преддверие с полукръгло оформени северна и южна стена Открито е в 1954 г. и в 1955 г.

Помещение А — квадратен вестибюл с две дълбоки правоъгълни ниши към север и към юг, поставен в западния край на дългата ос в общата архитектурна композиция. Открито е в 1955 г.

Помещение Б — правоъгълно помещение пред кръглата зала откъм запад.

Помещение В — правоъгълно помещение с дълбока правоъгълна ниша към север разположено северно от помещение Б в неговата надлъжна ос. Открито е в 1955 г.

Помещение Г — правоъгълно помещение с дълбока правоъгълна ниша към юг, разположено южно от помещение Б в неговата надлъжна ос.

Помещение Д — правоъгълно помещение с полукръгла апсида към изток, разположено северно от кръглата зала. Открито е в 1955 г.

Помещение Е — правоъгълно помещение с полукръгла апсида към изток, разположено южно от кръглата зала.

Помещение Ж — четириъгълно помещение, разположено източно от кръглата зала и последно в тази посока. Това е т. нар. апсида към нея, която лежи в края на дългата ос в общата архитектурна композиция.

Помещение 3 — кръгла централна зала на сградата. Полукръгло оформените ниши в четирите ъгъла на основния квадрат, в който е вградена долната половина на кръглата зала, ще търсим по отношение на четирите основни посоки в света, а именно: една в северозападна посока, една в североизточна посока, една в югозападна посока и една в югоизточна посока.

Общият брой на съставните помещения на сградата е бил осем. По-късно, след добавянето на преддверието A_1, според нас стават девет.

Както по-горе беше изтъкнато, главната композиционна надлъжна ос на сградата е ориентирана в посоките изток—запад при отклонение с около 15° към североизток—югозапад, т. е. успоредно на улиците на града. Градежът е масивен, изцяло тухлен, само основните зидове на сградата под нивото на терена около нея са изградени от обли речни камъни. Хоросанът в основните зидове, а така също и в зидовете над основите е примесен с немного ситно счукана тухла. Подовите конструкции по начало са били масивни тухлени от т. нар. система „хипокауст“. Покритията над всички помещения без изключение са били също масивни тухлени полуцилиндрични засводявания или комбинации от тях с части от сфера. Това не се отнася за покритието над апсидата (Ж), което е специално и като пространствена форма може би продиктувано от особени съображения.

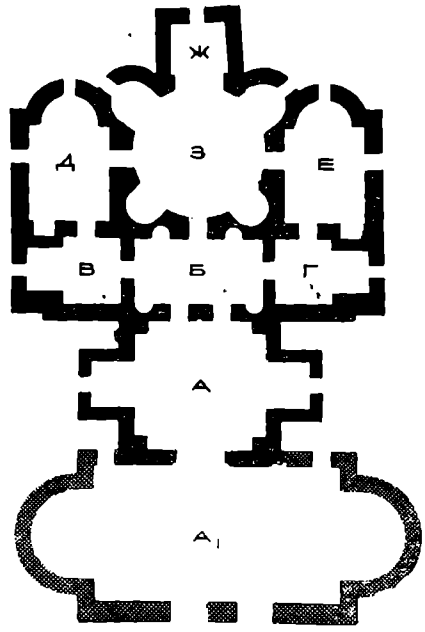

Обр. 1. Общ план на църквата
Fig. 1. Plan général de l'église

ПОМЕЩЕНИЕ A_1 — ЗАПАДНО ПРЕДДВЕРИЕ

Преди да започнем с описанието на помещение A_1, трябва да отбележим, че в сградата се е влизало винаги откъм запад, и то именно през това преддверие. Въпросът около изграждането му, който между другото ще разгледаме, е особено интересен.

Западната половина на това помещение беше разкрита при разкопките през 1954 г., а източната му половина и връзката му с помещение А, квадратния вестибюл, беше разкопана през 1955 г. Влизането в помещение A_1 става откъм запад през вход, снабден с два отвора, широки 2,50 м, оставени в дългата западна стена на помещението. Разстоянието между двата отвора е също 2,50 м. Самото преддверие е правоъгълно помещение, дълго 17,30 м и широко 9 м. Дебелината на околните му зидове е 1,55 м. Двете къси стени на помещението са огънати в полукръг и по този начин са се получили две конховидни ниши — едната към север, другата към юг — върху неговата надлъжна ос (обр. 2 и 3). Диаметърът на конхите е 6,40 м, дълбочината им при радиус 3,20 м е 4,30 м. На източната дълга стена на помещението, която в случая е стена и на помещение А — квадратния вестибюл — по протежение на близо 12 м има три отвора. Средният от тях води в помещение А. Гледан от запад, отворът е разположен несиметрично по отношение на късата ос на помещение A_1, докато същият отвор стои точно в ос на квадратния вестибюл (помещение А), т. е. на главната композиционна ос за цялата сграда. Този факт е съществен и към него ще се върнем по-късно. Останалите два отвора в краищата на източния зид, там, където той не е вече преграждаща стена между помещения A_1 и А, са служили за изходи от това помещение в двора. Северният отвор е широк 1,14 м, а южният 1,28 м. Околовръстните стени на това помещение са запазени на средна височина от около 1,50 м над подземната част. Основните зидове приключват на едно общо за тях ниво. Изключение прави само интервалът под общата за двете помещения (A_1 и А) стена. Точно тук основният зид слиза на друго, по-ниско

Обр. 2. Изглед на северозападния ъгъл на помещение A_1
Fig. 2. Vue de l'angle nord-ouest du local A_1

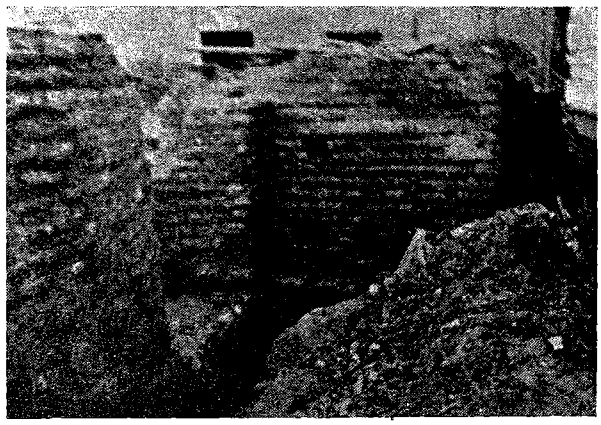

Обр. 3. Изглед на северозападния ъгъл на помещение A_1 отвътре
Fig. 3. Vue intérieure de l'angle nord-ouest du local A_1

с около 30 см ниво. Несиметричното поставяне на отвора за връзка между тези две помещения по отношение на първото, различните нива, на които приключва основният източен зид на помещение A_1, и несиметричното, неоправдано отмѐстеното положение на това помещение спрямо надлъжната главна ос на сградата ни дават основание да приемем, че помещение A_1 е дошло по-късно в организма на основната постройка като второ преддверие. Добавянето му, разбира се е било продиктувано от променилите се функции в предназначението и може би в използването на първичната сграда. В заключение трябва да кажем за помещение A_1 — преддверието, — че то беше открито застлано с тухлен под върху пласт от хоросан, дебел към 5 см, положен направо върху пръстта. Запазените на място тухли от подовата настилка имат следните размери: 30/30/4, 30/15/4, 31/31/4,5, 33/28/4, 33/30/4. В източната половина на помещението подът беше разрушен и ограбен. Сега от помещение A_1 е запазен само източният му зид.

Изтъкнатите по-горе особености на помещение A_1, а именно неговото несиметрично разположение по отношение на главната надлъжна ос на сградата, несиметричното поставяне на свързващия го с помещение А отвор и различното ниво на основите на общия зид между двете съседни помещения A_1 и А, ни дават достатъчно основание да допуснем, че въпросното помещение A_1 е било добавено по-късно. При изграждането му, без да е държана сметка за съществуващия хармоничен архитектурен план на по-старата сграда, са били допуснати казаните несъобразности с оглед на новите нужди и изисквания. Прочее ние имаме основание да допускаме, че тази част на сградата е била издигната по-късно, при някакво преустройство или като нова по-късна добавка към постройката.

ПОМЕЩЕНИЕ А — КВАДРАТЕН ВЕСТИБЮЛ

Квадратното по форма помещение А има размери 9,24 м в посока изток—запад и 9,52 м в посока север—юг (обр. 4). Отворът в неговата западна стена, дебела 1,25 м, е широк 1,65 м и е същият отвор, който свързва помещение A_1 с А. Както казахме вече, той лежи в оста изток—запад на помещение А, т. е. на главната надлъжна ос на сградата. Четирите масивни пиластъра, разположени в ъглите на това помещение, и квадратната му форма са категорично доказателство, че то е било покрито с кръстат полуцилиндричен свод. Пиластрите са с размери 0,94 до 0,66 м. Северната и южната стена на помещението са дебели 1,17 м, в тях са оформени две дълбоки почти квадратни ниши. Северната ниша е широка 3,31 м и дълбока 3,13 м, а южната е широка 3,15 м и има дълбочина 3,25 м. Прагът при влизането от помещение A_1 е каменен

Обр. 4. Помещение А по време на разкопките
Fig. 4. Le local A pendant les fouilles

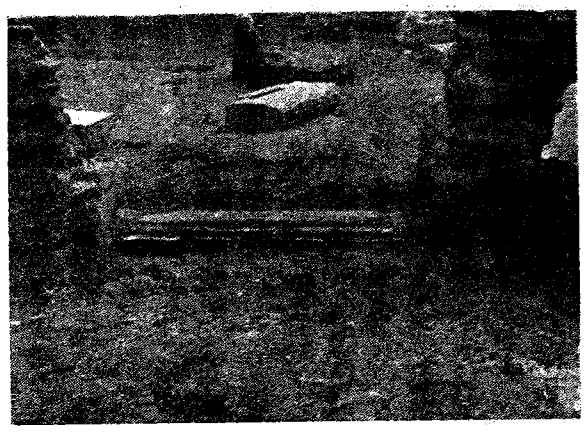

Обр. 5. Преустроеният вход между помещения А и A_1
Fig. 5. Le passage remanié entre les locaux A et A_1

(обр. 5). Отворът на входа от запад беше стеснен с допълнително иззиждане при южната му страница. Сега след частичното възстановяване на руината от 1957—1958 г. положението при входа е различно. Тухлите при тази кръпка имаха размери 32/34/4, еднакви с тези на тухлите от първичния градеж, но по цвят се различаваха от тях. По качество също бяха различни и личеше лошата им изработка. Хоросанът имаше примес от счукани тухли: той беше по качество също по-лош от този при първичния градеж и съдържаше голямо количество пясък. Върху пода на помещение А се е запазила хоросанената подложка под някогашната тухлена настилка. Тя има дебелина 5—6 см. Подът е пробит от една съвременна канална шахта и два водещи към нея канални клона. В средата на помещението вторично е бил изграден масивен стълб, на който е запазена основната пета, зидана от средно големи речни камъни. Размерите на стълба са 1,20 на 1,10 м. Над петата са запазени няколко тухлени реда от самия стълб. Размерите на тухлите и тук са 32/32/4 см. Хоросанът е еднакъв по състав и качество с хоросана на иззиданата допълнително южна страница на входа за това помещение. Между помещението и неговата южна ниша е изградена преградна стена, дебела 0,95 см. За височината сега не можем да съдим. Вероятно преграждането е станало по времето, когато в нишата е бил построен малък басейн. Запазената отчасти мазилка на басейна има червен оттенък. Отвеждането на водата от малкия басейн в един друг клон на канала с посока изток—запад е ставало чрез канал с тръби от печена глина (обр. 6) през отвор в южната стена на нишата. Върху северната стена на северната ниша е оставен също такъв отвор. Размерите на двата малки засводени в горните си краища отвори са еднакви — ширина 20 см и височина 41 см. Подът на помещението разсича отворите на две половини съвсем необичайно и нелогично. По този начин долните половини на отворите остават някак си в дебелината на подовата настилка. Върху това обстоятелство ще се върнем отново по-късно.[1] Тук ще се ограничим само да кажем, че това положение не е могло да съществува при поставянето на първоначалния под. Очевидно то е създадено по-късно, при някоя вторична поправка на подовете на сградата.

ПОМЕЩЕНИЕ Б[2]

Това помещение е известно, понеже е разкрито още през 1940 г. В преградената стена с помещение А са оставени два отвора, двата входа на които служат за връзка между тези две съседни помещения Стълбът между тях е с квадратна основа. Понеже общата дебелина на зида е 1,40 м и размерите на стълба са също 1,40 на 1,40 м. Отворите са засводени през 1940—1941 г.,

[1] Понеже помещение А в своите днешни очертания е разкрито значително по-късно, Карасимеонов предполага, че то е било открит атриум пред т. нар. от него нартекс, или от нас помещение Б, стоящо в пряка връзка с ротондата.

[2] Това помещение е наречено от Карасимеонов средна част от нартекса на църквата, стр. 189 от студията.

Обр. 6. Канал, излизащ от басейнчето в южната стена на помещение А
Fig. 6. Canal venant du petit bassin dans le mur sud du local A

разбира се, по съществуващи за това данни. Широки са 1,80 м и имат височина 3,25 м. Стените на това помещение са запазени на доста голяма височина. Помещението Б е дълго 9,40 м и широко 4,70 м. Вляво и вдясно на входовете в него непосредствено в ъглите са оформени две полукръгли ниши с ширина 1,42 м и дълбочина 0,62 м, които започват от нивото на пода на помещението. В дъната на двете ниши са оставени два малки тесни засводени отвора, започващи също от нивото на пода. В източната стена на помещението има отвор за връзка с помещение З — ротондата. Отворът е широк 2,35 м и висок 3,20 м. От двете му страни виждаме още две ниши, почти еднакви с оформените на западната стена на това помещение полукръгли ниши. Размерите на тези ниши са с ширина 1,30 м и височина 3,00 м. Разстоянията между средния отвор и нишите са почти равни на разстоянията от ъглите в краищата на стената до самите ниши. Двете ниши са дълбоки по 0,90 м. През отвора в северната и южната стена на това помещение се прониква в две съседни, сравнително по-малки помещения, едното към север и другото към юг. Отворите-входове са широки 1,60 м и отстоят на 1,60 м от ъглите при източната стена на помещението. Подът на помещение Б по всяка вероятност е бил тухлен, а носещата го конструкция е била хипокауст.

ПОМЕЩЕНИЕ В И ПОМЕЩЕНИЕ Г

По-горе споменахме, че към север и към юг от помещение Б са долепени две по-малки правоъгълни помещения, еднакви по форма и размери — дължина 4,80 м, ширина 4,20 м. В дъната си тези две помещения имат по една дълбока правоъгълна ниша към север, съответно към юг. Нишите са широки 3,20 м и дълбоки 2,60 м. Външните стени на нишите имат по един отвор — прозорец, широк 1,55 м, на който височината сега не може да бъде определена точно. На източните си стени за връзка с другите помещения в тази посока клетките В и Г имат по един отвор, широк 1,60 м. Помещение Г стана известно след разкопките през 1944 г., а помещение В беше разкопано през 1955 г. Двете помещения са имали подови конструкции върху хипокауст със същото устройство като тези при помещение Б.

Карасимеонов нарича тези три помещения „нартекс“[1], или едно средно помещение на нартекса (отбелязаното у нас като помещение Б) и две странични помещения на нартекса (отбелязаните у нас с буквите В и Г); той добавя, че в насипа на южното отделение на нартекса на близко разстояние една от друга били намерени една монета от Константин Велики и две турски монети. По-нататък изтъква, че голяма част от насипа вероятно не произхожда от църквата „Св. Георги“, а от околните разрушени по-стари сгради.

ПОМЕЩЕНИЕ Д И ПОМЕЩЕНИЕ Е

Едното от тези две помещения, означеното с буква Е, е било разкрито изцяло от Карасимеонов през 1940 г. Другото, означено с буква Д и разположено в северната половина на сградата, което като първото стои в пряка връзка с ротондата, беше разкрито през 1955 г. За помещение Е между другото Карасимеонов пише: „По-специално отбелязване заслужава един кюп, от който се намери долната част в западната четвъртита ниша на южния параклис (б. н. — така той, Карасимеонов, обр. 147, именува това отделение, при нас Е). Този кюп почива върху равни-

[1] П. Карасимеонов, Църквата св. Георги в София, ГНМС, VII, 1943, стр. 203.

щето на хипокаустовия под и е бил закопан в пръстта, когато хипокаустът на това място е бил разрушен, или по-късно. Възможно е този кюп да стои в културова връзка с находките от човешки кости, тъй като параклисът е служел очевидно за погребения“. . . и по-нататък. . ., „изглежда, че южният параклис е бил пригоден за използуване преди общото (според него и Филов — б. н.) възстановяване на сградата в XI в. и при този случай е бил отстранен хипокаустът на това място“. Към казаното погоре за помещение Е, което в общи линии се отнася и за помещение Д, ще добавим някои общи за тях данни. Казахме, че двете помещения Д и Е са в пряка връзка с клетките В и Г чрез оставените отвори в източните стени на последните. Формата им е правоъгълна: дълги са 9,60 м и широки 6,00 м. Разположени са северно и южно от централното за общата архитектурна композиция кръгло помещение З — ротондата — и са в пряка връзка с него чрез отвори — един в южната дълга стена на помещение Д и друг в северната стена на помещение Е. Двата отвора са арковидно засводени и са се запазили в първоначалния си вид. Към изток двете помещения свършват с полукръгли ниши, диаметърът на които е 4,15 м, а дълбочината им, малко по-голяма от радиуса, е равна на 2,10 м. В северозападния ъгъл на помещение Д и югозападния на помещение Е се очертават две малки правоъгълни ниши, широки 1,60 м и дълбоки 1,23 м (за нишата при помещение Е вече споменахме). Ниско долу на нивото на някогашния под и при тези две ниши съществуват малки тесни засводени отворчета (обр. 7), подобни на тези от нишите при помещение А. Светлината е проникнала във вътрешността през отвори (прозорци) в апсидите (полукръглите ниши) и през отвори съответно в северната стена на помещение Д и южната на помещение Е. Прозорците при апсидите имат ширина 2,10 м и височина 3,86 м, а тези на северната и южната стена на помещения Д и Е са широки 1,23 м, а височината им остава неизвестна. Двете помещения са имали хипокаустова подова конструкция.

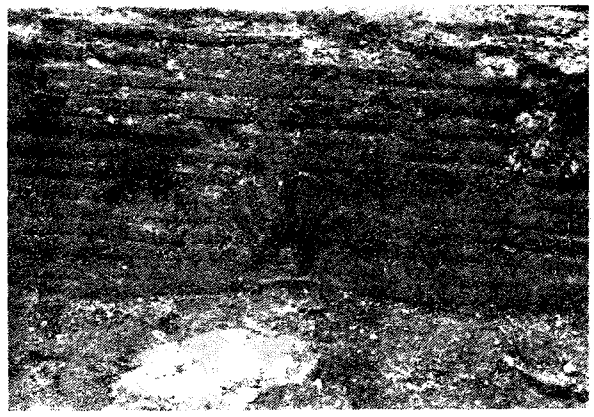

Обр. 7. Отвор над пода в помещение Е
Fig. 7. Ouverture au-dessus du sol dans le local E

ПОМЕЩЕНИЕ З — РОТОНДА

Погледнато в план, кръглото помещение прави впечатление със своята форма и големина. Най-характерното в целия архитектурен обем на сградата и в общи линии се е запазило непроменено. Диаметърът му е 9,75 м, а височината му, мерена от пода до върха на купола над него, е около 14 м. Казахме вече, че то е свързано със съседните му помещения посредством широки засводени отвори. Обаче главният път за влизане в кръглото помещение е бил при всички случаи през западния вход и помещение Б. Трябва да отбележим, че докато западният отвор лежи в главната композиционна ос на сградата, двата отвора в посоките север и юг със своите оси са леко отместени в западна посока по отношение диаметъра на кръглото помещение. По всичко изглежда, че това е продиктувано от известни конструктивни съображения. В ос на главния вход в кръглата зала, както го определихме вече, е оформен и най-големият засводен отвор върху цилиндъра на ротондата. Това е арката, посредством която кръглият обем в план е свързан с т. нар. олтарна ниша на сградата. Отворът е широк 3,50 м и е висок 5,80 м. Малкото правоъгълно помещение, разположено в източния край на дългата ос на сградата, е и последно в тази посока. Ротондата има четири полукръгли ниши, високи 5,70 м. Двете от тях — североизточната и югоизточната — са малко по-големи. Другите две в северозападния и югозападния ъгъл на основния квадрат, в който се оформява помещение З, накърняват огънатата ци-

линдрична стенна повърхност на ротондата. Нишите към изток са широки 3,00 м и толкова дълбоки. Височината им е 5,8 м. Нишите към запад са широки 2,55 м, дълбоки 2,10 м и високи около 6,20 м. Двете ниши, обърнати към изток, имат по един прозорец в посока североизток и югоизток, широк 1,60 м и висок 2,50 м. Отворите започват на 0,40 м от пода на помещение Ж. Като е имал пред вид тогавашното състояние на отворите, Филов в своите проучвания допуска, че това са отвори, които са служели за връзка на полукръглоформените ниши с предполагаемите от него още неоткрити помещения в североизточна и югсизточна посока. В нишите са вградени две малки плитки полукръгли басейнчета, дъната на които стоят по-ниско от нивото на помещение Ж. Радиусите на двете басейнчета са 1,40 м. Ниски преградни стенички са ги отделяли от голямото кръгло помещение. Куполът на кръглата зала не е запазен цялостно в първоначалния си вид. Това се вижда на обр. 3 от подробното изследване на Карасимеонов. Той е установил чрез специален сондаж, направен при един от отворите върху тамбура на купола, при самата му основа, че сега съществуващият купол е бил закърпван във връхната си част, понеже е бил повреден и отчасти разрушен. Тази кръпка обаче при всички случаи е била направена преди изписването на сферичното покритие и тамбура под него, т. е. преди XI в., ако се основаваме на досегашните данни за времето, през което вероятно църквата е била изписана. По същото време са променени големината и отчасти формата на ссемте прозоречни отвора върху подкуполния тамбур на сградата. Това са отворите, през които е влизала светлина в ротондата, тъй като тамбурът на купола при тази си височина е вече обособен пространствено и като увеличаващ сградата обем. Първичните размери и формата на въпросните отвори са уточнени при сондажа, за който споменахме. Ширината им, мерена отвън, е била 2,00 м, а височината — 2,40 м. След корекцията размерите на отворите са били сведени до височина 1,60 м и ширина 0,75 м. Радиусът на сферата, част от която представлява нашата кръпка, е по-голям от радиуса, с който първоначално е бил изграден първичният купол. Поради това при прехода между двете сферични повърхности се е получил малък лошо оформен цилиндричен пръстен, широк около 60 см. Тази тясна ивица е използувана твърде сполучливо при изписването на купола за разграничаващ банд между полето, върху което е разположен образът на „Пантократор", и образите върху останалия сферичен отрязък от купола. Върху пръстеновидната тясна ивица е разположен надпис от XII в. Надписът е силно разрушен.

Тъй като със стенописите и разполагането на образите Филов се е занимавал подробно, ние ги засягаме само доколкото те са свързани с преустройството (кръпката) във връхната част на купола и с другите преустройства в тамбура под купола, които, при всички случаи, са предхождали изписването на църквата в тези нейни огънати стенни повърхнини.

Подът на ротондата ляга върху хипокауст, който минава и под полукръглите ниши. Но докато за нишите към запад може положително да се приеме, че хипокаустът като подова конструкция е първичен, за двете по-големи ниши, тези към изток, които по-късно са били преустроени като басейни или най-малко удълбочени, хипокаустът е претърпял преустройство. За това достатъчно ясно говорят резултатите от извършения от Карасимеонов през 1941 г. (обр. 2) сондаж върху дъното на североизточната полукръгла ниша.

ПОМЕЩЕНИЕ Ж

Това е апсидата, последното и с най-малки размери помещение в източния край на дългата композиционна ос на сградата. За него казахме, че е правоъгълно и че стои във връзка с ротондата. Помещението е засводено със своеобразно покритие, преизградено от Карасимеонов изцяло и определено от него като манастирско засводяване. Подът му, все още частично запазен като конструкция, е сложен върху хипокауст, който по устройство коренно се различава от хипокауста например на кръглото помещение З — ротондата. В своята студия Карасимеонов прави опит, ако може така да се каже, да изясни този възел в системата на хипокауста, разкрит в апсидата. Докато Филов допуска, че може би тук или в помещение Е по нашата марки-

ровка се е намирало огнището, т. нар. префурниум на хипокаустовата система, Карасимеонов се мъчи да изясни частично някои особености в устройството на възела с оглед на допуснатото от Филов. Все пак той смята, че в случая не може да става и дума точно тук да е било мястото на пещта в хипокаустовата система. По негова преценка предназначението на сложно устроения възел е било да регулира цялостната система при функционирането ѝ, но не като отоплителна, а само като вентилационна инсталация за пространството под пода на сградата.

Върху източната стена на помещение Ж са оставени два отвора, разположени един над друг в дългата ос на сградата, вероятно предназначени за прозорци. Филов допуска, че горният отвор е свързвал апсидата с друго следващо в източна посока помещение. Това категорично беше опровергано при извършените през 1940 г. археологически разкопки. Известно е, че тогава бяха напълно разкрити източните очертания на сградата.

Състоянието на апсидата преди преизграждането на сводовото ѝ покритие и частичното преизграждане на трите външни стенни плоскости при нея през 1942 г. беше крайно лошо. Работите и тук бяха ръководени от Карасимеонов.

ФУНДИРАНЕ НА СГРАДАТА

Теренът, върху който е била изградена постройката, която по-късно става църква, е бил чувствително наклонен към изток. Това обстоятелство е наложило основите ѝ да се положат стъпаловидно. Ето защо западните основни зидове на сградата започват на едно по-високо ниво от нивото, на което са положени основните зидове в източната ѝ част. Друг един факт, който вече установихме, прави странно впечатление. Един от основните зидове на помещение A_1, източният, започва от ниво с 30 см по-ниско от нивото, на което започват другите му основни зидове. Това важи за интервала между двата странични отвора при него. Разликата сега може да се забележи при праговете на въпросните два отвора. Това обстоятелство ни дава основание да допуснем, че тази част на сградата е строена допълнително, по-късно, без оглед на общия обем на постройката, която тук в западния си край, както изглежда, е приключвала с помещение А. Оттук в източна посока основните зидове слизат стъпаловидно, за да достигнат до ниво с 1,85 м по-ниско от това при западната стена на помещение A_1. Едно от главните изисквания, на които е трябвало да отговаря устройството на първоначално замислената постройка върху този наклонен към изток терен с проектиран от запад главен и единствен вход на сградата, очевидно е било подовете на отделните помещения да бъдат на едно хоризонтално ниво, за да се избегне слизането по стъпала от входа към ротондата или от едно помещение в друго. Като взимаме пред вид това, идваме до заключение, че в дадения случай хипокаустът се явява като подходяща подова конструкция, която способствува за изравняването на нивата и едновременно служи като проветрителна инсталация под общата подова конструкция там, където изграждането ѝ е възможно.

ХИПОКАУСТ

Остатъци от хипокаустовата система при църквата „Св. Георги“ са били открити при първите разкопки през 1915 г. На дълбочина около 1,35 м под нивото на пода в църквата тогава са били намерени на място квадратни тухлени колонки с размери 30 на 28 см и разстояние между тях около 60 см. За щастие в пространството пред апсидата долу колонките са носели и свързващите ги малки полукръгли сводчета. Наредените в стълбчета една върху друга плоски тухли с дебелина 4 см са свързани във върхните си части чрез малки тухлени арки и образуват, така да се каже, отделни ребра (решетъчни греди) непосредствено под същинската конструкция, която е носела някогашния под на съответните помещения. Стъпили само частично чрез петите на стълбчетата върху предварително подравнения и подготвен терен, успоредните помежду си на разстояние 80 см ребра представляват носещата същинския под (конструкция и настилка) хипокаустова система. Под ротондата и при помещение В хипокаустът беше възстановен през 1942 г. от Карасимеонов, като още тогава той обръща внимание на факта, че тази

конструкция минава под всички по това време известни помещения, при нас под буквите Б, В, Г, Д, Е, Ж, З. Карасимеонов в случая изключва отбелязаното при нас с буква А помещение, като в ненапълно разкрития план го смята за открит атрий. По-късно се установи, че под това помещение хипокауст действително няма.

Като се води само от описанията и заключенията на Рашенов и Филов за разкритите от тях подове и подови конструкции при помещение Е и от обстоятелството, че той сам не е открил никакви следи от конструкцията на хипокауста в това помещение, Карасимеонов не смята въпроса за изчерпан. Напротив, чрез напълно логични изводи той идва до заключение, че разкритите в ос на отворите под подовото ниво в дебелините на съответните зидове други засводени отвори с размери ширина 1,20 м и височина 1,00 м, които свързват помещенията З и Е, са били предназначени безспорно за свързване на пространствата под подовете на тези помещения с хипокауста под ротондата, т. е. помещение З. Споменатите отвори свързват ротондата с помещенията Д и Е под пода. Такъв отвор съществува и в основния зид под прага на входа в ротондата от запад, т. е. откъм помещение Б. Има го и в основните зидове между помещения Б—В, Б—Г, В—Д и Е—Г. В зида, който разграничава пространството под пода на помещение Ж (апсидата) от пространството под пода на ротондата има още три отвора от този вид. Освен това пет отвора, подобни на описаните по-горе, пробиват външните стени на сградата в северна, южна и източна посока. В западна посока такъв отвор при помещение В не съществува. Както казахме по-горе, той е невъзможен по теренни причини. По размери тези отвори са почти еднакви — 1,20 широки и 1,00 м високи. Само отворът под прозореца на апсидата (помещение Ж) по размери е по-малък — 0,70 м широк и 1,10 м висок. При двата отвора върху външните стени към изток за помещения Д и Е е била устроена особена връзка между тях и хипокауста чрез допълнителни ограничаващи в посока север—юг и също пробити с малки арки стенички, нещо като мембрани. Това са своеобразни направляващи излази в системата на хипокауста (при съвременните климатични инсталации подобни устройства са така наречените дюзери). Тъй като въпросните отвори започват от общия при всички помещения за хипокауста под и стигат със засводяването си почти едно и също ниво, съвсем ясно е, че подовете над хипокауста са били на едно и също ниво над тези отвори. Изключение правят помещения А и A_1 (обр. 8).

След откриването на засводените отвори за връзка на хипокауста под подовете на помещения Б—Д, от една страна, и Д—З, от друга, очаквахме да се натъкнем на остатъци от хипокауста в помещение Д. Това обаче не стана. На около 50 см по-ниско от въпросните засводявания беше открита подова настилка от положени направо върху рохкава пръст тухли с размери, както при A_1. Черната рохкава пръст беше еднаква с разкопаната над този под пръст. Това свидетелствува, че след разрушаването на помещение Д и събарянето на хипокауста в тази част на сградата е бил положен един импровизиран под, който стои на по-високо ниво от основата, върху която е бил изграден хипокаустът, и по-ниско от нивото, на което приключват арките му. Очевидно тук се касае за една поправка в сградата. Едва под нивото на тухления импровизиран под чрез сондажи бяха открити остатъци от стълбчетата на хипокауста. На пода бяха открити няколко християнски погребения, направени по-късно, когато той е бил вече засипан с достатъчно дебел пласт от пръст. При едно от погребенията беше намерена монета от времето на Юстиниан (527—569). За отбелязване е, че засводените отвори, които свързват хипокауста при помещения В, Д и З, бяха зазидани с подръчни материали. Тази ясно импровизирана поправка ни задължава да приемем, че неизвестно точно кога, след разрушаването на хипокауста, при помещение Д, а може би това важи и за помещение Е, системата като носеща оригиналната подова настилка конструкция е била изключена. Това изключване на хипокауста или може би евентуалното негово използуване само при съхранилите се след разрушаването помещения чрез изолиране на разрушените, за което по-горе се говори, е един нов етап в използуването на нашата сграда, който е отбелязан и от по-раншните ѝ изследвачи. Има обаче други интересни моменти в живота на сградата, които показват, че хипокаустът е просъществувал като система доста дълго време, преди да бъде изоставен (обр. 9). Така например

в олтарната ниша (помещение Ж) хипокаустът е претърпял чувствителни преустройства. По начало той е бил замислен като конструкция и е изграден по почти един и същ начин при всички помещения, както е описан по-горе. В подробности надстройката върху успоредните редици от подложки, носещи ребра при хипокауста, както ги определихме, или същинската подова настилка заедно с нейната подложка, се е състояла от един ред големи по формат плоски тухли с размери 80—42 см, дебели 8—10 см и още два реда по-тънки — 4-сантиметрови — тухли с размери 30—28 см. Върху така създадената доста дебела подложка около 30 см от трите реда тухли, между които хоросанът е имал дебелина, не по-малка от 4 см, е била положена същинската настилка на пода от мраморни плочи или от тухли.

Обр. 8. Отвор на хипокауста в помещение Е към Ж и зазиданата врата между тях
Fig. 8. Ouverture de l'hypocauste du local E, donnant vers Ж et la porte murée entre ces locaux

При помещение Ж на пръв поглед прави впечатление малко по-особеното отделяне на пространството под апсидата от общото пространство на хипокауста под ротондата. Тук това е постигнато чрез масивна преградна стена, пробита от три засводени отвора. Преградата не е като допълнително изградена стеничка, а е конструктивно вързана в ринговата зидария на ротондата под пода ѝ. Друга характерна подробност и отлика в начина на устройството при хипокауста под апсидата е засводяването между отделните стълбчета, което тук не следва посоката на засводяванията, която видяхме при хипокауста на ротондата. Вместо север—юг малките арки следват посока изток—запад. Изключение правят и частите от хипокаустовата система под източните полукръгли ниши на ротондата.

Хипокаустът под правоъгълната ниша-апсида се състои от общо две редици от по пет стълбчета, свързани помежду си в казаната вече посока. Редиците, погледнати върху общия план на хипокаустовата система, попадат в ос с два реда от тези при ротондата. Две стенички, плътни, ниски, неособено дебели, успоредни една на друга и на двата реда от стълбчета, разделят обема под апсидата на три почти еднакви по габарит канали. Към изток плътните стенички са свързани конструктивно с външния зид. Към запад опират до междинен зид, в който са пробити три засводени отвора, свързващи пространствата под апсидата и под ротондата. Самите стенички са пробити с по два малки полукръгли по форма засводени отвора, които създават връзка в посока север—юг между въпросните три канала под апсидата. Характерно е и заустяването на отвора към изток. Неговият запазен сводов венец към запад е приключен по особен начин — не на плоскостта на зида към изток, а малко по-навътре — и челото на сводовия му венец към запад е гладко завършено. Според Карасимеонов, на когото дължим подробното проучване и описание на хипокауста на тази част на сградата в онова състояние, в което той я е заварил, могат да се проследят два етапа на частично преустройство. Той намира, че като първи етап може да се приеме надзиждането на двете ниски плътни стенички, които оформяват средния канал на хипокаустовата система под апсидата. Пак според него едновременно с това надзиждане е било извършено и едно частично засводяване над двете стенички като необходима конструктивна връзка за връхната им част. По това време страничните два канала на системата са били преградени с плътни стенички между стълбчетата от крайните редици и двата вътрешни плътни ограничаващи средния канал зидчета. Тези допълнителни стенички в долните си части не се приплътняват към зидовете на средния канал. Между тях и зидовете са оставени прорези от около 10 см, които все още позволяват известна циркулация на въздуха в посока изток—запад, но, разбира се, вече силно коригирана. Горе допълнителната зидария на преградните зид-

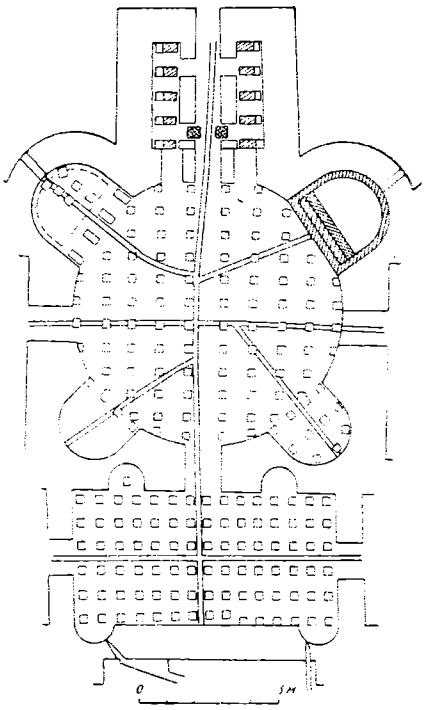

Обр. 9. План на хипокауста по Карасимеонов
Fig. 9. Plan de l'hypocauste d'après Karasimeonov

чета е свързана конструктивно със стените на средния канал. В посока изток—запад между новоизградените зидчета е получена връзка посредством засводяване. От направеното преустройство се вижда, че преграждането на двата странични канала с посока изток—запад е било предприето като корекция на въздушния поток в казаните посоки.

Други две стълбчета, квадратни в основите си, които изглежда да са изградени пак по това време, попадат едва ли не върху двата малки полукръгли отвора в надлъжните ограничаващи средния канал стенички към запад и почти прекъсват връзката на средния канал с двата странични канала в неговия западен край близо до излаза му в ротондата. Свързани в горния си край, двете стълбчета позволяват над тях да стъпи особена малка надстройка. Този неголям като обем блок ляга със западната си половина върху средния засводен отвор в зида между пространството под апсидата и това под ротондата. Интересно прояден (кошеровидно), сега блокът приключва в горната си част, която е все още запазена, с правоъгълен отвор. След казаното по-горе нека изложим становището на Карасимеонов за устройството на хипокауста под помещение Ж. Той смята, че подът на апсидата е стоял по начало на ниво, еднакво с това при ротондата, като не изключва едно частично хлътване при размери 3,35/1,45 м с предназначение да бъде вмъкнато макар и частично в него някакво особено устройство, за което нямаме никакви данни. Първото преустройство при възела е предизвикано като че ли от нуждата да бъде попълнено именно хлътването, за което горе става дума, и даже от стремежа в тази част да се получи известно повдигане на пода чрез надстрояване. Второто преустройство е добавило пак според Карасимеонов пробития блок в западния край на средния канал от хипокаустовата система под апсидата. Този блок според него е носел престола в олтарната ниша.

При направения сондаж върху пода на североизточната полукръгла ниша, т. е. върху дъното на полукръглия басейн в нея, Карасимеонов се е добрал до данни, които му дават основание да приеме, че хипокаустът тук е претърпял значителни промени. Той е установил, че стълбчетата под басейнчето, квадратни в сечение, са изградени малко по-различно от тези на хипокауста под другите помещения.[1] Това обаче все още не му дава достатъчни указания да приеме, че басейнчетата в североизточните и югоизточните ниши на ротондата са дошли по-късно, т. е. че не са били по начало замислени и изградени там.

След направеното описание на хипокауста при отделните различни по големина и форма помещения в сградата нека още веднаж се върнем върху причините, които според нас са предизвикали прилагането му в постройката като инсталация.

Видяхме вече как Филов, Рашенов и Карасимеонов си обясняват съществуването на хипокауста в „Св. Георги“ и неговото предназначение. Всеки от тях въз основа на данните, с които е разполагал, се е помъчил да си изясни случая. Но докато за първите двама при ненапълно разкрит обект това е било трудно, Карасимеонов е бил доста много улеснен, тъй като при частичното укрепване и възстановяване на руината е имал възможност да направи основни наблюдения и много подробно да проучи системата на хипокауста.

Предположението на Филов, че хипокаустът в случая е отоплителна система на първичната сграда, построена според него за баня, не можа да се утвърди и след пълното разкриване на помещение Е, направено от Карасимеонов през 1941 г. Филов допускал, че именно тук в поме-

[1] Карасимеонов, цит. съч., стр. 185.

щение Е може би ще трябва да се търси огнището (префурниума) на хипокауста. След прочистването на това помещение беше установено, че в него е съществувал хипокауст, изграден на едно и също ниво с този на помещение З и другите помещения. Този хипокауст и по градеж също не се е различавал от хипокауста при останалите помещения. Безосновно остава и твърдението на Рашенов, който също е склонен да приеме хипокауста при „Св. Георги“ като банска отоплителна инсталация. Карасимеонов обаче идва до заключение, че случаят с хипокауста при нашата сграда е по-особен и наличието на системата тук може да се обясни другояче. Той категорично отхвърля предположенията, че съществуващият под подовете на помещенията при „Св. Георги“ хипокауст е отоплителна инсталация, и мотивирано я обяснява като вентилационна система. Това предположение за нас е също приемливо; то съвпада с изразеното вече наше становище, че хипокаустът при „Св. Георги“ е продиктуван от нуждата да бъде коригирано нивото на чувствително наклонения терен под сградата по начин, който ще позволи поставянето на подовете във всичките й помещения на едно и също ниво. От друга страна, присъствието на доста голяма влага в терена под самата сграда, обстоятелство, на което и Карасимеонов обръща внимание, е диктувало в случая да бъде подбрана такава конструкция, която ще позволи откъсването и изолирането на същинския под на сградата, т. е. подовата настилка и подложката под нея, от влажния терен под сградата. Изградената в случая хипокаустова система тъкмо позволява да бъдат подравнени нивата на подовете в различните помещения, без те да легнат върху изравнителен насип, който в случая би довел влагата до пода и подовата настилка. Същевременно по този начин се създава чудесна възможност чрез канална въздушна система с непрекъснато циркулиране по нея на дебел въздушен пласт да се предотврати напълно опасността от влагата. Затова и според нас хипокаустът в дадения случай е по начало проветрителна система, която предварително задоволява и някои конструктивни изисквания. Потвърждение на това са и оставените пет отвора във външните зидове на сградата.

Не може да има съмнение, че хипокаустовата система е замислена и изградена заедно с първичната сграда. Да се твърди противното, както приема Филов, че хипокаустът е дошъл допълнително в една съществуваща вече постройка като нашата, е неприемливо. Фактът, че арковидно засводените подподови ребра, които фактически носят подовете с настилката над тях в сградата и са основен елемент в конструкцията на хипокауста, не са конструктивно свързани по начало със зидовете на сградата, не говори в полза на едно подобно предположение. Обясненията са излишни. У нас има доста примери за така устроени системи, при които хипокаустът е изграден без каквато и да е конструктивна връзка със зидовете на сградите. Ясно е, че принципът на градежа е бил такъв. Понятно е също, че при едно свързано изграждане на зидовете в дадена постройка и нейната хипокаустова система биха се срещнали на първо време редица практически неудобства.

Липсата на огнище (префурниум), липсата на комини, които да отвеждат дима, и присъствието на широките отвори в източната, северната и южната страна на постройката ясно потвърждават вентилационното предназначение на хипокауста и напълно затвърдяват нашата представа за него.

СТРОИТЕЛНА ТЕХНИКА

Нашата сграда е стъпила на основи, изградени с ломен и речен камък. Надосновните зидове — суперструкцията — са тухлени. Градежът по начало е изискан. Прави впечатление известна небрежност в зидарията на помещение А. Това помещение е трасирано не съвсем точно в посока на напречната ос на сградата, а по отношение на дългата, както вече казахме, то е поставено несиметрично. Тухлите са квадратни с размери 33,5/33,5/4, 33/33/4, 31/31/4, 30/30/5 29/29/4, 30/15/4. Фугите между тухлените редове са дебели 3,5—6 см. Хоросанът е примесен, със ситно счукана тухла. Всички отвори — врати и прозорци в сградата — са били полукръгло засводени. Арките са работени върху кръжила. Като изключение от това правило могат да се

приемат засводяванията на помещение З и кръпката във връхната част на купола. Изграждането на свода на абсидата е направено без кръжило. Това се потвърди при преизграждането му през 1949 г. от Карасимеонов пак без кръжило. Кръпката на купола, както казахме, също е била сключена без кръжило. По всяка вероятност това е станало през XI в. Стенописите от това време са положени върху хоросанена мазилка, примесена с тухлен прах. Данни за съществуването на някаква облицовка по стените на сградата вътре не бяха открити, макар и Карасимеонов да е направил известни наблюдения при североизточната полукръгла ниша в ротондата във връзка с този неизяснен засега въпрос. Предполага се, че както отвътре, така и отвън сградата е била измазана с мазилка. Запазените в нея на пръв поглед само като цветни петна фрески в няколко пласта значително се отклоняват от приетите във византийското изкуство принципи. Подовите конструкции при сградата, както се изясни, са масивни хипокаустови, а самите подови настилки вероятно са били мраморни или тухлени. Сградата е била покрита с керемиди.

ПРЕДНАЗНАЧЕНИЕ, ПРОМЕНИ И ПОПРАВКИ В СГРАДАТА

Изказаните досега мнения относно предназначението на сградата и датирането ѝ са твърде противоречиви. Досегашните изследвачи на църквата „Св. Георги" не са разполагали с целия план на сградата. Не са им били известни голям брой от сега разкритите помещения. При все това поради изключителното значение на паметника — единствената запазена досега антична сграда в София — те са се опитали да обяснят предназначението ѝ. Както вече видяхме, Филов и Рашенов я смятат за баня, част от която била преустроена по-късно в църква. Карасимеонов, обратно, вижда в нея една българска църква от VIII—IX в. Сега, когато развалините на сградата са разкрити в техния цялостен вид, много по-сигурно могат да се направят заключения за предназначението на сградата и за нейното датиране (обр. 10).

Преди разкриването на двете западни помещения на сградата — вестибюлите А и A_1 — предположението на Карасимеонов за предназначението ѝ като църква все още имаше известни основания, защото по план сградата наистина напомняше трикорабна църква, или, както Карасимеонов казва, църква с централен кораб и с два параклиса. В същност действително сградата се състои от едно голямо кръгло помещение, едно преддверие на запад и два параклиса. След откриването на вестибюлите A_1 и А схемата се промени основно. Получиха се четири подредени в ос едно след друго и свързани помежду си пространства — нещо необичайно за една църква. При това положение ясно е, че обяснението на Карасимеонов пада. Тя не е църква.

Много по-сериозно е аргументирано предположението на Филов. Той в същност е разполагал само с плана на ротондата и нейната апсида. За останалите помещения, разкрити по-късно, Филов само гадае, макар, както се вижда от обр. 22 на стр. 24 у него, той да е бил много близко до истинските очертания на сградата. По начало обаче Филов смята, че руината е част от много по-голям комплекс, прави опит да си я представи като фрагмент от него и търси паралел при сгради с подобни елементи. Изтъкнатите от него три характерни особености — в случая ротондата, двете басейнчета в нея и хипокаустът под ротондата — са достатъчни да приеме, че сградата по начало е била построена за баня. Все пак за Филов ротондата като характерно при римските бани пространство като че ли е най-съществен аргумент. Ние виждаме в приведените от него случаи за сравнение цяла поредица от подобни ротонди. Във всички посочени от Филов примери, а именно: Стобиански бани в Помпей (обр. 11), храма на Меркурий в Байа до Неапол (обр. 12), баните на Вал Катена (обр. 13), на о-в Брионе Гранде, на п-ов Истрия, една частна баня в Ефес, баните на Виргилий Капитон в Милет и най-сетне Ел Хамам в Нумидия в Северна Африка, ротондата е винаги съставна част от една всякога сложна по план[1] архитектурна композиция, при която различни помещения обхващат от всички страни кръглата зала. В архитектурния комплекс от помещения с най-различно предназначение при големите римски бани се редуват свързани едно с друго степенувани по обем различни помещения, формата на

[1] Б. Филов, Софийската църква „Св. Георги". Материали за историята на София, VII, София, 1933, стр. 31—34.

които е различна, както е различно предназначението им във функционално отношение. Винаги обаче сложният комплекс е добре сглобен, планът му е чист и конструктивен, а обемът — естетичен и уравновесен. Че това е така и днес, говорят руините на някога импозантно изградените терми в Рим и другаде. Ясно е, че онзи, който смята ротондата на църквата „Св. Георги“ като част от такъв комплекс, трябва да очаква около нея необходимите функционално свързани в банския организъм помещения за миене, изпотяване, къпане и пр. В случая със „Св. Георги“ това не е така. Ротондата тук, макар и доминиращо помещение, се явява геометрично някак отместена към изток в един иначе стегнат, строго симетричен план по отношение на дългата си ос. Като обем обаче това помещение, обособено и изразено сега, както може би някога е било подчертано изтъкнато над останалите около него по-ниски обеми, тежи централно; ротондата днес въпреки всичко остава център и вертикална доминанта на все още запазения частично архитектурен обем на сградата. Дотук видяхме, че нашата сграда се отличава твърде много от посочените като бански сгради примери. Ето и в какво точно разликата е изразена в начина, по който ротондата като пространство е включена композиционно при която да е от посочените сгради. В нито един от случаите това пространство не е третирано като ядка, около която се изгражда останалата схема на сградата. Никъде то не е поставено даже в такава композиционна ос, както това е направено при „Св. Георги“, и в нито един случай ротондата не е централно пространство в банския комплекс.

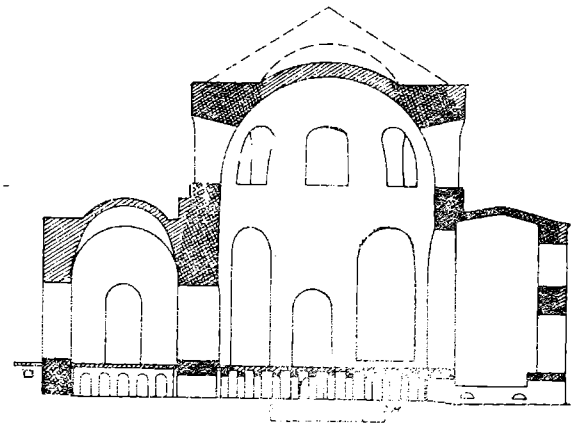

Обр. 10 Надлъжен разрез на църквата „Св. Георги“ според Карасимеонов
Fig. 10. Coupe longitudinale de l'église „St Georges“ d'après Karasimeonov

С ротондата на „Св. Георги“ безспорно са свързани басейнчетата в двете нейни източни ниши. Ако проследим посочените от Филов паралели, като оставим настрана само двата несигурни случая, с баните на Каракала в Рим и вилата на св. Улрих в Лотарингия, ще видим, че при останалите седем случая на бански комплекси, когато в ротондата има басейни, те са разположени централно в тях, а размерите им са значително по-големи независимо от големината на кръстовидно разположените четири ниши. При нашата ротонда това не е така — кръглият централен басейн липсва. Характерна е и друга подробност, която виждаме при изброените по-горе случаи, а именно че почти при всички случаи басейните на ротондата имат диаметри между 6 и 8 м. За отбелязване е също, че при нито един от изброените случаи не виждаме устроени в полукръглите ниши басейни, подобни на тези при „Св. Георги“. Този факт говори, че нишите са имали друго предназначение. Що се отнася до баните на Тит и Траян в Рим или до вилата на св. Улрих в Лотарингия, ротондите им нямат изобщо ба-

Обр. 11. План на Стобианските бани
Fig. 11. Plan des bains de Stobi

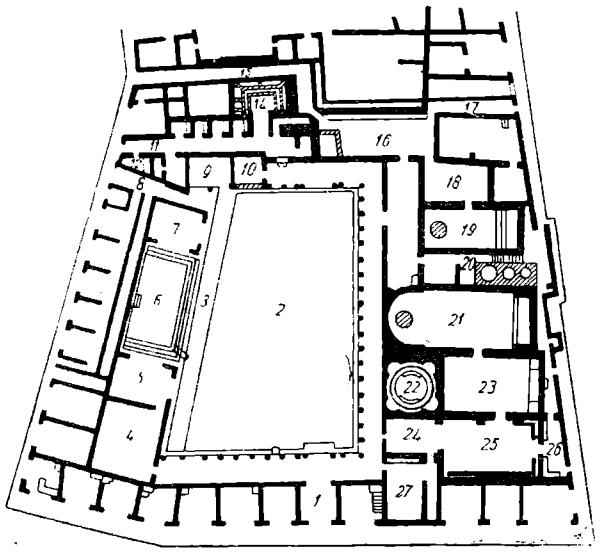

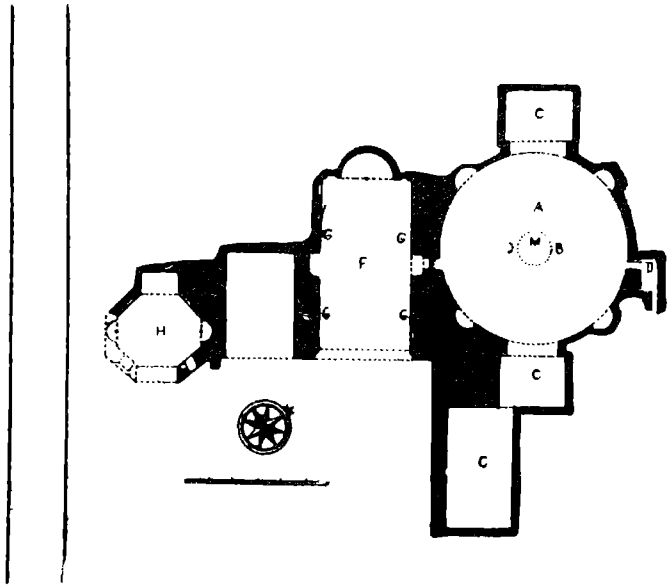

Обр. 12. План на храма на Меркурий в Байа
Fig. 12. Plan du Temple de Mercure de Bajae

сейн. Хипокаустът под ротондата на „Св. Георги", а, както видяхме, и под другите помещения около нея (факт, неизвестен на Филов) е друг елемент, свързан обикновено с баните. Твърде често, но не винаги основателно, съществуването на хипокауст в една сграда се счита като сигурно доказателство, че тя е предназначена за баня. Филов се е подвел при определяне на първичното предназначение на сградата именно от този втор аргумент — наличието на хипокауст в „Св. Георги". При разглежданите случаи виждаме хипокауст като инсталация под пода на ротонда само на едно място.

Ние видяхме, че ротонди с басейнчета като тези при помещение Ж на „Св. Георги" се срещат твърде често в банските комплекси, но никъде те не са свързани в такава комбинация с хипокауста, каквато виждаме при ротондата на „Св. Георги". Това ни дава основание да се съмняваме, че нашата сграда е имала предназначение на баня. Само сходството между еднаквите като форми обеми, изтъкнато в приведените за паралел примери, за нас не е достатъчно. Трябва да изтъкнем също, че всички тези постройки са от късноелинистическата или ранноримската епоха и могат да се отнесат по време най-късно във II в. от н. е. Според Филов при проектирането и изграждането на тези постройки и по-конкретно на кръглите зали в тях обикновено е бил съблюдаван препоръчаният от Витрувий принцип — височината им да е равна на тяхната ширина, т. е. на един диаметър. Този прицип не е валиден за ротондата на „Св. Георги", при която височината е равна на един диаметър и половина. Затова и куполът на „Св. Георги" е малко повдигнат, факт, способствуващ за увеличаването на пространството в ротондата, като по този начин е получена по-голяма монументалност. Повдигането на купола върху малко по-висок цилиндър е помогнало за обособяването на ротондата като цилиндрично тяло, увенчано сега с конусовидно покритие, и откъсването ѝ от основния архитектурен обем на цялата сграда. Ако това не беше така, ротондата на „Св. Георги" не би получила пряка светлина през осемте отвора, оставени в тамбура на купола, над ниските странични обеми. Гледана отвън, с тези осем ясно изразени отвора ротондата прави впечатление на втори етаж в общия едноетажен по начало архитектурен обем. Тук е мястото да отбележим, че сгради с ротонди от този тип се определят и сега като сгради с неизяснено предназначение. Имаме пред вид Темпио делле Тосе в Тиволи, вероятно стар мавзолей, с диаметър на ротондата 12,45 м, с осем

Обр. 13. План на римската вила Вал Катена
Fig. 13. Plan de villa romaine de Val Catena

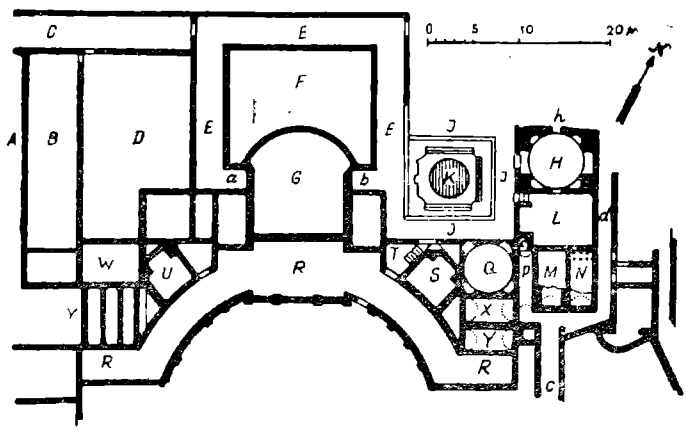

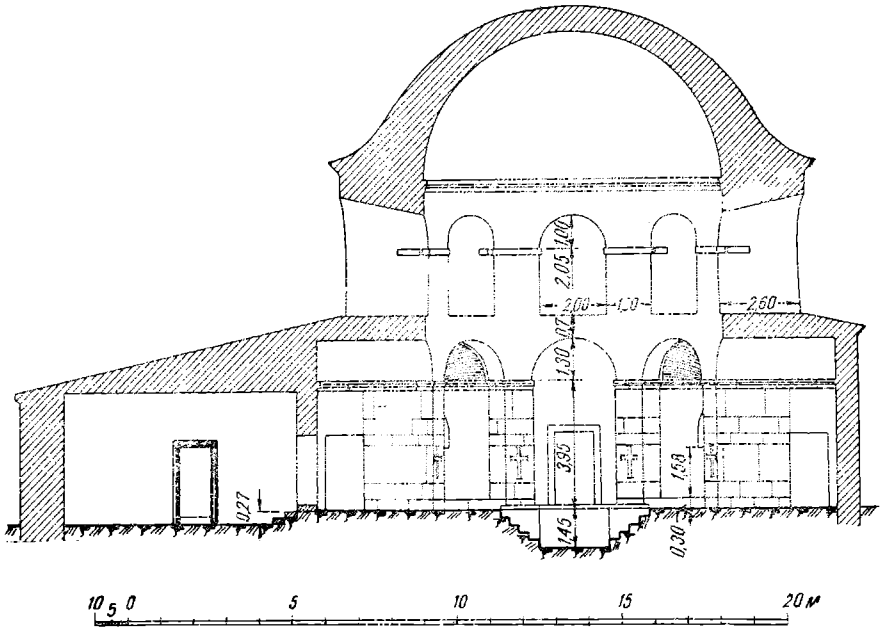

Обр. 14. Вертикален разрез на баптистерия в Ефес
Fig. 14. Coupe verticale du baptistère d'Ephèse

полукръгли ниши в нея и осем прозореца над тях; храма на Венера в Байа с диаметър 28,60 м — твърде внушителен размер, — с четири ниши в ротондата и осем прозореца над тях; калдария от баните на Каракала с диаметър 35 м, малко по-малък от този на Пантеона в Рим, с осем ниши и осем прозореца; вестибюла в двореца на Диоклетиан в Сплит с диаметър 10,80 м, с четири ниши и четири прозореца и др. Тази втора група кръгли зали, увенчани с куполи, са ротонди от т. нар. късноримски тип.

След казаното дотук ние не можем да приемем за обосновано твърдението, че нашата сграда има голямо сходство с банските комплекси. Разбира се, прилика между ротондата на „Св. Георги“ и ротондата на съответните посочени като примери сгради може да съществува, но това е все още външно сходство. Очевидно ротондата от нашата сграда е късноримски тип; среща се в много сгради от това време; въпреки наличието на този характерен елемент тези сгради не могат да бъдат определени като бански.

В изследванията си Филов допуска и възможността сградата да бъде старохристиянска култова сграда — баптистерий. В тази връзка най-голямо сходство може да се открие между църквата „Св. Георги“ и баптистерия при двойната църква в Ефес (обр. 14), който се датира към IV в. Диаметърът на ротондата при този баптистерий е 9 м. Тя има четири полукръгли ниши, осем прозореца, три входа и една четвъртита апсида, подобна на тази при нашата сграда. Другите примери на баптистерии, приведени от Филов, по план се отдалечават доста от схемата на „Св. Георги“, макар да повтарят формата с четирите полукръгли ниши, вместена в един основен квадрат. При баптистерия от двойната църква има една подробност, която срещаме и при нашата сграда, но само като отделен мотив. Трите входа, за които говорим, се фланкират от по две ниши, подобни на нишите при входовите отвори към изток и запад на помещение В при „Св. Георги“ с тази само разлика, че при двата отвора нишите са полукръгло оформени, а при третия са четвъртити. След казаното дотук за посочените близки в план до църквата „Св. Георги“ паметници ние намираме, че трябва да се спрем върху двойната църква в Ефес като случай, в доста отношения твърде близък с нашата сграда. Това е една християнска култова сграда с определено предназначение — кръщелна, баптистерий, —

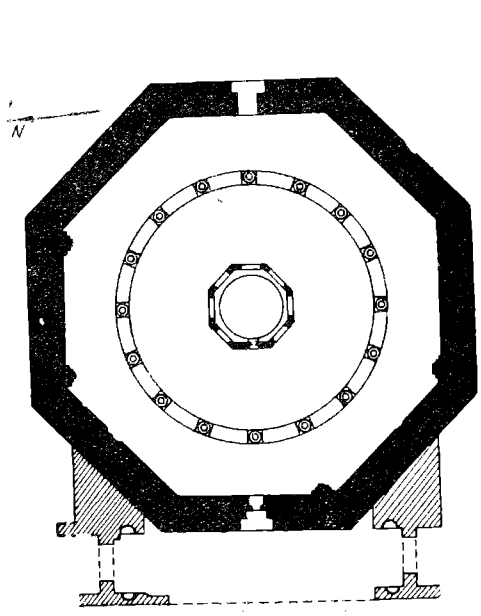

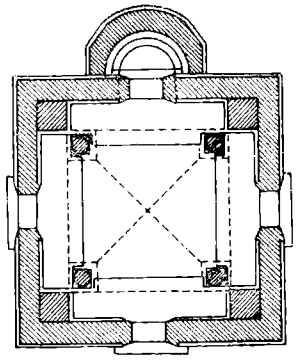

Обр. 15. Два баптистерия от Ерусалим и от Ефес (обр. 25 и 26 у Грабар)
Fig. 15. Deux baptistères de Jérusalem et d'Ephèse (fig. 25 et 26 chez Grabar)

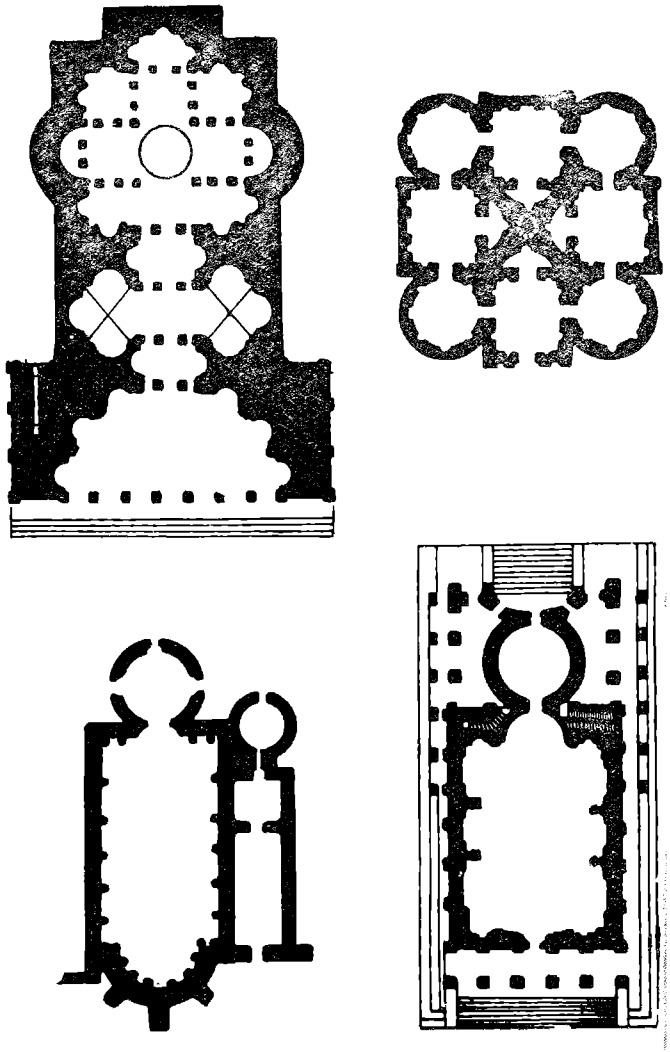

Обр. 16. Мавзолеи и други сгради (обр. 28—31 у Грабар)
Fig. 16. Mausolée et autres édifices (fig. 28 à 31 chez Grabar)

в която е устроен малък басейн, широк 3,50 м, с дължина и дълбочина 0,80 м, който именно по малките си размери твърде много напомня нашите две басейнчета от помещение Ж.

Приликата на ротондата от „Св. Георги" с някои кръгли зали от античните бански комплекси или други сгради с определено предназначение, колкото и на пръв поглед да е очевидна, никога не е пълна и не се отнася до общата им схема. Тогава каква в същност може да бъде нашата сграда? Известно е само, че подобни сгради са били създадени за нуждите на новата християнска религия, но е известно също, че сгради от такъв тип са съществували и преди, в древността; това са т. нар. хероони и мавзолеи, култови постройки с предназначение, каквото имат християнските мартириони. Напоследък А. Грабар[1] се занима подробно със старохристиянските мартириони, като разглежда някои постройки, с които досега не се е занимавал никой. Голяма част от тях той определя като сгради, предназначени да съхраняват и пазят християнски реликви. От разглежданите случаи може да се добие впечатление, че планът на част от въпросните сгради е най-често почти равностоен, т. е. напълно симетричен по отношение най-малко на двете главни

[1] A. Grabar, Martyrion, Paris, 1960.

взаимно перпендикулярни композиционни оси. Обемното изграждане при такива равнозначни в план сгради, както е известно при всички случаи в античността, е било винаги майсторски приключвано. Паметниците от този вид, по начало уравновесени, са спокойни и монументални независимо от размерите, които имат. Когато пък общите им измерения са необичайно големи, те въздействуват импозантно. При други случаи, когато сградите са разгънати в посока на една от осите, помещенията в тях са степенувани и стоят в известен ред. Най-добре, разбира се, само по отношение на общия план, казаното ще проличи при дадените от Грабар примери на такива сгради. Ако вземем случаите с посочените у него типични примери за сгради от първия вид от обр. 26, 29, 25, 58, 59, 60 (обр. 15, 16 у нас) до обр. 72 (обр. 18 у нас) и 82 (обр. 19 у нас), дори и 83, 84, ще се убедим, че казаното по-горе е очевидно богато илюстрирано. Ако между примерите потърсим случаи, които трябва да ни дадат представа за постройките от разгънатия тип, бихме могли да се спрем например на обр. 28, обр. 9, 50, 47 (обр. 16, 20 у нас), табл. 18 и 71 (обр. 18 у нас). При сградите от втория вид влизането става през едно поставено напречно на дългата ос на архитектурната композиция преддверие или вестибюл, при късите страни на което вляво и дясно са получили място две ниши. При дадения на обр. 50 (обр. 20 у нас) у Грабар античен мавзолей това е точно така — нишите са полукръгли. Следва един квадратен вестибюл, а след него идва по всяка вероятност ядката в композицията, или най-значителното помещение не само по размери, но и по начин на третировка, което ще рече и по предназначение. От този вид и тип, но далеч по-великолепен по архитектурна обработка в план е мавзолеят, даден като пример на обр. 28 (обр. 16 у нас). Малко по-особен е случаят, показан на обр. 47 (обр. 20 у нас), в който преддверието липсва, но като че ли придаденият вестибюл към централното в план главно пространство отчасти изпълнява функциите на преддверие. Вестибюлът е тесен и дълъг, разположен напречно на дългата ос в композицията и съвсем различно изпълнен. Освен двете плитки плоски ниши в късите си страни той има и подчертано фланкирано влизане в главното пространство чрез двете полукръгли ниши вляво и вдясно на входа. При друг един случай, обр. 52, табл. 14, виждаме плана на мартириона Иван Кръстител в Ерусалим, в който вестибюлът има издължена форма и е разположен напречно на симетричната ос в сградата. Такова е впечатлението и от античния мавзолей, показан на обр. 71 (обр. 18 у нас). В разгледаните примери, дадени и определени у Грабар като мартириуми и мавзолеи, характерно за нас е редуването на серия от групирани помещения, оформени и свързани така, както това е постигнато при нашата сграда.

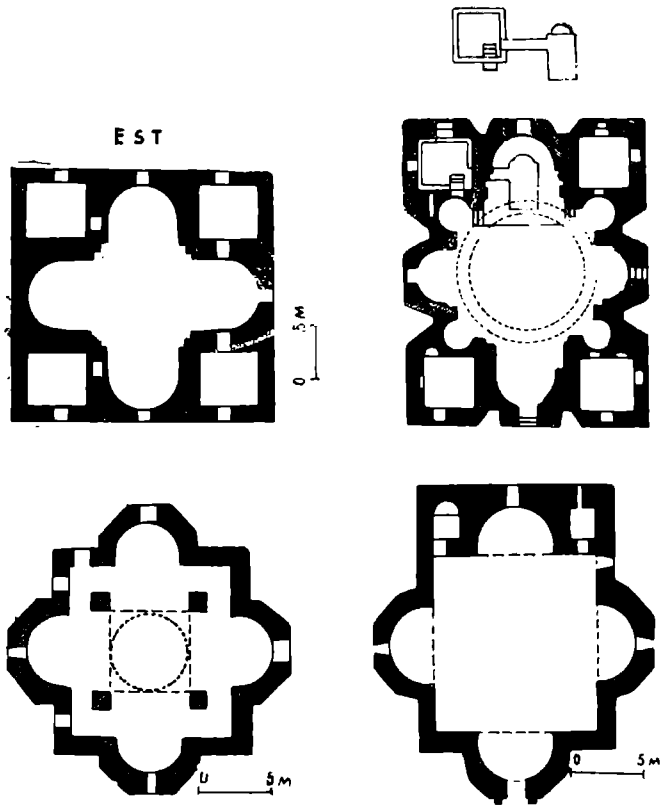

Обр. 17. Четири сгради (обр. 58—61 у Грабар)
Fig. 17. Quatre édifices (fig. 58 à 61 chez Grabar)

Сега да се върнем отново на характерното за нашата сграда кръгло помещение — ротондата. Видяхме, че според Филов помещения с кръгла форма най-често се срещат в банските комплекси от късноелинистическата и ранноримската епоха. По-близки обаче до нашия случай (ротондата на „Св. Георги“) се оказаха калдарият от баните на Каракала в Рим

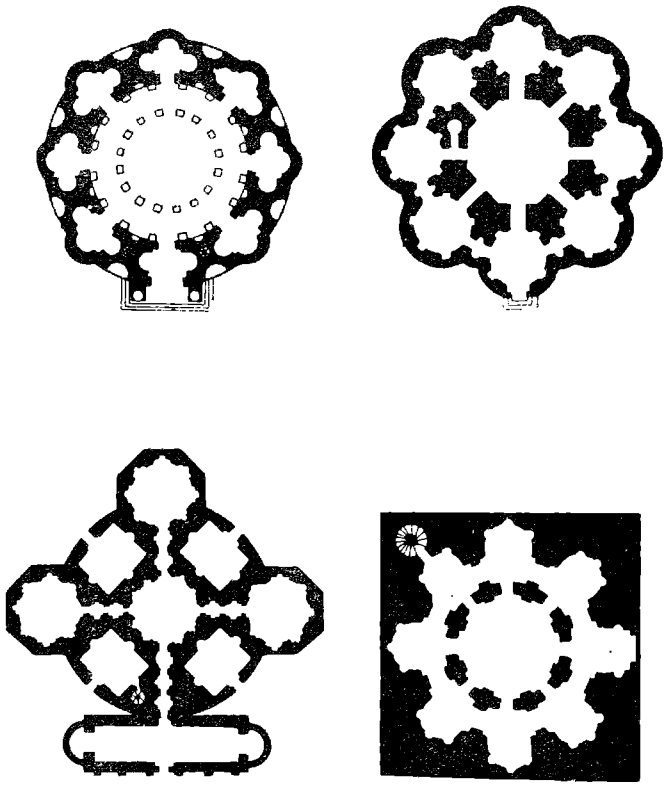

Обр. 18. Мавзолеи (обр. 69—72 у Грабар)
Fig. 18. Mausolées (fig. 69 à 72 chez Grabar)

и кръглият вестибюл от двореца на Диоклетиан в Сплит — постройки, които принадлежат на III в. Също така и дори по-близо до църквата „Св. Георги“ стои баптистерият от двойната църква в Ефес, строен през IV в. Следователно ние имаме основание да мислим, че в края на III и началото на IV в. постройки с ротонди от този вид са били нещо обичайно. Такива ротонди срещаме обаче и при някои антични мавзолеи. Да вземем например посочения случай от Грабар на обр. 65 (обр. 22 у нас). Ротондата в план прилича на нашата по четирите си полукръгли ниши. Влизането в нея е фланкирано с две полукръгли ниши, както е фланкирано влизането в ротондата от помещение Б (при „Св. Георги“). Що се отнася до правоъгълната ниша към ротондата от обр. 65 (обр. 22 у нас), тя отговаря на апсидата при „Св. Георги“ с тази само разлика, че нишата е свързана вляво и вдясно с две други помещения. Една антична сграда с неизяснено предназначение, открита във Флоренция, включва в себе си разположена централно ротонда. В ротондата се влиза през вестибюл, отговарящ на помещение Б при „Св. Георги“. Има четири полукръгли ниши, малко по-плитки от нишите в нашата зала. В посока изток, север и юг ротондата от обр. 74 (обр. 23 у нас), както е дадена у Грабар, е свързана посредством три отвора с други три по-малки от нея кръгли в план пространства (по-малки ротонди). Между последните обаче е получена още една малко усложнена връзка, която минава през две квадратни помещения, побрани в ъглите между споменатите три по-малки ротонди. В западната половина на сградата пък връзката между подредените около централната ротонда помещения е също възможна, но тук тя при всички случаи минава освен през ъгловите квадратни помещения на тази половина, но и през преддверието на сградата, т. е. през помещението, което в „Св. Георги“ е означено с буква Б. По този начин около централната ротонда в тази квадратна сграда е постигната една обходна непрекъсната връзка (обр. 24). Казаното дотук противоречи основно на двете изказани мнения върху предназначението на сградата. Очевидно по своя план, по присъствието на едно централно помещение, около което са групирани останалите, по изтъкването на това централно помещение и по създаването на една строго симетрична по надлъжната си ос сграда нашата постройка се доближава до мартириони, а и до хероони и мавзолеите, от които те произхождат. Понеже носи белезите на ротондите от III и IV в., тя не може да се отдели от тази епоха и по стил ще трябва да се датира към това време.

Ние вече споменахме, че сградата, която ни интересува, не е била построена върху празно място. Под нейните развалини се откриха останки от друга голяма сграда, която няма нищо общо с първата. Развалините са особено големи в западна посока, но при сондажи на изток от апсидата се показаха и там. Всички данни за времето, когато е била разрушена по-старата постройка, се съгласуват добре. Така например в пръстта между зидовете източно от апсидата на „Св. Георги“ бяха намерени монети от времето на Константин Велики. Монета пак от същия император е била намерена и при разкопките през 1941 г. в развалините на южното помещение Е, някъде ниско при

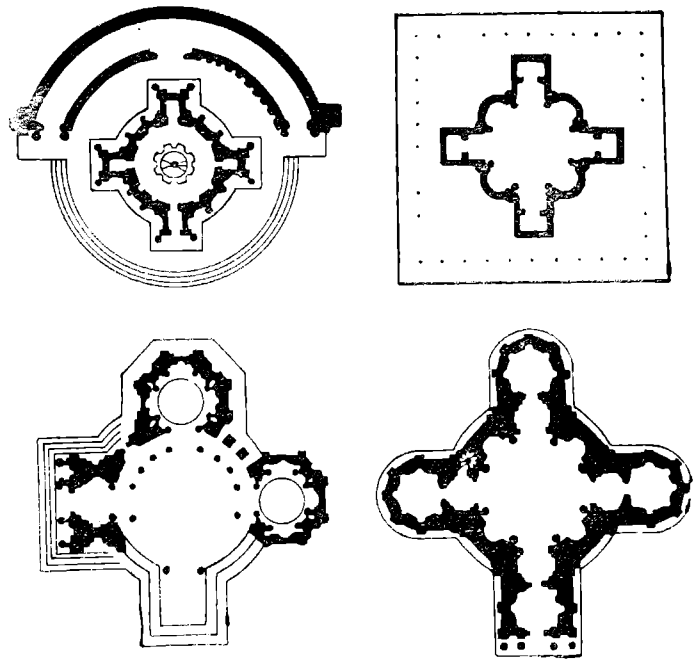

Обр. 19. Мавзолеи и мартириони (обр. 81—84 у Грабар)
Fig. 19. Mausolées et Martyriums (fig. 81 à 84 chez Grabar

Обр. 20. Мавзолеи (обр. 47—50 у Грабар)
Fig. 20. Mausolées (fig. 47 à 50 chez Grabar)

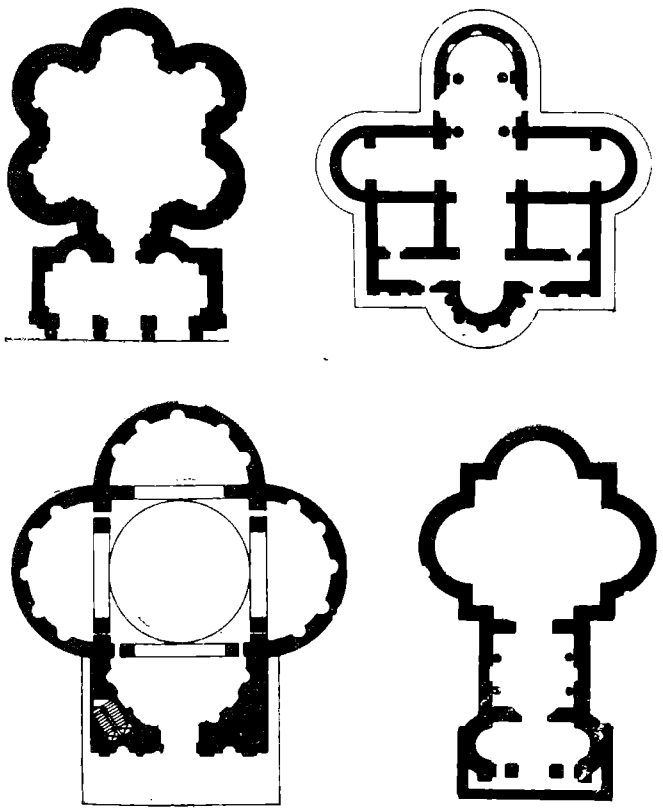

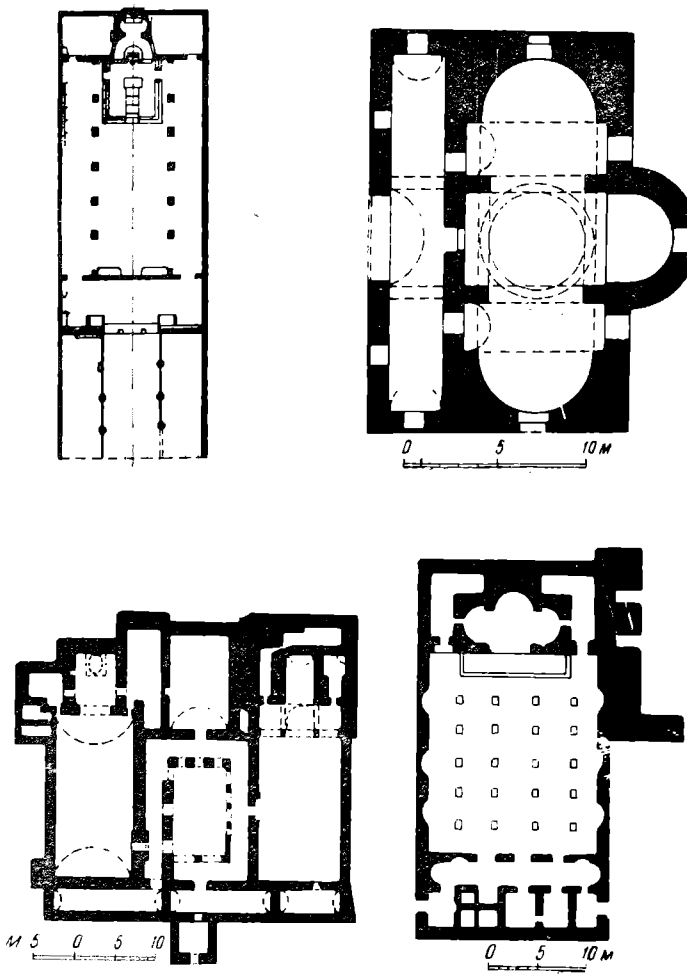

Обр. 21. Баптистерии и църкви (обр. 51—54 у Грабар)
Fig. 21. Baptistères et églises (fig. 51 à 54 chez Grabar)

Обр. 22. Баптистерий (обр. 65 у Грабар)
Fig. 22. Baptistère (fig. 65 chez Grabar)

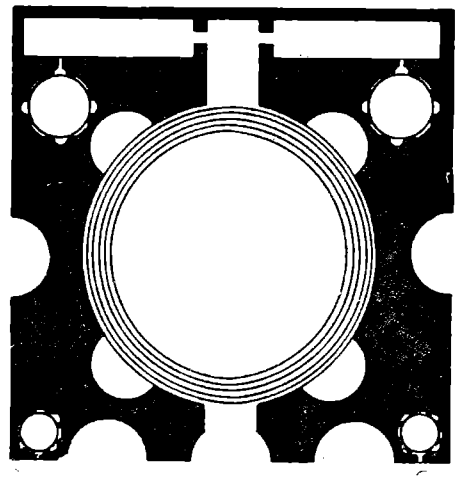

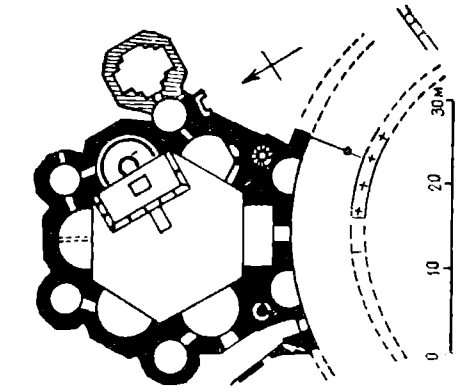

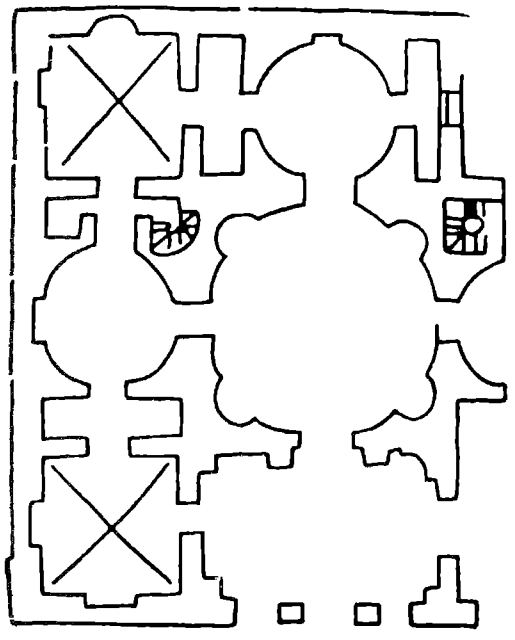

Обр. 23. Сгради (обр. 73 и 74 у Грабар)
Fig. 23. Edifices (fig. 73 et 74 chez Grabar)

Обр. 24. Сграда с план — прототип на църквата „Св. Георги“ и план на църквата без помещения А и A_1
Fig. 24. Edifice avec plan — prototype de l'église „St Georges“ et plan de l'église sans les locaux A et A_1

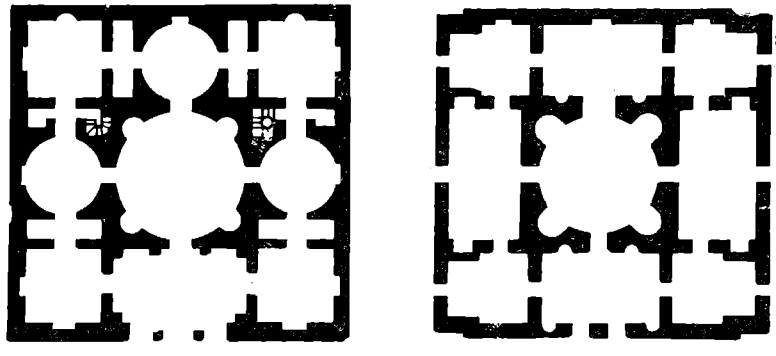

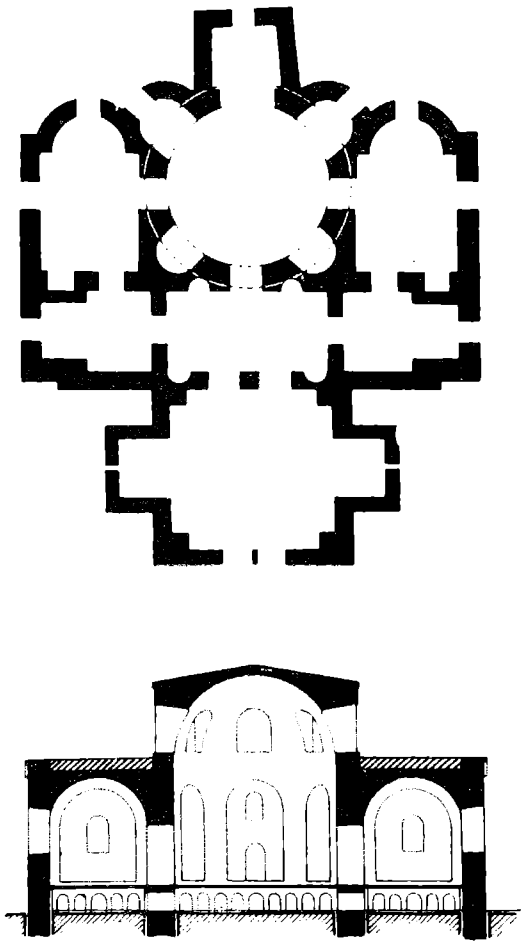

Обр. 25. План на църквата „Св. Георги" и напречен разрез без прибавеното предверие A_1 според авторите
Fig. 25. Plan de l'église „S. Georges" et coupe transversale, sans le porche annexé A_1 selon les auteurs

разрушения му под. От Т. Иванов се научаваме за намерена монета пак от Константин Велики под източната част на вестибюл A_1. Т. Иванов съобщава, че е открил тази монета в развалините на обгорелия под на сградата, намираща се под църквата „Св. Георги". Следователно ние имаме пълно основание да смятаме, че сградата е съборена преди царуването на Константин Велики. Т. Иванов съобщава и за още една монета, намерена под наредения от тухли под на вестибюл A_1, този път от император Валентиниан (364—378).

Всичките тези находки ни позволяват да поставим датата на разрушаването на сградата, която лежи под сградата на църквата „Св. Георги", преди царуването на Константин Велики, т. е. най-късно в самия край на IV в., и да търсим датата на самата постройка след това, т. е. най-рано през първата четвърт на IV в. Следователно по този начин периодът III—IV в., който ние поставихме за постройката на нашата ротонда, се ограничава само на IV в. Това показва, че сградата на църквата „Св. Георги" е била издигната в старохристиянската епоха и следователно, ако е служила за някакви култови цели, то е било за нуждите на християнския култ. И тъй като тя прилича най-много на тези сгради, които Грабар определя като мартириони, ние бихме могли да кажем, че тя е била вероятно един мартирион.

Преустройство на сградата в баптистерий. Скоро след построяването на сградата на „Св. Георги", изглежда, в нея се е извършило значително преустройство. Вероятно по това време е прибавен вестибюл A_1. Това е станало, без да се остави фуга между старата и новата зидария, т. е. със събаряне на част от стената, която е била впоследствие продължена. При това пристрояване новият вестибюл A_1 не е бил издигнат в ос с останалата част от сградата и показва едно отклонение от почти 10^0. Освен това вестибюл A_1 за разлика от останалите части на сградата е единственото помещение, което не е симетрично по отношение на надлъжната ос на сградата. Най-сетне детайлите на този просторен вестибюл със своите едри линии контрастират твърде силно с много по-леката линия на извивки, ниши и конхи в цялата останала част от сградата. Всичко това ни кара да приемем, че имаме работа с една принадена към старата постройка част.

Но ние имаме пред вид и други съображения, които потвърждават това преустрояване. Това е преди всичко подът на помещение А. Първоначално подът на това помещение е бил направен по-ниско (към 10—15 см) и така се е явявал по-ниско от пода на вестибюла A_1. Това личи ясно при двете ниши. Двете малки засводени отворчета, предназначени да извеждат нечистата вода при миенето на пода, са зазидани дополовина от хоросаненатa подложка на пода, която минава през тях и върху която е лежал тухленият под. Тези отвори в цялата останала сграда са запазени напълно свободни, като хипокаустовият под лежи на същото ниво, на което се намира долната страна на отвора. Всичко това ни навежда на мисълта, че хоросаненият под на помещение А е вторичен и че по-старият под на този вестибюл се е намирал на същото ниво, на което е лежал и нареденият върху хипокауста под в източните помещения на сградата. Следователно

имаме работа с една поправка в помещението, при която вестибюл А е бил отделен от помещение Б и свързан с A_1. Така поправката на пода в помещение А се явява като последица от изграждането на помещение A_1 с под на по-високо ниво.

Прочее освен естетичните аргументи — несиметричността на вестибюл A_1, на който южната страна се явява по-дълга от северната, непоставянето в ос помещението A_1, при което северната му част се явява по-близо до корпуса на постройката с едно отклонение от 10^0, ние имаме и чисто конструктивни поправки, които потвърждават нашето предположение за добавянето на помещение A_1.

Пред нас в такъв случай стои въпросът, какво е наложило пристрояване на едно ново преддверие към нашия мартирион. Очевидно старото преддверие А е изменило вече предназначението си. В преддверието А в това време, когато е бил направен новият под, се забелязват и други промени. Неговата южна ниша е била отделена с една ниска, но солидна стена, която минава успоредно по цялата дължина на южната му стена. Тя е била превърната в едно четвъртито басейнче, като малкият отвор за изтичане на нечистата вода при миене на пода е бил зает от един канал, който извежда нечистата вода на басейнчето. Следователно ние имаме всичките основания да твърдим, че и самото помещение при тази поправка е била видоизменено и преустроено за други цели. Въвеждането на вода в сградата и изграждането на басейнчета в една християнска култова сграда не е трудно да се обясни. То стои безспорно във връзка с християнските обреди и следователно трябва да се свърже с превръщането на помещението в баптистерий, т. е. в място, в което се извършват кръщавки. Следователно от преддверие на мартирион помещение А е било превърнато в един фотистерион. Но тъй като към фотистериона обикновено има и друго помещение, което го предшествува и през което се влиза в него, и в нашия случай се е явила нуждата от него и то е било придадено като един дълъг вестибюл — A_1.

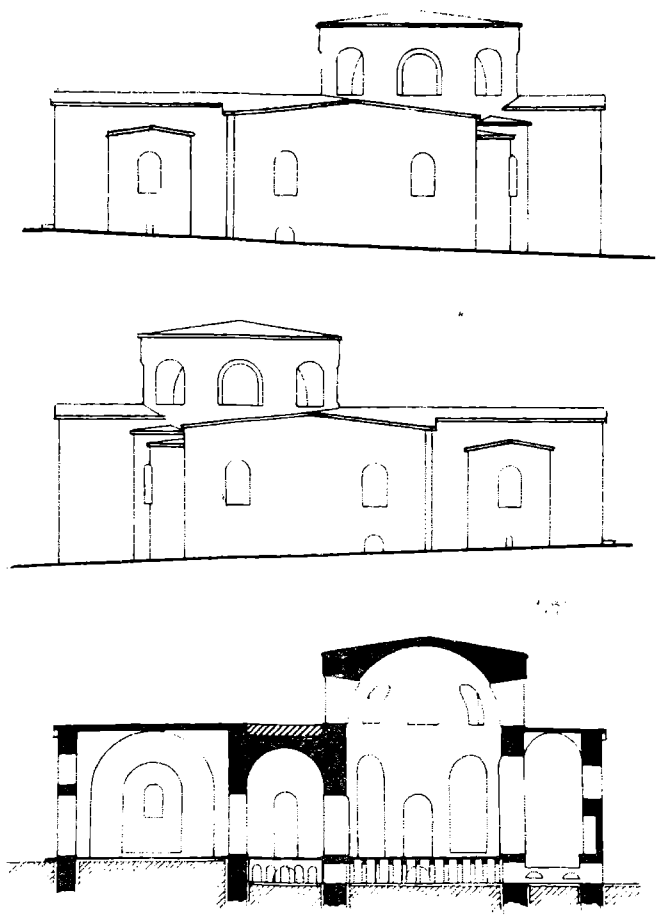

Обр. 26. Южна и северна фасада и надлъжен разрез според авторите
Fig. 26. Façades sud et nord et coupe longitudinale d'après les auteurs

На тези разсъждения би могъл да се противопостави един аргумент, който не е маловажен. Баптистерият би могъл да се построи в ротондата, както това е станало в много други баптистерии и мартириони. Ние можем да вземем за пример баптистериона в Лехайон, недалеч от Коринт, или в Ефес, за който вече говорихме. В същност това е станало и тук. Двете басейнчета в югоизточната и североизточната ниша на ротондата са издигнати в пода на ротондата, след като хипокаустът под тях е бил преустроен в малки колонки с височина три тухли. Че те не са били първични, а са добавени по-късно, се вижда от каналите за извеждане на нечистата вода, които са пробити през самата стена, а не изведени вън под хипокауста и през субструкцията и там съединени с уличната канализация. Очевидно след построяването на тези две басейнчета за бапти-

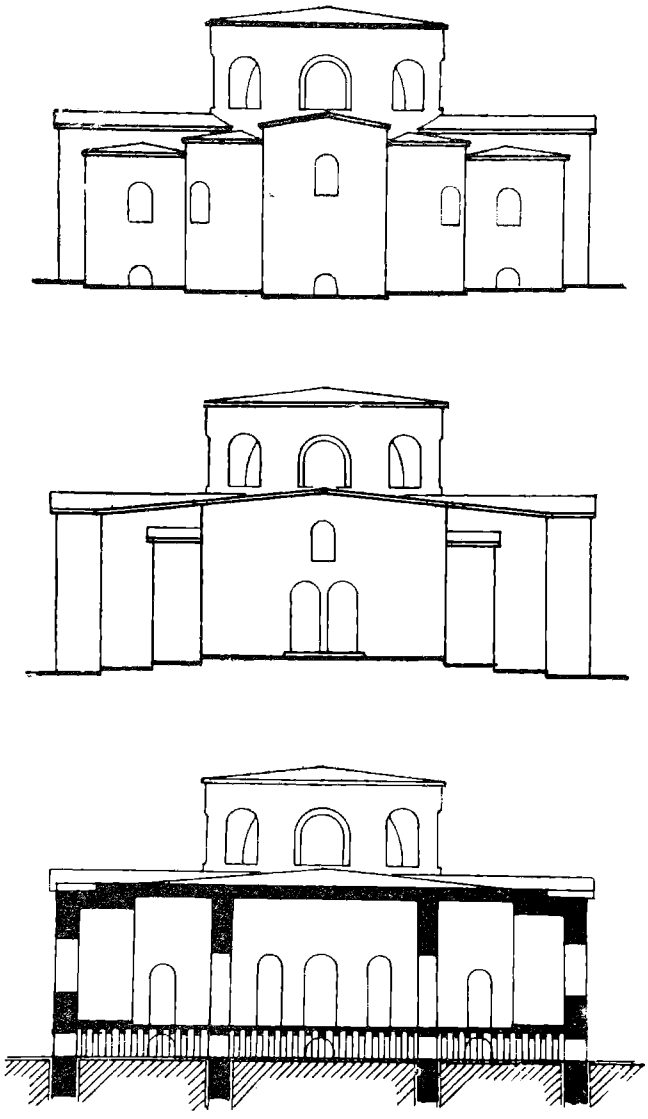

Обр. 27. Източна и западна фасада и напречен разрез през помещения Б, В и Г според авторите
Fig. 27. Façades est et ouest et coupe transversale des locaux Б, В et Г d'après les auteurs

стерии и след като те са се оказали недостатъчни да задоволят нуждите на постоянните покръствания, вече се е явила нужда от още един баптистерий и тогава е било направено и басейнчето в помещение А. Така ние виждаме в същност цялата сграда на мартириона да се пригажда към нарасналите нужди на християнския култ, да се приспособява към изискванията за масови кръщения и да се превръща от един мартирион, в който се пазят християнски реликви, в един баптистерион — нова функция, която съвсем не е изключвала първоначалната. Тя е била дадена и на други мартириони в разни места на Европа. Такъв случай ни предлага например мартирионът при базиликата в Лехайон, близо до Коринт. Разбира се, ние имаме всичкото основание да се запитаме кога е станало това преустройство на сградата. Отговорът на този въпрос е много прост. Масовите кръщения в старохристиянския период почват едва през втората половина на IV в. и продължават масово до средата на V в. Следователно ние имаме всичките основания да датираме тези промени в нашата сграда през този период. Или ако вземем под внимание намерената от Т. Иванов монета под запазената част на пода, който не е първичен, можем да твърдим, че през последната четвърт на IV в. сградата вече е имала новото преддверие A_1, а това ще рече, че тя е преживявала в това време своя разцвет.

Разрушаването на сградата. Поддържането на една сграда от типа на нашата, колкото и здраво да е била изградена, не е било лесна работа. Изглежда, че особено трудно е било да се поддържа хипокаустът. В помещения Г и Е от него не е открито нищо и за присъствието му може да се съди само по отворите под пода, който ги свързва с ротондата. В самата ротонда обаче на много места са били запазени долните части на колонките, които са носели пода ѝ. Под апсидата и пред нея са били запазени и цели арки очевидно поради това, че за използуването на сградата като църква и апсидата като олтар е било необходимо тази част да остане висока. В същото положение ние намерихме хипокауста и в помещенията В и Д. Няколко арки бяха запазени при апсидата на помещението Д, докато навсякъде другаде арките бяха съборени и колонките оставени на височина до три тухли. Материалът от съборения хипокауст беше изнесен, а старият под напълно отстранен и заменен с нов Този нов под лежеше на височината, на която бяха запазени колонките, пространството между които бе попълнено с черна пръст. Под този под и под пръстта се намира старият под на нивото на основите на колонките от хипокауста. По размерите на тухлите, от които е изработен, и по това, че лежи върху черната пръст, този нов импровизиран под напомня пода от помещение A_1, който има същия

случаен характер. Очевидно това е един под, направен от подръчни материали. Трудно е да си представим разрушаването на целия хипокауст като резултат на занемаряване. Напротив, налице е една грижлива ръка, която е отстранила съборените материали, изравнила е горе-долу нивото на съборените колонки и е направила явно в много трудни времена една импровизирана нова настилка. Би ли могла в такъв случай солидната конструкция на хипокауста да се разруши, ако върху нея не са се съборили големи части от самата сграда? Очевидно не. Разрушаването на сградата е довело до разрушаването и на хипокауста.

Мерките, които са били взети след разрушаването, са били вече мерки да се запази една разрушена сграда. Били са изнесени материалите. Били са взети и употребени тухли, за да се направи една подова настилка, и вероятно са били импровизирани тук-таме разни покрития. Но с този удар сградата е била вече обречена на загиване. Съборените материали, които се откриха в помещения В, Д и Б, бяха групирани главно около стените и очевидно принадлежат на един дълъг период на рушене на стените, без да могат да се вземат мерки за запазването им. Героичните усилия да се запази сградата във вида, в който е била полуразрушена, се виждат ясно в помещение А. Тук входът на помещението е бил стеснен със стена, изградена с лошо приготвени тухли и нетраен хоросан. Кръстатият свод на това помещение, очевидно паднал, е бил заместен от плосък покрив, изграден от дърво и подпрян в средата с една четвъртита колона, останките от която се намериха в средата на помещението. Въобще опитите да се върне към живот старият мартирион и баптистерион са съвсем импровизирани. Някои от помещенията на сградата вече са били толкова разрушени, че са се обърнали направо в купища от тухли и хоросан, в които стените сега стоят запазени на височина 1,50 м. Влизането в ротондата през тези развалини е ставало все по-лесно и по-лесно. Най-солидно изградените при нея и помещение Б стени са се запазили на най-голяма височина и вероятно са продължили да дават възможност за различни обреди от християнски култ. Така се е стигнало до постепенното изоставяне на страничните помещения. Времето, растителността, с която се покрили, минаването на хора през развалините около ротондата са довели до натрупване на дебел пласт хумус върху развалините. Най-сетне ротондата потънала в този издигнат около нея терен. Вероятно поставена под някакво импровизирано покритие, тя е продължавала да служи като църква, в която се черкувало населението от околността и, както около всяка църква, погребвало умрелите си. Многобройните гробове, които се откриха около апсидата на църквата при последните разкопки и които Карасимеонов е открил през 1940 г., преминаваха и в корпуса на помещения Д и Е. Всички погребения бяха изключително бедни. Две от тях, поставени извънредно ниско — само на 15 см от импровизирания втори под на сградата в помещение Д, в югозападната му част, до стената на ротондата — се датираха добре, тъй като едното съдържаше монета от времето на Юстиниан (527—565 г.).

Откриването на тази монета показва по един безспорен начин, че по времето на Юстиниан вече помещение Д не само не е съществувало, но заедно с втория си под е лежало под един насип, дебел 1,50 м, какъвто не може да се натрупа в късо време. Кое е това събитие в същност, значително отдалечено по време от царуването на Юстиниан, което е могло да доведе до събарянето на тази солидна и хубава постройка? Ако допуснем, че импровизираните мерки с поставянето на подовете и възстановяването на помещенията са взети само няколко години след нещастието, при което сградата е пострадала, че тя е продължила да съществува в този вид няколко десетилетия, докато поддържането на страничните помещения е станало невъзможно, че след нейното окончателно изоставяне и ограничаване в помещение Б и в ротондата останалите помещения са се досъборили и загинали постепенно и че след това още няколко десетилетия тя се е затрупвала, ясно е, че датата на събарянето на сградата ще трябва да се върне поне 70—80 г. преди царуването на Юстиниан, т. е. към средата на V в. сл. н. е., т. е. по времето на хунското нашествие в 447 г., когато, както знаем от сведенията на Приск, древна Сердика била тежко пострадала. В такъв случай следва да приемем, че след един живот от около 130—140 г., след разцвета си през първата половина на V в., нашият мартирион е пострадал тежко и след това вече никога не е бил възстановен в стария си вид и блясък.

* * *

И така от всичко казано дотук се вижда, че сградата, известна като църквата „Св. Георги", не представлява в същност никаква римска баня, а е била построена като един старохристиянски мартирион, вероятно през времето на Константин Велики, за да задоволи нуждите на християнското население в града оттогава, когато древна Сердика е благоденствувала и богатеела. Малко по-късно, вероятно в последната четвърт на IV в., сградата е била превърната в баптистерий, за да задоволи нарасналите нужди на християнството от сгради с подобно предназначение, и в същност оттогава почва и разцветът на сградата, който продължил до хунското нашествие в 447 г. Разрушаването на сградата, започнало с това събитие, свършило вероятно в края на V в., когато сградата вече е останала една незначителна, полусъборена църква. Като такава тя е просъществувала до XI в., когато ротондата и преддверието Б били преустроени, прозорците били намалени по големина, а сградата изписана отново в този вид, в който е запазена до днес. Новото, което донесоха разкопките, е установяването на сравнително късия живот на сградата в нейната цялост.

ОПИТ ЗА РЕКОНСТРУКЦИЯ НА СГРАДАТА

Направеният дотук преглед на схващанията относно предназначението на църквата „Св. Георги" не би бил пълен, ако не разгледаме и опитите за реконструкция на тази интересна постройка. Реконструкцията, която предложи Карасимеонов, колкото и да изглежда логична, е съвсем неубедителна. Опитът на този изследвач да обясни с късните поправки по сградата нейната първична форма е несполучлив, защото изхожда от погрешното датиране на нашия мартирион. Карасимеонов се опитва да я постави между сградите от VII—VIII в., към които тя очевидно не принадлежи. При това като единствен паралел на свода на апсидата й той посочва една гробница от некропола на древна Сердика — постройка от съвсем друг тип. Чрез сравнение свода на апсидата с свода на гробницата той извежда едно правило, което иска да отнесе към цялата сграда. Така той достига до твърдението, че всички известни нему помещения които имат четириъгълна форма, са били покрити с „бъчвовидни" сводове. А това са в същност всички помещения в сградата без А и A_1. Следователно Карасимеонов създава един погрешен по начало принцип за бъчвовидния свод в сградата, който е възможен само ако предложената от него дата е вярна. Всичко това прави неговата реконструкция невероятна и невъзможна, особено като се има пред вид, че за епохата, в която ние датираме сградата, не съществуват паралели и данни (обр. 25) за сводови конструкции от този вид при помещенията Б, В, Г, Д, Е около ротондата. Ако над тези пространства засводяванията бяха от т. нар. според Филов „манастирски" тип, а според Карасимеонов „бъчвовиден" безусловно, биха се съхранили чувствителни остатъци от тях (защото тъкмо това е характерното в конструкцията и статическите възможности на този тип засводяване). Специфичното при един накърнен свод от този тип е, че той в никакъв случай няма да рухне изцяло, както рухва обикновеният цилиндричен свод, когато получи пробив или достатъчна цепнатина при ключа си, разбира се, по цялата своя дължина. Манастирският свод (бъчвовидният) благодарение на своята конструкция, близка до тази на купола, даже и с чувствителен пробив при върха ще остане да съществува в статическо равновесие или най-малко ще запази известни части от конструкцията си. Това като пример виждаме именно тук при купола на „Св. Георги" — пробивът във върхната му част не е предизвикал падането му. Видяхме, че куполът е закърпен при върха. Тъкмо благодарение на тези конструктивни особености в техниката на градежа (сходна с тази на купола) и при бъчвовидния свод би трябвало поне в ъглите на едно от петте така засводени според Карасимеонов помещения да видим съхранени части — остатъци, подобни на пандантивните преходи. Това са онези части от „бъчвовидните" засводявания, с които започват в ъглите тези покрития и осъществяват постепенния проход от правоъгълните в план помещения към бъчвовидно огънатата повърхнина над тях. Но

такива данни не съществуват. Ние не виждаме и друг характерен белег на „бъчвовидните“ сводове — никъде например в дългите зидове на въпросните помещения не можем да открием характерното приповдигане в средата на хоризонталните тухлени редове в зидарията, което неминуемо би се явило тук, и то в доста осезаема форма, при запазените в голяма височина стени. От реконструкцията на Карасимеонов виждаме, че приетото от него изкорубване във върхните части на тези засводявания е действително голямо. Чрез това повдигане на тухлените редове и издуване в средата им, ако така може да се каже, се осъществява преходът (трансформирането) на отделните иначе само радиални в плоскост тухлени редове към редовете, доближаващи се постепенно до рингове, т. е. до пръстени. Ние знаем какви са конструктивните предимства на последните, а именно статически качества на самоносещи се отделни тухлени пояси. В случая и такива данни няма, затова ние сме склонни да приемем полуцилиндричното масивно сводово покритие над правоъгълните пространства. Помещенията Б, В, Г, Д, Е за нас са били засводени с характерен римски полуцилиндричен свод, а помещение А е било засводено с кръстат свод, получен от проникването на два полуцилиндрични свода, единия с посока изток—запад, другия с посока север—юг. С помещение A_1, което за нас е дошло по-късно, няма да се занимаем. Обяснението, което дължим за изключението при засводяването над олтарната ниша (апсидата), е следното: ние приемаме, че Карасимеонов заварва вторично покритие над нишата, преди да преизгради свода. Това за нас е така, защото първичният свод и тук е бил разрушен, когато сводовите покрития над другите пространства около ротондата са били разрушени в V в. и при обръщането на сградата в църква са били отново възстановени, но вече съобразно с култовите изисквания в устроената вече като олтар апсидна ниша. Нищо чудно, че по това време и точно тук над олтарната ниша е приложено засводяване, което символизира небесния свод.

Твърде вероятно е покритието да е заимствувано като пространствена форма и конструкция от други подобни засводявания в Сердика, например като това във вече построената църква „Св. София“ и др. За този период от време тази техника на градеж е възможна и приемлива.

За нас „Св. Георги“ като първична сграда е построена с оглед на класическите принципи при римския начин на градеж. Ние смятаме, както беше казано, че по начало всички помещения на сградата, с изключение само на ротондата, са били засводени с полуцилиндрични масивни тухлени сводове, изградени върху помощни кръжила. Малко по-горе поясних защо особеното засводяване над олтарната ниша не е оригинално — защото като градеж е необичайно за времето, към което отнесохме сградата (обр. 26). С оглед на гореизтъкнатите основни изисквания, които би трябвало да залегнат в основата на реконструкцията на сградата, ще се опитаме да направим една нова възстановка на паметника. Предварително трябва да кажем, че ние приемаме данните на Карасимеонов за нивата на подовете изобщо и тези на центровете за всички засводявания. Приемаме също и дадените от него нива както на главния корниз при околните за ротондата помещения, така също и на корниза на самата ротонда. Нивата на праговете при отворите върху тамбура на ротондата са същите, които той приема, т. е. установените от него по време на предприетия сондаж за прочистване на един от тях. За нас покривните плоскости на първичната сграда са били покрити с римски керемиди, а куполът е носел ниско конусовидно покритие. За разлика от Карасимеонов, както казахме вече, нашият покрив има покривни плоскости, но е плосък. Приели сме общоприетия начин за поставяне на билата над околните за ротондата помещения — радиално в главния й диаметър за посоката изток—запад и малко отместено към запад за посоката север—юг. Билата са поставени на малко по-ниско ниво от нивото на подпрозоречните прагове при отворите върху тамбура на купола, това, което Карасимеонов не може да направи поради получилите се тъкмо на тези места гърбици от бъчвовидно засводените подпокривни пространства (обр. 27). Полученото при нас покритие е съвсем просто, напълно логично, дава възможност за сравнително добро отводняване и предпазва сградата много по-добре от атмосферната влага в сравнение с покрива от реконструкцията на Карасимеонов. То отговаря и на изискванията на географската ширина, в която сградата съществува, съобразено е с климатическите условия у нас.

* * *

Ако хвърлим поглед върху така реконструираната сграда, ще видим църквата „Св. Георги" с една начупена и наситнена външна фасада и с едно доминиращо централно помещение — ротондата, — каквото римските бани не притежават. Изобилната светлина, която би влизала през многобройните, стеснени през Средновековието прозорци, отличава нашата постройка от многобройните тъмни и с тежки пропорции сгради на раннохристиянската епоха. Тя няма нито тяхната масивност, нито тяхната студенина. Това, което отличава сградата на „Св. Георги" от другите постройки от раннохристиянския период, е подвижността на нейния план, разнообразен с прозорци, врати, ниши и чупки, претенциозността на нейните подове, в по-голяма част от сградата положени върху хипокаусти, и изобилието на светлина, доведена чрез много и грижливо замислени прозорци. Всичко това превръща сградата в един паметник, който твърде много се отличава от останалите паметници от тази епоха, характерна със студенина и монументалност на постройките, което ни кара да отнесем датата й малко по-рано — по времето, когато традициите на античната архитектура са били все още живи, — към началото на IV в.

СГРАДАТА НА „СВ. ГЕОРГИ" МЕЖДУ ДРУГИТЕ СГРАДИ В СЕРДИКА

Сградата, която ни занимава, е била изградена върху развалините на една по-стара сграда, описана на друго място,[1] като е имала пред себе си празно пространство, от което е била отделена с една обиколна стена, изградена от тухли. Ние почти нямаме данни за тази стена, описана също на друго място. По този начин главната фасада на сградата — тази с входа — е гледала към предполагаемия форум на антична Сердика. Тъй като сградата заема една значителна част от инсулата, на която лежи, незастроена откъм западната страна, ние трябва да допуснем, че тук е имало едно прочикване на форума в линията на инсулите, които го ограждат, и което прочикване не е съществувало по време на старата сграда, останките от която лежат под църквата „Св. Георги". От друга страна, към същото това празно пространство гледа главният вход на булевтериона на Сердика, издигнат вероятно в края на III в. Очевидно е, че в историята на града е имало един дълъг период, в който двете сгради са стоели една до друга, обърнати с главните си входове към това прочикване на форума. Датирането на двете сгради ни потвърждава тяхната съвременност. Ако булевтерионът е издигнат в края на третата или началото на четвъртата четвърт на III в., а църквата „Св. Георги" или по-право старохристиянският мартирион в първата четвърт на IV в. или началото на втората му четвърт, между тяхното построяване ще има един период, не по-дълъг от 50 г. При това двата паметника отбелязват две важни събития в историята на града: булевтерионът — нарасналото значение на града като център на новосъздадената провинция Средиземна Дакия, а мартирионът — превръщането на Сердика, където е прогласена веротърпимост, в голям старохристиянски център — две събития, които принадлежат на една и съща епоха. Следователно ние можем да кажем как е бил оформен градът в тази си част по това време. На север до театраловидната зала на булевтериона следват други помещения от булевтериона в източна посока. Целият комплекс е изграден върху едно ниво, по-високо от нивото на уличната настилка, следователно се касае за един комплекс, който е просъществувал едновременно с мартириона.

На изток най-старият период лежи на нивото на уличната настилка, която е много по-ранна от булевтериона и от мартириона и трябва да се отнесе в нейния първоначален вид вероятно още към първата половина на II в. Но и там първичните строежи имат характера на сградата на булевтериона. Следователно във всички съседни инсули са открити сгради, които дават физиономията на тази част от Сердика в края на III и началото на IV в. В такъв случай ясно е, че всички постройки, които се откриват под тези сгради, принадлежат на един по-стар период, който трябва да се отнесе към II и първата половина на III в. При това на места, където този

[1] Вж. по-горе, стр. 9.

пласт е бил зает от по-малки и леки постройки, той е по-незначителен, докато другаде, около по-внушителни сгради, както при нашия мартирион, той е бил по-дебел. Непосредствено под този пласт от римска Сердика на Антонините и Северите се намира старият тракийски пласт.

Всички данни за този най-ранен период на тракийска Сердика могат да се резюмират в следното. След завършването на разкопките, когато беше съборена част от развалините, за да се изградят модерните сгради, под помещенията на сградата, която лежи под мартириона, беше открит един черен пласт, изпълнен с фрагменти от латенска керамика. В този черен пласт, характерен за цялата северна част на антична Сердика и открит още на много места по намерените в него материали от халщатската и латенската епоха, бяха отрязани и личеха ясно в профила на изкопа челата на две стени, изградени от камък и кал, с посока изток—запад. Те представляват в същност единствените наблюдавани досега остатъци от сгради от предримската епоха на древна Сердика.

По този начин данните за антична Сердика се допълват и ни показват един дълъг период на развитие, от който ние можахме да проучим сериозно само последната му фаза — Сердика през късноантичния период.

L'ÉGLISE „SAINT GEORGES" DE SOFIA

Iv. Venedikov, T. Petrov

(Résumé)

On a émis des opinions très diverses sur l'église „St Georges" de Sofia et sur sa destination initiale. Le premier chercheur — B. Filow — considérait qu'il s'agit de thermes romains. Al. Rachenov était enclin, lui aussi, d'y voir un établissement de bains. Quant à P. Karasimeonov, il estimait que l'édifice était destiné en principe au culte et qu'il servit longtemps à cet usage. C'était, selon lui, une église chrétienne.

Les recherches archéologiques autour de cet édifice, achevées en 1956, et dans le voisinage duquel on effectua de 1950 à 1956 d'importants travaux de terrassement, établirent que la construction n'était dotée d'aucun système d'alimentation en eau et de canalisation, que les bassins existant sont d'une époque plus tardive, et que l'édifice n'en comportait pas à l'origine. Selon les auteurs on doit le dater dès débuts du IVe siècle; son vestibule aurait été ajouté par la suite. Les données archéologiques permettent d'affirmer que l'édifice a gravement souffert au Ve s. Seuls la rotonde et les locaux environnants sont restés intactes. Au VIe siècle, sous Justinien, à juger d'après les matériaux découverts, tout ce qui se trouvait autour de la rotonde a été détruit. L'hypocauste, dont la construction a disparu, situé dans les deux locaux de chaque coté de la rotonde, en est la confirmation.

Les auteurs, après une étude exhaustive du plan, tant du point de vue architectural qu'archéologique, et prenant en considération tout ce qui précède réfutent les suppositions faites jusqu'ici sur la destination de cet édifice. Ils ont cherché des parallèles avec d'autres constructions de cette époque et sont arrivés à la conclusion que par son plan, par son aspect initial „St Georges" se rapproche énormément des mausolées et des martyriums de l'antiquité. Selon les auteurs, cet édifice, élevé à la fin du IIIe ou au début du IVe siècle, était un martyrium devenu plus tard un baptistère. Et si par la suite il fut affecté au culte chrétien, ce serait à cause de ses dimensions et seulement après que les autres constructions furent en partie ou totalement détruites — tels que les deux pronaos — situés à l'ouest (locaux A_1 et A).

Les précédents chercheurs se sont heurtés à certaines difficultés, le plan de cette construction n'ayant pu être connu dans son ensemble, ce qui les amena à s'imaginer le schéma initial. C'est une des raisons des suppositions erronées qui furent faites sur la destination initiale de cet édifice. La

reconstitution du professeur Karasimeonov — selon lui une église — ne correspond pas au plan tel qu'il a été précisé actuellement. Les auteurs contestent l'existence des deux voussures massives surmontant les locaux Д et Г, ainsi que les autres espaces libres indiquées dans cette reconstitution. Ils n'admettent en aucune façon l'existence de voussures massives en forme de tonneau au dessus de ces espaces, et considèrent que la couverture plate métallique de l'édifice n'a jamais existé. Dans leur projet de reconstitution toutes les couvertures massives sont cylindriques (sémi-cylindriques). La rotonde seule fait exception, elle comportait une voussure en hémisphère. Ces voûtes permettaient — et ceci surtout pour les locaux Д et Г — que les plans inclinés les surmontant, recouverts de briques romaines, ne touchent pas les fenêtres de la rotonde et font l'effet d'un deuxième étage. La couverture tient compte dans ce cas des conditions climatiques, et l'aspect général de l'édifice et sa silhouette ont un caractère plus défini et sont plus convaincants.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ РАЗКОПКИ В ЦЕНТЪРА НА СОФИЯ ПРЕЗ 1953—1954 Г. В УЧАСТЪКА НА ЦЕНТРАЛНИЯ УНИВЕРСАЛЕН МАГАЗИН И ОКОЛО НЕГО (УЧАСТЪК III)

С. Бобчев

През 1953—1954 г. в центъра на София се проведоха археологически разкопки. Тези разкопки се разделиха на четири отделни участъка съответно на площадките на четирите големи сгради, които трябваше да се построят там: I — хотел „Балкан“ (югозападен участък); II — бившото министерство на електрификацията (югоизточен участък), III — Централен универсален магазин — ЦУМ (северозападен участък) и IV — Министерския съвет (североизточен участък). От тях I и II участък, граничещи непосредствено помежду си, бяха разположени южно от бул. „Дондуков“, а III и IV участък, също граничещи непосредствено, бяха разположени северно от този булевард. Между тези две групи остана площта на днешното ларго, широка 74 м, най-западната част на бул. „Дондуков“ (табл. I към първата статия на Т. Иванов и С. Бобчев). Част от резултатите, получени от разкопките, извършени в участък III, са предмет на настоящия труд.[1]

УВОДНИ СВЕДЕНИЯ

През време на проучванията в неразкопания терен между двете групи от разкопките, а особено по периферията на двата северни обекта (III и IV) при разни случаи постоянно се разкриваха останки от стари сгради. Това затрудняваше да се създаде единство в общата организация на разкопките и попречи да се свържат изследваните части в едно цяло (табл. I към първата статия и табл. I). Разкритите останки вън от границите на строго ограничените обекти се проучваха и документираха по инициатива на отделни археолози и технически лица, които бързаха да използуват тези случаи поради ускорения темп на строежа. За разлика от участък I участък III бе значително по-труден за археологическо изследване по следните причини:

1. Тук върху едно естествено геологическо хлътване на почвата в близост до минералния извор е станало вековно натрупване на дебел насип. Здравата основна почва (жълта глина) се намира на голяма дълбочина, на места до 7—8 м под днешното улично ниво, а на места даже не можа да бъде достигната при разкопките. Насипът над здравата почва е дебел средно 5 до 6 м и последователно се е натрупвал през всички исторически епохи. Между насипа и глината особено в северната част на разкопания терен се оказа пласт от глинена кал, пропита с органически вещества и добила маслен цвят (табл. III, разрези към строителен блок № 1). Тъкмо на нивото на този пласт на места от 5,20 до 5,50 м под сегашното улично ниво избликна обилна подпочвена вода, която впоследствие образува цяло езеро в общия изкоп, което заля северната част на

[1] Авторът дава отчет само за архитектурните останки от антична Сердика. Описанието на средновековните и турските строежи, както и на подвижните находки ще се направи от други членове на групата разкопвачи. Вж. Ст. Михайлов, Останки от турска София, открити при постройката на ЦУМ.

изкопа. Тази вода не можеше да се изпомпва и това попречи твърде много на изследването особено на най-важната част на обекта, северната, там, гдето той се опира на античните минерални терми, останките на които се откриха впоследствие през 1956 г.

2. Възприетата при строежа на ЦУМ система на фундиране (със „стъпки", фусове) задължаваше археолозите да се придържат по начало при изследването само към изкопите за тия „стъпки", които бяха строго ограничени с дъсчени укрепителни стени за изливане на бетон. Всяко копане вън от тях означаваше разхлабване на тези стени и разстройване на строителната работа.

3. Същата причина затрудняваше и точното заснемане, хоризонтално и нивелационно, защото скритите дълбоко в изкопите на стъпките откъслеци от зидове не можеха добре да се ориентират и фиксират в план и височина. Голяма част от старинните зидове от българската и турската епоха бяха унищожени още в началото на разкопаването и не можаха да бъдат достатъчно добре документирани. Единствените опорни точки при заснемането бяха дъсчените стени на „стъпките", които невинаги бяха изпълнени точно по дадения ни от строителите план, поради което се налагаха постоянни проверки.

4. Изследването (например на ширината на улица А) се ограничи и от продължителното оставяне на старите многоетажни сгради западно от обекта (до края на 1956 г.). Техният терен несе изследва, а само се направиха сондажи на някои точки. Така се постъпи и на терена по бул. „Дондуков", който още от самото начало бе затрупан с тежки каменни и други строителни материали.

5. Неуредените отношения по заплащането на работниците-копачи от страна на инвеститора доведе до неприятни рекламации, отправени към археологическото ръководство. Това ограничи свободата на изследването.

Изобщо невъзможно бе да се спира или забавя запланувания в графичен план строеж, нито да се търсят средства вън от тия, които съгласно МП № 1608 инвеститорите на новите строежи бяха длъжни да дават. Поради всички тези причини изследването не беше изчерпателно и обект III в сравнение с обект I е документиран по-слабо.

Още на 9. XII. 1952 г. започнаха работите по разчистване останките от старите сгради по бившата ул. „Търговска", разрушени от бомбардировките през 1944 г. Разчистването вървеше твърде бързо и понеже заповедта за организирането на разкопките не бе влязла още в сила, проучването се започна временно от мл. научен сътрудник Ив. Жандова. На 8. I. 1953 г. ръководството се пое от Ст. Михайлов.

През май 1953 г. арх. В. Ангелов бе командирован в провинцията и напусна обекта. За техническо лице остана само арх. С. Бобчев, който беше техническо лице и на обект I.

Към края на май с. г. отговорникът на обекта Ст. Михайлов бе също командирован в провинцията и напусна обекта. Той натовари устно архитект С. Бобчев да ръководи археологическите работи и документирането.

Редовната археологическа работа с 8-часово и даже непрекъснато дежурство се прекрати към края на 1953 г., но отделни разкривания и проучвания се направиха и през 1954 г., когато на обект III бе поставен кофражът за изливане на първата бетонна плоча. Фактически и през 1955—1956 г. бяха извършени разкривания и проучвания на останки от стари сгради, но вече в терените около обекта ЦУМ, т. е. в разширения обект III.

През същите години (1954—1956) се разкриха и следните антични строежи в съседните на обекта ЦУМ терени:

1. През 1954 и 1955 г. — останки от антични сгради в изкопите за канала ТЕЦ и за канализацията по бул. „Г. Димитров", западно от ЦУМ. 2. През януари 1955 г. — римският каптаж на минералния извор, северно от ЦУМ. 3. През 1955 г. — един дълъг античен зид на 18 м южно от южната строителна линия на ЦУМ и на 16 м успоредно на южната стена на блок № 1, определящ вероятно ширината на главната улица на Сердика. 4. През 1955 г. — останки от източната крепостна стена: една триъгълна кула западно от входа на Партийния дом по бившия бул. „Дондуков"; една кръгла кула в североизточния край на обект IV (Министерския съвет) и част от куртината южно от нея, дълга около 25 м. 5. През 1956 г. — останки от източната градска порта

и от втора триъгълна кула, която е фланкирала портата от север (върху бул. „Дондуков“). 6. В края на октомври 1956 г. — останки от римските терми в изкопите за канализация по терена между римския каптаж и ЦУМ (северно от ЦУМ) (вж. табл. I към първата статия и табл. I).

Към края на 1956 г. улиците около обектите III и IV бяха окончателно павирани и всякаква археологическа дейност бе прекратена.

ОПИСАНИЕ НА ОСТАНКИТЕ ОТ АНТИЧНИ СТРОЕЖИ, ОТКРИТИ НА ТЕРЕНА ЦУМ

а) В горния (средновековния) пласт

Още в първите дни на разкопките на дълбочина 1,00 м се разкриха останки от българското и турското Средновековие, които в сравнение с тези от античната епоха бяха значително по-малки по обем и несвързани помежду си. Улични настилки от тази епоха не се откриха, което ни кара да мислим, че тогавашните улици не са били солидно изградени и са изчезнали с течение на времето. От тази епоха се откриха следните останки:

1. Сутерен от турската епоха, състоящ се от стълбище и една засводена с полуцилиндричен свод зала с размери 5 на 9 м (табл. I и II).

2. Малки сутерени-мази за складове от същата епоха, също засводени с полуцилиндрични сводове от тухли (табл. I и II).

3. Малка еднокорабна църквица, идентифицирана със средновековната „Св. Никола Мали“, по чието име дълго време бяха наричани площадът и пасажите между бившите бул. „Дондуков“, ул. „Витошка“ и ул „Търговска“ (табл. I и II).

Ние се ограничаваме да покажем тия останки само в общите планове на обекта III, тъй като те се публикуват от Ст. Михайлов.

Малката средновековна църква „Св. Параскева“ и останките от т. нар. турски „Безистен пазар“ не влизат в обема на настоящия отчет, защото първата е отделен за себе си обект, разкрит и проучен през 1956 г. със специална заповед, а вторият изцяло попада в терена (двора) на Министерския съвет (обект IV).

б) В античния пласт

Веднага след удълбочаване на изкопите на дълбочина около 2,50 м под нивото на днешните паважи (или терени) се разкриха и останки от зидове на римско-византийския град Сердика, а на около 3,50 до 4 м под това ниво и останките от нейни улици. Понеже най-напред се почна изкоп в южната част на обекта, там се стигна по-рано до тези останки. Тук се работеше на отделни „стъпки“ (фусове), като теренът помежду им оставаше по-високо, неизкопан. В самите „стъпки“ се стигаше до подпочвената вода на дълбочина до 5,50 м под нивото на днешния паваж. Оттам надолу изследването ставаше невъзможно, тъй като водата не се изчерпваше. При това скоро се въведе и частично багерно изкопаване, което причини заблатяване. Колкото повече работата напредваше, толкова по-ясно ставаше, че разкопките на този обект по изложените по-горе причини не ще могат да се проведат и документират изчерпателно. Въпреки това натоварените с разкопките членове на Археологическия институт и музей положиха значителен труд и старание да извършат възможното.

АНТИЧЕН СТРОИТЕЛЕН БЛОК № 1 И АНТИЧНА УЛИЦА А

Първите задълбочавания в „стъпките“ по южната и западната страна на обекта (по бул. „Дондуков“ и „Г. Димитров“) разкриха ъгъла на антична постройка и същевременно, както се установи впоследствие, на цял античен строителен блок (инсула). В ъгловата „стъпка“ № 343 се откриха зидовете на антична сграда и останките на антична улица (А), с посока север—юг, с

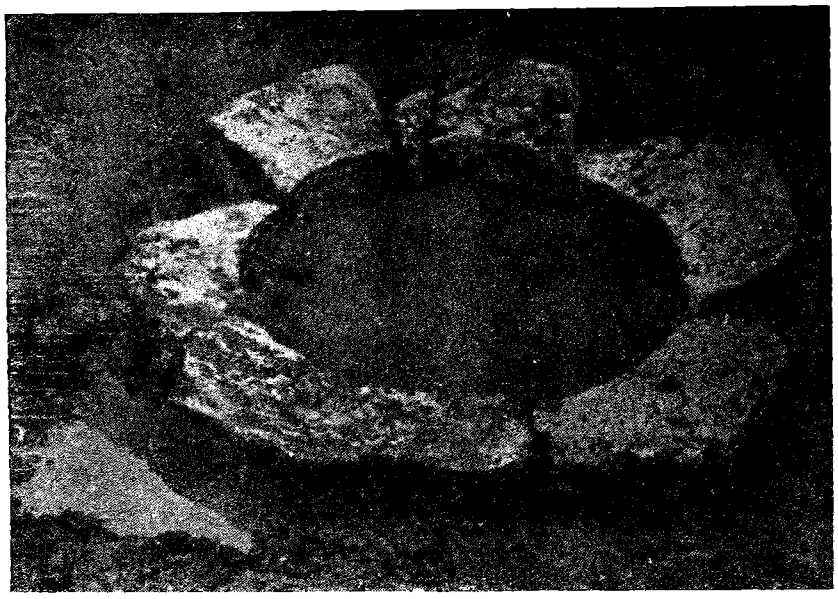

Обр. 1. Основна зидария на шестоъгълния кладенец-моноптер
Abb. 1. Fundamentsmauerwerk
des sechseckigen Ziehbrunnens-Monopteros

паваж от големи плочи и канал с дъно на ниво 5,30 м под съвременното (улица А на табл. I към първата статия, табл. I и II). За съжаление южният (фасадният) зид на античния строителен блок скоро излезе от границите на „стъпките" № 345 и 346 в югоизточна посока по бул. „Дондуков", като се отклоняваше на юг, и по-нататъшното му разкриване стана невъзможно. Общата му посока се отклоняваше от посоката на южната строителна линия на ЦУМ с около 8°.

Зидовете на античните сгради в блок № 1 бяха запазени обикновено до цокъла включително и само на някои места на около 1 м над него. Този цокъл бе от дялани, отчасти преупотребени квадри с размери 0,40—0,80 м дължина и 0,25—0,30 м височина, споени със здрав варов хоросан с малко примес от счукани тухли. Почвената вода на ниво до 5,50—5,80 м не позволи да се изследва на каква дълбочина и на каква почва е била поставена основната зидария, но на места се констатира фундиране на къси дървени пилоти, например в „стъпки" № 227, 228, 222 и 235. Върху цоклите следва обикновено пояс от три реда тухли с формат 35/35/5 см, например в „стъпките" № 525, 526—527 и 272—275 на фуга 4 до 6 см дебела. Там, гдето тухлите са четири реда в пояса, размерите им са 32/32/4,5 или 34/31/4,5 см.

Обр. 2. Архитектурни фрагменти от моноптера. Софит
Abb. 2. Architektonische Fragmente des Monopteros. Soffitte

Обр. 3. Архитектурни фрагменти от моноптера.
Архитрав
Abb. 3. Architektonische Fragmente des Monopteros.
Architrav

Постепенно в стъпките № 343—350, разположени в редица по южната страна на обекта, бяха разкрити няколко къси антични стени с посока север—юг, които разделят малки помещения (на брой 10), ограничени от север с една обща дълга стена с посока изток—запад. Тези помещения са били вероятно дюкяни (табл. I, II). Структурата и дебелината на тия зидове са същите, както на първата (лицевата) стена с посока север—юг, но без цокли.

На 3,70 м северно от северната (задната) стена на „дюкяните" се откри трета дълга стена с посока изток—запад, свързана с втората също чрез няколко къси напречни зида. Средната от тия къси напречни стени с посока север—юг образува свободен ъгъл с втората задна стена с посока изток—запад. До същия този ъгъл към север се разкри шестоъгълна основна зидария с диагонал, равен на 3,30 м, и стена, дебела средно 0,75 м, така че тя във вътрешността си има кръгло кухо пространство с диаметър 1,80 м (табл. II и обр. 1). Наоколо ѝ бяха намерени в насипа много архитектурни фрагменти (касети, архитрави с кръстен знак и косо отсечени краища, коринтски капител, база и част от голям каменен кантарус), произходящи от някакъв шестоъгълен моноптер с твърде малки размери, което не оставяше съмнение, че те са принадлежали на близката шестоъгълна зидария (табл. XII и обр. 2, 3 и 4). Такива са:

Обр. 4. Архитектурни фрагменти от моноптера.
Архитрав
Abb. 4. Architektonische Fragmente des Monopteros.
Architrav

1. Архитрав-фриз (софит) с трапецовидна форма от твърд, но крехък варовик, с първоначална дължина на външното лице около 1,63 м и на вътрешното лице около 1,10 м, но намерен като фрагмент с дължина 0,80—0,90 м, ширина 45 см и височина 27 см (табл. XII и обр. 3). Профилът на дългото (външно) лице се състои от абакусна (челна) четвъртита летва (щаб), фризово издуто поле с лаврови листа, в средата на полето кръстен знак с лавров венец около него, втора по-тънка челна четвъртита пръчка, астрагална броеница с къси заоблени зърна, първа фасция, усукан шнур и втора фасция. Профилът на късото (вътрешно) лице се състои от челна четвъртита пръчка (абак), широк лизис и три фасции без преходни щабове. По средата на долната повърхност на архитрава е развита по дължина една ивица (софит) с форма на трапец и издута повърхност без орнамент.

2. Архитрав-фриз също като архитрав № 1, но много по-натрошен и повреден (обр. 4).

3. Голям тавански касетен блок (софит) в трапецовидна форма от същия варовик, натрошен на пет части, от които трите най-значителни са запазени и дават възможност да се определи главната му дължина от 2,20 м, ширина 0,70 м и дебелина 0,30 м. Долната (софитната) повърхност е разпределена на три еднакви полета, части от триъгълни касети, от които средното, оградено с богато профилирана рамка, съдържа в средата си шестлистна розета. Крайните две полета съдържат само острите върхове на други две триъгълни касети, главните части на които са се намирали в съседен (среден) софитен блок, който обаче при разкопките не се намери (табл. XII, обр. 2 и стр. 120).

Точно в оста на моноптера-хексагон в северна посока се разкриха два успоредни зида, съединени на около 11 м северно с напречен зид с посока изток—запад. Този последният се намира почти под южния зид на параклиса „Св. Никола Мали“ (табл. II).

През март 1953 г. изкопните работи позволиха да се установят източната и северната граница на строителния блок № 1. В тия си граници той има размери: по посока север—юг 44,40 м = = 150 римски стъпки и по посока изток—запад 53,30 м = 180 римски стъпки.[1]

Във вътрешността на блока се откриха още няколко части от антични зидове в „стъпките“ № 257, 259, 263, 319, 545 и др., но тук действуваше багер на ниво —5,50 м, така че общото дъно скоро се изпълни с вода и изследването не можа да се проведе докрай. Изглежда, че западно от една ограничителна стена с посока север—юг на 10 м западно от крайната източна стена на блока теренът не е бил застроен и там е имало открит двор, източно и северно от „Св. Никола Мали“ и от античната сграда северно от моноптера-хексагон. По северната си страна блокът е бил застроен с три големи правоъгълни помещения и две по-малки — едното квадратно, другото правоъгълно (табл. II). От изток блокът е бил застроен с три големи правоъгълни и едно малко правоъгълно помещение, така че по периферията на блока е имало всичко 27 малки и големи помещения, от които тия към южната страна са в два реда. В средното и южното от големите източни периферни помещения се откриха основи на полупиластри покрай стените, както и среден подпорен зид на пиластри по средата на тези помещения (табл. II).

СТРОИТЕЛЕН БЛОК № 2 И АНТИЧНА УЛИЦА Б

Разкриха се зидове на канал и на антични постройки по улица А в северна посока и в стъпките № 332, 316, 254, 245, 239 и 232. В последната „стъпка“ се откри северозападният ъгъл на строителния блок № 1. Тук зидовете и каналът се отклоняваха в източна посока по една нова антична улица (Б), която образуваше под прав ъгъл кръстопът с първата. Тя имаше ширина 5,92 м, което се установи in situ (на място), и същото канално, водопроводно и паважно устройство, както улица А. Същевременно първата улица А с канала си и съответните зидове от антични сгради на нов строителен блок (№ 2) продължаваше да се открива в северна посока в „стъпките“ № 219 и 225 (табл. III). Още по̀ на север останките не можаха да се проследят, тъй

[1] Римската стъпка има 0,295[6] м по P. W. Real-Encyclopädie, Band XIX, 1938, статия „pes“, което се потвърди и тук с размерите на строителните блокове и улици.

като там „стъпките“ се изкопаха твърде късно и набързо, едва през 1956 г., когато бе съборена намиращата се там стара пететажна сграда. Тук в „стъпка“ № 219 и северно от нея, гдето вероятно някога е била старата синагога, а може би и ханът, т. нар. „кервасарата“[1], се откриха в кръгла яма много кости от едър и дребен рогат добитък.

Към края на април и през май 1953 г. се разкопа и останалата част от терена на ЦУМ. Тук северно от античния строителен блок № 1 и от улицата Б се очерта целият втори античен строителен блок № 2 със същата дължина от 53,30 м по посока изток—запад (табл. III). Простирането му към север бе ограничено на 42 м, мерено по западния му фронт, от един твърде масивен зид с посока кòсо на установената за улиците на Сердика (кардо = север—юг), в цокъла на който бяха преупотребени архитектурни фрагменти от II—III в. Тая кòса посока на антични зидове в Сердика се установи тук във връзка с подобната посока на главната антична улица, която е влизала през северната градска порта (открита през 1954 г.), на каптажния античен строеж на минералния извор и на останките от античните терми (табл. I към първата статия, табл. I и III).

Строителният блок № 2 се изследва и документира още по-слабо от строителния блок № 1, тъй като тук здравата почва се намира на по-голяма дълбочина (до 7 м) и подпочвената вода в дъното на изкопа достигна до 1,50 м дълбочина. Това не позволи даже да се извадят вградените в северния зид (с кòсата посока) архитектурни фрагменти и една надгробна плоча с надпис.

В южната част на строителния блок № 2 бяха открити повече останки от антични зидове, от които някои в югоизточния край на блока можаха да се свържат в цели помещения, без обаче да може да се изясни предназначението им. В югозападната част на блока в едно такова помещение се разкриха канали от тухли, а в стъпките № 152 и 153 към средата на блока и северно от това помещение се откри хипокауст, поддържан от глинени тръби с изобилни сажди около тях. В съседство с това помещение устройството е било може би само суспенсурно (без сажди) като противовлажна и уравнителна подова конструкция поради наклона на терена и подпочвената вода.

В стъпка № 218 зидът бе изграден със смесена зидария от камък и пояси с по три реда тухли в пояса. Каменната зидария между тухлените пояси имаше 85 см дебелина (табл. III и IV).

От разположението на вътрешните зидове на блок № 2 личи, че тук не е имало по-голям цялостен вътрешен двор, а ако е имало вътрешни дворове, те са били малки. Структурата на зидовете му е същата, както при строителния блок № 1. Тук обаче има частична хипокаустна инсталация и някои основни зидове са поставени на пилоти.

АНТИЧНА УЛИЦА В

На изток от обект III (ЦУМ) с неговите два антични строителни блока се разкри и друга антична улица (В) с посока север—юг и с ширина 5,95 м = 20 римски стъпки. Тя бе разкрита на дължина около 85 м, т. е. толкова, колкото е приблизително общата дължина на двата строителни блока № 1 и 2. Нейният строеж беше също като този на улица А и улица Б. На едно място вместо паважни блокове бяха поставени преупотребени колони, разцепени по оста им, които едновременно покриваха и канала. При разкопаването не можа да се открие вливането на улица В в главната улица на Сердика (via principalis), чиято посока се установи едва през 1956 г. при откриването на източната порта. Това съединение на двете улици попадаше под платното на бившия бул. „Дондуков “ (днешното ларго), гдето не се разкопва.

Канализацията на улиците А, Б и В, както и на другите улици на Сердика бе изградена от две стени от необработен камък, дебели до 60 см, добре измазани отвътре. Между тия стени каналът бе широк 0,45—0,50 м. Покрит беше с каменни плочи от сив кремъчен варовик с размери 0,50—0,80 м на 1,00—1,50 м и дебелина 0,25—0,30 м, които служеха същевременно и за паважни плочи на античната улица. Дъното на каналите бе постлано с големи тухли с размери

[1] Така наречен от софиянци.

36/36/5 см (табл. IV). От двете страни на каналите на ниво, по-високо от дъната им, се разкриха водопроводи от глинени тръби с външен диаметър 12,5 см и дължина 0,40—0,45 м (табл. II и III и разрезите към тях в табл. IV и V).

СТРУКТУРА НА ЗИДОВЕТЕ И ОБРАБОТКА НА СТРОИТЕЛНИТЕ МАТЕРИАЛИ

Структурата на описаните по-горе зидове е твърде разнообразна, но носи общо белезите на късноримската и ранновизантийската строителна техника. Те са: 1. За основни зидарии употреба на ломен или речен камък без редове, на варов разтвор без примес (опус цементикум). 2. За цокли се употребяват нееднакво обработени малки или средно големи квадри, често преупотребени. Те са главно от кремъчен варовик, по-малко от пясъчник и още по-рядко от мушелкалк и имат дължини до 0,50, рядко до 1,00 м с дебелина от 0,25 до 0,35 м. 3. Зидарията над цокъла е от необработен речен камък, но приблизително на редове (опус инцертум), която най-често преминава в смесена зидария с тухлени пояси от три и по-рядко от четири реда тухли с размери: дължини от 0,36 до 0,28 м, ширини от 0,36 до 0,16 м и дебелини от 4 до 6 см. 4. За по-големи сгради зидовете над цоклите се изграждат и от чисто тухлена зидария от квадратни или правоъгълни добре изпечени тухли със същите размери. 5. Употреба на хоросан без примеси от счукани тухли за основната и с примес от счукани тухли със средна наситеност за видимите зидарии, но винаги много здрав. 6. Преупотреба на архитектурни фрагменти от II и III в. на римската архитектура, като колони, бази, капители, корнизи, поставки, релефи, алтари, надгробни надписи и даже фрагменти от статуи като прост градивен материал.

Изводите, които могат да се направят за хронологията на останките, даваме на друго място на изложението ни.

ОСТАНКИ В СЪСЕДНИТЕ ТЕРЕНИ НА ОБЕКТ III

Източно от описаната улица В се разкриха други четири антични строителни блока върху терена на зданието на Министерския съвет (обект IV). Тук ние даваме само една част от разкритите през 1953—1954 г. антични зидове в югоизточния край на този обект в план и отчасти в разрез поради близостта им с крепостната стена и търсената от нас източна градска порта—именно част от античния строителен блок № 5 и част от крепостната стена (табл. VI и VII). По-голямата част от терена източно от античната улица В попадаше в района на обект IV и остана неразкопана, тъй като бе предназначена за двор. В този неразкопан двор попадна северната част на турския „Безистен“ и южната част на „Чохаджийския хан“, между които са минавали неразкритото продължение на античната улица Б и бившата ул. „Търговска“ (между строителните блокове № 3, 4, 5 и 6). Случайно заснетата от нас останка от основи на някаква подпорна колона или четвъртит стълб в „стъпка“ № 602 в източния край на строителен блок № 4 прави впечатление, че се намира точно на такова разстояние от периферната (фасадната) стена на блока, на каквото се намира една подобна подпора в строителен блок № 1.

ОСТАНКИ ОТ АНТИЧНИ СГРАДИ В ИЗКОПИ ЗА ТЕЦ И ЗА КАНАЛИЗАЦИЯ

(Западно от обект III)

Прокарването през 1954 г. на канала ТЕЦ под западния тротоар на бул. „Г. Димитров“ по цялата му дължина и на дълбоката канализация на 3 м източно от този канал, както и на също такава канализация под източния му тротоар бе рядък случай да се пресече с изкопи целият терен на Сердика от пл. „Ленин“ до Лъвовия мост и дори северно от него. Наистина невъзможността разкопаването да се разпростре на по-голяма ширина и дълбочина от предвидените за шахтите не позволи разкритите части от зидове да се обединят в цели помещения и по

този начин да се изясни тяхното предназначение, но все пак получените опорни точки допринесоха много за уясняване на посоките на някои главни зидове и улици. Изкопите за канализация от двете страни на бул. „Г. Димитров" на дълбочина до 5—6 м през 1955 г. допълниха отчасти някои от тези данни.

Ще опишем първо находките в изкопа за канализация под стария източен тротоар на бул. „Г. Димитров" като най-близък до строителните антични блокове № 1 и 2, понеже те до известна степен уясняват откритите останки в тези блокове. Изкопът се състоеше от 19 отделни шахти, разположени по права линия от бившата ул. „Търговска" до оста на новото ларго между ЦУМ и хотел „Балкан" (табл. I и VIII). Те са номерирани от № 1 до 11 от средата на бившия пасаж „Св. Никола" до бившата ул. „Търговска" и от I до VIII от средата на същия пасаж до оста на новото ларго. В тия твърде тесни (0,80 м) и дълбоки до 5—6 м изкопи бликна изобилна подпочвена вода и затрудни изследването им. В някои от тях не се намериха никакви останки от зидове, което показва, че тук те или изобщо не са съществували, или са били унищожени впоследствие. Липсата на останки от зидове в шахтите № III и VI, които са точно в посоката на предполагаемата via principalis (около 16 м широка при евентуални колонади), може да се обясни именно с минаването на тази улица през това място. По същата причина може да се обясни липсата на антични зидове в шахта № 4, която е почти в оста на античната улица между строителните блокове № 1 и 2. Останалите шахти № 5—11 не можаха да бъдат изследвани, понеже бяха изкопани и засипани твърде набързо. В шахти № 2, 3, II, VI и VII се откриха антични зидове, а в шахта № 1 между два зида на дълбочина 5,75 м се откри дъното на шахтата, постлано с хубаво наредени големи мраморни плочи. Тук и в съседните шахти № 2 и 3 в насипа се намериха 4 постамента, 1 база и 1 йонийски архитрав само с две фасции. В шахта № VI се откри античен зид от смесена зидария с три реда тухли в пояса с размери на тухлите 32/32/4 см (табл. VIII).

ОСТАНКИ ОТ АНТИЧНИ СГРАДИ В ИЗКОПИ ЗА ТЕЦ

Много по-значителен и показателен за топографията на Сердика бе изкопът на ТЕЦ, който бе извършен по-бавно, непрекъснато (без отделни шахти), на ширина и дълбочина 4 м, което позволи да се разкрият важни характерни части на антични сгради и улици от ул. „Н. Цанов" до ул. „Жданов" (табл. I и IX). Тук на 59,20 м западно от югозападния ъгъл на строителния блок № 1, на пресечката на ул. „Н. Цанов" и бул. „Г. Димитров", се откри ъгълът на нов античен строителен блок. Тъй като строителният блок № 1 е 53,30 м широк в посока изток—запад, а античната улица А западно от него е била вероятно, както другите успоредни на нея улици, 5,95 м широка, то за новия западен строителен блок се получава също около 53,30 м, или точно 53,25 м, ширина. И тук се откриха празни от антични зидове пространства на местата, където са били пресечките на античните улици, идващи от изток и юг. Откриха се зидове от по-късно време, които са пресичали античните улици. Тяхното съществуване следва да се обясни с преустройства от по-късни епохи. Тук пресечките бяха по-точно установени, защото по техните ъгли античните зидове бяха по-добре запазени. Така например стените на споменатия ъгъл от античния строителен блок на ул. „Н. Цанов" се проследиха на 6 м в източна и на 8 м в северна посока. Тези стени на височина 1,50 м бяха изградени от тухли с размери 34/34/5 см върху каменни цокли на хоросан, силно наситен с тухлени частици (табл. I и IX). Обаче поради общото отклонение, което сердикийските зидове имат от главната посока на сегашните софийски строителни линии (около 8°), те скоро излязоха от изкопа на ТЕЦ и се изгубиха в североизточна посока извън линията на изкопа. Западно от описания югозападен ъгъл на блока се откриха паважни плочи на антична улица с посока север—юг, а върху тая улица в северна посока изкопът на ТЕЦ бе пълен с по-късни останки, както следва: каменно корито на чешма in situ, подови настилки от тухли и напречни зидове на по-високо ниво, които по-късно са обезличили тази улица. На пресечката на ул. „Трапезица" с бул. „Г. Димитров" се появи ъгълът на нов античен строителен блок № 9, чийто източен фронт, ограден със смесена зидария с 4 реда тухли в пояса, се про-

следи до 44 м в северна посока, гдето той свърши. Покрай този фронт на ограден зид на няколко места се откриха паважни блокове от улична настилка на различни нива (табл. IX).[1] Върху платното на тази улица са надстроени още и една малка зала, постлана с шестоъгълни теракотни плочки, и отделно една пещ от турската епоха. Западно от оградната стена със смесената зидария се откри полукръгла апсида на една старохристиянска църква, иззидана със смесена зидария с 5 реда тухли в пояса с размери на тухлите 30/30/4 см и хоросан, примесен с трошени тухли (табл. I и IX). Оградната стена на блока, спомената по-горе, завършва в северния си край с празно пространство, широко 5,95 м, явно нова напречна улица с посока изток—запад, точно в посоката на описаната на стр. 9 антична улица Б. Източната стена на първата улица с посока север—юг на това място не се разкри, понеже остана вън от канала на ТЕЦ, но северно от празното пространство се откри нов зид-ъгъл на строителен блок по посоката на източната стена на блок № 10 (табл. I).

АНТИЧНИ ТЕРМИ И КАПТАЖ

Още през декември 1954 г. северно от северозападния ъгъл на ЦУМ се разкриха останки от голяма и здраво засводена хипокаустна инсталация. През октомри 1956 г. при продължението на канализацията северно от ЦУМ и покрай северния тракт на Министерския съвет се разкриха и други останки от античните терми, но разкопките се ограничиха само в изкопи, тесни един метър Тези останки дадоха някои по-точни сведения за устройството на термите, но не можаха да дадат представа за разпределението на отделните им помещения.

В редицата изкопи за канализация, номерирани в плана ни от 1 до 21 (табл. I), се откриха много антични зидове и хипокаустни колонки, както и канали с изобилни останки от сажди Над засводените канали и по лицевите тухлени зидове се откриха подови настилки и стенни облицовки от мраморни плочки с големи размери (1,00—0,60 м). Облицовъчните плочи бяха прикрепени към стените с медни гвоздеи. Посоките на стените бяха с отбелязаното по-горе отклонение на античните зидове в северозападния край на вътрешния град Сердика, т. е. с около 30° от римския кардо.

Римският каптаж на минералния извор, вероятно свързан с термите, бе разкрит през януари 1955 г. на 20 м северно от описаните техни останки (в канализационния изкоп) през време на предприетото прекаптирване на по-голяма дълбочина (табл. X). Този каптаж представляваше квадратно помещение с размери 4 на 4 м, с дебели стени, иззидани от тухли с размер 34/34/4,5 см. На дълбочина 7 м тухлената зидария бе пресечена околовръст с настилка от мраморни плочи с различна дебелина, под които бе подложен един ред от дебели бипедални тухли с размери 65/65/7 и 75/75/7 см. На 80 см под тях, на северната стена на залата, се подаваше главната отливна тръба от печена глина, положена в пласт от чакъл, дебел 35 см. Тръбите на тази отливна инсталация с вътрешен диаметър 22 см и дължина 50 см продължаваха в северна посока, поставени в голям иззидан канал с дебели тухлени стени, който бе проследен на 4 м. Тук глинените тръби чрез редуктив от печена глина минаваха в оловна тръба с диаметър 15 см. От източната стена на залата излизаха направо две оловни тръби с диаметър 10 см. Една също такава тръба се показваше и от южната стена. Под чакъления пласт стените на каптажа бяха направени от 7 реда полуразрушени от влагата тухли с обща височина на зида 60 см, под който имаше дебел пласт калциран, лесно ронлив чакъл с тъмнозелен цвят. Той свършваше на 10 м под нивото на днешния тротоар (табл. X).

[1] По западната и източната фасадна антична стена в канала ТЕЦ, източно от ул. „Трапезица", се откриха тухлени пиластри, запазени на различни разстояния едни от други. Първият от тях, по западната стена, съдържа в каменния си цокъл жлеб, широк 17 см, който служел вероятно за водосточния улей. Улей-глинена тръба съдържа вторият пиластър, по източната стена. Паралел на такава конструкция има в Царичин град (вж. Старинар, 1952—1953, стр. 157).

АНТИЧЕН ЗИД, ОТКРИТ 18 м ЮЖНО ОТ ЦУМ

През октомври 1955 г. при изкопи за канализация по северната страна на новото ларго и на 15 м североизточно от „Св. Параскева" се откри ранна средновековна засводена гробница, иззидана с тухли с размери 28/28/4 см на хоросан без примес от трошени тухли. Южният зид на тази гробница бе поставен отчасти върху по-стар античен зид с посока изток—запад (табл. I). Този зид се разкри на разстояние 18 м от южната строителна линия на ЦУМ, или на 16 м от античния строителен блок № 1. Той имаше дебелина 0,60 м и беше иззидан от тухли с размери 32/32/5 см на здрав хоросан с примес от чукани тухли. Посоката му бе успоредна на зидовете на строителния блок № 1. За съжаление други части от него в източна посока не се откриха, защото по бул. „Дондуков" не се разкопва. Във всеки случай този зид беше твърде показателен, защото се намираше в посоката на главната сердикийска улица via principalis, която тук при него получава ширина, равна на началната ѝ ширина при източната порта и на ширината ѝ още по на запад, в канала ТЕЦ.

ОСТАНКИ ОТ ИЗТОЧНАТА ГРАДСКА СТЕНА С ТРИЪГЪЛНА И КРЪГЛА КУЛА

През април 1953 г. се разкриха стени от източната градска стена, източно от обекта IV (терена на сградата на Министерския съвет). През 1954 г. такива останки се откриха и северно от посочените, на дължина от около 50 м. Към северния край на тези останки се откри и част от кръгла кула. По-голямата част от тази кула остана под зданието, днес хотел на югозападния ъгъл на ул. „Сердика" и „Триадица", и остана неразкопана. В ос на тази кула на запад са разкри нова антична улица Д (табл. I, VI и VII) в терена на северното крило на Министерския съвет. През февруари—юни 1955 г. се разкри и по-голямата част от една триъгълна кула с издаден ръб. Тя бе разположена върху градската стена на 19 м западно от западния вход на Партийния дом и бе изградена по същия начин, както другите триъгълни кули на Сердика[1] (табл. I и VI).

ОСТАНКИ ОТ ИЗТОЧНАТА ГРАДСКА ПОРТА

Отдавна се очакваше благоприятен момент за откриване на източната крепостна порта някъде под бул. „Дондуков". Още на 20. VI. 1955 г. там се разкриха останки от втора триъгълна кула с ос на около 25 м северно от оста на споменатата по-горе кула, но поради затруднения от технически характер изследването не се разшири. Едва през февруари 1956 г. при изкопаване на шахти за канализация крепостната стена се пресече и на това място. Тук се появи един издатък на куртината косо в източна посока като начало на казаната втора триъгълна кула. Изследването продължи с голяма настойчивост и въпреки големите пречки от технически характер (електрически кабели, градско движение, голяма дълбочина на тесни шахти и обезличени останки) най-сетне на 24. VII. 1956 г. се откри голям отвор в куртината от южната страна на казаната триъгълна кула с останки от паважните блокове на прохода на дълбочина 5,50 м.[2] Тук документирането чрез фотография бе затруднено и се извърши незадоволително. На 5. VIII. с. г. изследването се прекрати и сондажните ями, на брой три, се засипаха, за да се възстанови паважът (табл. VI и VII).

---

[1] С. Н. Бобчев, Крепостните кули с издаден остър ръб, ИАИ, XXIV, 1961, стр. 110—112.

[2] Заслуга при откриването на източната порта има и археологът П. Горбанов, който като работник вложи воля и упорит труд в това дело, като поддържаше през цялото време бодър дух в малкия екип на разкопвачите.

ОПИТ ЗА СВЪРЗВАНЕ НА ОСТАНКИТЕ, ЗА ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ НА ПЪРВОНАЧАЛНИЯ АНТИЧЕН ПЛАН НА РАЗКРИТИТЕ СТРОЕЖИ И ЗА ОБЯСНЕНИЕ НА ТЕЗИ ОСТАНКИ

Не може да се каже, че такъв опит е облагоприятствуван от състоянието на останките, но във всеки случай той се налага, макар и в ограничен размер, поне в план. Някои части от зидове със съвършено еднаква структура и много близко един до друг не оставяха съмнение, че са били свързани помежду си. Такива са например околовръстните зидове на всички строителни блокове, зидовете на периферните помещения в строителен блок № 1 и др. Други, напротив, поради особеното си положение и различните възможности, които се представят във връзка с това, не позволяват такова съединение освен като една от възможностите. Такива са особено вътрешните зидове в блок № 2 и някои в блок № 1.

Теоретичната реконструкция на малкия моноптер-хексагон в двора на блок № 1 е по-лесно постижима като покрит кладенец с кантарус по средата именно защото касетният блок и архитравите-фризове, описани по-горе на стр. 114, които носят християнски кръст, показват едно по-късно време от други подобни останки от езически моноптери в Сердика.[1] Тези останки по-лесно се свързват и във височина в съгласие с останките от субструкцията и с размерите на антаблемана[2] (табл. XIII).

Така частично попълнени, античните зидове дават следната картина (табл. I от първата статия) 1. Строителният блок № 1 е застроен периферно от три страни с някакви отделни правоъгълни помещения (магазини!). За съжаление входове и комуникационни връзки не се констатираха тук нигде, макар и външните зидове да имаха някои от каменните си цокли in situ. Вероятно от юг, откъм главната улица, към средата на блока е имало вход към вътрешен двор, в който е имало някакъв сакрален комплекс (храм!), впоследствие раннохристиянски (с моноптера) и средновековен („Св. Никола Мали"). 2. Строителният блок № 2 е също периферно застроен поне по южната и източната си страна с правоъгълни помещения. В средата му не се очертава ясно някакъв цялостен двор, защото дотам се простират зидове, свързани с периферните. В стъпка № 215 се откри малък входен отвор. В стъпките № 152 и 153 хипокаустът с многото сажди в него говори за подподово отопление. В северната част на блока вътрешни разпределителни стени не се откриха. Това не значи още, че такива стени не са съществували, но завършването на блока от тази страна остава неизяснено. Масивната стена с коса посока в северния край на блока е с външно лице откъм юг. В западния й край, южно от нея, се откриха паважни плочи. Във всеки случай тази стена е от по-късно време, след средата на III в., защото в нея се намериха преупотребени антична надгробна плоча и други каменни фрагменти от този век. Между тази стена и друга, открита в канализационни шахти през октомври 1956 г. и успоредна на нея на отстояние около 5 м южно, изглежда, че в по-късно време е минавала улица. Северно от тези „коси" стени е била разположена римската минерална баня на твърде голяма повърхност, зидовете на която са били също с коса посока. 3. Източно от античната улица В се очертават ясно, както се каза на стр. 116, антични строителни блокове № 3 и 4 от обект IV, които обаче не влизат в нашия отчет. Източно от тях бе открита антична улица Г със същата ширина — 5,95 м. От следващите в източна посока от нея антични строителни блокове № 5 и 6 ние заснехме частично само поголямата част от блок № 5, която лежи непосредствено до източната крепостна стена на Сердика. Този блок ограничава от север главната улица на античния град (via principalis), 16 м широка, т. е. 54 римски стъпки. Тя е минавала през източната порта на града. Външните размери на блок № 5 въпреки непълното му заснемане се установиха на 44,40 м дължина и на 29,50 м

[1] Въпреки старанията ми не можах да узная где се намира сега значителният фрагмент от кантарус с надпис по периферията му, намерен на три метра северозападно от хексагона.

[2] Един добър паралел, но от езическата епоха (III—IV в.) ни дава хексагонът в храмовия район при гр. Пеш (Айфел—Германия), H. L e h n e r, Der Tempelbezirk bei Pesch (Eifel). Bon. Jahrbücher, Heft 125, 1919, S. 85 u. 144. По размери този хексагон точно отговаря на нашия. Един по-близък раннохристиянски паралел от по-късна епоха е „цикличният перистил" или „толос" с 8 аркирани колони и с фиала пред западната фасада на базиликата, „Св. Димитър Солунски" (вж. *Γ. ΣΟΤΗΡΙΟΥ, Ἡ βασιλικὴ τοῦ ἁγίου Δημητρίου θεσσαλονίκης, ἐν Αθήναις*, 1952, стр. 69).

ширина, т. е. на 150/100 римски стъпки. Той бе периферно застроен от изток с няколко правоъгълни малки помещения (магазини или складове), но изглежда, че няма вътрешен двор, защото останалата (западната) му част е разделена на три части, от които средната, с ширина 1 › м, е разпределена на няколко помещения, а крайните, от север и юг, са с по 12 м ширина. Южната от тези последните е също тясно периферно застроена и разпределена. За северната данни не можаха да се вземат. Западната част на блока е застроена в средата си с широка зала с размери 13 на 10 м. В средата на западната стена на тази зала е разположено плитко каменно коритобасейн за чешма. Там бе намерена in situ оловна водопроводна тръба, а в насипа се откриха три каменни постамента. 4. Източно от строителния блок № 5 има празно пространство, може би улица, широко 3,85 м, т. е. 13 римски стъпки. Това място се разкопа само частично. След тази улица следва куртината на източната градска стена (табл. I и VI). Пресичането на крепостната стена по бул. „Дондуков" даде възможност да се установи точно профилът ѝ, който съдържа останки и от тухлената зидария на най-старата стена — от II в. (табл. V).

Източната крепостна стена е границата, до която се разпростряха разкопките и сондажните проучвания върху терените на четирите големи обществени строежа в центъра на София през 1953—1956 г.

ДАТИРАНЕ НА ОСТАНКИТЕ

Структурните и формални белези на късноримските и ранновизантийските зидарии и архитектурните фрагменти, описани на стр. 111 и сл., с техните вариации могат да послужат до известна степен за установяване на относителната им хронология. Така например: 1. Преупотребените архитектурни фрагменти според характерните особености на стила им определят термини „post quem". Това определение заедно с данните за вида и състава на хоросана, дебелината на фугата и донякъде тухлените размери може да установи епохата с точност от 50 до 75 години. 2. Появата на хоросан, примесен с по-едри тухлени частици, като свързочно средство в цокления и надцокления зидария се забелязва твърде ясно към средата на III в., а степента на наситеността и големината на тухлените частици са белези също на едно развитие, което през VI в. стига до едрозърнеста и гъста наситеност. Към средата на VII в. този едрозърнест тухлен хоросан изчезва повсеместно (и във Византия) като зидарска спойка, а стритотухленият хоросан остава само за хидравлически мазилки, фугировки и подложки, но вече със съвсем дребно стрити на прах тухли („порошковый хурусан" на К. Шкорпил, или opus signinum на Витрувий), което отговаря на предназначението му. Досега този факт е намерил достойна оценка само у A. Choisy, К. Шкорпил и др. и за голяма вреда на изследването дори се отричаше, тъй като се смесваха двата ясно различими вида тухлен хоросан, които и у старите автори не са разграничавани ясно.[1] Това е ставало и във връзка с появата на първия вид хоросан по фасадите на постройки от XIV в. Обаче трябва да се изтъкне, че през XIV в. този хоросан не е бил зидарски, а е служил само за мазилки и хидравлически подложки, например в канали. 3. Смесената зидария дава най-добри опори за относителна хронология. След издаването на опита ни върху нея през 1952 г. отново се събра огромен материал, който отчасти пряко потвърждава установената тогава закономерност, а в останалата си не твърдо датирана част не ѝ противоречи.[2] В нашите зидарии, публикувани на посоченото място, преобладават главно трите реда тухли в пояса, което е твърдо указание, че те произхождат от времето между 270 и 350 г. приблизително, с много малка вероятност да се излезе от тия граници с не повече от 20 години. Зидариите с четири реда тухли в пояса произхождат от епохата след 312 г. (признаването на християнството),

[1] Може би „*συντετριμμενου κεράμου*" на Темистий. Вж. В. Велков, Сведенията на Темистий за Тракия, Сборник в чест на проф. Г. И. Кацаров, София, 1955, стр. 257.

[2] С. Н. Бобчев, Смесената зидария в римските и ранновизантийските строежи. Нова серия, ИАИ, т. XXIV, 1961, стр. 158—159, 167, 173. През време на иконоборството тази смесена зидария изчезва, за да се наследи по-късно от съвършено друга по характер смесена зидария.

но се развиват от средата на IV в. докъм средата на V в. (хунското нашествие). Пет реда тухли в пояса с размери на тухлите 30/30/4,5 и 34/28/4,5 см, каквито са обикновено в Сердика, бележат епохата от средата на V в. до края на VI в., но те са в нашия обект само частично явление. 4. Форматът на тухлите сам по себе си не дава опора за хронологически заключения. Съществува само обща тенденция към намаление на размерите им, но поради многото им разнообразни формати и изключения много лесно е да се изпадне в грешка. Във всеки случай еднаквият тухлен материал, свързан с еднаква конструкция и разтвор, говори за едно и също време на строеж. Диагоналните криви и прави линии по тухлите са общи белези на няколко века. Щемпели на войскови части или на частни тухларници не са намирани не само в района на нашите разкопки, но доколкото ни е известно, и изобщо в Сердика и околността ѝ. Монограмни печати, хризми или сграфито по тухлите се срещат твърде рядко и са белег на по-късно време — V—VI в. На разкопания терен не се намериха подобни тухли освен една с примитивен сграфитен образ на птица в стъпка № 429 и две тухли със знак „хризма“ в канала на ТЕЦ по бул. „Г. Димитров“. 5. Дебелината на фугата служи също за установяване на относителна хронология, но тъй като изпълнението не е винаги безукорно, то за успешно използуване на този белег се изисква известна опитност. Трябва да се гледа общото впечатление, а не отделни места. Т. нар. „косо отсечена фуга“ при нашите разкопки се среща рядко (само в канала на топлопровода на ТЕЦ по бул. „Г. Димитров“) и е белег на по-късно време — края на VI в. и след него. 6. Стилните белези на архитектурните фрагменти показват, че последните са от II—III в., а фрагментите на моноптера в строителен блок № 1 са от V в.

Във връзка с гореказаното може да се обобщи, че главната част от античните стени, разкрити при разкопките на участък III и около него, зидани със смесена зидария с три реда тухли в пояса, датират от края на III в., вероятно след 270 г., когато вътрешните размирици и готските войни са преминали и е трябвало да се поправят много разрушения. Дали тия стени са зидани тогава из основи или почиват на по-стари основи, не можа да се установи, тъй като поради подпочвената вода не се стигна до здрава почва освен на местата с пилотите, а освен това основните зидарии не се отделяха лесно хронологически. Обаче явно е, че и преди III в. тук е имало антични строежи. Такива има в съседните терени с каменна стилна архитектура или със смесена зидария с два реда тухли в пояса, например голямата сграда на т. нар. „президиум“ под пл. „Ленин“. В нашия участък от преди III в. датират може би само части от римския каптаж на минералния извор и част от банската сграда при него, които не са строени със зидарски тухлен хоросан.

Следи от масови пожари, които намираме на някои площи и на едно и също ниво (от 3,50 до 4,00 м дълбочина) в стъпки № 224, 248, 279 и 406, също бележат периоди в строежите. Трудно е обаче само по тези следи да се установи времето на пожарите. Вероятно те са били към средата на III в., защото веднага върху следите им следват цокли от преупотребен камък и смесени зидарии с три реда тухли в пояса.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Като най-главен извод от разкопките може да се счита установяването на някои от първоначалните посоки на античните улици, които съвпадат с осите на крепостните кули, както и нормалната ширина на улиците (5,92 м = 20 римски фуса по 0,296 м). Установяването на нормални размери за строителните блокове от 150/180 римски стъпки и на косото разположение на римския каптаж и на римските минерални бани спрямо другите посоки на улиците на Сердика е също важен извод. Тук може да се изтъкне като най-краен резултат, че строителният блок № 1 с размерите си 150/180 римски стъпки през II—IV в. е имал господствуващо положение в основата на уличната мрежа на първоначалното квартално разпределение на Сердика поне северно от via principalis до термите (табл. I). За това говори обстоятелството, че продължението на системата с основа блок № 1 в западна посока обхваща точно още три строителни блока до западната крепостна стена, от които първият непосредствено следващ (№ 7) е

също с установената ширина 53,30 м = 180 римски стъпки. В такъв случай цялата ширина на вътрешна Сердика ще се състои от сбора на ширините, посочени в следната таблица:

№ по ред	Обекти	Единична ширина в метри	Общо метри	Общо римски стъпки
1	4 строителни блока № 1, 7, 9, 11 по	53,30	213,20	720
2	1 строителен блок № 3	49,70	49,70	168
3	1 строителен блок № 5	29,60	29,60	100
4	5 нормални улици по	5,92	29,60	100
5	Две крайни улици покрай крепостните стени по	3,85	7,70	26?
6	Дебелини на източната и западната крепостна стена по	4,00	8,00	28
	Всичко		337,80	1142

Получава се при съответното закръгляне едно общо разстояние от 1140 римски стъпки, или 337,50 м, колкото е в действителност разстоянието между външните лица на западната и източната крепостна стена.

Южно от via principalis тази система изглежда да е приложена само в един ред блокове, защото още по̀ на юг тя е нарушена още в самото начало на градското планиране около комплекса „Св. Георги". От това става ясно защо разстоянията между осите на кулите по южната крепостна стена (под Съдебната палата) са 53,30+5,95=59,25 м, а разстоянието между осите на разкритите по източната крепостна стена кули (северно от градската порта) е 44,40+ 5,95=50,35 м. Тук трябва да се търсят и причините за проявилите се по-късно несъответствия между тези разстояния, както и за по-малките разстояния между кулите по източната градска стена южно от източната градска порта (табл. I към първата статия и табл. XI и XIV).

Споменатата на стр. 119 частично разкрита кула е също от голямо значение за общите изводи, защото е втори случай на такава кула в съседство с триъгълна кула (табл. I към първата статия на Т. Иванов и С. Бобчев, кули № 3 и 4).

Тъй като имаме неизследвани разстояния от по 80—90 м между открити вече кули, гдето се очаква да се открият други неразкрити кули, то явява се въпросът: каква може да бъде формата им? Най-вероятно е те да са триъгълни по съседство с разкрити вече кръгли кули, както и при портите, гдето изглежда, че по съседство с тамошните двойки от триъгълни кули са се намирали по изключение също такива триъгълни кули. Така вероятно е била установена една система от алтернативно редуване на триъгълни и кръгли кули, което, изглежда, е спазвано по цялата вътрешна крепостна стена на Сердика. За причините на едно такова редуване може засега да се изтъкне допълнителното вмъкване на триъгълните кули през VI в. в по-раншни дълги разстояния между първоначалните кръгли кули. Такова редуване имаме и по външната крепостна стена на Сердика северно от Владайската река, но само между правоъгълни и кръгли кули.[1] Това се среща и при други укрепени градове.[2]

*

Тъй като околовръстните стени на разкритите строителни блокове № 1—5 са изградени от цокъла нагоре най-вече със смесена зидария с три реда тухли в пояса с преупотреба на архитектурни фрагменти в цокъла, характерни за II и отчасти III в., а във вътрешността на тези блокове и части от зидове има изградени с 4 и 5 реда тухли в пояса, то трябва да се приеме, че околните стени на блоковете, които те очертават, с размери 150/180 римски фуса, са съществували още преди преустрояването на Марк Аврелиевата тухлена крепостна стена[3] със стената от смесена зидария с четири реда тухли в пояса, т. е. преди началото на IV в., или че те са били възстановявани към края на III в. или в самото начало на IV в. А от факта, че паважните блокове на някои от античните улици, водещи към източната крепостна стена, преминават под тази

[1] С. Добревски, Укрепяване на родината през вековете, София, 1934, стр. 125 и 127.

[2] По крепостната стена на Русафа (Сирия) редуването става между четвъртити и петоъгълни кули все по времето на Юстиниан I.

[3] G. Michailov, La fortification de la Thrace par Antonin le Pieux et Marc Aurel, Studi urbinati, Nova Serie, B. XXXV, Nr. 1—2, 1961, стр. 16 и сл.

Ст. Бояджиев, Крепостните стени на Сердика. Дисертация за научна степен „кандидат на истор. науки", 1956 (ръкопис).

крепостна стена и че на 18 м източно от нея се откриха през 1962 г. антични зидове с посока север—юг, излиза, че тези улици, а следователно и кварталните блокове, които те очертават, са били заложени преди най-ранната от тези надставени стени, т. е. преди 165—178 г. — управлението на Марк Аврелий. С това ние се доближаваме до времето на Траян, при когото Сердика е била издигната в римска колония и вероятно е била планирана (лимитирана) за пръв път, както изглежда, още без крепостни стени, с обща ширина по посоката изток—запад $^1/_2$ римска центурия, или 1200 римски стъпки = 355,20 м, с шест пълни строителни блока и 5 средни и 2 крайни улици.

Обаче, ако допуснем, че т. нар. „президиум", грамадната и солидна постройка, разкрита през 1936 г. под пл. „Ленин" и датирана от нас въз основа на строителни белези от първата половина на III в. (евентуално от втората половина на II в.), е била поставена в средата на градската ширина на изток—запад, и с това възприемем за основа на първоначалната лимитация 8 строителни блока по 180 римски стъпки със 7 улици по 20 римски стъпки между тях и две крайни улици също по 20 римски стъпки, то ще получим за първоначална ширина на Сердика (II в.). 1600 римски стъпки, или $^2/_3$ центурия. Това е една възможност и една проблема за разрешение в бъдеще, още повече че вън от западните стени на Сердика постоянно се откриват останки от антични зидове.

С разкопките в центъра на София през 1953—1956 г. и с резултатите от тях, публикувани в сборника Сердика I, се прави значителна крачка напред за попълване плана на антична Сердика и главно за неговото тълкуване като типичен римски колониален град, основан от Траян в началото на II в. Попълването на плана на Сердика трябва да продължи в бъдеще със същата настойчивост, тъй като днес са налице възможностите за това въпреки мнението на видни учени от преди 30 години, според което времето за това било пропуснато.[1]

ARCHÄOLOGISCHE AUSGRABUNGEN IM ZENTRUM VON SOFIA IN DEN JAHREN 1953—1954 IM ABSCHNITT DES ZENTRALEN UNIVERSALMAGAZINS (ZUM) UND UM DIESEN (ABSCHNITT III)

S. Bobčev

(Zusammenfassung)

Die vorliegende Mitteilung über die Ergebnisse der regulären archäologischen Ausgrabungen im Stadtzentrum Sofias in den Jahren 1953—1954 umfaßt den nordwestlichen Teil des ganzen gegrabenen Geländes, das hier „ZUM" oder Abschnitt III genannt wird.

Da zwischen den Abschnitten III und IV nördlich des ehemaligen Boulevard „Dondukov" und den Abschnitten I und II südlich davon ein 74 m breiter Geländestreifen (das heutige Largo) nicht gegraben wurde, konnte man gerade dort, wo die Hauptstraße von Serdica (via principalis) in Ost-Westrichtung verlief, keine Verbindung der Objekte zu einem Ganzen erzielen. Zum Unterschied von Abschnitt I, über den auf Seite 9 ff dieses Sammelbandes berichtet ist, erwies sich der Abschnitt III schwieriger für eine archäologische Untersuchung, da in der Nähe Grundwasser 5,30—5,50 m unter dem heutigen Geländeniveau auftrat und auf dem festen Grund eine starke Aufschüttung bis zu einer Tiefe von 7 m lag. Außerdem erschwerte die Bauweise, bei welcher nur Ausgrabungen in Stufen für einzelne Stützpfeilerfundamente erfolgten, ebenfalls die Forschung.

[1] Някои твърде очебийни аналогии между вероятния първоначален градски план на Сердика и някои планове на римски колониални градове от същата епоха (на Траян), например на Тимгад (Северна Африка) ние искаме да разгледаме в отделно изследване.

Ende Dezember 1952 und im Januar 1953 wurden die Überreste von modernen und türkischen Gebäuden zwischen den ehemaligen Straßen „Tărgovska" und „Dondukov", die durch die Bombenangriffe 1944 zerstört worden waren, abgeräumt. Dabei traten die Fundamente einiger kleiner mittelalterlicher Gebäude zutage: als Lagerräume dienende Kellergewölbe aus der türkischen Epoche, eine kleine einschiffige Kirche, die sich als die von früher bekannte „kleine Kirche des heiligen Nikola" erwies u. a. In einer Tiefe von 3,5 bis 4,0 m entdeckte man die Überreste von sehr zerstörten und unkenntlichen Gebäuden und Straßen der alten Stadt Serdica, die nur teilweise in den Fundamenten und bis zu einem gewissen Grade in den Sockeln und Mauern erhalten sind, so daß sich nur an einer einzigen Stelle Türöffnungen zeigten.

Die von drei antiken, je 5,95 m=20 römische Fuß breiten Straßen (A, B, C, Tab. I, II, III) eingesäumten Überreste gruppieren sich in zwei Baublöcke (Insulae) Nr. 1 und Nr. 2. Der südliche Block (Nr. 1) mit den Ausmaßen in Ost-Westrichtung 53,30 m=180 römische Fuß und in Nord-Südrichtung 44,40 m=150 römische Fuß weist am Rand rechteckige Räume, wahrscheinlich Läden (Tabernen) auf. In seiner Mitte, unter den Fundamenten der kleinen Kirche des heiligen Nikola wurden die Überreste irgendeines länglichen antiken Gebäudes in Ost-Westrichtung entdeckt. Südlich davon befindet sich ein kleiner hexagonaler Monopter-Ziehbrunnen von zahlreichen architektonische Fragmenten umgeben. Sein Fries weist Lorbeerblätterornamente und das christliche Kreuz auf (Abb. 1—3, Tab. XII).

Die übliche Konstruktion aller sich über dem Sockel befindlichen Mauern ist gemischtes Mauerwerk (Ziegeldurchschuß), und zwar am häufigsten mit drei Reihen von Ziegelsteinen im Gürtel oder reines Ziegelsteinmauerwerk. Die Sockel enthalten viele wiederholt gebrauchte Quadern oder architektonische Fragmente. Der Mörtel der Mauerwerke über dem Sockel enthält überall (ausgenommen die mittelalterlichen) grob zerstoßene Ziegelsteine. Die Straßen sind mit großen Mergelplatten belegt. Sie weisen Kanalisationen mit Steinwänden und Tonrohrwasserleitungen zu beiden Seiten des Kanals auf einem höheren Niveau auf. Manche Fundamente im nördlichen Teil von Block Nr. 1 und Nr. 2 ruhen auf kurzen Piloten.

Der nördliche Baublock (Nr. 2) hat ebenfalls die Breite von 53,30 m. Jedoch sein Ausmaß in Nord-Südrichtung war nicht zu ermitteln, da er dort von einer in Richtung Nordost-Südwest verlaufenden Mauer abgegrenzt ist, d. h. quer zur gewöhnlichen Richtung der Mauern und Straßen von Serdica, die annähernd nordsüdlich verläuft. Dieser Block scheint ebenfalls peripher gebaut zu sein. Jedoch konnte die Lage der Gebäude in seinem Innern nicht genau ermittelt werden, da sich infolge des schlechten Baugrundes und Grundwassers in seinem nördlichen Teil ein Sumpf bildete dessen Wasser nicht herausgepumpt wurde. Nur in der Blockmitte fand man einen Raum mit einem Hypokaustum und unbekannter Zweckbestimmung.

In den folgenden Jahren 1954—1956 traten auch andere Überreste von Serdica zutage und zwar in allen in der Umgebung von „ZUM" gelegenen Baugeländen (Objekt III), wo man bei den Aushubarbeiten für die Fernheizungsanlage und für die Kanalisation enge und tiefe Schächte in großen Abständen grub. Sie ermöglichten es, die Richtungen der bereits freigelegten Straßen, hauptsächlich der via principalis im Zusammenhang mit dem Osttor zu verfolgen. Bei den Aushubarbeiten für die Quellfassung entdeckte man Überreste der römischen Quellfassung und der römischen Thermen südlich davon.

Bei den Randausgrabungen für das Objekt IV (östlich von Objekt III) wurden Reste der östlichen Stadtmauer mit einem runden und zwei dreieckigen Türmen aufgefunden. Zwischen den letzteren trat die Öffnung des östlichen Stadttores zutage. Im Objekt IV verblieben die antiken Baublöcke Nr. 3, 4, 5 und 6 (Tab. I). Diese Blöcke haben wir nicht aufgezeichnet und sind hier mit Ausnahme des Blockes Nr. 5 nicht detailiert (Tab. VI). An dieser Stelle endete gegen Ende des Jahres 1956 der erste Abschnitt der Ausgrabungen im Zentrum von Sofia.

Die Ergebnisse dieser Ausgrabungen beschränken sich hauptsächlich auf die Ermittlung der Ausmaße der Baublöcke, die die gleichen für die Blöcke Nr. 1—7 sind, und zwar 53,30×44,40 m oder 180×150 römische Fuß (ausgenommen Block Nr. 3 und Nr. 5, die Längen von 49,70 bzw. 29,60 m aus besonderen Gründen haben) und ebenso auf die Ermittlung des Verlaufs und de Breite n

einiger gewöhnlicher Straßen und der Hauptstraße, dann der entdeckten Reste des Osttores, der Fassung der Mineralquelle und der Reste der römischen Thermen. Der Versuch der Verbindung der Reste und der Wiederherstellung des ursprünglichen antiken Planes der freigelegten Bauten nördlich der Hauptstraße (via principalis) zeigt deutlich, daß in der Stadtbreite sechs Baublöcke mit fünf mittleren und zwei Randstraßen = 1200 F (1/2 Centurie) lagen. Die aufgedeckten Blöcke Nr. 1, 2, 3 und 5 waren peripherisch mit Läden (Verkaufsständen, Tabernen) bebaut. Im Innern von Block Nr. 1 befand sich ein Hof wahrscheinlich mit einem Kultbau, dem ein christlicher Sakralbau folgte. In den Blöcken Nr. 2 und 5 standen Bauwerke unbekannter Zweckbestimmung dicht beieinander (Tab. XI). Die regellose Folge der Schichten aus den drei großen Epochen, der frühbyzantinischen, der mittelalterlichen und der türkischen, in denen sich die ursprünglichen Straßenrichtungen und die Zweckbestimmung der Gebäude änderten, verhindert deutlicher die Lage der ältesten (römischen) Bauten aus dem 2. Jh. und Anfang des 3. Jh. abzutrennen und zu umreissen, obwohl diese am festesten gebaut waren. Im Block Nr. 2 ist der römische Hauptplan nicht eingehalten. Dafür zeugt die Mauer, die den Block im Norden durch ihre mit den Richtungen der Mauern der römischen Thermen und der Quellfassung, doch nicht mit der Hauptrichtung der Straßen und Gebäude im mittleren und südlichen Teil von Serdica koordinierte Querrichtung abgrenzt (sieh Taf. I im Artikel von T. Ivanov und S. Bobtschew in diesem Band). Dem Plan der anderen Teile von Serdica liegen zu den Festungstürmen führende parallele Straßen in gleichen Abständen und mit annähernd Nordsüd- und Ostwestrichtungen zu Grunde. Dieses System war im 2. bis 4. Jh. und wahrscheinlich bis zur Mitte des 5. Jh. mit kleinen Abänderungen vorherrschend. Im 6. Jh. vollzogen sich beim vollständigen Umbau der Festungsmauern und beim Neubau christlicher Sakralgebäude bedeutende Änderungen auch in der Gestaltung der Stadt. Die vom Verfasser versuchte Zeitbestimmung stützt sich hauptsächlich auf das gemischte Mauerwerk, das hier bei klarer Trennung der Epochen vertreten ist Ebenso entsprechen dieser Datierung der Mörtel und die Überreste aus Großbränden. Auch hier sind in der antiken und frühbyzantinischen Zeit vier Epochen festzustellen: 1. Aus dem 2. Jh. stammen die Thermen mit der Quellfassung sowie die Anlage des ersten Straßennetzes. Ungefähr um 170 erfolgte der Bau der Festungsmauer durch Marcus Aurelius. 2. Von der Mitte des 3. Jh. bis zur Mitte des 4. Jh. — neuerrichtete oder wiederhergestellte Bauten mit gemischtem Mauerwerk mit drei Ziegelsteinreihen im Gürtel. 3. Im 4. Jh. — erste Erneuerung der Festungsmauer und anderer Bauwerke mit gemischtem Mauerwerk mit vier Ziegelsteinreihen und Änderungen der Breiten und des Verlaufes einiger Straßen. 4. Von der Mitte des 5. Jh. und während des ganzen 6. Jh. zusätzlicher Bau eines äußeren Ziegelsteingürtels zur Stadtmauer mit dreieckigen Türmen sowie Errichtung christlicher Sakralbauten mit Apsiden, die vier und fünf Ziegelsteinreihen im Gürtel aufweisen. Neue Änderungen im Verlauf und in der Breite der Straßen. Der alternative Wechsel von runden und dreieckigen Türmen erfolgte wahrscheinlich wegen der zusätzlichen Errichtung des neuen Festungsgürtels aus Ziegelsteinen.

Eine Reihenfolge ist festzustellen: in den Kultgebäuden (fast bis zum 19. und sogar bis zum 20. Jh.), in der Richtung einiger Straßen (via principalis = das heutige Largo, die Fortsetzung des Boulevard „Dondukov" nach der Trapesica-Straße), in der Abzweigung der Straßen beim Osttor, wahrscheinlich auch im Forum unter dem nördlichen Teil des Lenin-Platzes usw.

Diese neuen Mitteilungen über Serdica geben zahlreiche Richtlinien für die künftigen Forschungen auf dem Gebiet der Vergangenheit der bulgarischen Hauptstadt.

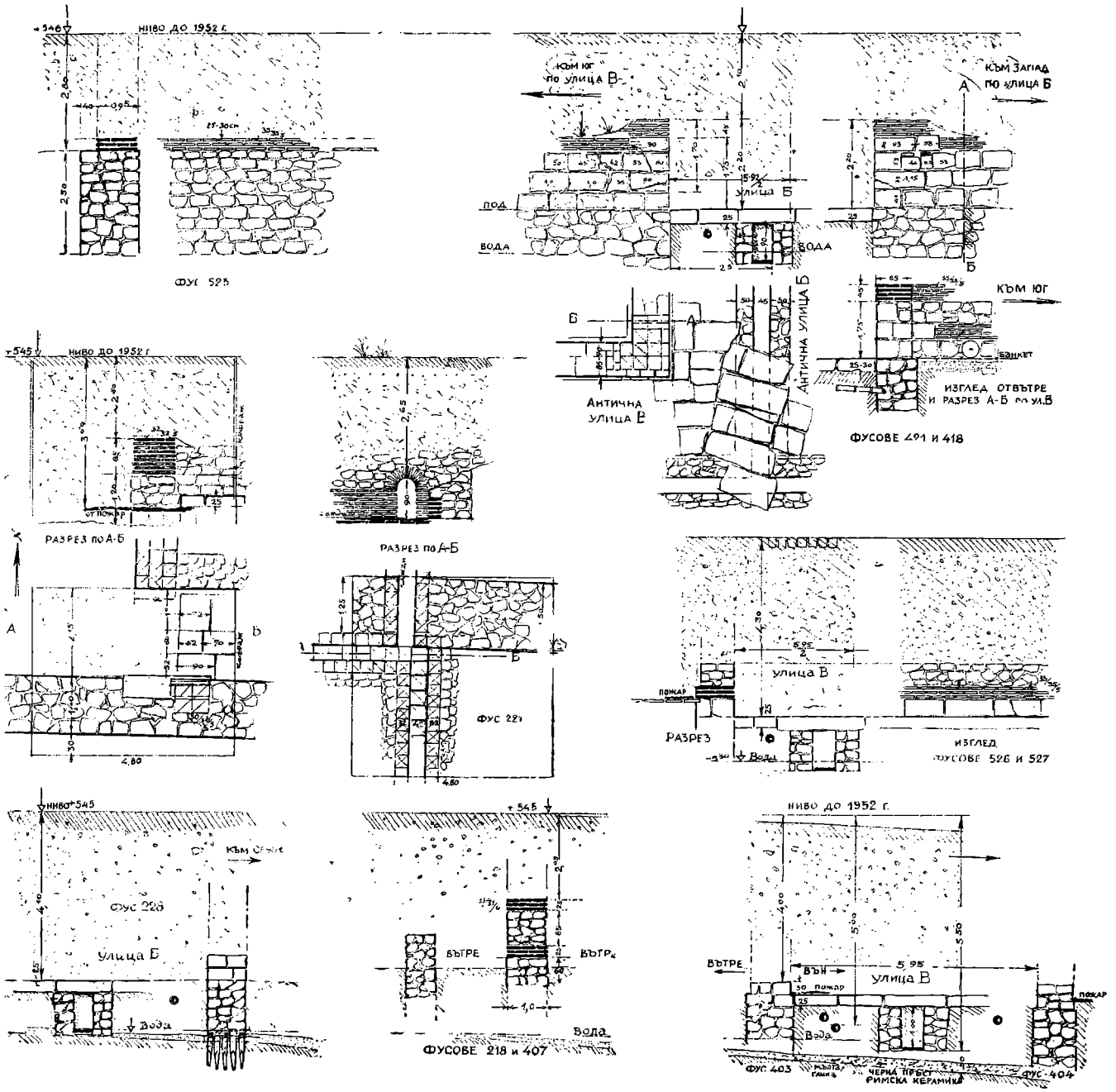

Табл. IV. Планове и разрези на отделни „стъпки" и групи „стъпки" (към табл. II и III)

Tafel IV. Pläne und Querschnitte einzelner „Fußsohlen" und Gruppen von „Fußsohlen" (Zu Tafeln II und III)

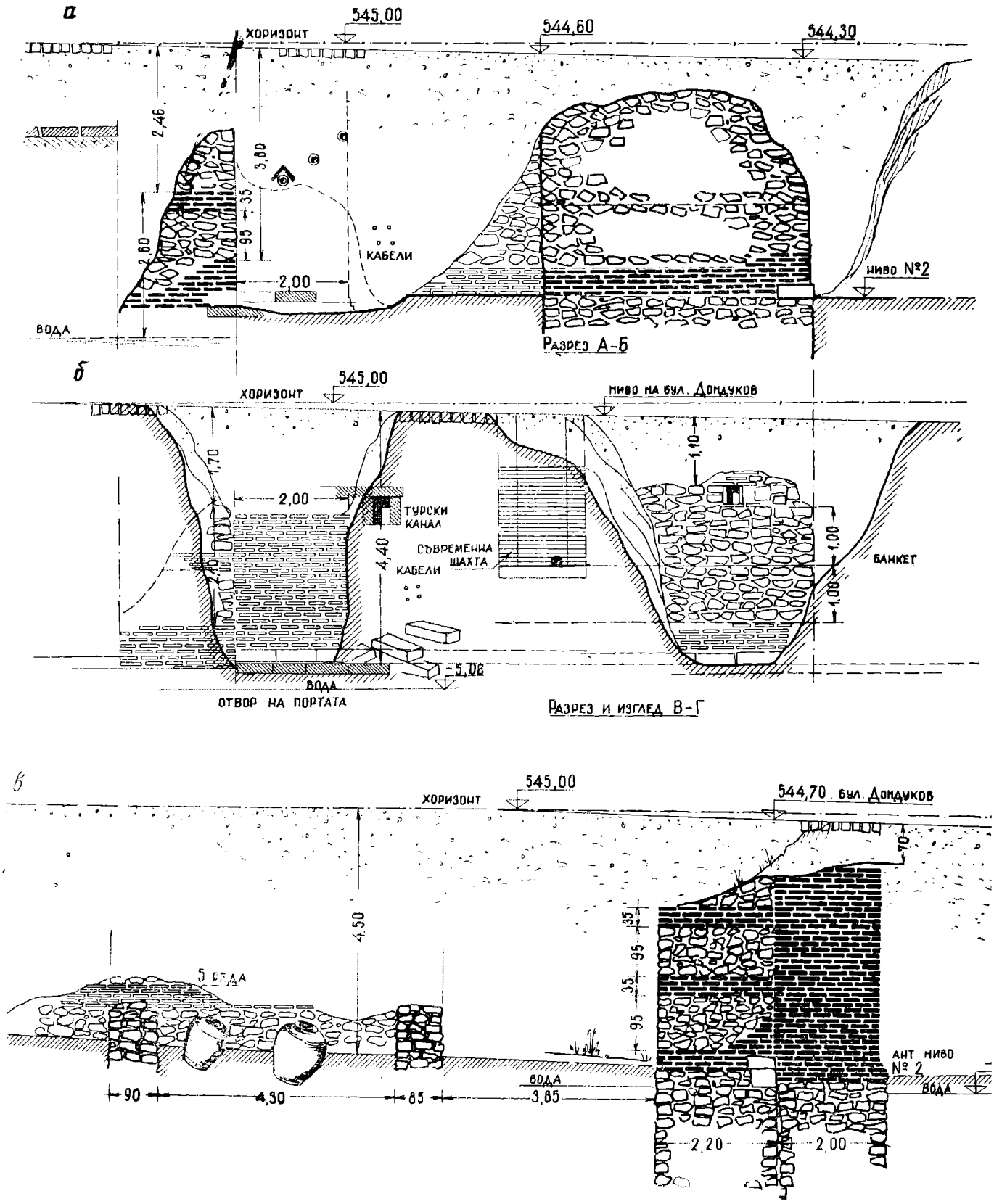

Табл. VII. Детайлни разрези през източната крепостна стена и през източната порта (към табл. VI)
Tafel VII. Detailquerschnitte durch die östliche Festungsmauer und durch das Osttor (Zu Tafel VI)

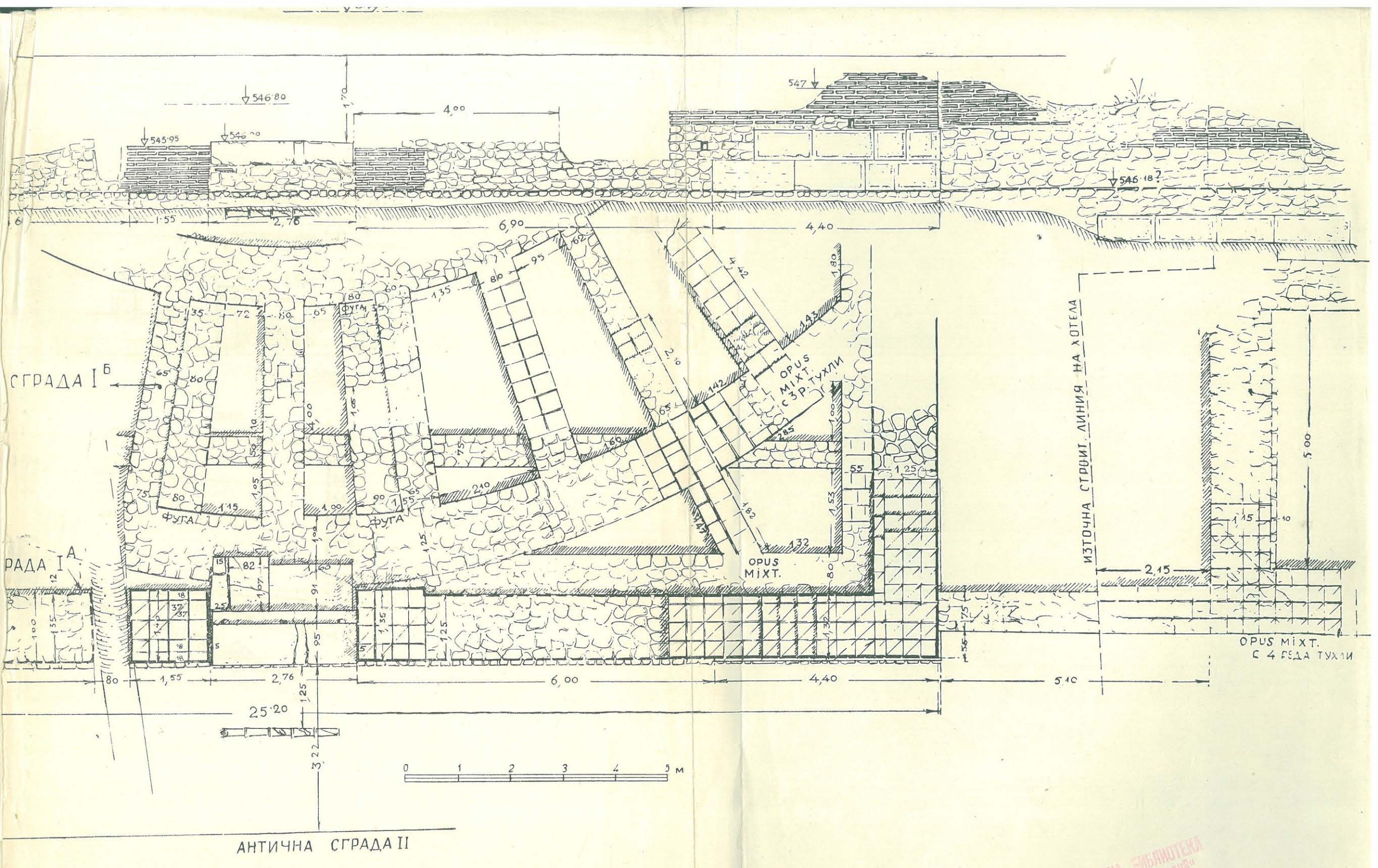

АНТИЧНА СГРАДА II

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА „ИЛИЯ И МЕТОДИЙ"

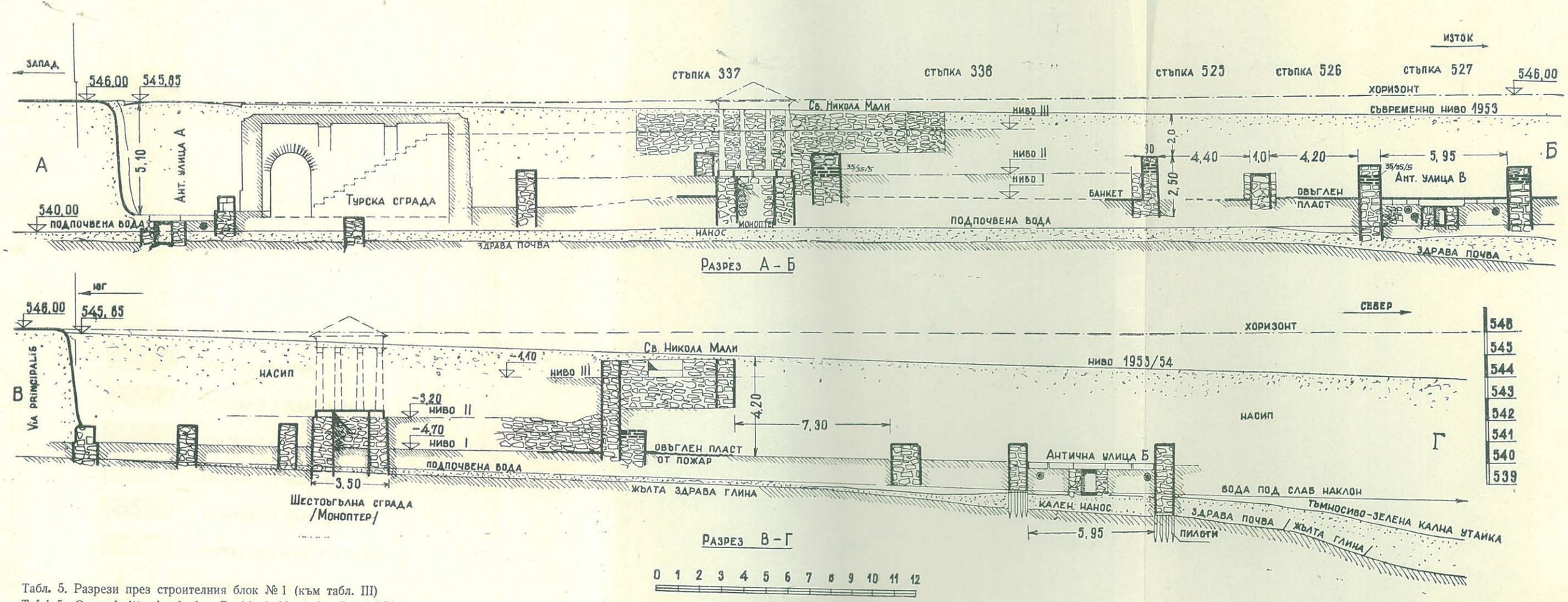

Табл. 5. Разрези през строителния блок № 1 (към табл. III)
Tafel 5. Querschnitte durch den Baublock Nr. 1 (zu Tafel III)

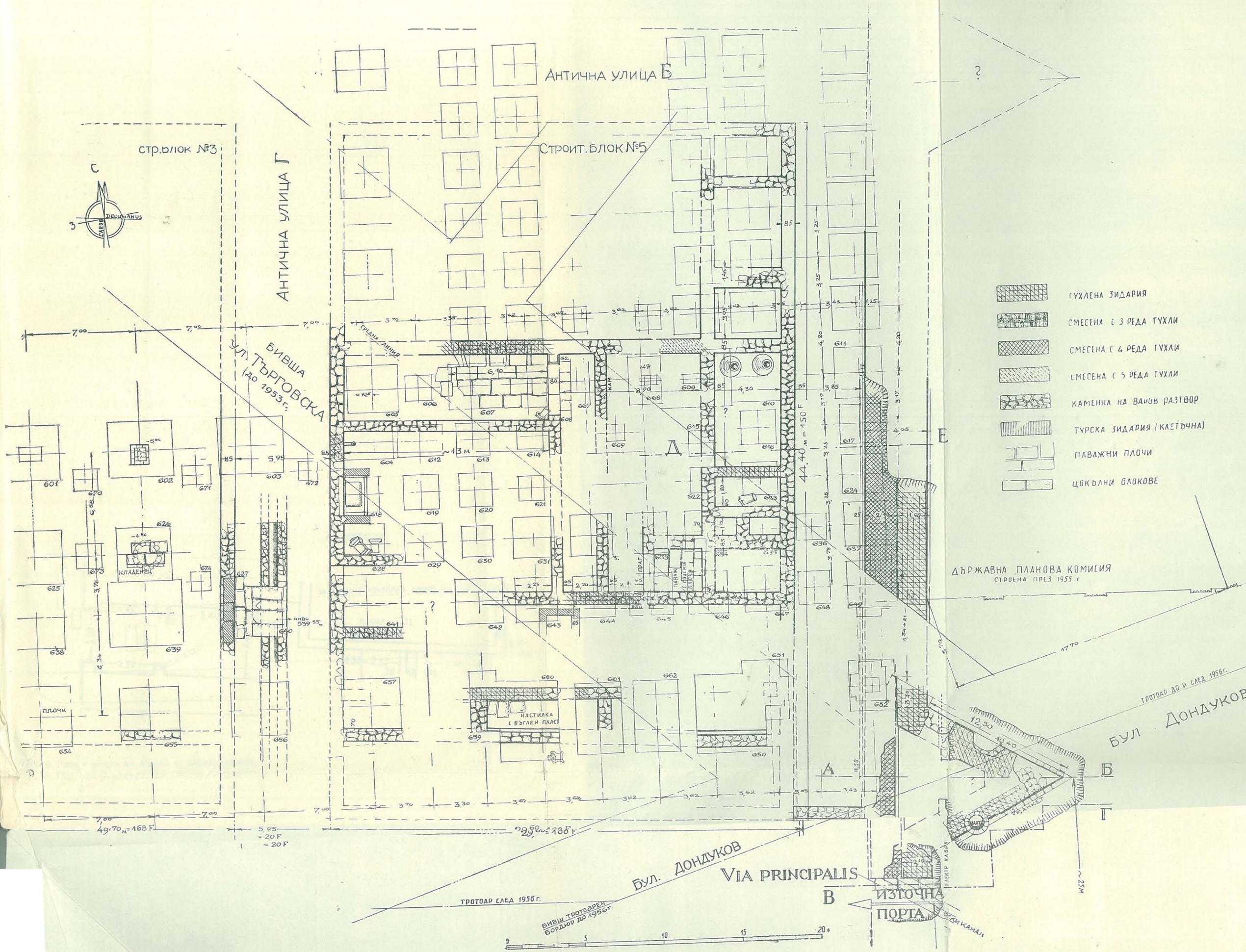

ı. 6. План на античния строителен блок № 5
el 6. Plan des antiken Baublockes Nr. 5

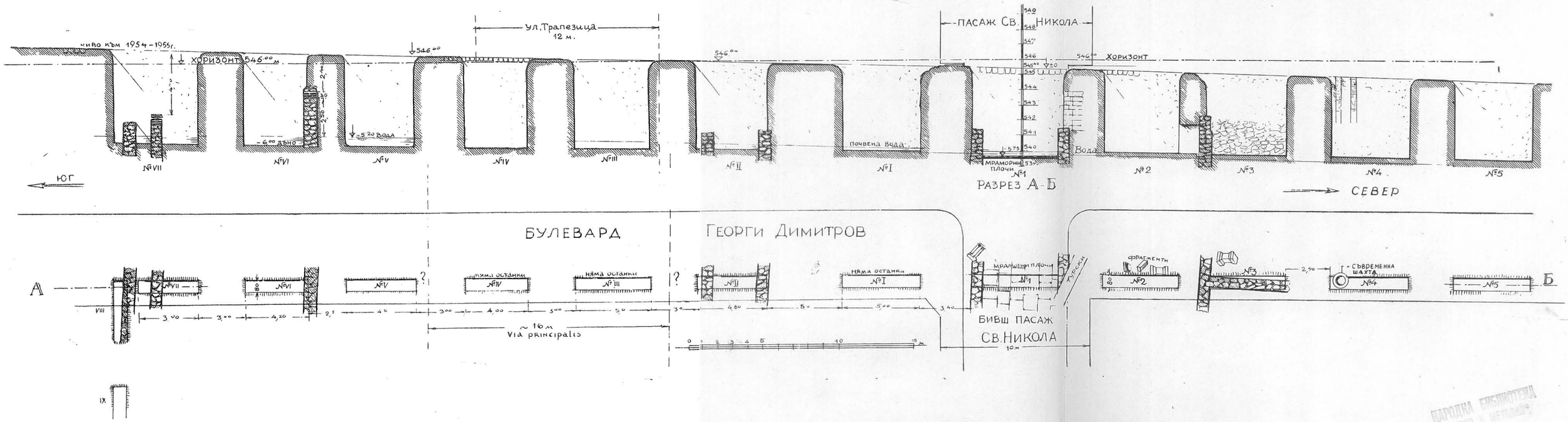

Табл. VIII. План и разрез на останки от антични строежи в изкопите за канализация под тротоара, западно от ЦУМ

Tafel VIII. Plan und Querschnitt der Überreste von antiken Bauten in den Ausgrabungen für eine Kanalisation unter dem Bürgersteig, westlich von ZUM

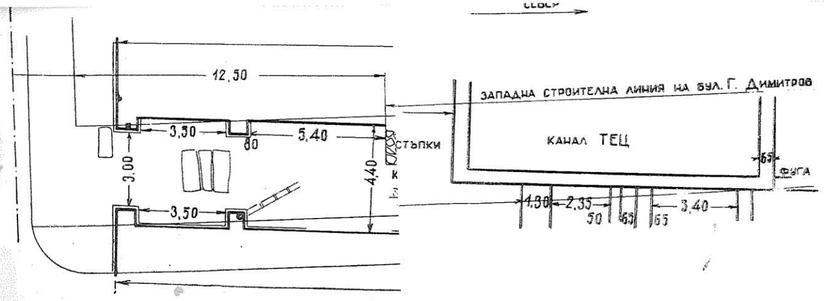

Табл. 9. План и разрез на останки от антични строежи

Tafel 9. Plan und Querschnitt der Überreste von antiken

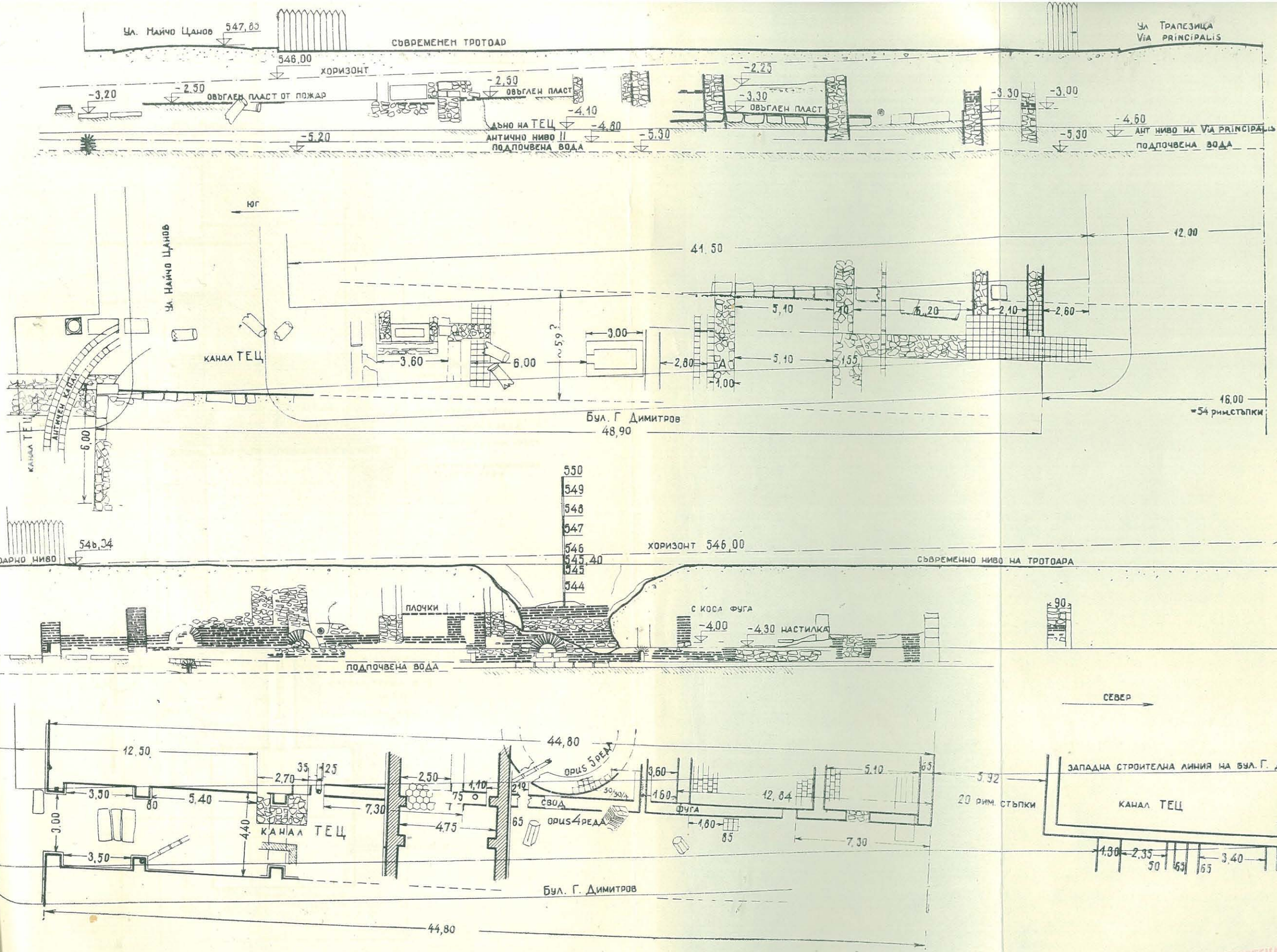

9. План и разрез на останки от антични строежи в изкопите на ТЕЦ под западния тротоар на бул. „Г. Димитров“
9. Plan und Querschnitt der Überreste von antiken Bauten in den Ausgrabungen für das Wärmekraftwerk unter dem westlichen Bürgersteig des Boulevard „Georgi Dimitroff“

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА „КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

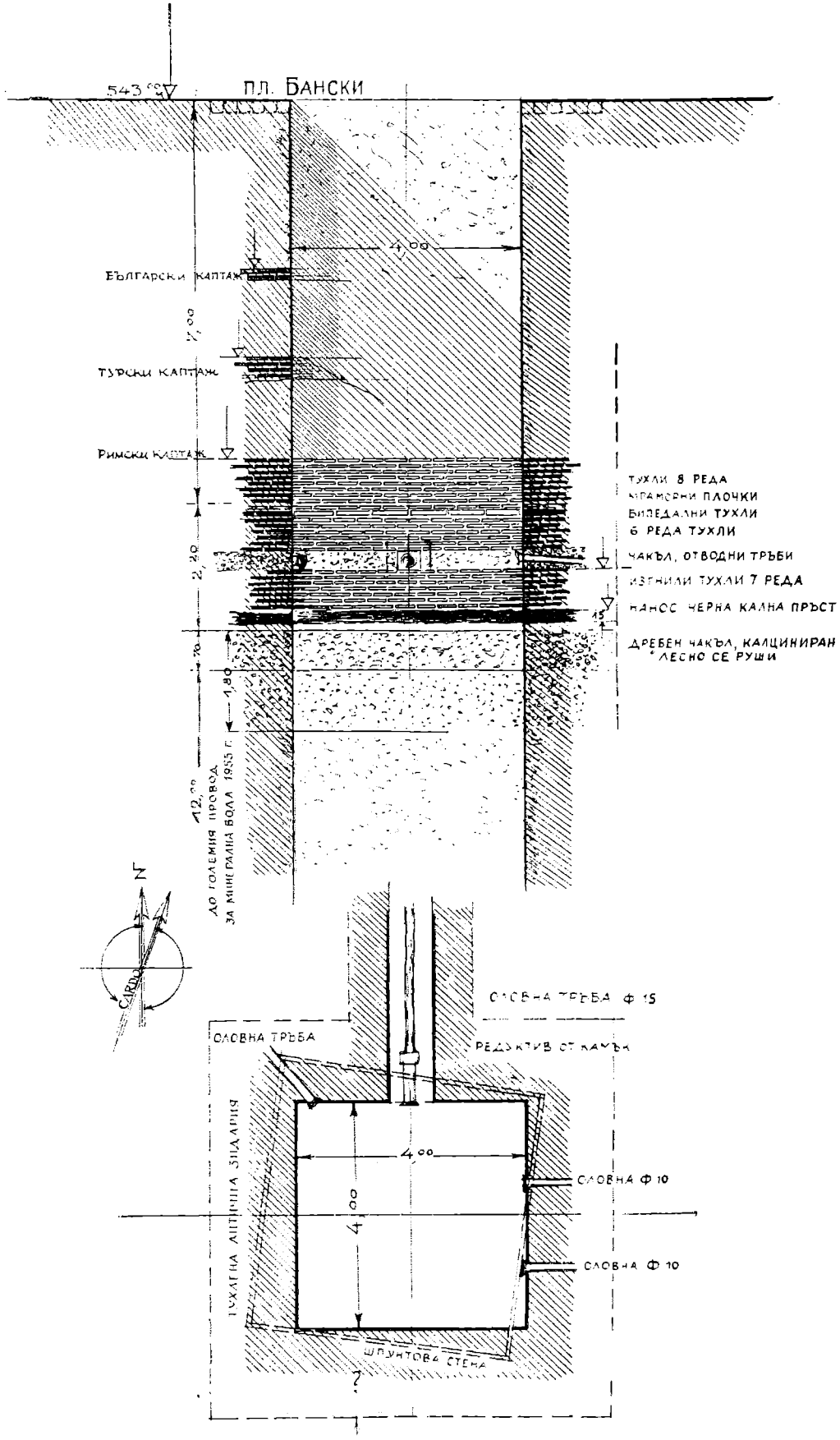

Табл. X. План и разрез на останки от античния каптаж при джамията Баня баши
Tafel X. Plan und Querschnitt der Überreste von der antiken Quellfassung bei der Moschee Banja baši

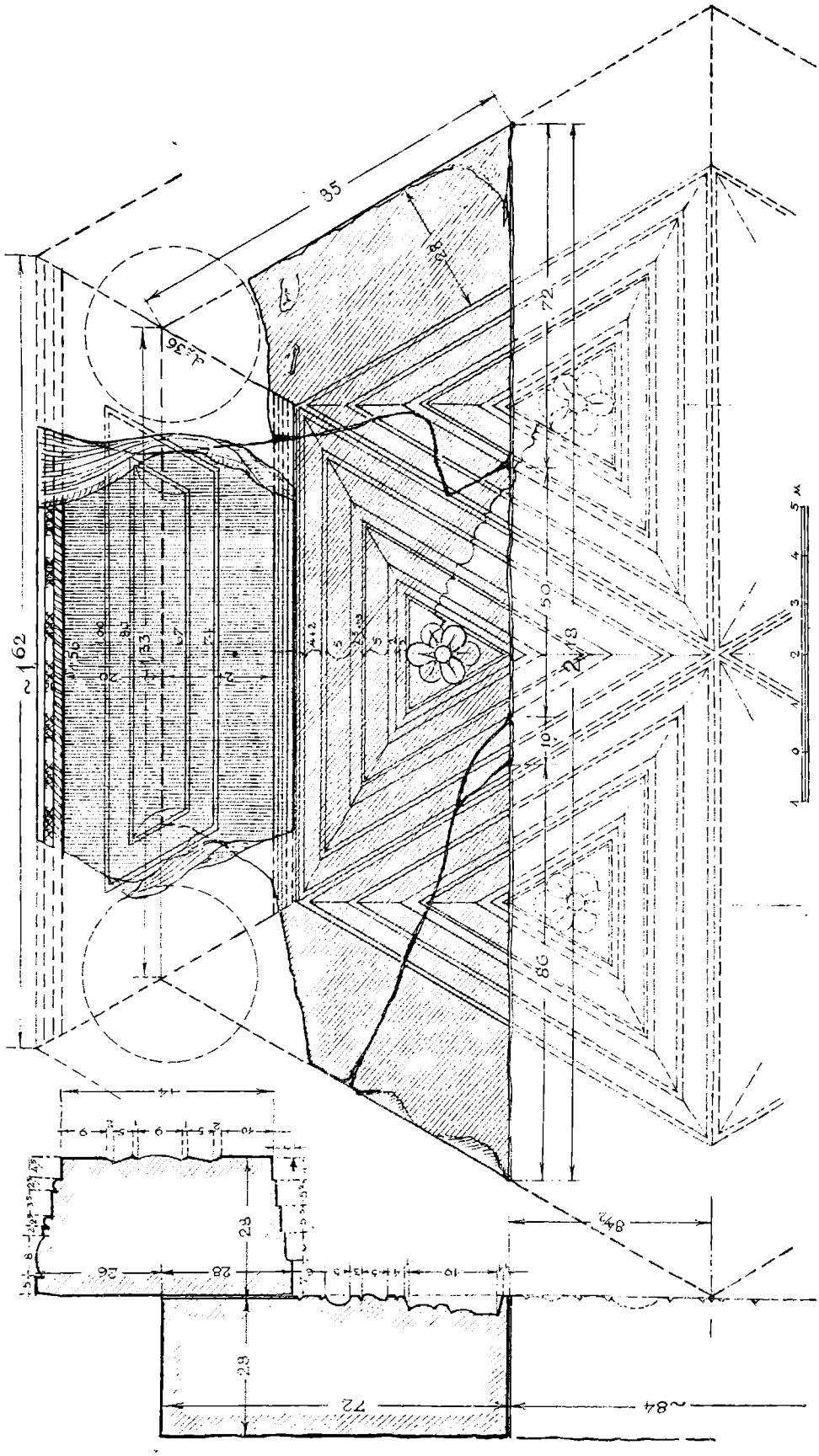

Табл. XI. Касетен блок и архитрав на монoптера в строителен блок № 1. План и разрез
Tafel XI. Kassettendecke und Architrav des Monopteros im Baublock Nr. 1. Plan und Querschnitt

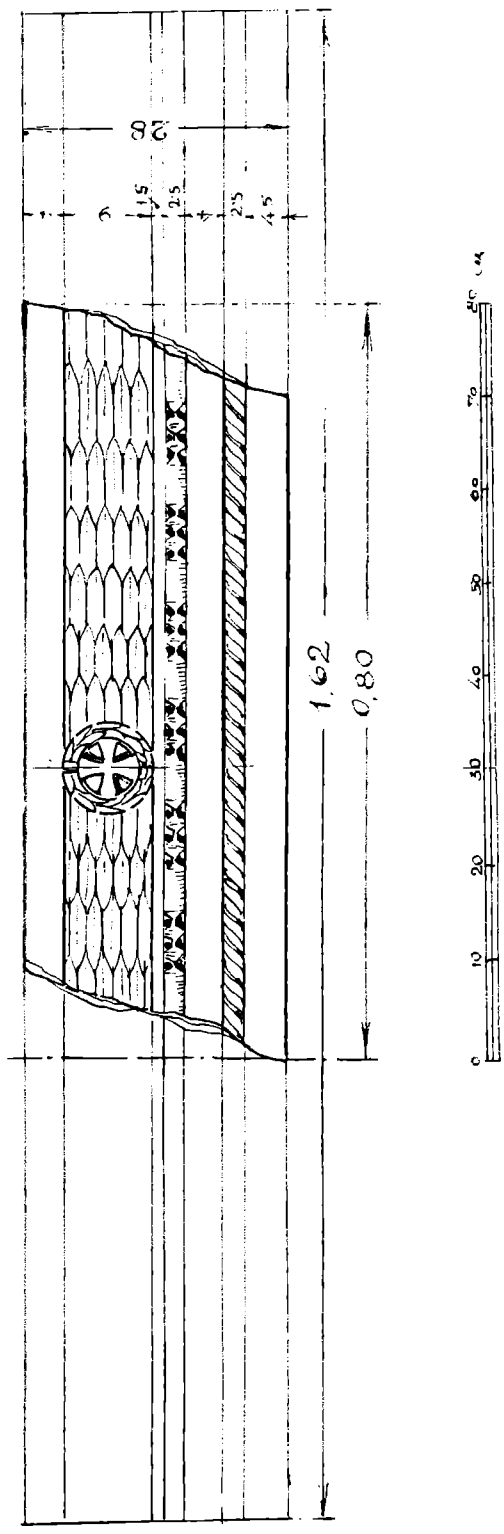

Табл. XII. Архитектурни фрагменти от монаптера. Детайли
Tafel XII. Architektonische Fragmente vom Monopteros. Details

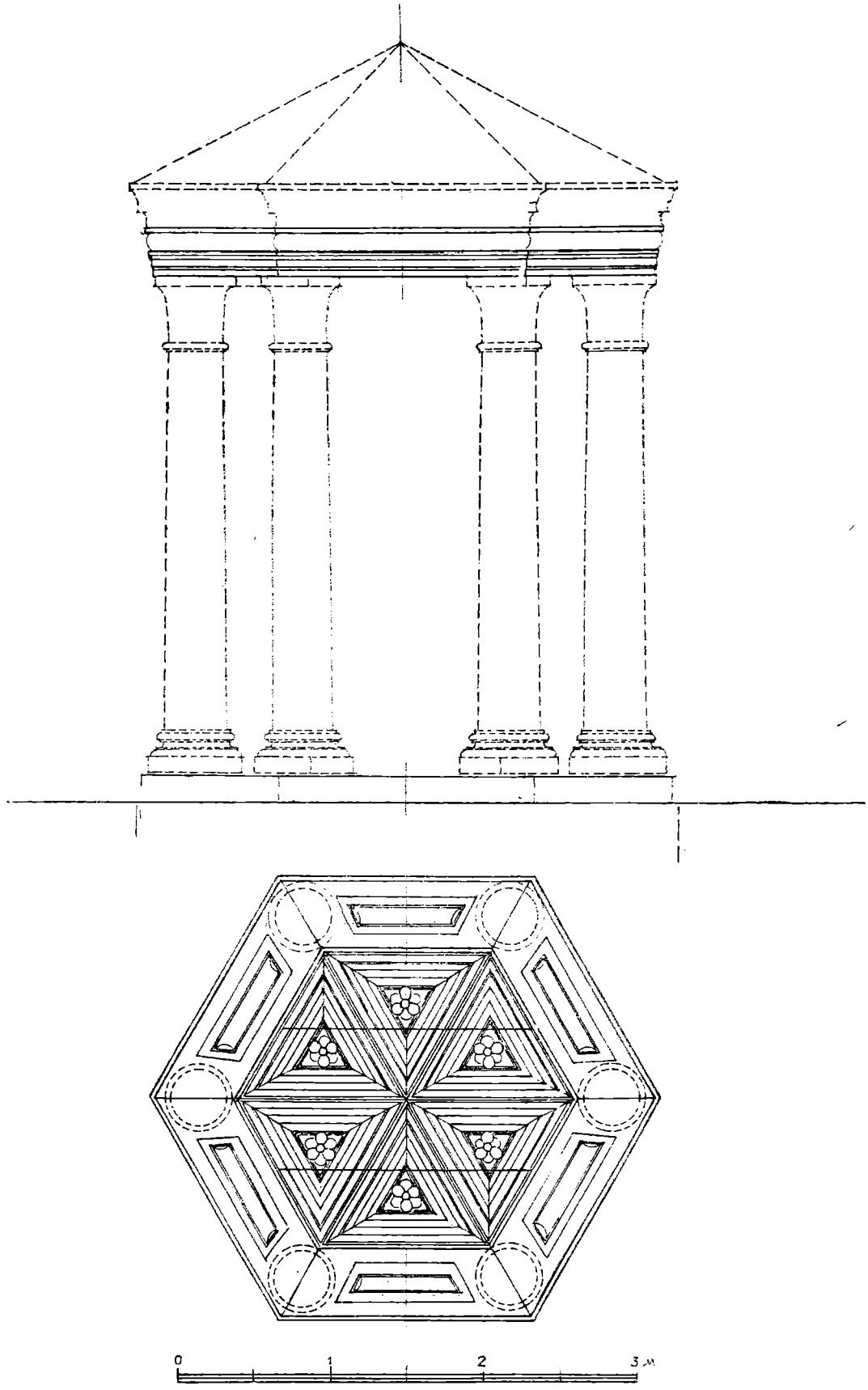

Табл. XIII. Опит за реконструкция на монoптера. План и изглед
Tafel XIII. Versuch für eine Rekonstruktion des Monopteros. Plan und Ansicht

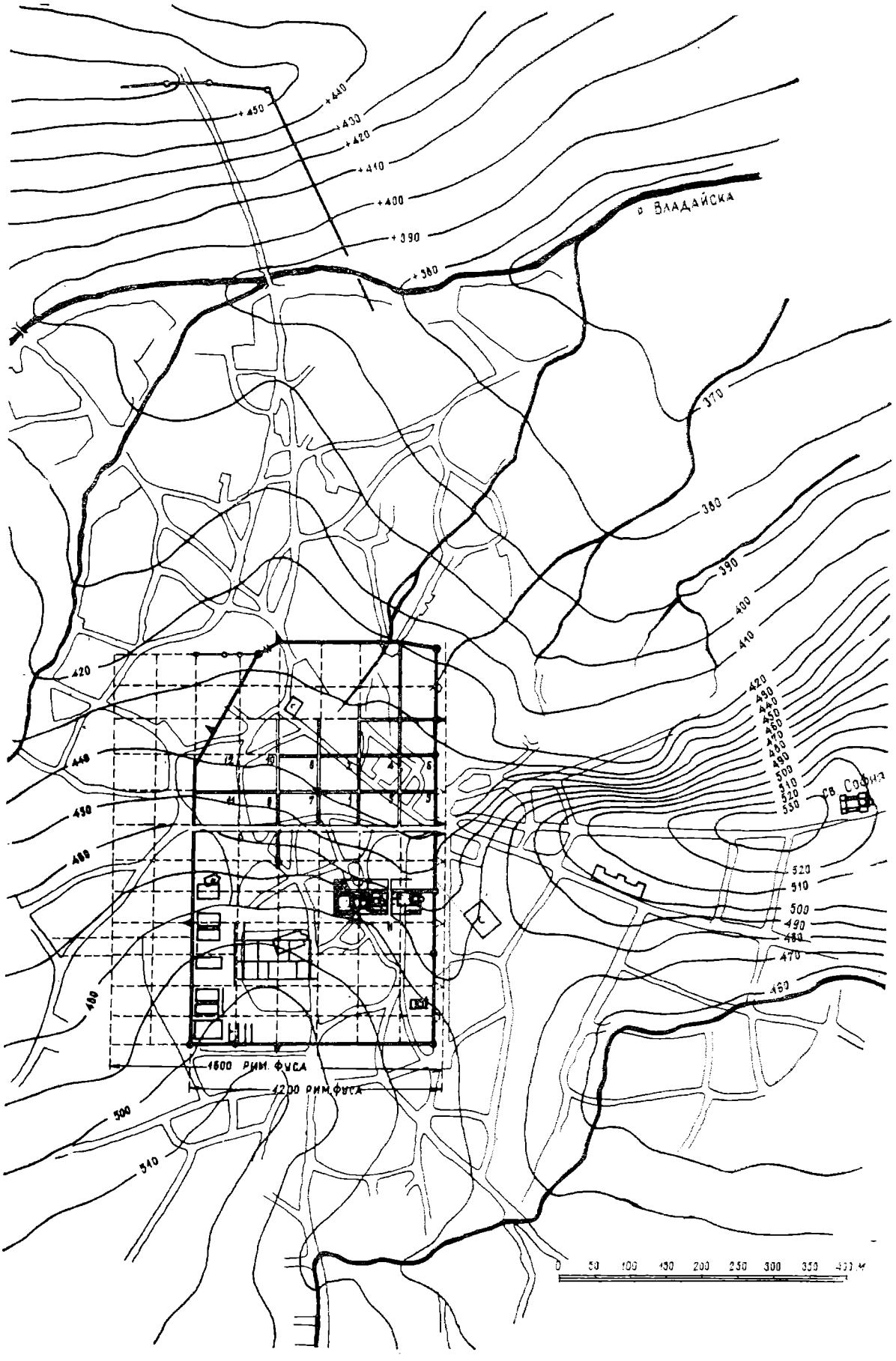

Табл. XIV. Опит за реконструкция на първоначалния план на строителните блокове на Сердика
Tafel XIV. Versuch für eine Rekonstruktion des ursprünglichen Planes der Baublöcke von Serdica

КЕРАМИКА ОТ РАЗКОПКИТЕ В СЕРДИКА

А. Балканска

През 1952 г. във връзка с изграждането на новия център на София в сектора, който обхващаше строителната площ източно от църквата „Св. Георги", бяха разкопани значителни останки от източната страна на вътрешната крепостна стена на римска Сердика.[1] На това място бяха открити една кръгла кула, следи от акведукт и мраморна колонка с надпис, в който се говори за възстановяването на водопровода на Сердика в края на VI в.,[2] както и основите на други постройки.

При разкопките в този сектор бяха открити и фрагменти от керамика. Както е известно, естеството на работата не даваше възможност да се установи точна стратиграфия. Преобладава римската керамика, намерена при разкриването на архитектурните останки на Сердика. В тракийския културен пласт, открит дълбоко под основите на римския град,[3] бе намерена тракийска керамика. В този сектор бяха открити и два къса керамика от бронзовата епоха.

1. Фрагмент от горната част и широко отвореното устие на малка дълбока паничка. Долната част на този тип съдове има формата на обърнат нагоре с широката основа пресечен конус. Плещите на съда са наклонени. Върху тях до самото устие е разположена характерната украса от канелюри. Върху най-изпъкналата част се издават срещуположно разположени пъпко-

Обр. 1. *а*) керамика от бронзовата епоха ;
б) тракийска керамика от ранната желязна епоха ;
в) тракийска керамика, работена на ръка от късната желязна епоха.
Fig. 1 *а*) céramique de l'âge du bronze ;
б) céramique thrace du début de l'âge du fer ;
в) céramique thrace façonnée à la main, de l'âge du fer tardif

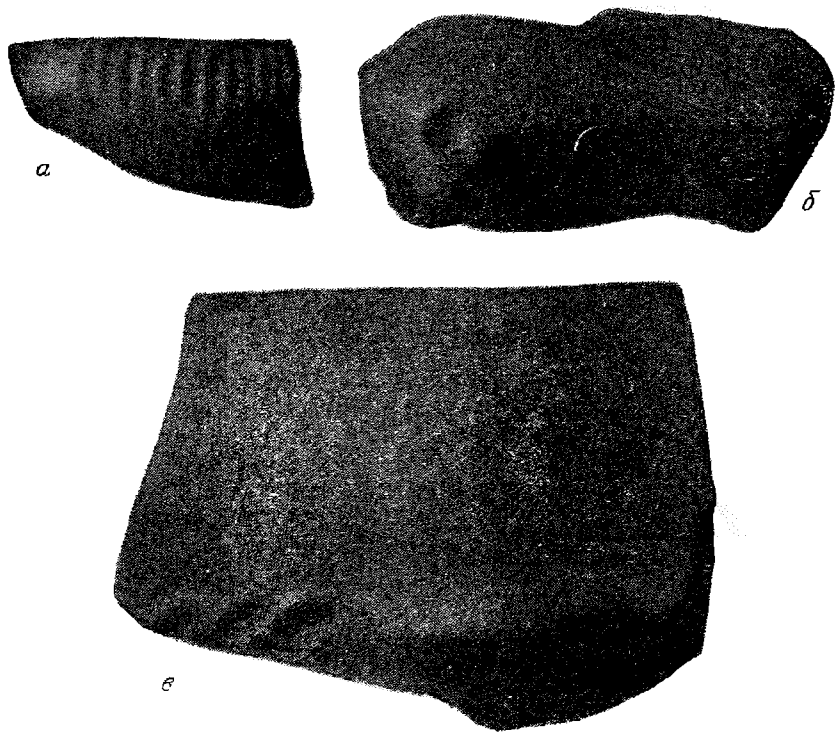

[1] С. Бобчев. Итоги археологической кампании в Софии в 1952-1956 гг.,СА, 1958, кн. 3, стр. 215.

[2] Ив. Венедиков, Един нов старохристиянски надпис от Сердика, Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, София, 1959, стр. 323.

[3] С. Михайлов, Сердика—Средец—София, Археологически открития в България, Софии 1957, стр. 199; М. Станчева, Археологически проучвания на строежите на центъра, София, I, 1953, стр. 131.

видни дръжчици (обр. 1, *а*). По техника съдът принадлежи към тънкостенната керамика, изработена от добре пречистена глина, с излъскана повърхност, което особено добре личи от вътрешната страна на съда. Той има пепелив цвят. Същият тип съдове са открити през 1953 г. на калето в Скопие. Те принадлежат към ранния период на бронзовата епоха.[1] Украсата от канелюри е присъща и на керамиката от това време в Румъния.[2]

2. Фрагмент от горната част и устието на малък тънкостенен съд с черна, гладка и лъскава повърхност. Профилът на съда е характерен за типа малки съдове със заоблена долна част и висока цилиндрична шийка, с равно дъно и косо или хоризонтално отрязано устие, които биват с една дръжка или без дръжки. Тази керамика се отнася към късния период на бронзовата епоха в нашите земи.[3]

ТРАКИЙСКА КЕРАМИКА

Особен интерес представлява керамиката, открита в тракийския културен пласт, който се явява под основите на сградите от римската епоха. В един от фусовете за новия строеж бяха открити два къса от глинени съдове:

1. Фрагмент от тялото и устието на голям дълбок съд с биконична форма и пъпковидни дръжки върху най-изпъкналата част (обр. 1,*б*). Работен е на ръка от глина, примесена с пясък, която след изпичането е придобила сив цвят. Повърхността му е гладка, излъскана.

2. Фрагмент от съд, подобен по форма, цвят и техника на горния (обр. 1).

Тази керамика е характерна за културата на тракийските племена на юг и на север от Дунава през първата желязна епоха.[4] За по-точното датиране на тези фрагменти допринася обстоятелството, че заедно с тях бе намерен и един бронзов пандантив (обр. 2), подобен на този от некропола край с. Раданя, Щипско, близо до античното селище Баргала.[5] Пандантивът с височина 5 см се състои от една топчица, изработена в ажурна техника, с халкичка за закачване в горния край, която е счупена, и цилиндрично краче, което завършва с диск. Този вид пандантиви се среща в Халщат, Илирия, Пеония и др. и датира от края на първата желязна епоха (VI—V в. пр. н. е.).[6]

Обр. 2. Бронзов пандантив от късната желязна епоха, намерен в тракийския културен пласт
Fig. 2. Pendentif en bronze de l'âge du fer tardif, trouvé dans la couche archéologique de l'époque thrace

Материалът от периода IV—III до I в. пр. н. е. е застъпен с двата вида тракийска керамика, характерна за втората желязна епоха: груба керамика, работена на ръка, и сива керамика, работена на колело.

3. Фрагмент от горна част на съд, който принадлежи към широко разпространения всред тракийската керамика от IV—I в. пр. н. е. тип на т. нар. урни с цилиндрична форма и хоризонтални езичести дръжки, работени на ръка от непречистена глина. Украсата се състои от шнуровиден орнамент в хоризонтални и вертикални ивици (обр. 1, *в*).

[1] П. Гоцка-Славска, Остатоци от една праисториска култура на скопската тврдина Кале. Народен музеј на град Скопје, Повремени изданија, кн. IV, 1955, стр. 9 и сл., табл. 2_{10-15}.

[2] D. Popescu, Cercetări arheologice Transilvania II, Materiale şi cercetari Arheologice, II, 1956, стр. 120, обр. 73_4.

[3] В. Миков и Н. Джамбазов, Деветашката пещера, София, 1960, стр. 120 и сл., обр. 91, в, с, к, р; П. Детев, Селищната могила Разкопаница, ИАИ, XVII, 1950, стр. 171 и сл., обр. 110, № 1—11; 113, 131.

[4] A. Vulpe, Cimitir din prima epoca a fierului la Ferigile, Materiale şi cercetari, V, 1959, стр. 363 и сл., обр. 2_6; Sapaturile dela Ferigile, Materiale..., VII, стр. 219, обр. 3_4; Sapaturile de la Costeşti-Ferigile, Materiale. . ., VI, стр. 237 и сл. обр. 3_2, 4_4.

[5] Ив. Венедиков, Баргала, РП, I, София, 1948, стр. 94 и сл., обр. 64; R. Joffroy, L'oppidum de Vix et la civilisation hallstattienne finale dans l'Est de la France, Dijon, 1960, табл. 10, обр. 24—27.

[6] Пак там, цит. литература.

4. Фрагмент от горната част на дълбок съд, работен на колело, от добре пречистена глина, която след изпичането е добила сив цвят (обр. 3, *а*). Подобен съд, датиран от IV в. пр. н. е., е намерен в голямата могила в местността „Къпините" край Мезек.[1]

5. Фрагмент от горната част на дълбока паница, чиято форма наподобява дървена гаванка (обр. 3, *б*). Изработена е на колело от добре пречистена глина, добила след изпичането сив цвят. Повърхността е гладка, излъскана.

6. Фрагмент от горната част на висок цилиндричен съд (обр. 3, *в*), работен на колело, от добре пречистена глина, добила след изпичането оловносив цвят.

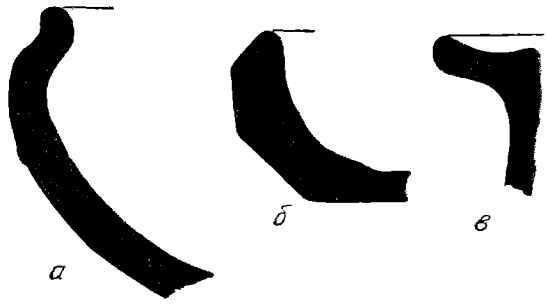

Обр. 3. Профили на тракийска керамика, работена на колело, от късната желязна епоха
Fig. 3. Profils de céramique thrace, traitée sur le tour à potier, datant de l'âge tardif du fer

7. Шийката, профилираното устие, едната дръжка и част от плещите на голяма глинена амфора (обр. 4). Диаметър на устието 17,5 см, височина на шийката 12 см, височина на дръжката 11 см. Съдът е работен на колело от ситно пресята глина, придобила след изпичането сив цвят. Амфори — сива керамика са намерени на много места у нас главно от периода V—IV в. пр. н. е.[2]

Макар и малко на брой, тракийската керамика (№ 1—7), която се намери дълбоко под нивото на римска Сердика, свидетелствува недвусмислено за наличието на тракийско селище, съществувало през първото хилядолетие пр. н. е.

КЕРАМИКА ОТ РИМСКАТА ЕПОХА

Сравнително по-многобройна е керамиката от римската епоха. Това е напълно естествено, тъй като проучванията бяха съсредоточени главно върху останките от римския град. По-голямата част фрагменти от глинени съдове бяха намерени при разкриването на една сграда източно от булевтериона (сграда I). Тя е изградена със смесена зидария с 4 реда тухли. В средата на сградата бе открит басейн, изграден по същия начин. При басейна бяха установени две нива на пода, което говори за два строителни периода. Между двете подови нива бе открита монета от Септимий Север (193—211 г. от н. е.).[3] Тук именно бяха намерени фрагменти от сива керамика с щемпелувана украса, червена и сива керамика с барботинна украса и следи от червен лак и др. Керамиката от римската епоха може да бъде разпределена в две групи: обикновена битова керамика без украса и художествена керамика.

Обр. 4. Горна част от глинена амфора със сив цвят
Fig. 4. Partie supérieure d'amphore en argile cuite, de teinte grise

[1] И. Велков, Разкопките около Мезек и гара Свиленград, ИАИ, XI, 1937, стр. 141, обр. 134_4.

[2] Д. Цончев, Сивата тракийска керамика в България, ГНМПл, III, стр. 95 и сл., обр. 1; И. Велков, Могилни гробни находки от Брезово, ИАИ, VIII, 1935, стр. 6, обр. 7; Надгробни могили от Дуванлий в Пловдивско, София, 1934, стр. 80 и сл., стр. 229—230, обр. 26_2.

[3] Посочените по-горе данни ми бяха дадени от ръководителя на разкопките в този сектор ст. н. с. Ив. Венедиков, за което му изказвам благодарност. Сведенията са извлечени от дневника за разкопките.

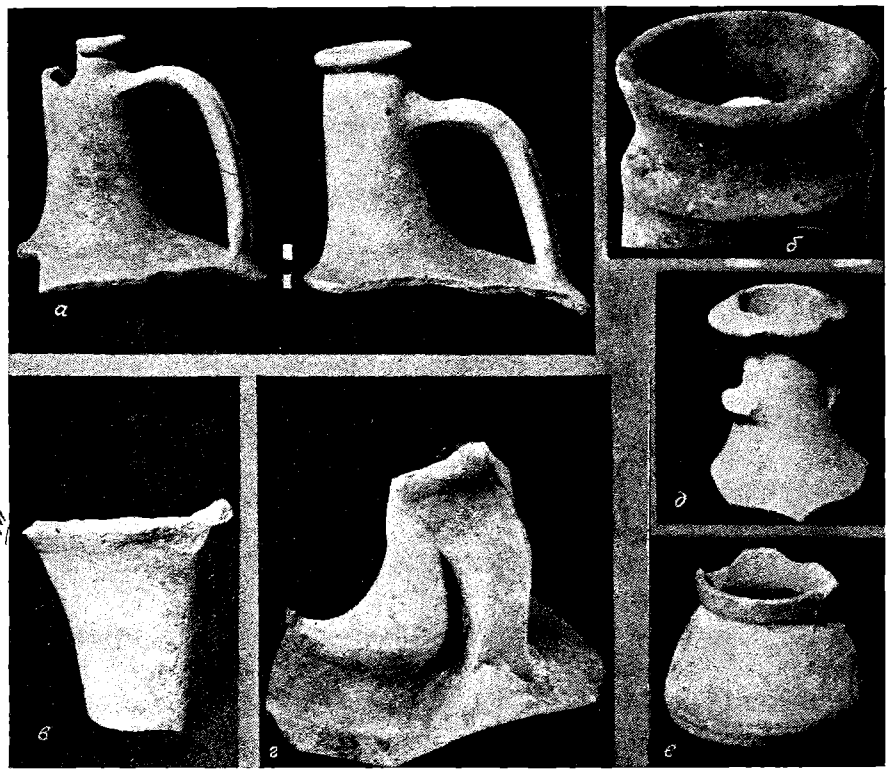

Обр. 5. Керамика от римската епоха
Fig. 5. Céramique de l'époque romaine

Битова керамика. Състои се от обикновени съдове за масова употреба — за носене и съхраняване на вода, за приготовляване и съхраняване на храна и пр. Тя е работена на колело. Глиненото тесто е получено от по-едро пресята пръст и при изпичането съдовете са придобили обикновения керемиденочервен цвят, който при отделните екземпляри има различен отенък. Тук спадат фрагменти от горната част на стомни, фрагменти от гърнета и други съдове, а също така и от амфори:

1. Фрагмент от горната част на стомна. Устието е пръстеновидно. Дръжката е широка и плоска с елипсовидно сечение, по дължината ѝ са прокарани жлебове (обр. 5, *а*). В глината има примес от пясъчни зрънца. Съдът има керемиденочервен цвят. От този тип са намерени около 20 стомни всред гробния инвентар на могилния некропол край гара Свиленград, датиран от II в. на н. е.[1]

2. Фрагмент от горната част на стомна от горепосочения тип.

3. Фрагмент от горната част на стомна, чието устие представлява широк сплеснат пръстен. Този тип е разпространен през II—III в. на н. е.[2]

4. Фрагменти от устия на стомни с конусовидна или макароподобна форма. Тези форми на устието се срещат през II в. на н. е., епохата на Антонините,[3] но вероятно те продължават да намират приложение и през III в. на н. е. От това време са датирани стомни с конусовидно устие и други профили на устието, намерени при разкопките в Nicopolis ad Istrum.[4]

5. Фрагмент от сложно профилирано устие на стомна (обр. 5, *б*). Тази форма е присъща на съдовете от края на III—IV в. на н. е.[5]

[1] И. Ведков, Разкопките около Мезек и гара Свиленград, ИАИ, XI, стр. 158, обр. 147_8; стр. 164, обр. 157_7.

[2] H. Simonnet, Tessiner Gräberfelder, Basel, 1941, стр. 30, обр. 3.

[3] F. Behn, Römische Keramik mit Einschluss der hellenistischen Vorstufen, Mainz, 1910, стр. 108, обр. 8, 24—26.

[4] Т. Иванов, Разкопки в Nikopolis ad Istrum. . ., ИАИ, XVIII, 1952, стр. 234, обр. 219_2.

[5] E. Peliche, A propos des amphores romaines trouvées à Nyon. — Zeitschrift für Schweizerische Archaeologie Kunstgeschichte, Bd. 8, 1946, 4, стр. 194 и сл., обр. 8_L.

6. Фрагмент от високо цилиндрично краче на амфора италийски тип. Италийските амфори се срещат от II в. пр. н. е. до I—II в. на н. е.[1] Амфората от Сердика може да се отнесе най-рано към II в. на н. е. (обр. 5, *в*).

7. Част от шийката и плещите на амфора с едната от дръжките (обр. 5, *г*). Глината е розова. Отвън съдът е покрит с бяла ангоба. Цилиндричната шийка, която се разширява в долната си част, леко наклонените рамена, широката плоска дръжка с надлъжни жлебове в двата края са белези, присъщи на амфорите от II—III в. на н. е.[2]

8—9. Горните части на две малки амфори с висока тясна шийка и профилирано устие (обр. 5, *д*). Те датират от късната антична епоха (IV—V в. на н. е.).[3]

Обр. 6. Керамика от римската епоха
Fig. 6. Céramique de l'époque romaine

10. Фрагмент от горната част на широко отворено гърне. Устието е подвито навън. Съдът е имал сферична форма. В състава на глината личи слаб примес от пясък. При изпичането съдът е придобил червен цвят.

11. Малък съд с една дръжчица (счупена, личи мястото ѝ), висок 5,5 см, диаметър в най-широката му част 6 см. Съдът има тъмен сиво-розов цвят. Глината е песъчлива. Подобен съд е намерен и по-рано в една жилищна сграда в антична Сердика, датиран III—IV в. н. е.,[4] също при късноантичния некропол в местността „Кайлъка" при Плевен[5] и др. (обр. 5, *е*).

12. Част от купичка с коническа форма, с две (или три) дръжчици с форма на ушички. Това е една от често срещаните у нас форми всред керамиката от римската епоха. Такива съдове са намерени всред могилния некропол край гара Свиленград,[6] в Новозагорско[7] и др.

13. Част от глинена тръбичка от отоплителна инсталация.

Художествена керамика. В Сердика са намирали широко приложение изделията на местното производство на художествена керамика: керамика с шнуровидна украса, керамика с гладки стени, покрита с червен лак, керамика с борботинна украса и червен лак, керамика, покрита с червена боя. Особено добре е застъпена също така керамиката от типа terra nigra. Тя е изработена от фина глина, придобила при изпичането светлосив или тъмносив цвят. Повърхността ѝ бива гладка и излъскана, покрита с черна лъскава обливка, или матова. Тя бива с гладки стени или украсена с врязана, щемпелувана или барботинна украса.

Освен тази местна керамика в Сердика е била употребявана естествено и импортирана керамика. Намерена бе една малка тънкостенна купичка (чашка?) (вж. по-долу № 18), покрита с червен лак, която може да бъде една брънка за проследяване вероятно още твърде живите връзки на Тракия с гръцките и малоазийските центрове. Би могло също така да се предполага, че керамиката със зелена глазура, която се явява като единичен случай, е била внасяна отвън.

14. Трикрака купа във фрагментирано състояние, запазена е и едната дръжка (обр. 6). Височина на съда 9 см, диаметър на устието и най-широката част на тялото 14 см, височина на дръжката 5 см, височина на крачетата 2,8 см. Съдът е тънкостенен, изработен от ситно

[1] И. Б. Зеест, Керамическая тара Боспора, МИА, СССР, № 83, стр. 109.

[2] Пак там, стр. 111 и сл.; стр. 34; табл. XXX_{73}.

[3] Пак там, стр. 118, табл. XXXVIII, 95.

[4] Не е публикуван, намира се на изложбата „Сердика", София, Археол. музей.

[5] С. Станчев, Й. Чангова и Хр. Петков, Некрополът в местността „Кайлъка" при Плевен, Археология, III, кн. 1, стр. 38, обр. $4_{2,5}$.

[6] И. Велков, Разкопките около Мезек и гара Свиленград, стр. 150, обр. 141_1; стр. 161, обр. 153_1; стр. 162, обр. 155_3.

[7] Н. Койчев, Нови находки от Новозагорско, ИАИ, XVIII, стр. 366, обр. 369, 370.

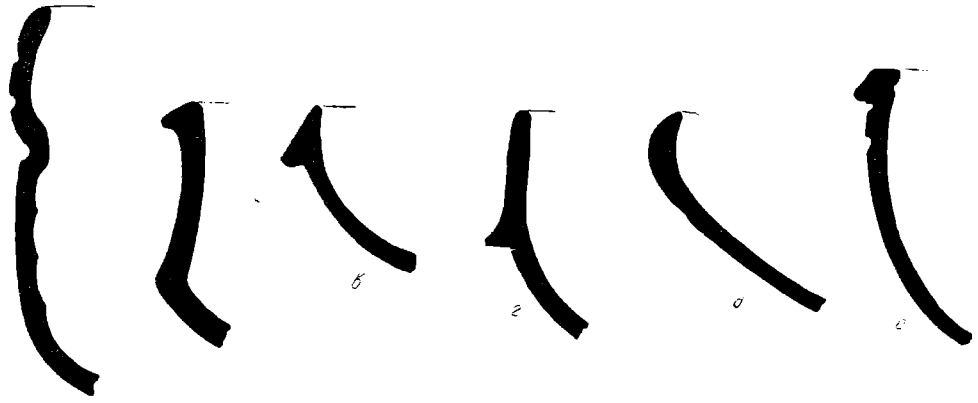

Обр. 7. Профили на керамика от римската епоха
Fig. 7. Profils de céramique de l'époque romaine

пресята песъчлива глина. По повърхността отвътре и отвън има следи от тъмнорозова боя. Тази форма, която се явява от втората половина на I в. на н. е., се среща по-рядко при римската керамика.[1]

15. Част от полусферична малка купичка със стреховидно извито навън устие, с тънки стени, изработена от много фина глина. Покрита е била с червен лак.[2]

16. Два фрагмента от плоско дъно на голяма кръгла чиния, което се издига върху ниска пръстеновидна поставка със заоблен ръб. Отвън в средата на дъното има вдлъбнати концентрични кръгове. Съдът е покрит с оранжевочервен лак. Профилът съответствува на пергамските червенолакови чинии.[3] Грубото тесто може да бъде указание за едно по-късно производство (от края на I—III в. на н. е.).[4]

17. Фрагменти от купички с разнообразни профили (обр. 7, *в—е*). По стените им личат следи от оранжевочервен лак. Песъчливостта на глината и нетрайният матов лак говорят в полза на едно местно производство.[5] У нас такава керамика е открита масово в могилния некропол край гара Свиленград[6] и е датирана въз основа на две монети — едната от времето на Марк Аврелий (161—180), другата от времето на Комод (180—192). Съдове от този тип са намерени също в римските некрополи в Новозагорско и другаде.[7]

18. Малък фрагмент от стените на купа с цилиндрична форма и конусовидно леко заоблено дъно с тройно профилирано устие (обр. 7, *а*).[8] Личи част от барботинната украса — бръшлянови плодове. На необичайно място — отвътре в долния край на съда — е поставен печат, който не се чете. Глината е едрозърнеста. Съдът е бил покрит с недоброкачествен оранжевочервен лак. Тези белези говорят в полза на едно провинциално производство от II—III в. на н. е.

19. Два фрагмента от стените на голям дълбок съд (за формата срв. обр. 7, *а*). Барботинната украса се състои също от бръшлянови плодове.

20. Два къса от горната част на голям съд с профилирани стени и тъмнорозов цвят.[9] По изпъкналите ръбове на устието и дъното са нанесени отвесни и коси декоративни нарези (обр. 8, *а*).

---

[1] За формата срв. Behn, цит. съч., табл. X, F 249.

[2] H. S. Robinson, Pottery of the Roman Period, The Athenian Agora, Vol. V, стр. 29, табл. 5 G_{65}.

[3] Пак там, табл. 60 F_{1-3}; Т. Н. Книпович, Краснолаковая керамика первых веков н. э., МИА, СССР № 25, стр. 293 и сл.

[4] Т. Н. Книпович, цит. съч.

[5] Пак там.

[6] И. Велков, Разкопките край. . . , ИАИ. XI, стр. 151, 164, 150, обр. 141; стр. 163, обр. 55; стр. 164, обр. 157.

[7] Н. Койчев, Нови находки от Новозагорско, стр. 366, обр. 369; стр. 368.

[8] Behn, цит. съч., табл. V_{75}.

[9] За формата срв. Behn, цит. съч., табл. XII, F 371—375, F 384.

21. Къс от долната част на малък дебелостенен дълбок съд (с форма на фруктиера?).[1] Украсата като при по-горния съд (№ 20).

22. Фрагмент от долната част на съд със същата форма, украсен с шнуровиден орнамент, получен чрез прищипване.[2]

И трите съда (№ 20—22) се отличават по доброкачествената глина и добрата изработка.

23. Фрагмент от съд със същата форма като разгледаната керамика под № 17—18. Под профилираното устие в полето на украсата е разположен същият мотив — стилизирани бръшлянови плодове, — изпълнен в барботинна техника. При изпичането глината е придобила сив цвят. Повърхността на съда отвътре и отвън е гладка и лъскава. Този съд принадлежи към сивата кера-

[1] Behn, цит. съч., табл. XII, F 391—392.
[2] Пак там, табл. XII, F 392.

Обр. 8. Керамика от римската епоха:
а) керамика с шнуроподобна украса ; *б*) сива керамика с релефна украса ; *в—д*) сива керамика с щемпелувана украса
Fig. 8. Céramique datant de l'époque romaine:
а) céramique à ornements en relief ; *б*) céramique grise à ornements en relief ; *в—д*) céramique grise à ornements imprimés

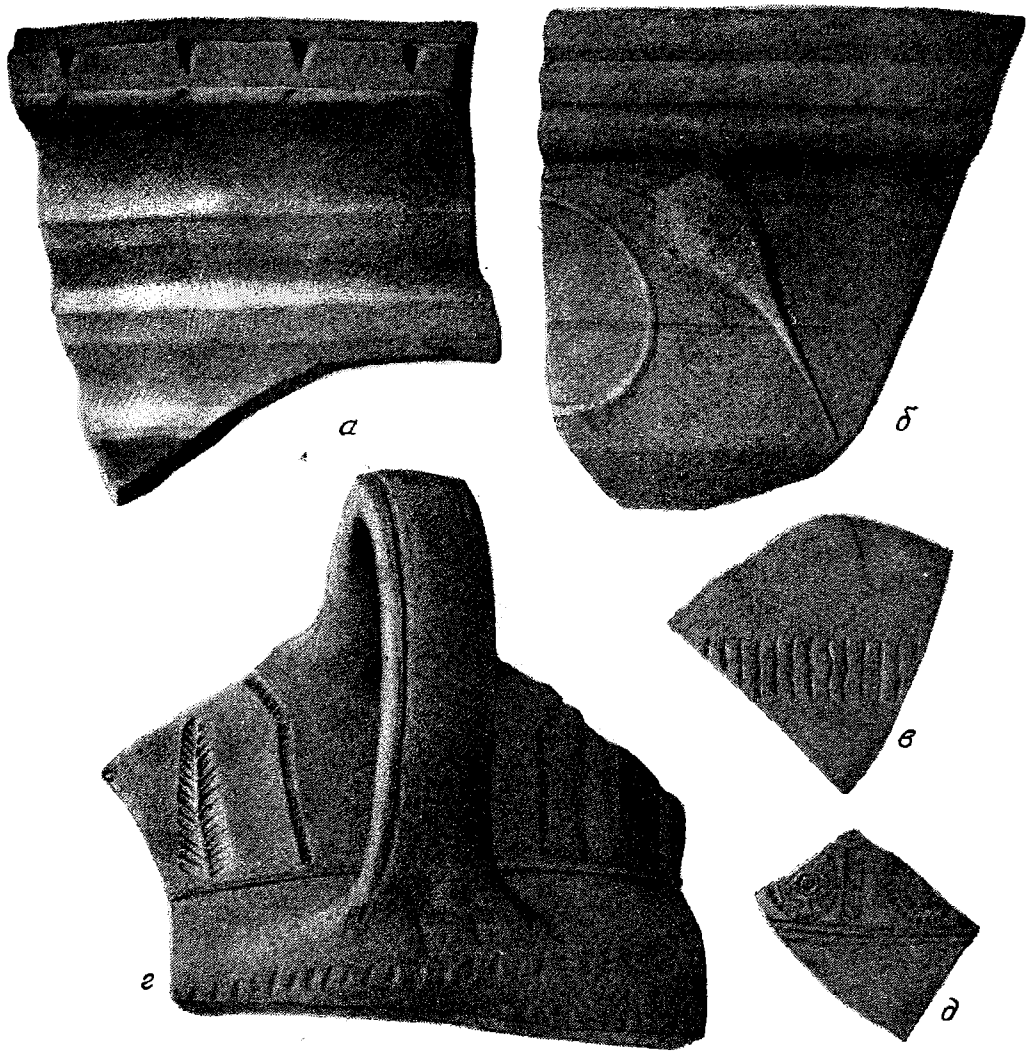

Обр. 9. Сива керамика от римската епоха
Fig. 9. Céramique grise de l'époque romaine

мика с релефна украса, която намира широко разпространение в дунавските области през II—III в. и ни е особено добре позната от Панония[1] (обр. 8, *б*).

24. Къс от тялото на голям съд със сферична форма. Повърхността на съда е сивочерна, гладка и излъскана. Украсата се състои от пояси, широки 0,5 см — 1 см, от по един ред отвесни врязани ямички (обр. 8, *в*). Този тип съдове са намерили широко разпространение в Панония през III в.[2]

25. Фрагменти от голям съд, който е имал две дръжки. Долната част на тялото е сферична, а горната цилиндрична.[3] Двете части са разграничени с тесен ръб, а устието е подчертано с тесен жлеб. Дръжките, едната от които е запазена, имат форма на ухо и свързват двете части на тялото, по дължината им са прокарани два тесни успоредни жлеба. Дъното вероятно се е издигало върху ниска пръстеновидна поставка. Долната сферична част е украсена с пояси от по два реда косо врязани ямички. Полето на горната цилиндрична част е запълнено с щемпелуван мотив, съставен от стилизирани листа в отвесно положение, поставени в мрежа от очертани с пунктирани линии многоъгълници (обр. 8, *г*). Повърхността на съда е гладка и лъскава с металически блясък. Тази находка бе намерена между двете подови нива на басейна на сградата (както споменахме по-горе) заедно с монета от Септимий Север (193—211 г.), която датира находката от това време.

По техника и украса този съд наподобява панонската керамика с щемпелувана украса.[4] Този тип керамика се отличава с доброкачествената си изработка — направена е от ситно пресята и добре омесена глина, която след изпичането добива светлосив или тъмносив цвят. Повърхността бива опушена, излъскана или покрита с черна обливка с металически блясък. Характерна е щемпелуваната украса, нанесена преди изпичането. Тя е разположена в хоризонтални пояси, които се състоят от ритмично редуващи се стилизирани растителни орнаменти. Същe-

Обр. 10. Керамика от римската епоха — тип terra nigra
Fig. 10. Céramique de l'époque romaine — type terra nigra

[1] Behn, цит. съч., стр. 210, № 1046; стр. 137, 139, 210; U. Fischer, Cambodunumforschungen, 1953, II. Keramik aus den Holzhäusern zwischen der 1. u. 2. Querstrasse. — Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte, H. 10, Kallmütz, 1957, стр. 48, 49.

[2] Behn, цит. съч., стр. 139, № 968—972.

[3] Пак там, стр. 42, № 298; стр. 43, обр. 4_1; Simonett, цит съч., стр. 14, 52.

[4] T. Tolnik, Die panonische Keramik mit Stempelverzierung, Eppitymbion Roman Haken, Praga, 1956, стр. 61 и сл., табл. XII—XIII.

Обр. 11. Керамика от римската епоха със зелена глазура
Fig. 11. Céramique de l'époque romaine à glaçure verte

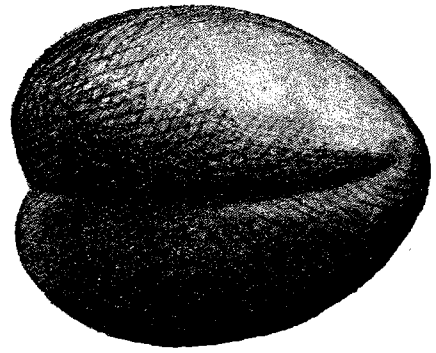

Обр. 12. Глинен култов предмет от римската епоха
Fig. 12. Objet de culte en argile, datant de l'époque romaine

ствени елементи на украсата са: листът, розетата, своеобразно изразените гирлянди и поясите от врязани ямички. Освен при панонската керамика този вид украса намираме и върху червена и сива керамика в Дакия.[1] Напоследък в антична Пауталия, днешния Кюстендил, както и в околностите му бе намерен значителен материал от този вид червена и сива керамика с щемпелувана украса.[2]

26. Фрагмент от тънкостенен съд, който също принадлежи към сивата керамика с щемпелувана украса. Мотивът на украсата се състои от стилизирани розети, отделени една от друга с пунктирани отвесни ивици (листа) (обр. 8, *д*). Същият орнамент, изпълнен в същата техника, ни е познат от една глинена кана от Цървище, Станкедимитровско, погрешно датиран от III—II в. пр. н. е.[3] Най-близка аналогия ни предлага материалът, открит при разкопките на една римска сграда в Пауталия.[4]

По подражание на керамиката с червен лак се е произвеждала сива керамика с гладки стени и лъскава повърхност.

27. Фрагмент от дълбока кръгла чиния с плоско дъно, пръстеновидна поставка, отвесна периферия и профилирано устие (обр. 9). Работена е на колело от добре пречистена глина, придобила при изпичането сив цвят. Повърхността на съда е гладка и лъскава.

28. Фрагментирана купичка от типа terra nigra с конична форма, равно дъно и профилирано устие (обр. 10). Височина 9 см, диаметър на устието 8,5 см, диаметър на дъното 2,5 см. При изпичането глината е придобила тъмносив цвят. Съдът е покрит изцяло с черна матова обливка. Украсата се състои от два пояса врязан орнамент и един пояс, който представлява бръшлянов венец, изпълнен в барботинна техника. Този вид керамика се среща на много

Обр. 13. Средновековна керамика
Fig. 13. Céramique du Moyen Age

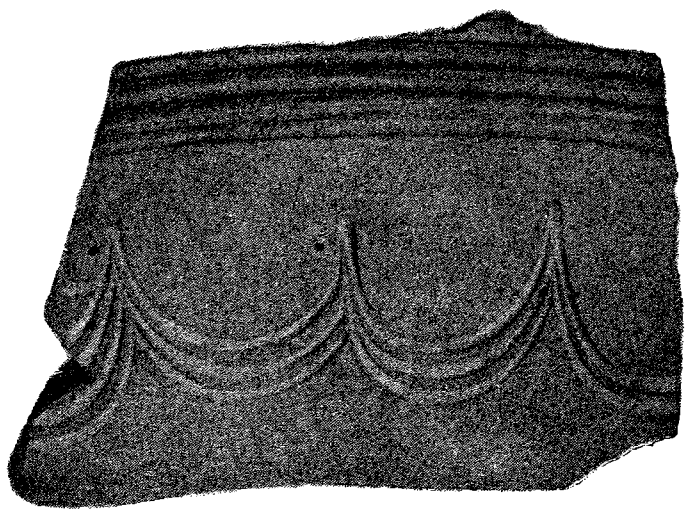

[1] V. Christescu, Viata economica a Daciei Române, Piteşti, 1929, стр. 69—70, табл. III_2

[2] Л. Русева, Римската обществена сграда в гр. Кюстендил, разкопки 1962 г. Доклад, изнесен на Археологическа отчетна конференция, 5—7 юни 1963 г.

[3] И. Велков, Новооткрити старини, ИАИ, VII, 1932—1933, стр. 419 и 420, обр. 181; В. Миков, Г. Георгиев и Н. Джамбазов, Бит и култура на докласовото и ранокласово общество в България, Водач за Археологическия музей, София, БАН, 1952, стр. 27, табл. XI_6.

[4] Л. Русева, цит. съч.

места в римските провинции.[1] Най-близки аналогии намираме в Панония всред керамиката от III—IV в.[2] Нашият съд бе намерен под един свод на сграда, изградена със смесена зидария с 4 реда тухли.

Намерен бе един фрагмент от керамика, покрита със зелена глазура:

29. Фрагмент от езичеста дръжка на голяма кръгла или овална чиния-поднос. Дръжката е украсена с миниатюрна релефна Дионисова сцена (обр. 11)[3]. При счупването глината отвътре е тъмносива. Глазурата е тъмна, жълто-зелена с кафяви петна. Тези качества са типични за керамиката със зелена глазура в Панония от III—IV в. на н. е.[4]

Заедно с разгледаната по-горе керамика бяха намерени и няколко фрагмента от култови глинени предмети, а именно:

30. Фрагмент от керамична оброчна плочка. Изображението е неясно. При изпичането глината е добила оранжевочервен цвят.

31. Глинен яйцевиден предмет (омфалос ?). По форма наподобява плод (слива ?) с надлъжен жлеб от едната страна. Размери: дължина 6 см, диаметър в най-широката част 5 см (обр. 12). Има обикновения червен цвят на изпечената глина. Този предмет вероятно е свързан с ритуала към някои от религиозните култове в римска Сердика.

В този сектор на разкопките бяха открити и два фрагмента от средновековна керамика. Те принадлежат на голям дебелостенен сферичен съд, работен на колело. Глината е песъчлива и шуплеста, добила при изпичането сив цвят. Украсата на съда се състои от широк пояс от успоредни врязани линии и втори пояс от по три скачени дъги, нанесен чрез отпечатване преди изпичането на съда (обр. 13).[5]

Керамичният материал, открит в този сектор на разкопките на Сердика, макар и твърде оскъден и в силно фрагментирано състояние, ни дава някои интересни нови данни. Така ние за първи път установяваме следи от живот през бронзовата епоха на това място от територията на днешния град. Фрагментите от тракийска керамика заедно с останките от зидове свидетелствуват, че тук животът е продължавал и през желязната епоха и че центърът на римска Сердика е бил издигнат върху развалините на старото тракийско селище, съществувало тука. Керамиката от римската епоха, открита в този сектор, показва разнообразие във формите и украсата на съдовете и свидетелствува за развитието на местно керамично производство което е заемало важно място в икономиката на Тракия през римската епоха. Намерените образци носят белези, характерни за римската провинциална керамика от II—III в. на н. е. в долнодунавските земи. Много малка част от тях датира от края на III и IV и от V в. Особен интерес представлява сивата керамика от типа на terra nigra с барботинна, врязана или щемпелувана украса, която от края на II и през III в. е широко разпространена в дунавските провинции, особено в Панония, където достига висок разцвет. Тя възниква на местна почва под влияние, от една страна, на вносната римска керамика, а, от друга, на старите местни традиции. Многобройният материал от сива и червена керамика с щемпелувана украса, открит напоследък и на други места у нас, особено в Кюстендил и Кюстендилско, свидетелствува, че тази керамика е била широко употребявана и произвеждана също така и в Тракия.

---

[1] Fischer, цит. съч., стр. 46, 47; Behn, цит. съч., стр. 207, 208.

[2] Behn, цит. съч., стр. 210, 212, 137 (№ 954), 139 и сл. (№ 968—971), 207.

[3] Behn, цит. съч., стр. 182 и сл.; 5000 Godina keramike iz Zadarskih Muzeja. Izlozba. Zadar, 1962, стр. 29, №114—115, обр. 5 и стр. 65, табл. 31_{1-2}.

[4] Behn, цит. съч., табл. $X_{202,218}$.

[5] По указание на науч. сътр. при АИМ БАН Й. Чангова подобна керамика е намерена при разкопките на крепостта Кракра при Перник.

LA CÉRAMIQUE MISE AU JOUR À SERDICA

A. Balkanska

(Résumé)

L'auteur examine la céramique mise au jour en 1952, lors des fouilles du secteur est de l'ancienne église „Saint Georges".

Les travaux de déblaiement de la nouvelle clôture ont permis de pénétrer pour la première fois sous les fondements de la Serdica romaine. On a découvert, profondément enfouis sous la couche archéologique de l'époque romaine, des fragments de vases d'argile de l'âge du bronze — les vestiges de vie les plus anciens parvenus jusqu'à nous et provenant de cet endroit. Les fragments de céramique thrace présentent un intérêt particulier. On a trouvé des fragments de vases d'argile des débuts de l'âge du fer, aussi bien que de la céramique de l'âge de fer tardif de deux types caractéristiques: la céramique exécutée à la main et la céramique fabriquée au tour.

Lors de la découverte et de l'examen de cette partie du côté est du mur d'enceinte intérieur comprise dans ce secteur, on a trouvé en plus grande quantité de la céramique datant de l'époque romaine. Selon l'auteur, cette poterie comprend: la céramique domestique — cruches, amphores, pots, etc. et la céramique artistique — vases de formes et décorations diverses pour la table ou tout simplement décoratifs. Dans ce dernier groupe sont compris les fragments de céramique recouverts de vernis rouge ou de couleur rouge à décors en reliefs ou à la barbotine, ainsi que de la céramique grise à parois lisses ou à décors de barbotine, incisée ou sigillée. On a découvert de même de la céramique du type „terra nigra" à décors de barbotine. La céramique domestique aussi bien que la céramique artistique est, presque sans exception, de fabrication locale. Les modèles qu'on a découverts portent l'empreinte caractéristique de la céramique provinciale romaine des terres du Bas-Danube du IIe et IIIe siècle de notre ère. L'auteur accorde une attention particulière à la céramique grise sigillée, en relief, incisée, ou estampillée découverte à Serdica et considère qu'ici aussi, comme dans les autres provinces romaines, elle est due à des ateliers locaux de céramique.

КАНИ ЗА СМОЛА, НАМЕРЕНИ КРАЙ КРЕПОСТНИТЕ СТЕНИ НА СЕРДИКА

М. Станчева

Крепостните стени на Сердика отдавна са предмет на проучвания.[1] Събран е вече значителен материал за изследване на тяхното устройство, за датирането им и пр. Прави обаче впечатление, че при почти всички досегашни изследвания липсват данни за находки, свързани с нападенията и отбраната на крепостните стени. Малко са материалите, които могат да се свържат непосредствено с живота на стените, на тяхната охрана.

Една интересна находка хвърля светлина върху тези въпроси. През 1953 г. в един от дълбоките изкопи (фусове) за фундиране на сградата на Министерския съвет (бившо Министерство на тежката промишленост), близо до улица Сердика, на 6 м дълбочина се откриха група римски глинени кани, между тях няколко добре запазени екземпляра, но по-голямата част бяха натрошени (обр. 1).

Каните са три типа. Най-голям брой (пет цели или почти цели екземпляра и девет дъна на такива кани[2]) са с широко устие (11—13 см), със силно надебелен и заоблен ръб; гърлото им е цилиндрично, тялото крушовидно, обърнато надолу с тесния си край (макс. диам. 24—27 см); дъната са с изпъкнал ръб по края, вдлъбнати, с пъпковидна издутина в центъра (диам. на дъната 9—11 см). Каните имат по една дръжка с овално сечение, която излиза под ръба на устието и се прибира над най-издутата част на тялото (обр. 2).

Вторият тип кани имат по-тясно и високо гърло с пръстеновиден ръб на устието (диам. 6—7 см); в долната си част гърлото се разширява и преминава в заоблено рамо. Долната част на съда има форма на обърнат пресечен конус. От този вид се намериха шест цели или почти цели съда, а между фрагментите се откриха характерни части от още три съда (обр. 3).

От третия вид кани се намериха един изцяло запазен екземпляр и сравнително малко фрагменти — между тях две дъна и едно гърло. Запазената кана има цилиндрично гърло с жлеб покрай ръба на устието, биконично тяло, което стъпва на високо столче. Дъното е заоблено, изпъкнало. Каната е висока 44 см, има диаметър на устието 11 см, максимален диаметър на тялото 32 см (обр. 4 и 5).

Намери се и горна част на един съд, съвсем подобен на каните от първия тип — с широко устие, — но с две дръжки.

Обстановката, в която се намери тази група кани, е твърде интересна. Една част от тях бяха поставени в дървена бъчва. Частите на бъчвата, много повредени, се бяха отделили, но

---

[1] Върху последните проучвания на крепостната стена на Сердика вж. Ст. Бояджиев, Принос към историята на крепостната стена на Сердика, Археология, I, 1959, 3—4, стр. 35—45 и посочената там литература.

[2] Съдовете и фрагментите бяха извличани от рядка кал, в каквато се беше обърнала пръстта в изкопа поради подпочвена вода. При това положение възможно е да не са били събрани всички фрагменти. Посочените бройки се отнасят за характерни части от съда (дъна при първия тип кани, гърла при втория). Фрагменти от телата на съдовете се намериха много, но те не могат да служат за указание на броя им.

Обр. 1. Глинените съдове при изваждането им от изкопа
Fig. 1. Les poteries à leur extraction des fouilles

състоянието им позволяваше да се възстанови формата й. Тя е подобна на съвременните бъчви. Запазени бяха върху дъгите и парчета от обръчи, направени от цепени пръти (обр. 6).

Заедно с каните се намери и една трикрака пиростия. Тя представлява четириръбест железен обръч, който стъпва на масивни също четириръбести крака. Пиростията има диаметър 38 см, височина 19 см (обр. 7).

Датирането на тази находка се улеснява от твърде разпространения тип на каните с крушовидно тяло, обърнато с тесния край надолу (при нас втория тип кани). Две подобни стомни (вис. 44 см) са намерени в зидана гробница при Сливен и са датирани „вероятно от II в."[1]. Четири подобни стомни, но по-малки (вис. 30 см), са намерени в могилно погребение заедно с други материали от римската епоха и добре датирани с две римски бронзови монети от II в.[2] Много близка до нашите стомни е една стомна от сбирката на В. Аврамов (сега в НАМ в София, инв. № 7128), чието местонаходище и датировка не са посочени в публикацията.[3] Тази стомна е висока 38 см, има диаметър на устието 4,5 см, на търбуха 27 см, на дъното 8,2 см. Особено близка по своите пропорции до някои от нашите е една стомна (вис. 41 см), която също произхожда от могилно погребение и е датирана „вероятно от II в. на н. е."[4].

За третия тип кани от софийската находка, които са много интересни и характерни с остро пречупения в най-издутата си част профил и с високото столче и издуто дъно, не ни са известни паралели от нашите земи. Но почти съвършено същата кана и част от втора такава са намерени при разкопки в Мирмекий и са датирани във II в. на н. е.[5] Височината на мирмекийската цяла кана е 47 см.

Тесният изкоп за основи на новостроящата се сграда не позволи да се направят проучвания на мястото и да се установи дали бъчвата и глинените кани са били поставени в някакво помещение, както е най-вероятно, и в каква именно сграда. Работата се затрудняваше много и от подпочвената вода.

При почистването на каните се установи, че по вътрешната страна на стените им и особено по дъната и около устията е полепена жълта материя, която се рони на прах. При някои съдове тя е оставила бразди и по външните им стени. На дъната на някои от каните има твърда черна лъскава материя, примесена със същата охрено-жълта материя, която е полепена и по стените. По външните и вътрешните стени на някои съдове са останали петна от черната материя. Изследването[6] показа, че черната материя представлява смола от иглолистен произход, а жълтата праховидна материя — остатък от изгорялата дървесина, от която е получена смолата. Следователно каните са били пълнени с иглолистна смола. Количеството на събраните тук фрагменти показва, че на това място са били складирани значителен брой съдове със смола или за смола.

Какво е било предназначението на тези съдове със смола? Струва ни се, че най-много основания има да се смята, че смолата е била нужна за отбраната на крепостната стена. От значение за обяснението на находката е това, че тя се намира в непосредствена близост с из-

[1] Ив. Велков, Нови могилни находки, ИАИ, V, 1929, стр. 31.
[2] Т. Герасимов, Разкопки на могили при с. Свети Кирилово, ИАИ, XV, 1946, стр. 183.
[3] Цв. Дремсизова, Предмети от сбирката на В. Аврамов, ИАИ, XVII, 1950, стр. 263.
[4] Н. Койчев, Нови находки в Новозагорско, ИАИ, XVIII, 1952, стр. 366.
[5] В. Ф. Гайдукевич, Раскопки Мирмекия в 1935—1938 г., МИАССР, 25, стр. 168—169, рис. 61.
[6] Химическата проверка беше извършена от техн. н. сътр. при Археологическия музей при БАН др. Чавдаров, за което му благодаря.

точната крепостна стена.[1] През 1958 г. едно дъно на подобен на описаните по-горе глинени съдове с налепен по него слой смола се намери при изкопите за строеж на сградата, в която се помещава Музеят за история на София, на ъгъла на бул. „Г. Димитров" и ул. „Екзарх Йосиф", т. е. непосредствено до триъгълната кула на северната крепостна стена, извън нея.[2] Тук бяха намерени и късове застинала смола, в гънките примесена с жълта праховидна материя (обр. 8). Мястото, където се намериха тези находки, подкрепя предположението, че тези съдове със смола са служили при отбраната на стените.

Обр. 2. Глинена кана от находката. Първи тип
Fig. 2. Cruche d'argile provenant des fouilles. Premier type

Няма съмнение, че на различни места покрай стената и особено в близост с кулите е имало помещения, свързани с отбраната и обслужването им. Подобни помещения бяха открити през 1956 г. при разкопки на североизточната ъглова кула на сердикийската стена.[3] Като казармени помещения се обясняват и разкритите през 1953 г. основи на голяма правоъгълна сграда под източната част на бившото Министерство на електрификацията.[4] Помещенията, свързани с крепостната стена, са служели както за подслон на защитниците, така навярно и за складиране на оръжие и на други средства за отбрана.

Намерената находка според нас представлява именно такъв склад или остатъци от склад. Явява се въпросът, дали откритите стомни са служели само за съхраняване на смолата или за изкачването ѝ на стените и изливането ѝ върху нападателите. Намерената заедно с каните пиростия помага за тълкуването на находката. Пиростията очевидно е използувана при нагряването на смолата, което е ставало сигурно в метални съдове. От значителните ѝ размери (диам. 38 см) и от дебелината и устойчивостта на обръча и на краката ѝ се вижда, че на нея са били поставяни за нагряване големи и тежки съдове с диаметър, не по-малък от 45—50 см. По-трудно е да се обясни отношението на бъчвата към глинените съдове. Може би първоначално в бъчвата е била държана вода, също необходима при крепостните стени. Но от положението, в което се откриха каните, бъчвата и пиростията, е явно, че те са били струпани празни, като изоставен (временно?) инвентар, а не заредени и приготвени за използуване.

Обр. 3. Глинена кана от находката. Втори тип
Fig. 3. Cruche d'argile provenant des fouilles. Deuxième type

Смолата получава широко разпространение във военната пиротехника именно през римската епоха.[5] Но за добиване

[1] Ст. Бояджиев, цит. съч., стр. 36, обр. 8. Мястото на нашата находка е непосредствено до означената с № 6 част на стената с кула.

[2] Пак там, при означената с № 2 част на стената.

[3] Разкопките се извършиха от Музея за история на София под ръководството на автора на тази статия.

[4] Д. П. Димитров, Последните археологически разкопки в България, София, 1955, стр. 56.

[5] A History of Technology, Oxford, 1957, II, стр. 374.

Обр. 4. Глинена кана от находката. Трети тип
Fig. 4. Cruche d'argile provenant des fouilles. Troisième type

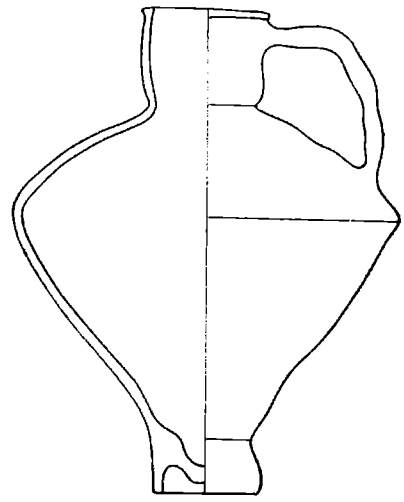

Обр. 5. Графичен разрез на кана. Трети тип
Fig. 5. Coupe graphique de cruche. Troisième type

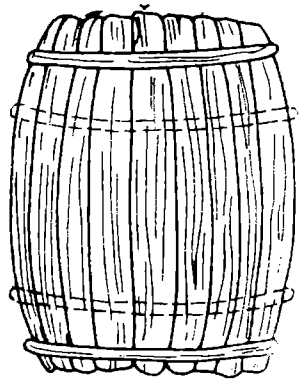

Обр. 6. Графична реконструкция на бъчвата
Fig. 6. Reconstitution graphique du tonneau

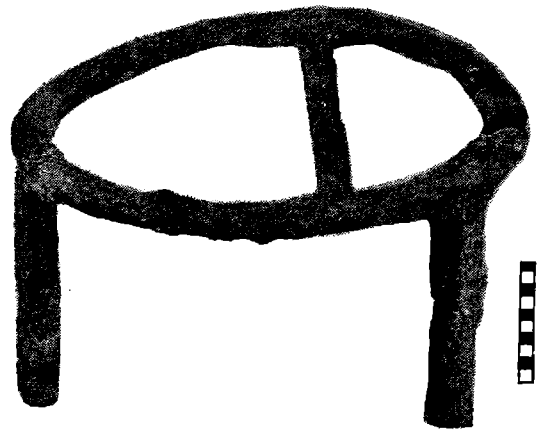

Обр. 7. Желязна пиростия от находката
Fig. 7. Trépied en fer provenant des fouilles

на катран от бор в Македония говори още Теофраст (372—287 г. пр. н. е.). Той подробно описва устройството на примитивната дестилация, но не споменава нищо за употребата на получения катран.[1] За употребата на смола като отбранително средство говори Дексип в описанието за обсадата на Филипопол от готите.[2] Той казва: „Обаче и тракийците се противопоставили на всичките им бойни средства. Те разбивали машините и прислугата им с помощта

[1] Извори за старата история и география на Тракия и Македония, София, 1949, стр. 130.
[2] Пак там, стр. 387—388; също Гръцки извори за българската история, т. I, 1954, стр. 11 и сл.

на огромни каменни блокове, а други изгаряли с факли, сяра и смола."[1] Особено интересен е следният пасаж: „Освен това измислили и следното. През нощта, когато всичко било утихнало, спуснали някъде под стената с въже един смел и храбър мъж, като му дали за разрушаване на насипа запалена факла и съд, в който имало смола, сяра и други подобни неща. Той хвърлил огън върху гредите, които поддържали насипа, и като изгорели, целият насип се срутил."[2]

Както се вижда, в последния пасаж се говори за изливане на смола от съд, навярно глинен, защото в положението, описано у Дексип, гореща смола в метален съд би се носила много трудно.

Смолата като отбранително средство при обсада на крепостни стени се споменава и в описанията на славянските нападения срещу Солун в Деянията на свети Димитрий. В един пасаж[3] се казва: „Но после, за да не пострадат тези съоръжения [обсадните машини — бел. на автора] от огън или от кипяща смола, те промениха намерението си и заковаха на тези съоръжения кървави кожи от току-що одрани волове и камили." Същият факт се споменава повторно,[4] за да се подчертае, че обсадните машини са били неуязвими срещу „огън или кипяща смола". И защитниците на Топир са изливали от стените върху нападателите вряло масло и смола през 549 г., когато градът бил обсаден и превзет от славяните.[5]

В нашия случай може да се предположи, че тази група съдове са били използувани при ранните нападения над Сердика, може би при първите готски нападения. Но много вероятно е смолата, както и съдовете да са били подготвени и складирани още преди това като необходим инвентар на отбраната на крепостта. С това може да се обясни и по-ранната датировка на каните, които при това не могат да се поставят категорично във II в.

Най-правдоподобно намираме обяснението, което споменахме и по-горе, че смолата е загрявана в големи метални съдове, поставени върху пиростия като нашата, а после наливана в кани и така изкачвана на стените, откъдето е била изливана върху неприятелите и техните обсадни машини.

Обр. 8. Късове застинала смола
Fig. 8. Morceaux de poix refroidie

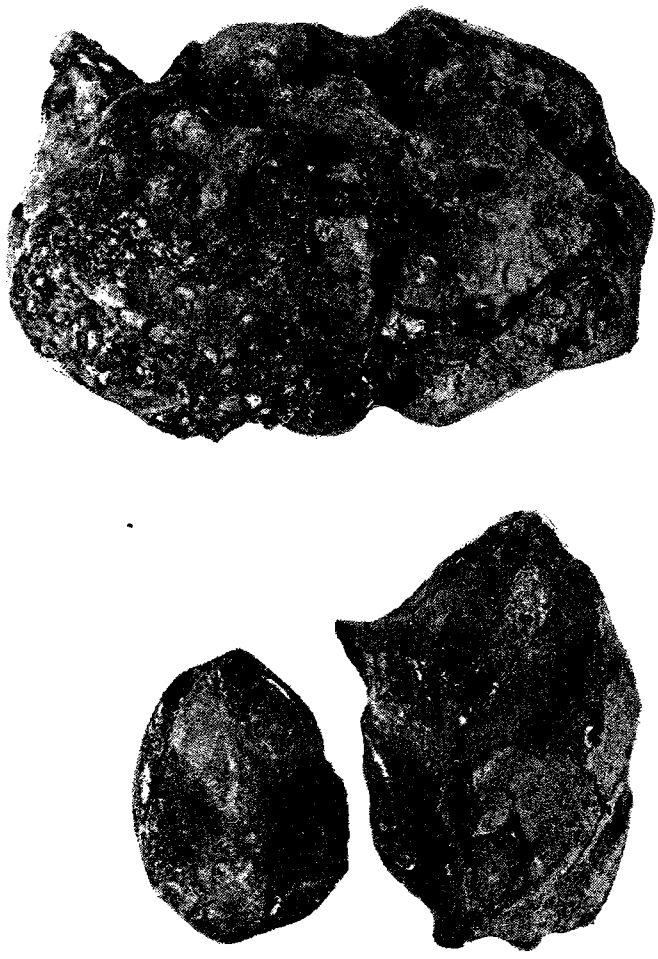

[1] Цитирано по Извори за старата история и география. . .

[2] Извори за старата история. . ., стр. 387—388; Гръцки извори, т. I, стр. 11 и сл.

[3] Гръцки извори, т. III, стр. 120.

[4] Пак там, стр. 123.

[5] Пак там, т. II, стр. 133.

CRUCHES À POIX MISES AU JOUR PRÈS DES MURS D'ENCEINTE DE SERDICA

M. Stančeva

(Résumé)

Dans le déblai, lors de la construction de l'édifice du Conseil des Ministres, on a mis au jour en 1953 à 6 m de profondeur un groupe de cruches d'argile dont quelques exemplaires étaient en parfait état de conservation. On y a recueilli également des fragments d'un tonneau de bois et un trépied massif en fer. Les cruches appartiennent à trois types : à embouchure large et panse en forme de poire, à embouchure étroite et un seul vase du troisième type qui est à panse bi-conique et à pied haut.

On a découvert en nettoyant et examinant ces cruches sur les parois et sur les fonds des traces de poix de conifères que celles-ci contenaient probablement.

L'auteur relève que ces trouvailles ont été recueillies près du mur est de la citadelle et qu'un vase semblable a également été découvert près du mur nord. Celui-ci portait, aussi, des traces de poix. Or certains auteurs anciens citent la poix comme moyen de défense. Il serait donc permis de supposer, selon l'auteur, que les cruches mises au jour à cet endroit servaient aussi à cet usage. La poix était chauffée préalablement dans des récipients en métal placés sur un trépied.

Cette trouvaille peut être datée de la fin du IIe siècle ou plutôt du IIIe siècle.

ПОГРЕБЕНИЯ ОТ НЕКРОПОЛА НА СЕРДИКА, ОТКРИТИ НА УЛ. „БЕНКОВСКИ“

Л. Огненова

През юли 1951 г. при изкопите за основи на сгради на ул. „Бенковски“, квадрат 505, парцел № 2, се откри един сектор от некропола на Сердика, който и по-рано е бил проучен отчасти при редовните разкопки около църквата „Св. София“[1] и при случайните изкопи за строежи на ул. „Бенковски“.[2] Поради бързото темпо на строителството през 1951 г. можаха да се проучат само една гробница и два гроба, единият изграден с тухли и покрит с каменни блокове, а другият ограден с керемиди.

Тук публикуваме само проучените погребения. Гробницата и двата гроба бяха заснети и ситуирани от арх. Сава Бобчев (табл. I).

I. Правоъгълна гробница с полуцилиндричен свод, ориентирана изток—запад, с малък вход от източната страна, дълга 2,22 см, широка 2 м и висока 1,75 м (табл. I, А и обр. 1). Гробницата беше изградена върху песъчлива почва. Северната, южната и източната стена по 0,70 см височина и цялата западна стена бяха изградени с ломени камъни, а сводестият покрив и горната част на трите стени — с тухли. Малкият отвор на източната стена, висок 0,20 м и широк 0,57 м, горе засводен, се намираше южно от надлъжната ос на гробницата. Отвътре стените на гробницата бяха измазани с варова мазилка, а подът беше покрит с хоросанена мазилка, положена върху един пласт чакъл. Край надлъжните стени на гробницата — северната и южната — бяха открити части от изгнили скелети. Освен скелетите в гробницата се намериха само няколко фрагмента от доста безлична късноримската керамика. По устройство и градеж тази гробница се схожда с двете гробници от същия сектор на некропола, които бяха открити от другата страна на ул. „Бенковски“ през 1935 г.[3] и с останалите гробници от некропола на Сердика, датирани между III и IV в. от н. е.[4]

II. Гроб, изграден с тухли и покрит с каменни блокове, ориентиран изток—запад, правоъгълен, широк 0,40 м, дълъг 1,20 м и дълбок 0,50 м. Стените, положени върху основи от ломен камък, имаха ширината на тухлите, с които са строени. Тухлите бяха квадратни със страна 30 см. Гробът бе покрит с три каменни блока, напречно подредени, дълги 1 м и широки около 0,40 м. Размерите показват, че гробът е бил детски. От предметите, поставени при погребалния обред, се намериха запазени само стъклените и бронзовите предмети (обр. 2). Около гръдния кош бяха открити четири стъклени балсамарии и бронзови апликации от сандъче и парченца от почти напълно изгнила облицовка на сандъче. При краката на прогнилия скелет стояха поставени една в друга две бронзови кофички.

Описание на гробния инвентар:

---

[1] Проучването на некропола е започнало още през 1888 г. от братя Шкорпилови (МСб, II, 1890, стр. 46—47). Голяма част от некропола е била разкрита при разкопките около църквата „Св. София“. Б. Филов, Софийската църква, Св. София, София, 1913; Кр. Миятев, Декоративната живопис на Софийския некропол, София, 1925.

[2] И. Велков, Християнска гробница в София, ИАИ, XII, 1939, стр. 414—415.

[3] И. Велков, цит. съч., стр. 414—415.

[4] В. Добруски, Материали по археологията на България, МСб, XII, 1895, стр. 327.

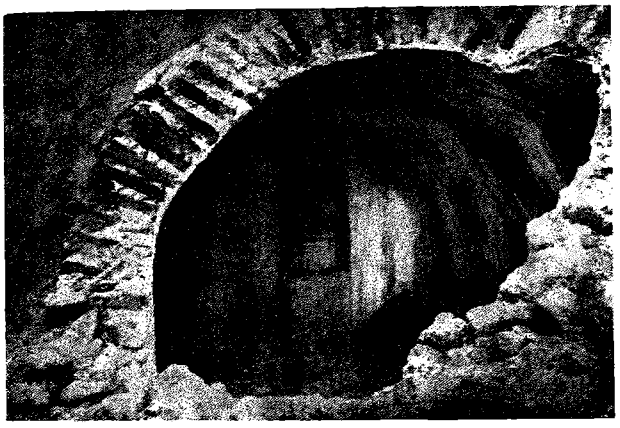

Обр. 1. Гробница от некропола на Сердика, гледана от запад
Fig. 1. Caveau de la nécropole de Serdica, vu de l'ouest

1. *Стъклен съд — балсамарий*, висок 8,3 см с диаметър на дъното 7,3 см, диаметър на венчето 6,7 см и диаметър на отвора 3,3 см (обр. 3). Балсамарият има късо тяло, широка шия и широко хоризонтално разтворено венче. Около периферията на венчето има вдлъбнат жлеб. При дъното стъклото е надебелено, докато при венчето надебеляването се е получило чрез сгъване.

В богатата колекция от стъклени съдове от некропола на Сердика има много балсамарии. Сегашният се отличава от другите по своите къси пропорции и главно с развитието на венчето за сметка на вместимостта на съда. По-близки по форма и пропорции са два балсамария от некропола на Рациария.[1] Балсамарии с подобна форма и пропорции се датират към края на III в.[2]

2. *Стъклен балсамарий* с форма на античен алабастър, висок 7,8 см, диаметър на раменете 3,8 см, диаметър на венчето 2,8 см и диаметър на отвора 1,3 см (обр. 4). Стъклото е млечнобяло с по-прозрачни или по-плътни бели жилки, напомнящи структурата на мрамора или по-скоро на алабастъра. Дебелината на стените е 0,4 мм.

3. *Стъклен балсамарий*, подобен на горния, висок 8,8 см. Съдът е счупен и стените са дебели 0,5 мм, а към заобленото дъно надебелени до 1 мм.

4. *Стъклен балсамарий*, подобен на горните два, дълъг 7,7 см.

[1] Археологически музей при БАН, Античен отдел, инв. № 3729 и № 7053.

[2] Olof Vessberg, Roman Glass in Cyprus, Opuscula Archaelogica, vol. VII, Lund, 1952, стр. 138—139, табл. IX, 16.

Обр. 2. Гробен инвентар от некропола на Сердика
Fig. 2. Inventaire funéraire de la nécropole de Serdica

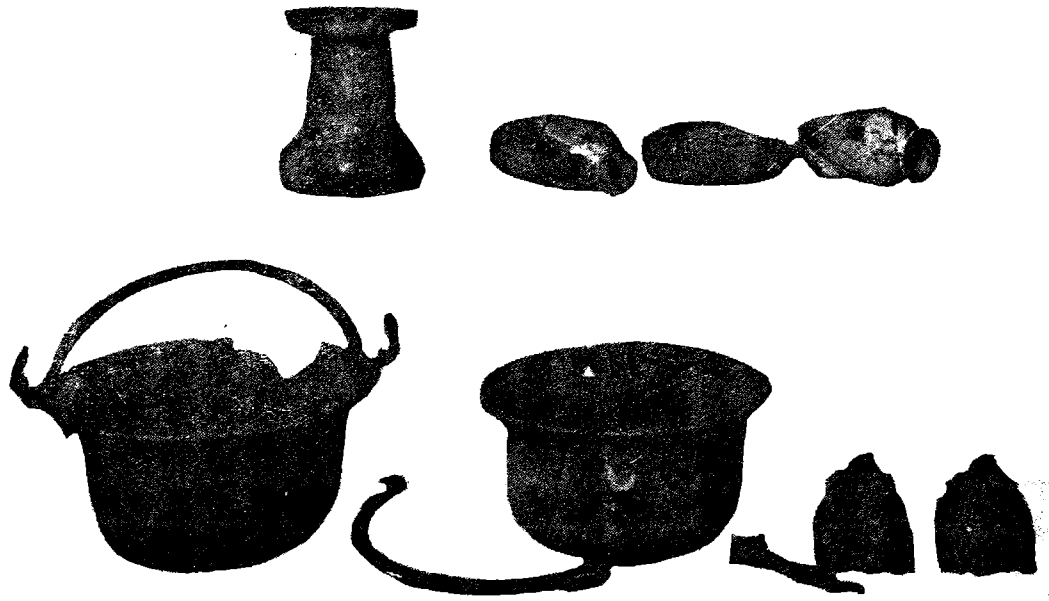

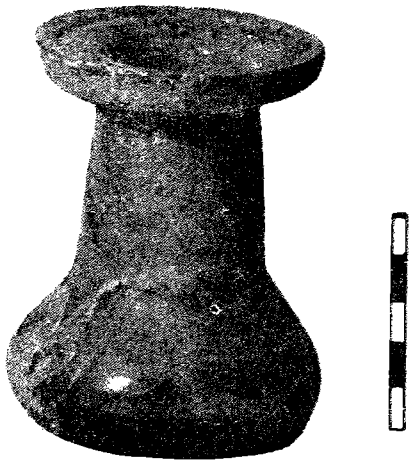

Обр. 3. Стъклен балсамарий от некропола на Сердика
Fig. 3. Balsamaire en verre de la nécropole de Serdica

Обр. 4. Стъклен алабастър от некропола на Сердика
Fig. 4. Alabastre en verre de la nécropole de Serdica

Обр. 5. Бронзови кофички от некропола на Сердика
Fig. 5. Petits seaux en bronze de la nécropole de Serdica

В колекцията от стъклени съдове от некропола на Сердика се забелязват и съдове, при които стъклото на места е по-плътно и бяло, а на места по-прозрачно, подобно на структурата на мрамора. Този ефект се е получил при разтягането на стъклената маса, но явно е бил търсен, за да наподобява алабастровите съдове със същата форма. В тази колекция това са първите съдчета, наподобяващи алабастри, които са ни известни.

5. *Бронзова кофичка*, камбановидна, с едно превезло, висока 8 см, диаметър на устието 14,5 см (обр. 5). Съдът е изкован от кръгъл бронзов лист, нагънат в центъра, за да образува плоско столче с диаметър 5,5 см. Бронзовият лист е изглаждан на шайба и самият център има точка, около която са врязани по два концентрични кръга. От външната страна на разтваря-

Обр. 6. Затварач и апликации от некропола на Сердика
Fig.6. Fermoir et appliques de la nécropole de Serdica

щото се венче, до самия ръб, една листовидна пластинка е прикрепвала двата края на превезлото към кофичката. Превезлото е извито дъговидно с извити навън краища, леко надебелени и напомнящи змийски глави. Цялата дъговидна част на превезлото е нарязана на прешлени.

6. *Бронзова кофичка*, подобна на горната, само че с по-малки размери, висока 8 см, диаметър 13,2 см (обр. 5). Бронзовите листовидни пластинки, които са придържали превезлото към съда, липсват, но техните следи личат по стените на съда. Тази кофичка бе намерена втикната в първата.

Подобна кофичка е открита и в гробницата в Балчик заедно с богат инвентар,[1] а също и в некропола от римската епоха в Сливен.[2]

7. *Бронзови апликации и затварач от касетка* (обр. 6).

а) Бронзова апликация, представляваща маска на менада, висока 5 см. Отвътре маската е куха и в кухите разтворени очи, изглежда, е била вгнездена стъклена паста. От двете страни на лицето на менадата се спускат букли, а над челото минава панделката на корюмба, украсена от двете страни с топчеста украса — бръшлянов плод.

б) Бронзова апликация — маска на менада, подобна на горната, със същите размери и, както изглежда, направена в същия калъп.

в) Бронзова пластинка за затваряне на сандъче (наричано от дърводелците шнайпер). Затварачът представлява малка бронзова пластинка, леко изкорубена отвътре, което му придава изглед на масивност, но същевременно осигурява лекота и еластичност. В долния край пластинката завършва с една перпендикулярна изпъкнала примка, която е влизала в отвора на бравата. В горната част пластинката е превита там, където е била закована с желязно гвоздейче върху сандъчето.

От величината на пластинката личи, че и сандъчето е било с малки размери. Полепналите върху бронза частици от изгнило дърво и запазени парченца от кожа показват, че касетката е била дървена, облицована с кожа.

Бронзови апликации, затварачи и обкови на касетки (capsae) са намирани у нас в некрополите на Рациария,[3] на Ескус[4] и другаде[5] и се датират около III и IV в.

III. Гроб, ограден с керемиди, дълъг 1 м и широк 0,4 м. Четири тегули, дълги 0,50 м, облегнати една на друга и захлупени от две други, закриваха погребението. Изглежда, че наоколо е имало доста подобни погребения. Керемидени гробове са откривани и по-рано в некропола на Сердика в сектора около църквата „Св. София“[6], както и в други краища на Тракия и се датират обикновено към V и VI в.[7]

Секторът от некропола на Сердика, който се е намирал на ул. „Бенковски“, вероятно е служил за погребения през втората половина на III в. докъм V в.

---

[1] Карел и Херман Шкорпилови, Балчик, ИВАИД, V, 19, стр. 55, № 8, табл. VII, обр. 1.

[2] Е. Бацова, Археологически находки от Сливенско, Сп. Археология, 1960, кн. 2, стр. 47, обр. 1.

[3] ИАД, IV, 1914, стр. 285, обр. 528.

[4] ИАД, VI, 1919, стр. 165—166, обр. 167, XXIII, 1908, стр. 349—307.

[5] Л. Мънзова, Ключалки на касетки от римската епоха в Археологическия музей в София, Сп. Археология, 1963, кн. 1, стр. 17—25 и цитираната там литература.

[6] Б. Филов, Софийската църква св. София, София, 1913, стр. 85; Д. Добруски, Материали по археологията на България, МСб, XIII, 1896, стр. 435.

[7] Г. Кацаров, Антични паметници из България, ИАД, II, 1911, стр. 185—188.

SÉPULTURES DE LA NÉCROPOLE DE SERDICA MIS AU JOUR DANS LA RUE BENKOVSKY

L. Ognenova

(Résumé)

L'auteur publie trois sépultures de la nécropole de Serdica, mis au jour par hasard en 1951, dans l'actuelle rue Benkovsky, au cours de travaux de construction. On a trouvé dans ces trois sépultures les trois manières différentes d'édification des tombes, notamment: 1) caveau; 2) tombe en maçonnerie; 3) tombe en tuiles (tabl. I A, Б, B).

Le caveau est rectangulaire surmonté d'une voûte cylindrique. Long de 2,22 m, large de 2 m et haut de 1,75 m (tabl. I A, fig. 1). Le matériau des murs est de la pierre pour le soubassement et de brique pour le partie supérieure du mur et la voûte. Les murs du caveau sont crépis. Le sol est recouvert d'un enduit de mortier. Le caveau est semblable aux autres caveaux de la nécropole de Serdica, datés entre le IIIe et le IVe siècle avant notre ère.

La tombe en maçonnerie est longue de 1,20 m., large de 0,40 m et sa profondeur est de 0,50 m (tabl. I). Un enfant y étant enseveli. Construite en briques de 0,30 m de côté, elle est recouverte de dalles de pierre. A l'endroit où se trouve la poitrine du squelette on a trouvé quatre balsamaires de verre (fig. 2, 3, 4), ainsi qu'une fermeture et des applications de cassette (fig. 6) et, près des pieds, deux petits seaux de bronze, l'un dans l'autre (fig. 5). La tombe peut être datée vers la fin du IIIe siècle avant notre ère.

La tombe en tuiles est longue d'un mètre et large de 0,50 m. Formée de 6 tuiles d'une longueur de 0,50 m chacune. On trouve le plus souvent des tombes semblables dans la nécropole de Serdica, et généralement en Thrace, vers le Ve—VIe siècle.

Il est évident que ce secteur de la nécropole fut utilisé pendant la deuxième moitié du IIIe siècle, jusque vers le Ve siècle avant notre ère.

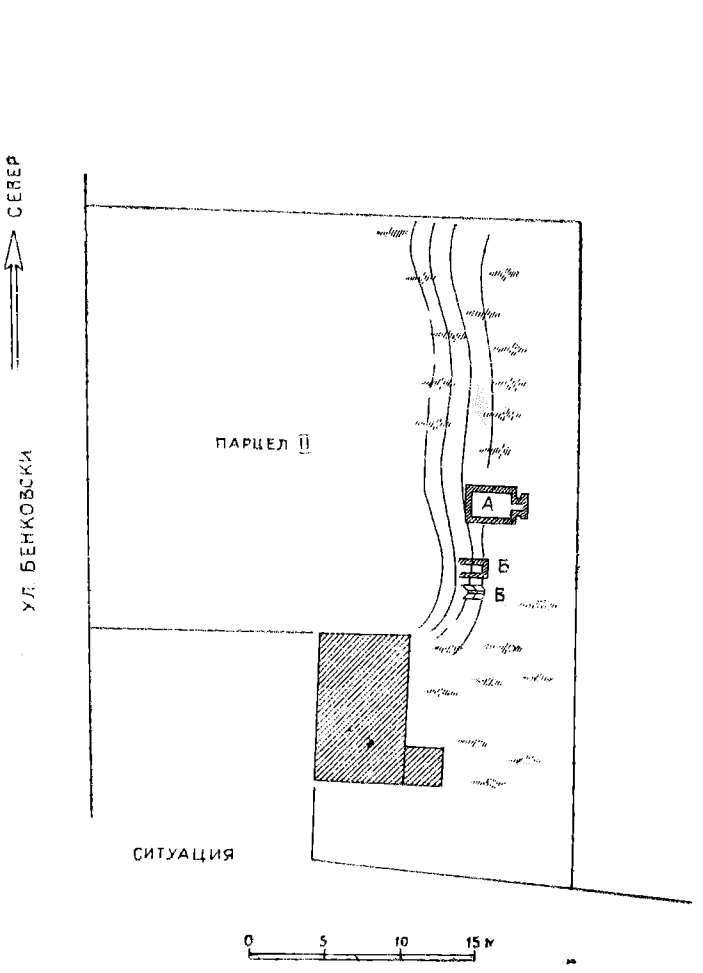

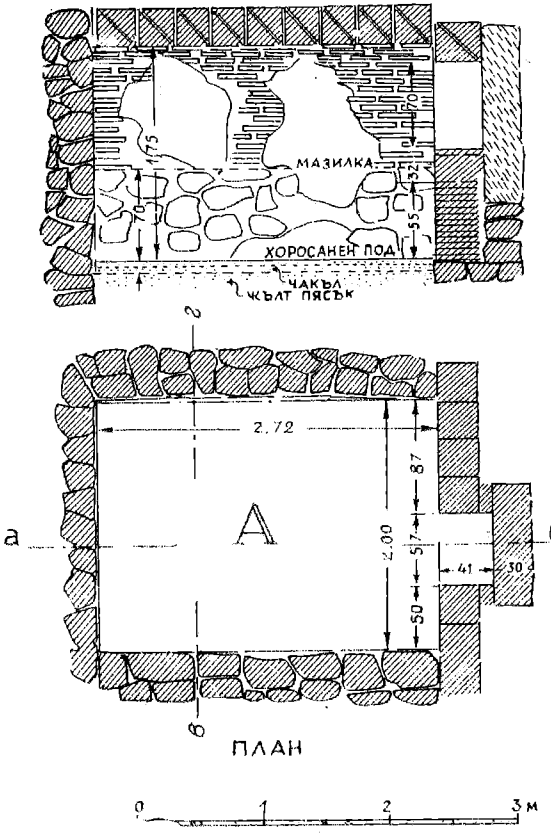

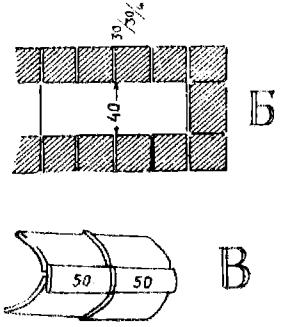

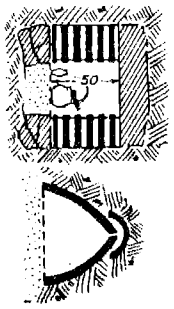

Tabl. I. Constructions funéraires de la nécropole de Serdica
A) caveau ; Б) tombe construite en briques ; B) tombe entourée de tuiles

Табл. I. Погребални съоръжения от некропола на Сердика
А) гробница ; Б) гроб, изграден с тухли ; В) гроб, ограден с керамиди

РАННОХРИСТИЯНСКИ КУЛТОВИ СГРАДИ КРАЙ ИЗТОЧНАТА КРЕПОСТНА СТЕНА НА СЕРДИКА

М. Станчева

През 1949 г. при строежа на Партийния дом в центъра на София наред с останките от други сгради от римската епоха бяха открити и две раннохристиянски базилики, съществували последователно една над друга, и един баптистерий до тях. И трите сгради попадаха в западния край на строителния изкоп.

Предприетите спасителни разкопки на тези обекти се ръководеха от В. Мавродинова, ст. научен сътрудник при Археологическия институт при БАН, с участието на сътрудници на средновековния отдел при Археологическия музей.[1] Архитектурното заснимане извърши арх. Сава Бобчев.

Изследвачите на трите сгради се натъкнаха на обикновените за разкопки на строителни обекти в София трудности: ускорено темпо на работата, което в някои случаи се отразяваше лошо на документацията, работа при неподходящи за археологически разкопки атмосферни условия, липса на работна ръка и пр. Особено неблагоприятно беше наличието на бетонни основи на модерни сгради, някъде дълбоко врязани или покриващи старите зидове. Това бе отчасти причина да не може да се доразкопае горната по-голяма базилика в югоизточния й край.

Въпреки това разкопаното даде относително добра представа за плана на трите сгради, за тяхната конструкция и предназначение.

Най-голямата сграда, която ще означаваме като № 1 (вж. плана обр. 1), представлява трикорабна базилика с една полукръгла апсида на изток към средния кораб и с притвор на запад. Независимо от това, че е ориентирана на изток, сградата има значително отклонение към югоизток. Общата й дължина е 31,85 м, а ширината й — 17,45 м.

Стените на сградата бяха запазени на различна височина, а на някои места — разрушени до субструкциите. Сравнително добре запазени бяха североизточният ъгъл, апсидата и отчасти притворът. В долната си част стените са градени с обли речни камъни, нареждани в равни хоризонтални редове и обърнати с гладката си страна навън. Цокълът, който се проследява на много места, е граден по същия начин, но с по-едри камъни. Той се издава на около 0,25 м от плоскостта на стените, като образува нееднакво широк банкет. В североизточния ъгъл на базиликата в цокъла е вграден голям правилен дялан варовиков блок, който лежи малко косо към стените (обр. 2). Хоросанът, употребен за връзка, е с доста голям примес на чукана тухла и дребни речни камъни. Над каменната зидария само на места е запазена и тухлена зидария. Тухлите имат размери 0,32×0,32×0,045 м. В североизточния ъгъл на сградата са добре запазени 4 реда тухли, а над тях начало на пояс от каменна зидария. Може да се предполага, че сградата е строена в смесена зидария с четири реда тухли.[2] Но това не се установява при други части на сградата, тъй като тухлената зидария (първият тухлен пояс) се явява на 1,30 м над

[1] В разкопките взеха участие ст. н. с. Ст. Михайлов, ст. н. с. Ст. Станчев, н. с. И. Жандова, н. с. Й. Чангова и авторът на тази статия, комуто др. В. Мавродинова възложи да публикува материалите от разкопаните базилики и баптистерия. Изказвам й тук моята благодарност.

[2] С. Бобчев, Смесената зидария в римските и ранно-византийските строежи, София, БАН, 1952, стр. 17.

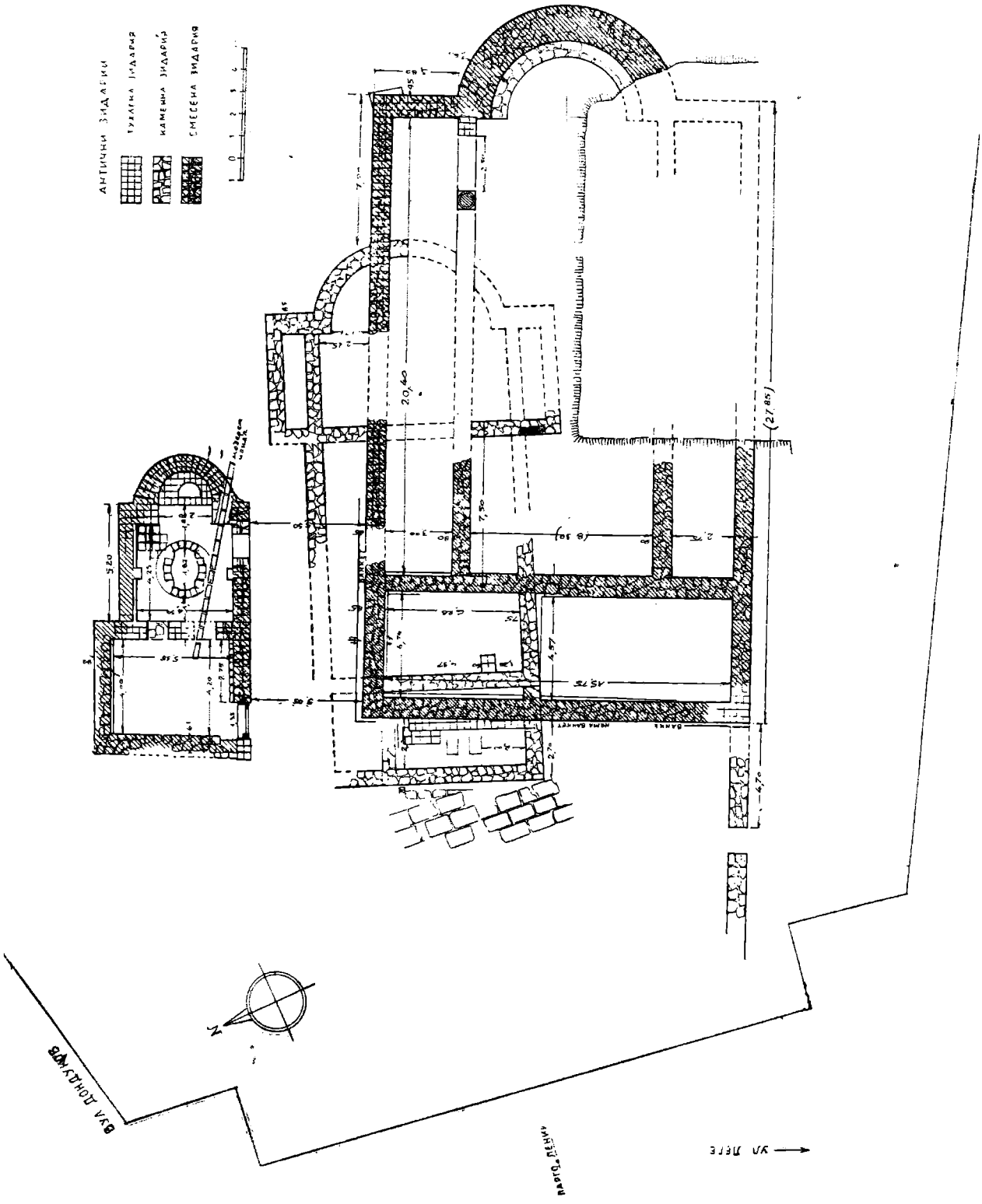

Обр. 1. План на двете църкви и баптистерия
Fig. 1. Plan des deux églises et du baptistère

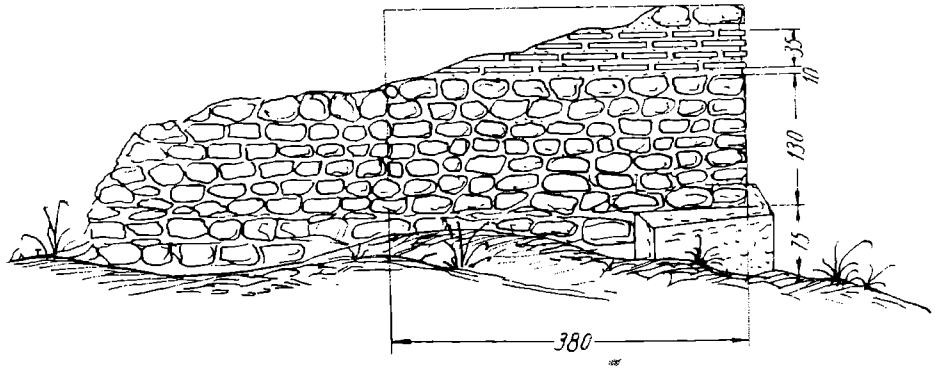

Обр. 2. Североизточният ъгъл на базилика № 1. Изглед отвън
Fig. 2. Angle nord-est de la basilique nº. 1. Vue extérieure

банкета на цокъла, а в най-голямата си част стените са разрушени под тази височина. Изцяло изграден от тухли е пиластърът, с който е завършвала на изток колонадата, която отделя северния от централния кораб, както и югозападният ъгъл на притвора.

Стените са дебели 0,85 м. С по 0,10 м по-дебели са стената, която отделя притвора от корабите и източната стена на северния кораб. Значително по-дебела е само стената на апсидата — 1,60 м. На височината, на която бяха запазени, стените на сградата бяха неразчленени.

Апсидата е полуцилиндрична с нисък едностъпален синтрон, широк 0,70—0,75 м. Средният кораб е широк 8,30 м. Той е бил отделен от страничните с колонади. Базата на най-източната колона между северния и централния кораб бе запазена на място. Базата е висока 0,24 м, с диаметър 0,56 м и с квадратна плинта със страна 0,65 м. Изработена е от бял мергел. В центъра отгоре има гнездо със запазено олово за споряване на металната сглобка на колоната, а от двете страни — по един извит в срещуположна посока жлеб за наливане на оловото. Непосредствено до тази база се откриха в насипа фрагменти от колони с диаметър 0,45—0,48 м. Върху запазената горна част на една колонка имаше също гнездо с олово и жлеб, който води към него. Разстоянието между тази база на място и пиластъра, който се издава от края на апсидата и с който е завършвала колонадата, е 2,50 м. Това ни позволява да възстановим броя на колоните в една редица — те са били пет. Проследен бе отчасти стилобатът на колонадите.

В състоянието, в което е дошла до нас базилика № 1, от подовите ѝ настилки бе запазено много малко. Между източния пиластър и базата на първата колона на северната колонада, над стилобата на колонадата, бе запазена подложка на подова настилка от хоросан с едро счукана тухла. Каква е била самата настилка, тук не можа да се установи. Но в северната част на притвора бяха запазени останки от тухлен под. Подложката на тази тухлена настилка, може би вторична, бе от речни камъни и хоросан с примес на едро счукана тухла. Под този хоросанен пласт бе открита друга хоросанена подложка, която се отнася към по-старата базилика — № 2.

При югозападния външен ъгъл на базилика № 1 е долепена стена, която продължава в западна посока надлъжната южна стена на базиликата. На 4,75 м западно от базиликата в тази стена има отвор на вход. Вероятно това е ограда и вход на някакъв двор пред базиликата.

В разчистената част от вътрешността на сградата се намериха фрагменти от олтарни прегради плочи. Те са украсени от двете страни с люспест орнамент. Люспите имат изпъкнал контур с правоъгълно сечение и вдълбано поле.[1] От едната страна на плочите люспите са по-едри, отколкото от другата страна. Покрай външната северна стена на сградата се намери варовикова четиристенна колонка от олтарна преграда, висока 0,65 м и със страни 0,20 и 0,25 м. Върху по-широката страна на колонката е вдълбан спирален орнамент със стилизиран трилистник в нисък релеф. По тясната страна на колонката има широк жлеб, в който се е крепяла преградната плоча.

[1] Срв. *Α. Ξυγγοπούλου, Τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Λατόμου ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ τὸ ἐν αὐτῷ ψηφιδωτὸν. Ἀρχαιολόγικον Δελτίον.* 1929, 153, εἰκ. 12.

Мястото, където бе намерена тази колонка, и нейната украса, твърде различна от украсата на плочите, намерени вътре в църква № 1, показват, че те не произхождат от една и съща олтарна преграда. Докато фрагментите от олтарни плочи са, изглежда, от олтара на описаната дотук базилика № 1, колонката, намерена вън от тази базилика, произхожда вероятно от другата по-стара църква, чиито основи се откриха под базилика № 1.

В насипа над базилика № 1 се намериха сравнително малко находки. Насипът се състоеше предимно от строителен материал от по-ново време. Намериха се няколко малки късчета от римска червенофирнисова керамика, фрагменти от плоско прозоречно стъкло и от стъклените чашки със столчета, характерни за късната античност и ранното средновековие.

В притвора на базилика № 1 се откриха най-напред основи от другата по-стара базилика, която ще означаваме като № 2. Установена бе стена много близо до западната стена на притвора на базилика № 1, но не успоредна на нея. Оказа се, че това е стената, която отделя притвора от кораба на друга, по-стара църква.

Базилика № 2 е запазена в много лошо състояние. В процеса на работата бяха разкопани и установени части от стени, които очертават югозападната и североизточната част на църквата, което позволява да се установи до голяма степен планът на цялата сграда.

Запазените части от стените на сградата са градени със същите обли речни камъни, както базилика № 1. Не бе установен тук смесен градеж с тухли, но трябва да се има пред вид, че са запазени само най-долните части или само субструкциите на стените.

Църквата е дълга 24,5 м и широка 10 м. Апсидата ѝ е имала диаметър 7 м според установената дъга в северната ѝ половина. Стените на апсидата и на останалите части на сградата са еднакво дебели — 0,80 м. Църквата има притвор. Северната част на притвора, изглежда, е била преградена така, че се е образувало малко отделно помещение. За това свидетелствува напречната стена, която се издава от западната стена на притвора към изток. Църквата има в източната си част трансепт, който излиза много малко вън от очертанията на сградата. В двата края на трансепта се образува по едно надлъжно тясно помещение. Северното от тях се установи в основи почти изцяло. То има вътрешни размери 4,20 м на 1 м. Както се вижда, то е било много плитко. По това може да се предполага, че тези помещения не са били отделени от останалата част на трансепта. В същност стените, които ги отделят от останалата част на трансепта (от които само в основи, както казахме по-горе, бе открита стената, отделяща северното крило), се явяват като продължение на надлъжните външни стени на църквата. Може да се допусне, че през трансепта са минавали само основите на тези стени. Върху тези основи са стъпвали може би две колони.

За разпределението на северната част на църквата нямаме сигурни указания. Към южната половина на стената, която отделя притвора от средната част, е долепена градена от тухли стеничка, дълга 0,80 м, която към изток завършва с лице. От ъгъла на църквата до стеничката разстоянието е 1,25 м. Може да се допусне по аналогия на това, което видяхме в източния край на северната колонада при базилика № 1, че тази стеничка бележи началото на южната колонада на базилика № 2. В такъв случай колонадите на изток са опирали о̀ стената, която отделя трансепта от корабите. При такова предположение и базилика № 2 би била трикорабна, и то с много широк среден кораб и тесни странични кораби, които биха отговаряли на тесните странични отделения в крилата. Но за такова предположение нямаме други данни освен малката тухлена стеничка, която се издава на западната стена. Базилика № 2 би могла да бъде и еднокорабна.

Към притвора е извеждал вход, чиято южна страница бе установена. На източното лице на стената, която отделя притвора от същинската църква, бе запазен фрагмент от мазилка от декоративна цветна живопис. Тя се състоеше от червени ромбове с жълти кръгове и черни точки в средата.[1] Ромбовете са оградени с черна линия и включени в мрежа от бели ивици. Под найдолния ред минава широка черна ивица. Ромбовете имат страна 15 см; белите ивици са широки 3 см (обр. 3).

[1] Срв. същата украса у *Α. Ξυγγόπουλος*, цит. съч., 157, *εἰκ.* 19.

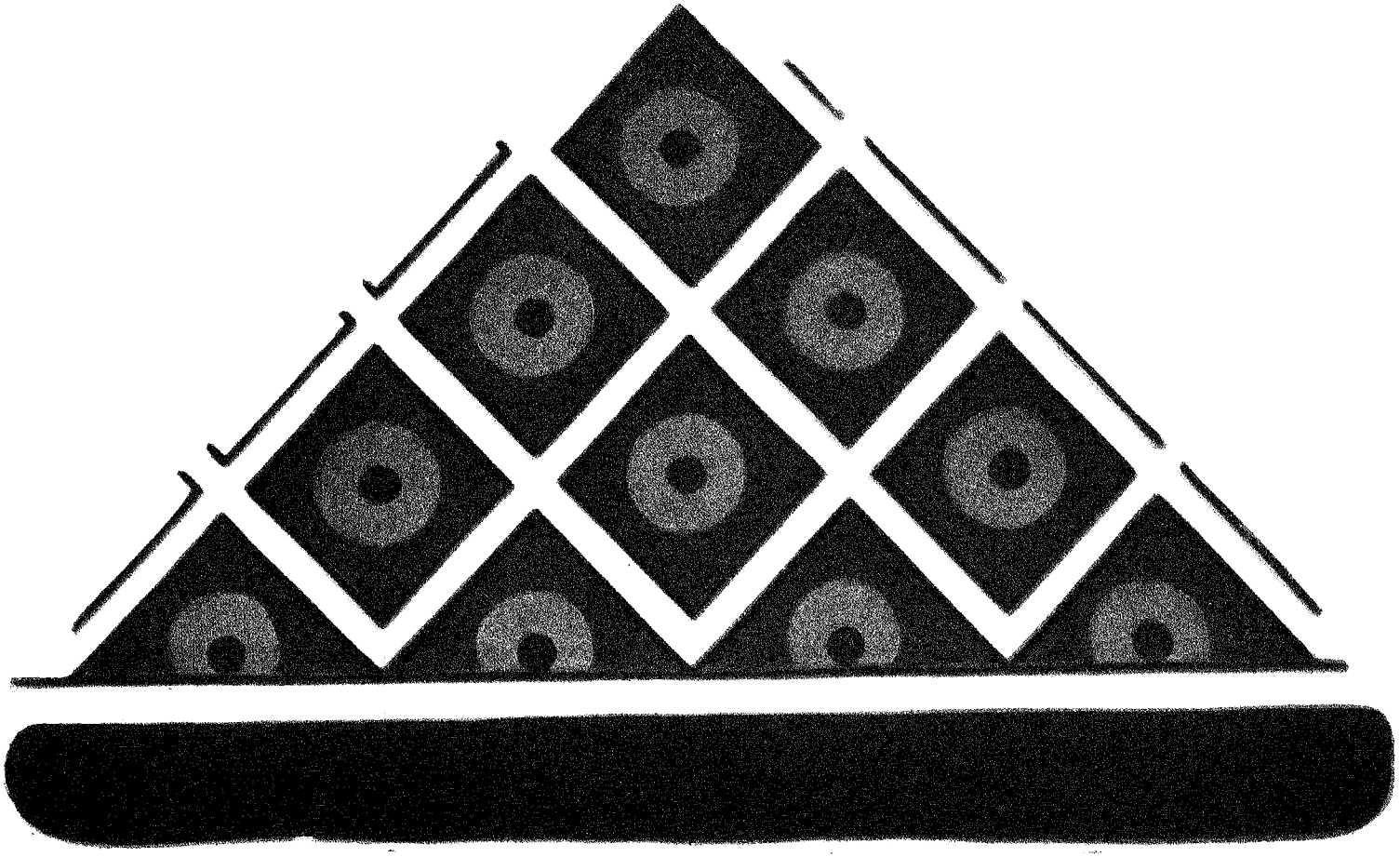

Обр. 3. Декоративна стенопис от базилика № 2
Fig. 3. Peinture murale décorative de la basilique nº 2

EMBIOTERA
MUSEUM OF COMPARATIVE ZOOLOGY

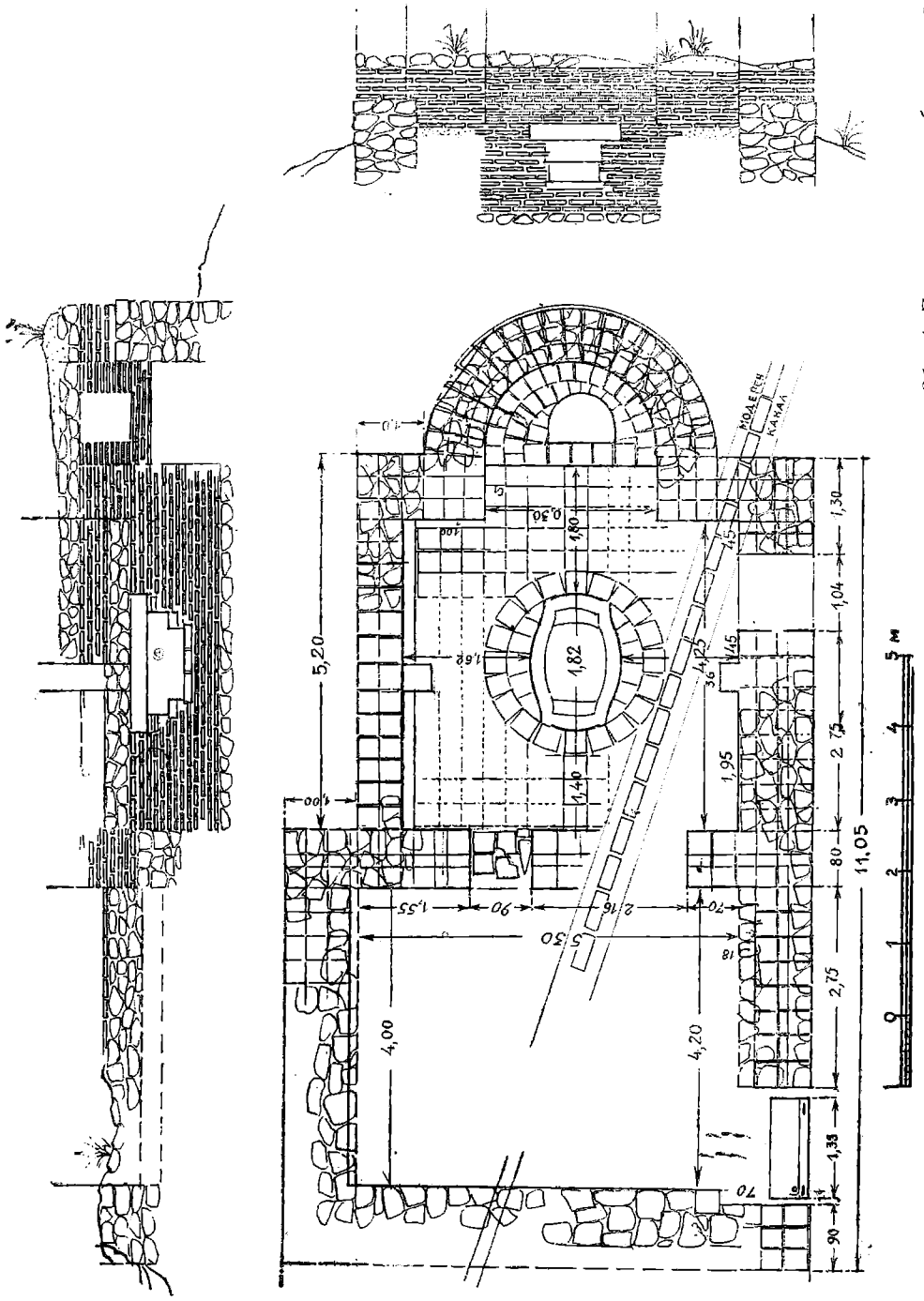

Обр. 4. План и разрези на баптистерия
Fig. 4. Plan et coupes du baptistère

Обр. 5. Баптистерият. Поглед от северозапад
Fig. 5. Le baptistère vu du nord-est

В югозападния ъгъл на същинската църква бяха запазени части от подложката на подовата настилка — пласт от хоросан с голям примес на едро чукана тухла. От самата настилка не бе запазено нищо. Останки от два пласта тухлена настилка бяха запазени в южната част на притвора. Тухлените редове са ориентирани правилно спрямо стените на сградата.

Непосредствено край външната западна стена на църквата се откриха няколко правилно подредени край стената каменни плочи. Пак тук, западно и от двете сгради, се откри каменна настилка от правилни правоъгълни плочи, наредени в редове. Установиха се четири успоредни реда. Тази настилка има посока северозапад—югоизток. Тя върви кòсо към западните стени и на двете църкви. Вероятно тази настилка предхожда построяването и на двете.

Третата сграда се намира северно от двете базилики (обр. 4). Разстоянието между нея и базилика № 1 е малко повече от 5 м. Това е един баптистерий, съставен от две помещения — преддверие и същинска кръщална. Сградата е пресечена в южната си половина по дължината от дълбок модерен канал, който е повредил допълнително и без това недобре запазените стени. Въпреки това планът на сградата бе почти изцяло установен (обр. 5).

Обр. 6. Праг на вход към преддверието на баптистерия
Fig. 6. Seuil de l'entrée ouvrant sur le narthex du baptistère

Преддверието представя правоъгълно помещение. Дължината му отвътре е 4,20 м, а ширината — 5,30 м. Северната му стена излиза вън от очертанията на сградата. Така планът на цялата постройка става несиметричен. Входът на преддверието е от юг, при югозападния ъгъл. Запазен е каменният праг, дълъг 1,35 м и широк 0,50 м (обр. 6). На външната страна на прага се издава тесен бордюр, в двата края на който личат продълговати гнезда за врата. Стените на притвора са градени от обли речни камъни, наредени в правилни редове. Само на места — по източната стена — над каменния градеж е запазен и един ред тухли. Изцяло от тухли е граден южният край на западната стена, който фланкира входа от запад. Дебелината на стените не е еднаква — северната е дебела 0,85 м, южната — 0,75, западната — 1 м. Външното лице на западната стена е разрушено — лицевите камъни са изпаднали. На северната и южната стена от вътрешната страна на помещението се издава банкет. На височината, на която са запазени, стените на притвора са неразчленени. Само на западната стена при входа се образува малък отстъп.

От притвора към същинската кръщална се влиза през два входа. Северната страна на южния вход бе разру-

Обр. 7. Вход към баптистерия. Поглед отвътре
Fig 7. Entrée du baptistère vue de l'intérieur

шена от модерния канал. Входовете са широки около 0,80 м.

Същинският баптистерий е почти квадратно помещение. Дълго е 4,25 м, широко 4,30 м. Към изток това помещение завършва с полукръгла апсида. Стените на тази част от сградата са по-добре запазени. Върху цокъл от речни камъни минава пояс от четири реда тухли, над който следва каменен градеж. Тухленият пояс минава и в стената на апсидата. Вероятно цялата сграда е строена със смесена зидария. Стените и тук са нееднакво дебели: северната е дебела само 0,60 м, а южната — 1 м; стената на апсидата е дебела 0,75 м. В източната част на южната стена има отвор, широк малко повече от 1 м. Отворът слиза ниско, почти до пода на помещението (обр. 7). В запазената част на северната и южната стена в средата им се издават две срещуположни пиластъра на арка, която ще е подпирала надлъжен свод. Те са широки 0,36 м и се издават от северната стена на 0,40 м, а от южната — на 0,25 м. Подът на помещението е постлан с тухли. Тази настилка не е запазена навсякъде, а личи добре в източната и главно в североизточната част на сградата. Размерите на тухлите са 0,27×0,27×0,05 м.

В средата на това помещение, под нивото на пода, е изградена писцина с изящно извити стени (обр. 8). Около нея един ред тухли очертават на нивото на пода правилен кръг. Вътре в този кръг откъм север и юг по шест други тухли оформят площадки непосредствено около басейна. Самият басейн има размери изток—запад 1,80 м, север—юг 1,25 м. Неговата северна и южна стена са извити така, че в план очертават отвътре правилна кобилица. Откъм изток и запад в басейна се слиза по две стъпала. Първото, горното, стъпало минава и по дългите извити стени на писцината. Самите стъпала са също дъговидно извити. Басейнът е дълбок 0,75 м. Всичките му стени и стъпалата са облицовани с бели мраморни плочи. Писцината е изградена в масивен блок от тухлена зидария в правилни редове със спойка от хоросан с голям примес на чукана тухла. Фугите между мраморните плочи, които облицоват отвътре писцината, са замазани с много фин дребнозърнест червен хоросан с гладка повърхност на замазката. Тухленият градеж, който заобикаля писцината, е дебел 1,25 м. Той лежи върху подложка от речни камъни.

Обр. 8. Централната писцина на баптистерия
Fig. 8. La piscine centrale du baptistère

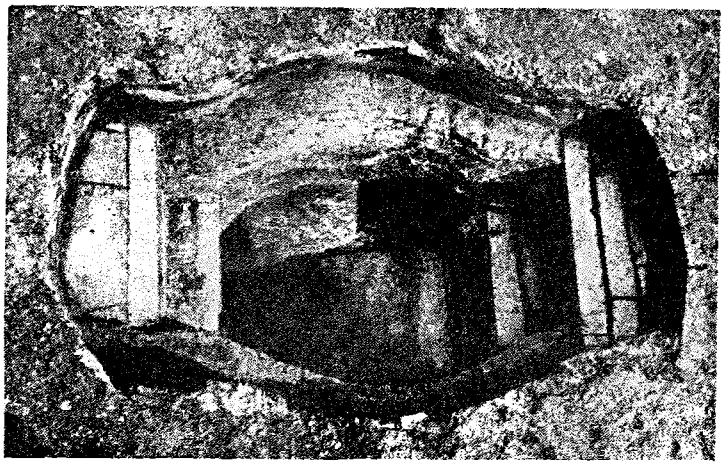

Друг подобен, но по-малък тухлен блок е изграден в апсидата на баптистерия. В него асиметрично спрямо оста на сградата е изграден малък басейн (обр. 9). Но тухленият блок, в който е изграден този басейн, се издига на около 0,70 м над пода

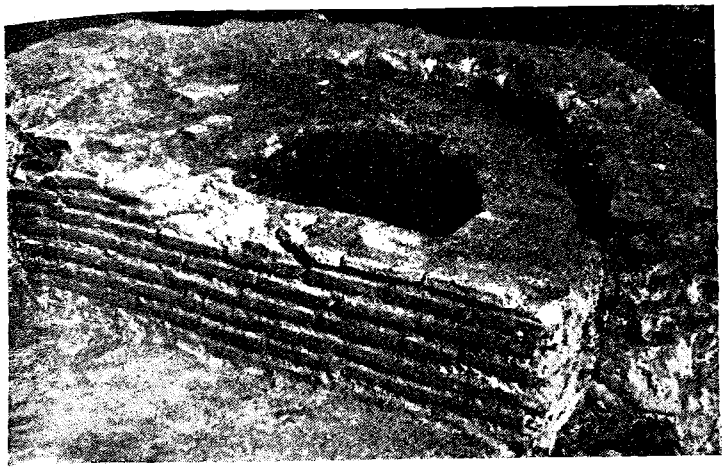

Обр. 9. Басейн в апсидата на баптистерия
Fig. 9. Bassin dans l'abside du baptistère

на помещението. Самият басейн повтаря полуцилиндричната форма на апсидата. Той е напълно затворен отпред, липсват стъпала и е явно, че в него не се е влизало. Може да се предполага, че тук е била осветявана вода, използувана при кръщаванията.

Баптистерият, разбира се, е бил свързан със съседната църква и я е обслужвал. Това показва не само самият характер на тази малка сграда, но и фактът, че двата й отвора се намират на южната стена и сочат към съседната църква. Отворът на преддверието е безспорно за врата, еднокрила. Вторият отвор, който води направо в помещението с писцината, е твърде тесен, но, от друга страна, слиза почти до пода на помещението. Не е изключено и той да е служел за вход, използуван може би само от клира, докато входът към преддверието е бил използуван от гражданите.

В баптистерия се намериха римски бронзови монети от IV в.

Поставя се въпросът, с коя от двете последователно съществували църкви е свързан баптистерият или може би е обслужвал последователно и двете. Ориентировката на сградите една спрямо друга не помага особено за изясняването на този въпрос, тъй като стените на по-старата църква (№ 2) не са напълно успоредни на баптистерия, но същото е положението и с по-късната църква (№ 1). В полза на свързването на баптистерия с ранната църква говори находката в него на монети от IV в. Но редица други обстоятелства показват, че той е свързан с базилика № 1:

1. Макар и не особено сигурни при условията на работа на строителен обект, стратиграфските наблюдения показват, че нивото на баптистерия отговаря по-скоро на нивото на базилика № 1.

2. Като продължение на южната стена на базилика № 1 на запад върви оградна стена, която е затваряла навярно някакъв двор. Такава стена не бе установена като продължение на северната стена на същата базилика. Може да се допусне следователно, че в тази дворска ограда е бил включен и баптистерият.

3. В североизточния ъгъл на базилика № 1 е запазена част от четириредовия тухлен пояс на смесената зидария. Четириредов тухлен пояс е запазен и при баптистерия.

4. Разстоянието между базилика № 1 и баптистерия е 5,05—5,30 м, което дава възможност за свободно движение между двете сгради. Разстоянието между баптистерия и базилика № 2 е около 2,50 м. Ако допуснем, че те са съществували едновременно, проходът между тях би бил твърде тесен.

Описаните сгради са разположени срещу източната порта[1] на Сердика. Улицата, която е излизала от портата на изток, е минавала край тях. Като се има пред вид местоположението им и това, което беше установено около тях при изкопните работи за новия строеж, може да се допуска, че една посока на движение е минавала северно от баптистерия, доста настрани от него, а друга — южно от базиликите, близо до тях. Непосредствено южно от базилика № 1 бяха открити широки каменни плочи на някакъв път, който е водел към некропола на града. Южно от тази настилка, т. е. срещу базиликата, на другата страна на пътя се откриха части от сграда с хипокауст. Части от друга голяма и масивна сграда се откриха пак при строежа на Партийния дом, източно от базиликите. Всичко това показва, че нашите базилики не са били единствените сгради вън от източната крепостна стена. Тук са се издигали и други постройки, както изглежда, също обществени. Засега обаче остава неизяснен въпросът, дали нашите раннохристи-

[1] Източната порта на града бе установена през 1955 г. при сондажни изкопи на платното на ларгото пред Партийния дом.

янски култови сгради са съществували едновременно със съседните им от юг и изток сгради. Уличната настилка, открита западно от църквите и която върви косо към тях, показва, че с построяването на църквите са били нарушени някои по-стари посоки, като например посоката на тази улица.

Сигурни данни за датирането на двете църкви нямаме. Те се различават по тип. Докато базилика № 1 има просто, елементарно базиликално устройство, базилика № 2 показва в своя план една особеност — плитките широки крила, които се издават в източната й част от двете страни на основния корпус. Както казахме и по-горе, страничните крила не са били отделени от пространството на сградата чрез стени, а само с колони. Следователно в източната част на базиликата се е оформял напречен кораб — трансепт. Към това ни навежда още повече наличността на основи на стена, разделяща надлъжния кораб (или кораби) на църквата от приолтарния трансепт. Широката апсида и липсата на други опорни пунктове в приолтарното пространство ни карат да предполагаме напречен кораб, завършващ от север и юг с галерии. Нямаме основание да допускаме купол в приолтарното пространство над трансепта, тъй като конструктивно и исторически такъв купол е невъзможен. Куполната базилика е по-късно явление.[1]

Базилика № 2 се приближава по тип до базиликата на Дели-Душка в Преслав със своите странични крила.[2] Но докато в Преслав страничните приолтарни крила още не са свързани в трансепт, селищната еднокорабна църква при с. Иваняне показва по-нататъшен етап на развитие на плана към кръстовиден.[3] Друг паралел за нашата църква е базилика № 4 б в Хисаря.[4] Но и тя представя тип с вече развит и оформен трансепт. По отношение на развитието на типа сердикийската базилика № 2 ще да е един междинен етап между Дели-Душка (Преслав) и Хисаря. Нещо повече, нашата базилика № 2 може да се приеме като етап към оформянето на плана на софийската „Св. София".[5] С това нейното значение за архитектурата на Сердика пораства. Разбира се, кръстовидният план на „Св. София" е ярко изразен особено в източната олтарна част, но проникването на базиликалния и кръстовиден план в западната част на църквата не се различава в общи черти от това, което намираме при базилика № 2 под Партийния дом.[6] Появата на купол над трансепта в „Св. София" е логически завършък на това развитие. Различни са и конструкциите при базилика № 2 и „Св. София". Нашата църква с широкия си среден кораб (ако приемем, че е трикорабна, а още повече, ако е еднокорабна), с извънредно широката си апсида и относително тънките си стени е била покрита навярно с гредоредна конструкция, докато „Св. София" има масивни пресичащи се сводове.[7]

И така базилика № 2 е още един паметник на църква с крила в България и увеличава броя на този тип сгради в Софийско след еднокорабната църква при с. Иваняне и софийската куполна базилика „Св. София". По тип базилика № 2 може да бъде поставена в IV в. Крилата, които започват да оформят трансепта в една базиликална сграда, така както по същото време се явяват те и в еднокорабната църква при с. Иваняне, водят към по-нататъшното съчетаване на кръстовидната и базиликалната конструкция, което получава такъв завършен израз в сердикийската „Св. София".

Би могло да се допусне, че разрушаването на базилика № 2 е станало при някои от големите нападения над Сердика,[8] а построяването на нова базилика (№ 1) на нейно място, при това със свързан с нея баптистерий, е станало навярно в период на затишие, и то когато масови покръствания, може би и на население от околността, са налагали съществуването и на баптистерий. Ако ранната църква е строена през IV в. и разрушена при нападенията на вестготите, втората църква може да бъде строена в началото на V в. и разрушена от хуните.

[1] Н. Мавродинов, Византийската архитектура, София, 1955, стр. 59.

[2] В. Иванова, Базилика на Дели Душка в Преслав, РП, III, София, 1949, стр. 65 и сл.

[3] В. Иванова, Двете старинни църкви при с. Иваняне, ИАИ, VIII, София, 1935, стр. 220 и сл.

[4] Д. Цончев, Хисарските бани, ГПлНБ-М, 1935—1936, стр. 167 и сл.

[5] Б. Филов, Софийската църква Св. София, София, 1913, табл. IX, X.

[6] Н. Мавродинов, пос. съч., стр. 67.

[7] Ние подчертаваме тук ролята, която играе на наша почва типът на базилика с трансепти в процеса на създаване на куполна базилика. Н. Мавродинов (пос. съч., стр. 67 и сл.) се спира по-обстойно на ролята, която има в този процес конструкцията на малоазийската засводена базилика.

[8] Й. Иванов, Средновековна София. Юбилейна книга на град София, София, 1928, стр. 31.

ÉDIFICES RELIGIEUX PALÉO-CHRÉTIENS, PRÈS DU MUR D'ENCEINTE EST DE SERDICA

M. Stančeva

(Résumé)

En 1949, lors de la construction au centre de la ville de la Maison du Parti, on a mis au jour deux basiliques paléo-chrétiennes disposées l'une au-dessus de l'autre. L'église supérieure (n° 1) est une basilique à trois nefs, avec une abside semi-circulaire à l'est et un narthex à l'ouest. La longueur totale de l'édifice est de 31,85 m et sa largeur de 17,45 m. Les murs sont, à leur partie inférieure, en pierre ordinaire et dans la partie supérieure — pour autant que l'on puisse en juger d'après un endroit conservé — à quatre rangs de briques. L'abside a un synthrône à une seule marche. La nef centrale est séparée des nefs latérales par des colonnades. Seul le narthex conserve une partie du pavement du sol qui est en briques. Il existe un mur qui part de l'angle sud-ouest de l'édifice, en direction ouest, coupé par l'entrée, et qui, vraisemblablement, entourait une cour intérieure.

Sous la basilique n° 1, on a découvert une autre église, plus ancienne dont le plan est aussi celui d'une basilique. Elle comporte une seule abside. Sa partie est forme un transept et, dans la partie ouest, un narthex. L'édifice mesure 24,5 m de long sur 10 m de large. On n'a pu établir avec certitude si la partie centrale de la basilique n° 2 était à trois nefs ou à une seule nef à cause du mauvais état de conservation. On a découvert dans le narthex un fragment d'une peinture décorative sur un socle composé de losanges rouges et de cercles jaunes à pois noirs.

Au nord des deux églises, on a mis au jour un baptistère comprenant un narthex et le baptistère même L'entrée du narthex est située au sud. Le baptistère proprement dit est un local presque carré comportant une abside semi-circulaire dans laquelle on a construit un petit bassin. On aperçoit au milieu de la pièce une petite piscine revêtue de marbre à laquelle on accède de l'est et de l'ouest par deux marches. L'entrée du second local du baptistère est située au sud. Il ne fait aucun doute que le baptistère était relié à l'une des églises ou bien les desservait toutes les deux; elles se trouvent, l'une (n° 1) à environ 5 m et la seconde (n° 2) à 2,5 m.

Les basiliques et le baptistère sont situés en dehors du mur de la ville, en face de la porte est. On manque de données certaines pour dater ces édifices avec précision. A juger d'après son type, la basilique n° 2 peut être située au IVe siècle. Après sa destruction, éventuellement pendant les invasions des Wisigoths, la basilique n° 1 a été vraisemblablement élevée au Ve siècle.

СРЕДНОВЕКОВНА СГРАФИТО КЕРАМИКА ОТ СОФИЯ

М. Станчева

Археологическите проучвания на София са затруднени от редица обстоятелства. Главното затруднение е, че в продължение на повече от две и половина хилядолетия градът се развива на едно място и днешният му център се изгражда, преустройва и благоустроява върху останките от всички минали епохи. Но докато за антична Сердика в продължение на няколко десетилетия и особено напоследък, при голямото строителство в центъра на столицата, е натрупан доста значителен археологически материал, който позволява да се изяснят до голяма степен обликът и материалната култура на града през тази епоха, българският Средец и средновековна София остават все още много слабо проучени. Археологическите останки на средновековна София, притиснати между турските градежи и развалините на антична Сердика, в миналото са били предмет на твърде малко внимание. Битовите материали от тази епоха с много малко изключения не са били събирани и проучвани.

Да се смята обаче, че средновековна София не може да бъде изучена по археологически път, е неправилно и това бе доказано навсякъде, където през последните няколко години се яви възможност за по-грижливо проучване на терена: при строежа на Партийния дом и другите четири сгради на центъра, особено във вътрешния двор на хотел „Балкан", на кулата на ул. „Сердика" и ул. „Искър", по трасето на топлопровода по бул. „Г. Димитров" и др. Данните и материалите от тези обекти са насърчителни.

Между битовите средновековни материали от последните разкопки и отделни изкопи в София има и известно количество керамика, украсена със сграфито техника. Тази керамика е известна вече от много средновековни градове у нас — Търново,[1] Месемврия,[2] Мадара,[3] Кюстендил,[4] Преслав,[5] Гиген,[6] Враца,[7] Варна, с. Кулата, Благоевградско,[8] чашата на язовир „Г. Димитров"[9]. Във Варна напоследък се откриха и пещи за производство на такава керамика.[10] У нас, както и в находища извън нашите предели тя се датира обикновено към XII—XIV в.[11]

---

[1] Кр. Миятев, Керамични фрагменти от Месемврия, ИАИ, V, 1929, стр. 347 и сл. Заедно с месемврийските са публикувани и три фрагмента от Търново — обр. 221 и обр. 222. Натрупаният изобилен материал от тази керамика от последните разкопки в Търново не е публикуван.

[2] Кр. Миятев, цит. съч. Благодарение на любезността на др. Ив. Гълъбов, бивш директор на Окръжния музей в Бургас, имах възможност да видя керамиката от Несебър и от последните разкопки.

[3] Кр. Миятев, Художествена керамика. Сб. Мадара. Разкопки и проучвания, кн. I, 1934, стр. 217 и сл.

[4] Й. Иванов, Кюстендилският Хисарлък и неговите старини, ИАД, VII, 1920, стр. 110, табл. III.

[5] Кр. Миятев, Разкопки в Преслав през 1933 г., ГНАМ, V, 1933, стр. 211 и сл., обр. 118—125. Голяма част от материала в Преславския музей, който не е публикуван, ми е познат de visu.

[6] Сграфито керамика от Гиген не е публикувана. Находки от такава керамика от разкопките през 1948 г. са разработени от автора на тази статия.

[7] Фрагменти от сграфито керамика са открити от С. Георгиева и Д. Бучински. Непубликувани.

[8] Ат. Милчев, Археологически разкопки и проучвания в долината на Средна Струма, ГСУфиф, т. III, кн. I, 1959, София, 1960, стр. 434 и сл.

[9] Й. Чангова, Към проучването на сграфито керамика в България от XII—XIV в., Археология, год. IV, 1962, кн. 2, стр. 25—33. В тази статия се публикува керамика и от Преслав, Кюстендил, Мадара и един съд от София.

[10] Д. Ил. Димитров, Работилница за трапезна керамика във Варна, ИВАД, кн. XI, 1960, стр. 111—117.

[11] Вж. посочените по-горе публикации на Кр. Миятев и Й. Иванов. Керамиката от Гиген се отнася към същата епоха. Срв. също А. Л. Якобсон, Средневековый Херсонес (XII—XIV в.), МИАСССР, № 17, стр. 167 и сл.;

Всички досега събрани материали насочват към заключение, че разцветът на сграфито керамиката в България се отнася към епохата на Второто българско царство.

Няма да се спираме тук на въпроса за произхода и разпространението на тази керамика, който е в значителна степен изяснен от нейните изследвачи. У нас тя се явява в епохата на зрелия феодализъм, когато византийското културно влияние е било особено интензивно. Обаче да се свързва тя само с това влияние ще бъде неправилно. През тази епоха на доста оживени икономически и културни връзки сграфито керамиката добива много голямо разпространение. За това спомага сравнително леката техника на украса и красивите ефекти на тази украса. Тази керамика се налага и разпространява бързо в обширна област и се задържа твърде дълго време.[1]

Във връзка с разпространението на тази керамика стои и въпросът за нейното наименование. Названието „византийска", възприето например в Румъния, а също от Райс и др., за намираната в България керамика от този вид е съвсем неприемливо. Произвеждана у нас, както това по най-безспорен начин се доказва с находките във Варна, от български майстори и за българи потребители, независимо от художествените влияния на Византия, тази керамика не може да се нарече „византийска". Напоследък известна гражданственост доби названието „търновска" или „търновски тип". Не сме склонни да приемем това название като общо за този вид керамика от България. Въпреки че навярно Търново, столицата на Второто българско царство, през чиято епоха тази керамика добива най-голямо разпространение, е и ще остане най-богатото находище на такъв материал, дори и малкото досегашни публикации (от Месемврия, Кюстендил, Мадара, Преслав, Варна) показват, че и в други градски центрове се намират великолепни образци от тази керамика. Тя има много широко разпространение за разлика например от преславската, чийто ареал е съвсем ограничен, и затова последната заслужено носи това си име.

Интересуващата ни керамика може да се характеризира кратко като средновековна трапезна художествена глазирана керамика, украсена със сграфито техника. Ето защо приемаме като условно наименованието, свързано с техниката на изработката — сграфито, — възприето от много изследвачи, и така ще я назоваваме по-долу. На български тя би могла да се означава и като гравирана.

Характерното в тази керамика е тъкмо техниката на украсата. Върху позасушения съд[2] е положена ангоба — бяла, бледокремава или бледорозова. Украсата се нанася с острие, при което острието отстранява ангобата и в самата глина прокарва по-тънка или по-дебела, по-плитка или по-дълбока бразда. Съдът се полива с безцветна или цветна глеч (най-често зелена или жълтокафява) и се изпича. При безцветната прозрачна глеч рисунката изпъква с цвета на изпечената глина, а при цветните глечи, които се стичат в по-дебел слой в гравираната линия — с по-тъмен тон кафяво или черно-зелено. В украсата на съда участвуват и петна, и ивици от цветна глеч. Украсените по този начин съдове са много живописни и ефектни. Те са най-малко двуцветни — един цвят на фона и един на гравираната линия, — а когато допълнително са употребени и цветни глечи — три- и четирицветни. Прието е обаче първите, двуцветните, да се наричат монохромни, защото е употребена само един вид глеч.

В. Ф. Гайдукевич, Раскопки Мирмекия в 1935—1938 гг., МИАСССР, № 25, стр. 183 и сл.; З. Майсурадзе, Грузинская художественная керамика XI—XIII в., Тбилиси, 1954; D. Talbot Rice, Byzantine glazed Pottery, Oxford, 1930, стр. 31 и сл.; Йон Барня отнася сграфито керамика от Гарван (Румъния) към по-ранна епоха — X—XII в. (Relaţiile dintre aşezarea dela Bisericuţa—Garvăn şi Bizanţ in secole X—XII. Studii şi cercetări de istorie veche, t. IV, № 3—4, 1953, стр. 641 и сл.); много по-рано, към VIII в., я отнася Щерн, но неговите съображения са твърде неубедителни — Э. Р. ф. Штерн, Феодосия и ея керамика, Одесса, 1906. Напоследък бяха публикувани находки на сграфито керамика от Букурещ, датирани между XV и XVIII в. Вж. Bucurestii de odinioara in lumina sapaturilor arheologice, 1959, табл. CX—CXII.

[1] А. Л. Якобсон, цит. съч., стр. 169.

[2] Д. Ил. Димитров (цит. съч., стр. 114) смята, че съдовете са изпичани, а после поливани с ангоба, върху която „е бил издраскван желаният орнамент". Това е технически невъзможно. Орнаментът не е бил „издраскан" върху изпечения съд, а леко врязван през ангобата в още меката, само позасъхнала глина. При това Димитров неправилно се позовава на Якобсон, у когото процесът на гравирането е обяснен правилно.

Акад. Миятев публикува петнадесет фрагмента сграфито керамика от Несебър и Търново и ги нарича „първостепенни материали за историята на българската художествена керамика през XII—XIV в.". Тази висока оценка е напълно основателна. След преславската керамика, която бележи най-бляскавия период в развитието на нашата средновековна керамика, но се произвежда само на едно място у нас, идва времето на гравираната керамика, която получава широко разпространение и поради това заслужава не по-малко внимание. Отделни екземпляри от тази керамика представляват забележителни произведения на приложното изкуство. Сграфито керамиката като цяло е един типичен и характерен материал, богат източник за изучаване на средновековната материална култура на българските градове в епохата на зрелия феодализъм, когато занаятите и приложните изкуства достигат голям разцвет. Публикуването на находките от такава керамика от различни градове ще позволи да се направи сравнително изучаване, да се покажат локалните особености и общите черти на българското сграфито. Същевременно ще се хвърли в международен научен оборот нов и неизвестен материал.[1]

Изучаването на сграфито керамиката от София ще хвърли светлина както върху една страна от материалната култура на града, така и върху някои въпроси от развитието на тази керамика у нас изобщо.

Материалът, с който разполагаме, се състои от около двеста фрагмента сграфито керамика, от които само осем са от високи съдове, а всички останали са паници, купи, блюда от различни форми и големини. Този материал произхожда от следните обекти:

1. От разкопките във вътрешния двор на хотел „Балкан", източно от „Св. Георги", през 1955—1956 г. В горните пластове на този обект се разкри гъсто застроен жилищен квартал от турската епоха, който даде разнообразен битов материал. Под него се откри ранносредновековна октогонална църква. Между нея и „Св. Георги" бе открита римска улица, а до западната стена на църквата — интересна подземна част на средновековна сграда, вероятно жилище, построена до вече разрушената църква и над част от римската улица. Най-голямата част от разглеждания тук материал произхожда от обект вътрешен двор.

2. От изкопите за магистралата на топлопровода по бул. „Г. Димитров". Тези изкопи, дълбоки до 4 м, прорязваха турските и средновековните пластове на София и само на отделни места засягаха антични останки.

3. От обект кръглата кула на ул. „Сердика" и ул. „Искър". През 1956 г. бяха разчистени лицата на крепостните стени на североизточния ъгъл на Сердикийската крепост, както и три помещения покрай стената от вътрешната ѝ страна, строени вероятно през VI в. и използувани и през българското средновековие.

4. От изкопите за сградата на Министерския съвет, бившо Министерство на тежката промишленост — само няколко фрагмента.

5. Известен брой фрагменти са единични находки от изкопи за канали, шахти и пр.

Въпреки че данните за дълбочината на находките в София трябва да се използуват предпазливо, все пак може да се проследи, че най-голямата дълбочина, на която се среща сграфито керамика, е 3,5 м, а обикновено започва да се среща на 1—1,5 м.

Ще разгледаме по-важните и характерни екземпляри, групирани по мотиви и схеми на украсата, която е най-съществения белег на тази керамика.

1. Паница, запазена по-голямата ѝ част (табл. I). Прозрачна глеч върху ангоба. От двойния кръг в центъра излизат три палмети с издължени листа, очертани с двойна линия. Средният лист, както и свободните пространства между него и страничните листа са запълнени с мрежа, страничните листа — с еднопосочни щрихи. В долния край на палметата има по една волута от двете ѝ страни. Между палметите излизат радиално по две снопчета от прави линии. Поясите между снопчетата са запълнени с растителен развод. Ивици от зелена глеч, положени с четка, подчертават листата на палметата. Тук-там има напръскани петна от кафява глеч.

[1] Липсата на публикации от България, с изключение на няколкото споменати по-горе находки, е дала основание на Райс да твърди, че „някои от тях не изглеждат да са от голямо значение" (D. T. Rice, цит. съч., стр. 37). Бъдещите публикации ще разкрият едно неподозирано богатство и разнообразие на сграфито керамика от България.

Грижлива отчетлива рисунка с недълбоко врязани линии. Снопчетата са прокарани с гребен. Диам. 32 см. Топл. 1954 г. ТЦ 89[1] (64).

2. Дъно и част от стената на паница (табл. II). Зеленикава глеч с метални отблясъци. Схема на украсата, както при № 1. Мрежест орнамент покрива кръга на дъното, триъгълниците в основата на палметата и над нея. Самите палмети са видоизменени. Четирите им листа се завиват във волути. Между палметите същите снопчета, както при № 1, с къси чертички от двете страни. И тук ивици от зелена глеч подчертават палметите и снопчетата.

Дебела отчетлива линия. Снопчетата са прокарани с гребен.

Дълж. макс. 16 см. Вътр. двор 1956. Изкоп в южния край на улицата, 0,80 м над настилката.

Тази триделна схема е твърде разпространена в сграфито керамиката. В опростен вид тя се среща върху още шест екземпляра от София (табл. IX, 3—4; табл. IV, 5). Само при един от тях поясите между снопчетата са запълнени с растителен развод — № 3. № 4 — между снопчетата минават вълнообразни линии.

№ 5 — само три чифта снопчета.

Триделна схема със снопчета, които излизат от кръга на дъното, се среща върху екземпляри от Гиген, от Търново, от Мадара.[2] Подобна схема се среща върху един екземпляр от Дманиси (Грузия).[3] Вместо успоредни снопчета от центъра излизат три лъча, очертани с двойна линия и с междини, запълнени с груба неравна зигзагообразна линия.

Между достъпните ни публикации на сграфито керамика с триделна схема двата софийски екземпляра (№ 1 и № 2) са едни от най-хубавите — сполучлива композиция и умело разпределени в кръглото пространство мотиви, допълнени със зелена глеч. По отношение на датировката те трябва да се отнесат към епохата на разцвета на тази керамика — XII—XIV в. № 2 е намерен тъкмо в пласт от тази епоха над римската улица източно от „Св. Георги", която, както това се установи при разкопките на обект Министерски съвет в центъра, е била използувана през епохата на Второто българско царство.[4]

Един от най-разпространените мотиви по сграфито керамика от тази епоха е растителният развод (волути и развод). В софийския материал той се среща твърде често. В своя първоначален вид този мотив представлява умело комбинирани волути и полупалмети.

6. Фрагмент от най-издутата част на висок съд (табл. IV). Светложълта глеч върху ангоба. Вертикален пояс от снопчета от по три линии и една редица точки. В пояса — растителен развод. В долния край три хоризонтални линии, между горните две — една вълнообразна. Петна от зелена и кафява глеч. Линиите врязани плитко, колкото да се отстрани ангобата.

Дълж. макс. 7 см. Мин. съвет 1953 г. (117).

Освен между снопчета (№ 1, 2, 3, 6) растителният развод твърде често се среща между концентрични кръгове и по бордюра, както е в следните екземпляри.

7. Фрагмент от стена на паница (табл. II). Прозрачна светложълта глеч върху бяла ангоба. Пояс от двойни концентрични линии, запълнен с растителен развод. Под този пояс радиално разположени лъчи, завити в горния край. Между тях — точки. Редуващи се ивици от зелена и кафява глеч. Тънко, плитко, грижливо врязан орнамент.

Дълж. макс. 7 см. Вътр. двор 1955 г. Изт. от апсидата на ю. кораб. 1,8 м дълбочина (98).

8. Фрагмент от бордюр на паница (табл. IV). Зелена глеч в дебел слой. Пояс, образуван от две концентрични линии, запълнени с волути в две посоки. Грубо изработени, дълбоко врязана линия.

Дълж. макс. 6,5 см. Топл. 1954 г. ЖТ 271 (61).

При № 8 първоначалният вид на растителния развод е опростен до завити в две посоки спирали

[1] Буквените и цифрените означения са свързани с инвентара на разкопките на отделните обекти.

[2] Кр. Миятев, Художествена керамика, стр. 218—219, обр. 198 и обр. 199.

[3] З. Майсурадзе, Грузинская художественная керамика XI—XIII в., Тбилиси, 1954, табл. 18, № 630.

[4] Д. Димитров, Последните археологически разкопки в България, София, 1955, стр. 56; Ст. Михайлов, Сердика—Средец—София, Сб. Археологически открития в България, София, 1957, стр. 210; М. Станчева, Археологически проучвания на строежите на центъра, сп. София, 1953, стр. 132.

Същият растителен развод, както при № 6 и № 7, се среща в Търново,[1] Гиген, върху един амфоровиден съд от Цариград[2], върху паници от Гарван[3]. Много по-често се срещат опростени и схематизирани варианти на този развод, чието изпълнение изисква известно умение. Тази схематизация достига до една вълнообразна или зигзагообразна линия, от двете страни на която се редуват завити в противоположни посоки спирали или „мустачки", както е върху един фрагмент от Мадара,[4] върху фрагменти от Несебър[5]. Същата тенденция към опростяване на този растителен развод се вижда и върху съдовете от Гарван.[6]

9. Фрагмент от стена на паница (табл. II). Жълта глеч върху ангоба. Фрагментът не позволява да се установи цялата композиция. Три концентрични окръжности затварят кръг около центъра. Палметообразен растителен мотив. Листата на палметата са запълнени с по един ред точки, а полетата около тях — замрежени. От този кръг нагоре излиза широк пояс, ограден от снопчета прави линии и редове пунктир. В средата на пояса издължени листа, допрени с върховете си под ъгъл. В триъгълните полета замрежени триъгълници, оградени с точки. Със синкаво-зелена глеч са подчертани листата, снопчетата, кръгът.

Дълж. макс. 14,5 см. Вътр. двор 1956 г. на 1 м над настилката на улицата (13).

Цялата сложна украса е изработена грижливо. Композицията с палмета в кръга е подобна на № 1 и № 2. Поясите от снопчета също се свързват с тази група. Но издължените листа, които навярно са образували четирилистна розета, са един нов растителен елемент и се срещат в цяла група други екземпляри от София.

И тази паница се намери в средновековния пласт над римската улица и трябва да се отнесе, както и първата група, към XII—XIV в.

10. Паница конусообразна с отвесен бордюр (табл. II). Безцветна глеч върху ангоба. Реставрирана. Дъното и бордюрът очертани с концентрични окръжности. По стените минава растително-геометричен орнамент. Издължени листа са допрени с върховете си. Образуваните между тях ромбове са разделени на четири, във всяка клетка има по една точка. Триъгълните полета около листата са замрежени. Листата са подчертани с ивици зелена глеч; в ромбовете — петна от кафява глеч. Отчетлива грижлива гравировка.

Диам. 23,5 см. Вътр. двор 1955 г. (66).

11. Фрагмент от стената на паницата (табл. IV). Съвършено същият орнамент, както при № 10. Същата дълбока отчетлива линия.

Дълж. макс. 6 см. Вътр. двор 1956 г. Помещение с нишите.

12. Фрагмент от стената на паница (табл. IV). Орнамент, идентичен с този на № 10 и № 11.

Дълж. макс. 4 см. Кулата Сердика—Искър 1956 г.

Пълната еднаквост на тези три фрагмента от различни съдове както по отношение на схемата на орнамента, така и по начина на изпълнението навежда на мисълта, че те са излезли от една работилница, от ръката на един майстор. Подобна схема на украса не ни е известна от други места, въпреки че издължените листа се срещат често като мотив в различни комбинации. Твърде е вероятно нашите екземпляри да са местна софийска работа.

13. Фрагмент от бордюра на паница (табл. IV). Светложълта глеч върху бяла ангоба. Мотив плетеница. Пространството извън плетеницата запълнено с фестон и волути, а между ивиците на плетеницата — защриховано. Рисунката допълнена с кафява и зелена глеч — на малки петна по ръба и на ивици по плетеницата. Много грижлива тънка гравировка. Личи начинът на работа — ъглите на плетеницата са първо отбелязани с точки и после съединени с линия.

Дълж. макс. 4,2 см. Вътр. двор 1955 г. (97).

---

[1] Кр. Миятев, Керамични фрагменти от Месемврия, стр. 348, обр. 209 и стр. 354, обр. 222. Също непубликувани материали в Окръжния музей—Търново.

[2] D. T. Rice, цит. съч., табл. II, 2.

[3] I. Barnea, цит. съч., стр. 656, обр. 5, № 1, № 5; стр. 658, обр. 6, № 6.

[4] Кр. Миятев, Художествена керамика, стр. 219, обр. 199.

[5] Кр. Миятев, Керамични фрагменти от Месемврия, стр. 349, обр. 210—212.

[6] I. Barnea, цит. съч., стр. 656, обр. 5, № 3, 10, 11, 13; стр. 657, обр, 6, № 3.

Плетеницата е твърде често срещан мотив върху сграфито керамиката. У нас съвършено подобен на софийския екземпляр публикува Кр. Миятев от Мадара.[1] При софийския екземпляр обаче въпреки много грижливата изработка личи, че майсторът е копирал или повтарял този мотив, без да го разбира напълно. Краят на едната лента на плетеницата не се провира под другата. Палметообразните запълвания над плетеницата, които произхождат от познатия ни вече растителен развод (№ 1, 2, 6 и др.), са заменени със завитъци и равномерен фестон.

14. Фрагмент от тънкостенна паничка (табл. IV). Прозрачна бледожълта глеч върху ангоба. Розета в кръг, обиколен с точки. Във всяко листче на розетата по един лъч, спираловидно завит в края. Розетата е отделена чрез отстраняване на ангобата — резервация. Петна от зелена и кафява глеч. Грижлива тънка гравировка.

Дълж. макс. 4 см. Топл. 1954 г. Л 6 (118).

Техниката на резервация се среща само върху два фрагмента от София.

15. Дъно на паница (табл. IV). Никаква глеч, нито ангоба. Украсата гравирана направо върху глината. Касае се навярно за дефектен екземпляр. Осмолистна розета с очертани жилки по средата на всеки лист. Обиколена с фестонирана линия и кръг.

Диам. 7,5 см. Вътр. двор 1956 г. (38).

16. Дъно на паница (табл. IX). Жълта глеч върху ангоба. Многолистна розета, съставена от три кръга с по шест листа, в основата заоблени, със заострен връх. Средният кръг листа оцветени с кафява глеч, външният със зелена. Тънко, остро врязана линия.

Диам. 9,5 см. Мин. съвет 1953 г.

Розетата се среща често върху византийска и българска сграфито керамика. Намираме я в Мадара[2] (също в резервация), Гиген, Месемврия[3], Цариград[4]. При нашите екземпляри № 14 и № 15 розетите са направени по класическите образци на този мотив. № 16 представлява интересен вариант, какъвто не ни е известен от друго място, вероятно местно творчество.

17. Дъно на паница (табл. IX). Нечиста жълто-зелена глеч върху ангоба. Четирилистна розета. Листата очертани с двойна линия. Жилките на листата означени с пунктир, направен вероятно със зъбчато колело. Между листата радиални вълнообразни линии. Дълбоко врязана линия.

Диам. 9 см. Вътр. двор 1955 г. (107).

18. Дъно и част от стената на паница. Съвършено същият мотив, техника на изработката и глеч, както при № 17.

Дълж. макс. 11 см. Топл. 1956 г. (45).

19. Фрагмент от паница (табл. IX). Схемата на украсата близка до № 17 и № 18. Същата глеч, същата дълбоко врязана линия.

Дълж. макс. 18 см. Вътр. двор 1956 г. (73).

20. Фрагмент от паница (табл. IV). Глеч и врязана украса, както при горните три.

Дълж. макс. 12 см. Вътр. двор 1956 г. (106).

21. Фрагмент от стената на паница (табл. IV). Жълта глеч. Схемата на украсата подобна на № 19.

Дълж. макс. 9 см. Вътр. двор 1955 г. (81).

Екземплярите № 17—21 освен еднаквата украса са изработени с еднакво дебела линия, в три от тях пунктирът е направен със зъбчато колело, три от тях имат същата глеч. Няма съмнение, че те свидетелствуват за местно производство и даже може би за една ръка. Паралели на тази композиция от други места не са ни известни.

22. Дъно на паница (табл. IX). Зеленикава глеч върху ангоба. Четирилистна розета, очертана с двойни линии. Пространството между листата запълнено с люспест орнамент. Ивица от зелена глеч допълва очертанията на розетата. Груба изработка.

---

[1] Кр. Миятев, Художествена керамика, табл. II, 1.

[2] Пак там.

[3] Кр. Миятев, Керамични фрагменти от Месемврия, ИАИ, V, стр. 350, обр. 213 и стр. 351, обр. 216. Последната е еднаква с осмолистната розета от София (№ 15).

[4] D. T. Rice, цит. съч., стр. 67, обр. 5, № 1; табл. I.

Диам. 12 см. Вътр. двор 1956 г. (№ 31).

Люспестият орнамент особено от този вид, когато редовете люспи са очертани с едно движение на ръката,[1] се среща често като запълване на поле. Намираме го върху екземпляри от Преслав.[2] В София той се среща много често.

23. Фрагмент от стена на паница (табл. V). Запазена част от орнамент, подобен на № 22. По същия начин ивици зелена глеч подчертават гравираната линия. Същата груба линия.

Дълж. макс. 4 см. Вътр. двор 1956 г. (10).

24. Фрагмент от дъно на паница (табл. IX). Жълто-зелена глеч върху ангоба. Четирилистна розета, описана с непрекъсната двойна линия. В средата кръгче. Груба гравировка.

Дълж. макс. 7 см. Вътр. двор 1955 г. (104).

Розетите на № 22 и № 23 и близката до тях № 24 могат да се смятат като указание за местна работа.

25. Дъно на паница (табл. V). Прозрачна глеч върху ангоба. В двоен кръг люспест орнамент. Петна от зелена и кафява глеч.

Диам. 8 см. Вътр. двор 1955 г. (96).

В този екземпляр люспите са направени от отделни дъгички и във всяка има по една точка. Този вид люспи са също твърде разпространени. Щерн публикува едно дъно от Феодосия с един ред такива люспи.[3] Също такива люспи има върху блюдо от Херсонес.[4] В нашия екземпляр люспите запълват цялото дъно и допълнени със зелени и кафяви петна глеч, създават много ефектна украса.

26. Фрагмент от стената на паница (табл. V). Светложълта глеч върху ангоба. Концентрични кръгове затварят полето. С двойни линии и точки е очертан триъгълник, запълнен с люспи, щрихи и успоредни дъги. Точки в горния ред люспи. Към този триъгълник долепени полукръгове с къси лъчи-слънце? Ангобата в полукръговете отстранена—резервация.

Дълж. макс. 15 см. Топл. 1954 г. Л 16 (59).

27. Фрагмент от паница (табл. IX). Жълто-зелена глеч върху ангоба. Композиция, както при № 26, с разлики в подробностите. Очертани с гравировка люспи се редуват с издълбани. Мрежест пояс. Положени с четка ивици от зелена глеч подчертават люспите, а кафяви петна — вдълбаните места.

Дълж. макс. 6 см. Кулата Сердика—Искър 1956 г. (123).

Последните два екземпляра по схемата на украсата са твърде близки до две паници от Гиген. И в двата случая се касае навярно за някакъв общ първообраз с растителен характер, който се е изменил така много, че е загубил първоначалния си смисъл. Не е изключено това да е украсата на № 1 и № 2 (табл. I). Двойният полукръг със или без късите чертички — лъчи? — се среща и върху други екземпляри от София (вж. по-долу № 28 и № 29). Полукръг с къси лъчи намираме и върху крондир в Етнографския музей в София.

28. Дъно на паница (табл. II). Светложълта глеч върху ангоба. Двойни концентрични кръгове очертават центъра, средата на дъното и по-голям кръг. Пунктир около двата външни кръга. Във вътрешния кръг — един ред люспи с точки. По външния кръг са наредени двойни полукръгове с къси лъчи и точка в средата — слънце? От тях излизат заострени триъгълници. Между полукръговете до кръга се допират очертани с по две линии остри ъгли. Гравираната украса е допълнена с положена с четка глеч на ивици и петна, която следва гравираните фигури. Дълбока грубо очертана линия.

Диам. 15 см. Вътр. двор 1955 г. (100).

Тази интересна комбинация от вече познатите ни елементи не намира паралел като цяло другаде. Може да се допусне, че тя е „съчинена“ от местен занаятчия.

29. Фрагмент от стена на паница (табл. V). Светлозелена глеч на дебел слой по външната и вътрешната стена върху ангоба. На вътрешната страна — триъгълник от двойни линии, на

[1] R. Koechlin, Les céramiques musulmanes de Suse au Musée du Louvre, Paris, 1928, го нарича „imbrications“.

[2] Кр. Миятев, Разкопките в Преслав през 1930 г., ГНАМ, кн. V, 1926—1931, стр. 212, обр. 119.

[3] Э. Р. ф. Штерн, цит. съч., табл. VI, 57.

[4] А. Л. Якобсон, цит. съч., табл. XXIII, 89.

всяка от страните му по един двоен полукръг, обърнат навътре. Вътрешните полета на полукръговете защриховани. На външната страна на паницата — спирали. Петна от кафява и зелена глеч.

Дълж. макс. 7 см. Топл. 1954 г. ХА 118 (60).

Това е един от двата екземпляра, които имат глеч и украса по външната страна (вж. също № 60). По начина, по който е поставена глечта, може да се предположи, че съдът е потопен в течна глеч. Спиралите на обратната страна на съда се срещат в съдове от Херсонес. Те запълват шахматно квадратчетата на една мрежа или са наредени в успоредни ивици. Върху друго блюдо те запълват полето на бордюра.[1] Намираме ги и върху едно албарело от Сарай Берке, датирано в XIV в.[2] Между публикуваните български материали три фрагмента от Месемврия[3] имат такива спирали, но тук спиралите съдържат елементи на дегенерирал растителен развод. Спирали по външната страна на съда има върху една великолепна купа от Цариград,[4] датирана в XIII в. Нашите спирали се отличават с това, че са пръснати свободно по повърхността на съда. Интересно е, че Якобсон не смята този мотив свързан с византийската керамика.[5]

30. Фрагмент от стена на паница (табл. V). Жълто-зеленикава глеч върху ангоба. В долния край двоен кръг огражда шахматно поле. Над това поле минава фестониран пояс с S-овиден орнамент в него. Свободното пространство под пояса защриховано. Отчетлива дълбоко врязана рисунка. S-овете и кръгът подчертани със зелена глеч.

Дълж. макс. 5 см. Кулата Сердика—Искър (122).

Вълнообразният — S-овиден — орнамент не се среща върху други екземпляри от София. Подобен орнамент има върху паница от Дманиси[6] (Грузия), но там той напомня повече плетеница. Замрежването на полето извън главния мотив е широко разпространен прийом, който намираме и върху софийски съдове (№ 1, 2, 9, 10), и то винаги върху грижливо и богато украсени съдове. Среща се и върху съдове от Гиген. Мрежестата шриховка играе роля, близка до тази на техниката на резервация, където се отстранява ангобата, за да изпъкнат някои орнаменти.[7]

Долната част на нашия съд е представлявала шахматно поле — също широко прилагана украса.[8]

31. Дъно на паница (табл. V). Жълта глеч върху ангоба. В средата двоен кръг. Около него с двойни дъги очертан петоъгълник. Полетата извън тези дъги са защриховани. От вътрешната страна ъглите засечени също с двойни дъги и запълнени с къси чертички, поставени с гребен. Ивици от зелена глеч очертават кръга и външните дъги. Груба дебела линия.

Диам. 10 см. Мин. съвет 1953 г.

Такова засичане на дъги, образуващи многоъгълници, има върху една паница от Мадара,[9] върху дъно от Гиген, върху купа от Цариград[10]. То се среща по-често в четириъгълници.[11] Опростен и видоизменен, този мотив намираме и върху следния съд.

32. Дъно на паница (табл. V). Зелена глеч върху ангоба. Тънкостенна, много добре опечена. В средата — четириъгълник от дъги, в ъглите несъединени. До всяка страна — по една дъга със завити спирални краища. Гравирано с тънко острие.

---

[1] А. Л. Якобсон, цит. съч., табл. XVI, № 6, № 60 и № 61; табл. XII, № 51; табл. XXI, № 80.

[2] Э. К. Квервельдт, Керамика Ближнего Востока, Ленинград, 1947, табл. V.

[3] Кр. Миятев, Керамични фрагменти от Месемврия, стр. 349, обр. 210—212.

[4] D. T. Rice, цит. съч., табл. I.

[5] А. Л. Якобсон, цит. съч., стр. 181, № 51.

[6] З. Майсурадзе, цит. съч., табл. 4.

[7] А. Л. Якобсон (цит. съч., стр. 181) отбелязва, че мрежестата шриховка е характерна за персийската керамика, където имитира гравировка по метал.

[8] Срв. Якобсон, цит. съч., табл. XXIII, № 89, 89а, 89б; З. Майсурадзе, цит. съч., табл. 24, № 148; D. T. Rice, цит. съч., стр. 62, обр. 4.

[9] Кр. Миятев, Художествена керамика, табл. II, № 1.

[10] D. T. Rice, цит. съч., табл. I.

[11] Э. Р. ф. Штерн, цит. съч., табл. VI, № 43; H. Wallis, Byzantine Ceramic Art, London, 1907, табл. XIII, обр. 34.

Диам. 12 см. Изкоп пред Планова комисия 1956 г. (48).

33. Половина от дъно на паница (табл. V). Жълто-зелена глеч върху ангоба. Квадрат, образуван от снопчета успоредни прави линии. В ъглите засечен с двойни дъги. Петна от зелена и кафява глеч.

Диам. 6,5. Вътр. двор 1956 г. (7).

Същият орнамент е имитиран много грубо и несръчно върху едно дъно от София. Двата фрагмента са намерени в средновековни пластове и със средновековни материали. Квадрат върху дъното като украса на паница се среща много рядко. Той не подхожда към формата на съда. Тази чисто геометрична украса трябва да се свърже с византийските традиции на геометрично-линеен орнамент.[1]

Единственият животински мотив, който се среща в намереното в София сграфито, са птиците. Съдовете са сравнително малко на брой — всичко десет екземпляра. Всред тях четири се отличават рязко от всички останали софийски сграфито екземпляри.

34. Дъно на малка паничка от много фина отлично изпечена глина с розово-керемиден цвят (табл. VI). Прозрачна глеч с цвят на слонова кост върху бяла ангоба. Птица с дълга шия и изправено нагоре крило, вероятно лебед. Стилизирана, предадена с малко средства — успоредни щрихи за перата, едно кръгче за окото. Свободно и уверено теглена линия, плитка и тънка.

Диам. 5 см. Вътр. двор 1955 г. Насип над улицата, на 0,60 м над плочите (87).

35. Дъно на паничка (табл. VI). Същата глина, изработка, глеч. Птицата има същата линия, не са означени перата в шията, малко по-едра. Следи от триножка.

Диам. 5,5. Вътр. двор 1955 г. (86).

И двете панички показват такава еднаквост, че може да се твърди с увереност, че са излезли от една ръка. Намерени са наблизо, в средновековни пластове.

36. Фрагмент от дъно на паница (табл. VI). Много добре пречистена и опечена глина. Прозрачна глеч с цвят на слонова кост върху бяла ангоба. Върху фрагмента е запазена задната част на тялото на птицата с опашката и част от краката. Птицата има дълги тънки крака и дълга, отпусната надолу опашка. Перата по крилото и опашката са предадени с успоредни прави линии, а малките пера по корема — със свободно пръснати кръгчета и дъгички. Покрай долната линия на тялото отвътре един ред точки. Линията свободно теглена, сигурна, тънка, но ясна.

Дълж. макс. 7 см. Вътр. двор 1956 г.

37. Фрагмент от дъно на паница (табл. VI). Същата глина, глеч, обработка, както при № 36. Запазената част представлява долна част на тялото на птица. Покрай долната линия на тялото отвътре един ред точки. Малките пера по корема предадени със свободно пръснати кръгчета. Личи част от крилото, чиито пера са означени със застъпващи се полукръгове. В долния край се подава навярно част от крак, покрит с щрихи. Свободното поле под тялото на птицата е запълнено с един триъгълник.

Дълж. макс. 11 см.

Тези четири фрагмента се отличават от всички находки на сграфито керамика от София по качеството на паниците (те са много по-фини от всички други, малки, с ниски столчета), по цвета на глечта — бледокремава (слонова кост), по техниката на изработката — с тънка отчетлива линия, по мотива — редки птици, лебед в първите две, по едноцветността — без участие на друга глеч освен основната. При това първите два фрагмента (№ 34 и № 35) са от еднакви по големина панички, вторите (№ 36 и № 37) са също еднакви, малко по-големи от първите. Докато в първите два линията е лека, плавна и едва отстранява ангобата, в № 36 и № 37 тя е по-дълбока, но също така уверена. В първите два случая се повтаря една птица, явно изработена от една и съща ръка; във вторите два имаме вероятно различни птици, но употребените еднакви елементи — точки покрай коремната линия, кръгчета за перата — ни карат да приемем, че и те са изработени от една ръка. Сходството отива дотам, че дъната с лебедите са с отлично запазена

[1] Срв. много близки орнаменти върху съдове от Цариград (R i c e, цит. съч., табл. II, № 1, датирано XIII—XIV в., и табл. XIV — датирано XIII в.). Мрежа от квадрати със засечени с дъги ъгли има върху едно блюдо от Херсонес, датирано в XII в. (А. Л. Я к о б с о н, цит. съч., табл. VI, № 34).

гладка глеч, а другите две дъна са олющени на места, което показва, че спойката на ангобата, глечта и глината не е много добра, т. е. че коефициентът на разширяването им при изпичането е различен.

Между достъпните ни публикации не намираме паралели на птиците върху тези четири панички. По отношение на датировката местонаходищата насочват към XII—XIII в. За произхода им е трудно засега да се каже нещо определено. Тези четири съда се отличават твърде много от останалите софийски съдове, за да се приеме, че са от местен произход, което при това все пак не може да се изключи. Много автори смятат, че монохромността е характерна за византийското сграфито.[1] В нашия случай имаме също такъв „уверен и виртуозен, изискан и може да се каже аристократически" рисунък, който Якобсон смята за характерен за Византия.[2] Но не трябва да се забравя, че огромно количество търновска сграфито керамика стои още непубликувано. В Търново също се срещат монохромни съдове. Търновската керамика ще хвърли светлина върху много въпроси за българската сграфито керамика от други градове.

38. Средна част на паница (табл. VI). Светложълта глеч върху ангоба. Птица, доста грубо предадена. Шията отделена от тялото с две успоредни дъги. Крилото очертано, перата му означени с няколко реда свързани дъгички. Перата на корема означени с къси черти. Краката очертани с по една линия, като кълката е дадена само като триъгълник с точка в него. Ивици от зелена глеч подчертават главните линии на тялото.

Диам. 16 см. Вътр. двор 1955 г. (83).

39. Дъно на паница (табл. VI). Жълта глеч върху ангоба. Част от тялото на птица, както при № 38.

Диам. 11 см. Вътр. двор 1955 г. (82).

40. Дъно на паница (табл. VI). Жълта глеч върху ангоба. Глава на птица, много грубо гравирана. Гребенът очертан с успоредни дъги.

Диам. 7 см. Вътр. двор 1955 г. (18).

41. Дъно на паница. Предна част от тялото на птица, третирано, както при № 38. Тук са запазени и целите крака. Те завършват долу с малки спирали, които трябва да дадат представа за извити пръсти с нокти.

Диам. 13 см. Вътр. двор 1955 г. (32).

Четирите последни екземпляри представят птица, която занаятчията грънчар е наблюдавал в своето ежедневие — най-вероятно обикновена кокошка, — и нямат нищо общо с птиците, представени например в грузинската[3] или в цариградската[4] керамика. По-близко до нашите стои една птица от Търново,[5] но и тя е по-стилизирана и дадена по-декоративно. Нашите птици (38—41) са предадени опростено и схематизирано, но без стилизация, по-скоро реалистично и без всякаква художественост.

42. Дъно на малка паничка (табл. VI). Жълта глеч върху ангоба. Представената птица, вероятно също кокошка, е изобразена в бързо движение, с проточена напред шия и вирната разперена като ветрило опашка. Перата по шията и гърба са отбелязани с дъгички. Крилото очертано. В празното пространство над гърба на птицата е поставена малка спирала. Цялата птица е гравирана със свободна и сигурна ръка и показва наблюдателно око.

Диам. 8,5 см. Вътр. двор 1955 г. (84).

43. Дъно на паничка (табл. VI). Жълта и зелена глеч върху ангоба. Част от шията и гърдите на птица, предадена стилизирано. По шията — пояси от щрихи, а на гърдите шахматно разположени замрежени квадрати.

Диам. 8 см. Вътр. двор 1955 г. (85).

---

[1] А. Л. Якобсон многократно отбелязва това; той смята, че монохронността е характерна за цариградското сграфито (цит. съч., стр. 171—172; стр. 177; стр. 187).

[2] Пак там, стр. 225.

[3] З. Майсурадзе, цит. съч., табл. 8—17.

[4] D. T. Rice, цит. съч., табл. III, 2; стр. 62, обр. 4.

[5] Кр. Миятев, Керамични фрагменти от Месемврия, стр. 354, обр. 222.

Птицата е предпочитан животински мотив върху сграфито керамиката,[1] но както отбелязахме по-горе, тя се среща рядко всред софийския материал.

44. Фрагмент от паница (табл. IX) Жълто-зелена глеч върху ангоба. Концентрични окръжности по бордюра и около орнаментираното поле. Тройни дъги образуват скачени полуелипси, запълнени с мрежа. Полето защриховано еднопосочно. Ивици от зелена глеч подчертават гравираната линия и минават зигзагообразно по бордюра.

Дълж. 11,5 см. Топл. 1954 г. ТЦ 90 (62).

Много близка е схемата на украса на друга паница от София (табл. VI, 44а). И тези два съда сочат за местно производство, може би за една работилница.

45. Фрагмент от бордюр на паница (табл. VI). Жълта глеч върху ангоба. Орнамент от издължени листа, между тях свободно очертани спирали. Под бордюра — неравномерна вълнообразна линия. Петна от кафява и зелена глеч.

Дълж. 7,5 см. Вътр. двор 1955 г. (99).

46. Фрагмент от бордюр на паница (табл. VII). Жълта глеч върху ангоба. Издължени допрени с върховете си листа, така че образуват зигзагообразен пояс. Полетата над листата покрити със зелена глеч, а под тях — с кафява.

Дълж. макс. 5 см. Кулата Сердика—Искър.

Същата украса има още един бордюр на паница с тази разлика, че листата са оцветени две по две в зелено и кафяво. Този мотив се среща често в грузинската керамика.[2]

47. Фрагмент от бордюр на паница (табл. IX). Прозрачна глеч върху бяла ангоба. Ромбовиден орнамент. Външният ромб подчертан с ивица зелена глеч, вътрешният има по ъглите по едно петно кафява глеч, а в средата зелена.

Дълж. макс. 5 см. Вътр. двор 1956 г. (5).

Украсата на този бордюр е също един геометризиран вариант на плетеницата.

48. Купа полусферична, частично реставрирана (табл. I). Безцветна глеч върху ангоба. Четириделна схема. На дъното — двоен кръг с малка спирала в центъра. Четири такива кръга, но без спирали, разположени симетрично по стените. Между тях — двойни ъгли опират в кръга, който очертава бордюра. Гравираната рисунка е подчертана с кафява и зелена глеч, положена с четка. Средният кръг кафяв, страничните зелени, с кафяви петна в средата. Триъгълниците кафяви, със зелени кръгчета в тях. Тънка плитка линия, свободно очертана.

Диам. 15 см. Височина 8 см. Вътр. двор 1955 г.

Същата схема на украса имат няколко съда от Херсонес[3] — три или четири кръга симетрично разположени, между тях двойни ъгли. Двойни ъгли са употребени твърде често, за да се запълни свободното пространство.[4]

49. Паница, заоблени стени, обърнат навън бордюр (табл. III). Частично реставрирана. Жълта глеч върху ангоба. Гравираната рисунка: от един кръг на дъното излизат издължени листа, които образуват шестолистна розета. Пространството между тях е запълнено с триъгълничета и малки свободно изписани цветчета. Цялата композиция е оградена с една фестонирана линия. Концентрични кръгове очертават чупката и бордюра, който е запълнен с ъгълчета в една посока. Освен гравираната украса има и украса с цветни глечи, положени с четка. Листата на розетата са очертани със зелена глеч, като между всеки два листа е нарисуван още един по-широк. Тук четката е изменила първоначалната гравирана композиция. По бордюра се редуват ивици от кафява и зелена глеч.

Диам. 25,5 см. Вътр. двор 1956 г. (55).

В този съд освен шестолистната розета, която се явява върху много други съдове, участвуват като мотиви и едни малки цветчета, направени с една фестонирана линия и кръгче в средата. Такова цветче, често поставено в кръг, се среща в арменската и грузинската сграфито

[1] Вж. по този въпрос Кр. Миятев, цит. съч., стр. 354 и сл.; също А. Л. Якобсон, цит. съч., стр. 208.

[2] З. Майсурадзе, цит. съч., табл. 24, № 148; табл. 25, № 358 и № 415.

[3] А. Л. Якобсон, цит. съч., табл. IV, № 21, № 22; табл. V, № 23—26.

[4] Пак там, табл. XXVIII, № 110, № 111.

керамика.[1] Триъгълничета, които запълват полето, имаме върху един фрагмент от Дманиси.[2] Пак върху съд от Дманиси бордюрът е украсен с еднопосочни ъгълчета.[3] Същите ъгълчета (борчета) минават по бордюра на блюдо от Херсонес,[4] датирано към XIV в., върху едно албарело от Сарай Берке[5] (XIV в.) и от Ани.[6] Както се вижда, паралелите на мотивите върху нашия съд насочват към Изток и Закавказието, а също и определено към по-късно време.

50. Каничка (табл. VII). Крушовидно тяло, силно прищипнато трилистно устие. Частично реставрирана. Жълта глеч върху ангоба. Орнамент от свободно очертани спирали и ивици кафява глеч. Тънка, плитко врязана линия.

51. Фрагмент от тялото на висок съд с неясна форма (табл. IX). Фрагментът е от най-издутата част на съда. Жълта глеч върху ангоба. Неясен орнамент. Личи част от двоен кръг със зигзаговидна линия по външната страна. В пояса — двойна елипса с точки, защрихован триъгълник.

Дълж. макс. 5 см. Топл. 1954 г. ТЦ 91 (119).

52. Фрагмент от висок съд с неясна форма (табл. IX). Безцветна глеч върху бяла ангоба. Орнаментът върху запазената част неясен. Триъгълник, очертан с три успоредни линии и точки. Запълнен с люспи, едни от които са защриховани. От върха на триъгълника снопче свободно надраскани линии. Тънко врязана линия.

Дълж. макс. 8 см. Втр. двор. 1955 г. (115).

53. Фрагмент от ибрик, близо до основата на шапката (табл. VII). Жълта глеч върху ангоба. Люспест орнамент. Люспите очертани в двойна линия и подчертани с ивици зелена глеч, запълнени с точки и петна кафява глеч. Орнаментът е грубо изпълнен, с дълбока линия.

Дълж. 9 см. Втр. двор 1955 г. (116).

Още един фрагмент от висок съд е безспорно от ибрик, защото е запазена предна част от шопката на ибрика. Запазената цяла каничка с трилистно устие (50) като форма се среща още твърде рано, от друга страна, характерът на нейната украса насочва по-скоро към по-късна датировка — след XIV в. № 51 и № 52 мъчно могат да се датират по-определено. По техниката на изработка и елементите на украса № 52 се сближава със сграфито от епохата на Второто българско царство. Към това време се отнася и разгледаният по-горе фрагмент от висок съд — № 6. Но фрагментите от ибрици трябва със сигурност да се отнесат към времето на турското владичество.

54. Фрагмент от стена на паница (табл. VII). Зелена глеч върху ангоба. Под успоредните кръгове, които очертават извивката на бордюра — триъгълници, запълнени с мрежест орнамент.

Дълж. макс. 13 см. Изкоп за крепостна стена на ларгото 1956 г. (78).

Съвършено същата украса, само че с жълта глеч, има един съд от центъра 1953 г. И в този случай двата еднакви екземпляра могат да се сметнат като признак на местното производство и на една работилница. Още повече, че не се касае за някакви богато украсени съдове, за които да се допуска, че са импортирани.

55. Дъно на дебелостенна паница (табл. VII). Тъмнозелена глеч върху ангоба. В двоен кръг — грубо свободно изписана многолистна розета. Центърът на розетата също е означен с двоен кръг.

Диам. 8,5 см. Втр. двор 1955 г. (70).

56. Дъно на паница (табл. VII). Глеч и украса, както при № 55.

Диам. 9 см. Втр. двор 1955 г. (102).

На различни места се намериха още няколко фрагмента с подобна украса от груби розети и тъмнозелена глеч. Съдове, покрити изцяло със зелена глеч, се срещат в София твърде рядко.

[1] Срв. един съд от Ани — Кверфелдт, цит. съч. табл. IV; блюдо от Двина у Якобсон, цит. съч., табл. XIII, № 52а; същия мотив у F. Sarre, Die Keramik im Euphrat- und Tigris-gebiet, Berlin, 1921, табл. X, № 6.

[2] З. Майсурадзе, цит. съч., табл. XVIII, № 84.

[3] Пак там, табл. XXV, № 410.

[4] А. Л. Якобсон, цит. съч., табл. XXX.

[5] Э. К. Кверфельдт, цит. съч., табл. V.

[6] А. Л. Якобсон, цит. съч., стр. 217, обр. 125.

Между досега изброените материали те са единични случаи, и то покрити със светлозелена глеч. Не се срещат такива и между средновековното сграфито от други места в България. Всред сграфито керамиката от Дмаписи има цяла група паници, покрити с едноцветна зелена глеч.[1] Струва ни се, че по характера на украса на нашите тъмнозелени съдове, както и по цвета на глечта, която се явява върху различни типични за турската епоха съдове — кани, стомни и др., — те трябва да се отнесат именно към епохата на турското владичество.

57. Фрагмент от бордюра на паница (табл. VIII). Тъмнозелена глеч. Орнамент рибена кост, зигзаговидна линия и засенчени полукръгове. Правилността на полукръговете предполага използуването на пергел.

Дълж. 8 см. При разчистване на керамична пещ от турската епоха на ул. Янко Забунов 17 заедно с материали от XVIII—XIX в.

58. Паница (табл. VIII). Конусовидна форма с нагънат ръб на бордюра. Тъмнозелена глеч върху ангоба. На дъното релефна розета, около нея врязана осмолистна розета, обиколена с фестонирана линия. Стените покрити с мрежа от четириъгълници, съставени от двойни дъги, с по едно кръгче във всеки четириъгълник. По бордюра — плетеница. Следи от триножка на дъното.

Диам. 28 см. Топл. 1954 г.

Тази паница се отличава от останалия материал по участието на релеф в украсата. Същата плетеница намираме върху един съд от Преслав.[2] Мотивът четириъгълници от засечени дъги с кръгче в тях се среща употребен по същия начин, както при нашия съд — в пояс около дъното, — върху един съд от Херсонес.[3] Същия мотив има едно пъстро блюдо от Дмаписи.[4]

Трудно е да се каже нещо определено за датировката на този интересен съд от София Той стои изолиран всред останалите. Тъмнозелената глеч го сближава с по-късните.

59. Фрагмент от бордюр на паница. Тъмнозелена глеч. Триъгълно поле, ограничено с една права и една начупена линия. В полето — спирала. Тънка плитко врязана линия.

Дълж. макс. 6 см. Вътр. двор 1955 г. (112).

Този фрагмент се намери в турско мазе с материали от турската епоха.

60. Фрагмент от голяма паница (табл. IX). Жълто-зелена глеч върху бледорозова ангоба по външната и вътрешната страна. На вътрешната страна — четирилистно цвете, клонче с издължени листа; по бордюра — грубо очертани многолистни цветя. По външната страна — отворено многолистно цвете — роза? — с по един удължен лист от двете страни. Ивици от зелена глеч ограждат врязания орнамент. Груба, дълбоко врязана линия.

Дълж. макс. 10 см. Кулата Сердика—Искър 1956 г. (124).

Този фрагмент се отличава от останалите по мотивите на украсата, третирани твърде „съвременно". Той се намери с материали от късната турска епоха — края на XVIII—XIX в. — в яма за боклук.

Последната група, която ще разгледаме, е твърде многочислена и твърде характерна по своята украса.

61. Паница, запазена по-голямата част, реставрирана (табл. III). Форма на широко отворен конус, отвесен бордюр. Жълта глеч върху ангоба. По бордюра — къси спирали. Цялото поле на съда разделено на две чрез два двойни триъгълника, допрени с върховете си в центъра. Триъгълниците запълнени с три реда спирали. Върху елипсовидните полета — по един свободно очертан кръг със завита в кръг спирала в него (или кръг с петлици).[5] Гравираната рисунка допълнена с цветни глечи. Триъгълниците подчертани със зелена глеч, кръговете с кафява. Петна

[1] З. Майсурадзе, цит. съч., табл. 31—38. Авторът не прави разлика в датировката на тази група и останалото сграфито, между което явно се отделят няколко различни групи, и отнася всичко към XI—XIII в.

[2] Кр. Миятев, Разкопките в Преслав през 1930 г., стр. 214, обр. 121.

[3] А. Л. Якобсон, цит. съч., табл. XV.

[4] З. Майсурадзе, цит. съч., табл. 27.

[5] Така — „петсльчатые кружки" — е наричан този мотив в публикациите на грузинска керамика, където, както ще видим, той се среща много често.

от зелена глеч в кръговете, кафява в триъгълниците. По бордюра спиралите са последователно зелено и кафяво оцветени. Получава се много ефектна многоцветна украса.

Диам. 25 см. Вътр. двор 1956 г. (75). В боклучна яма пред входа на помещението с ниши, с материали от XVI—XVII в.

62. Фрагмент от паница (табл. VIII). Нечиста жълта глеч върху ангоба. Същата композиция, както при № 61, но по-грубо изпълнена.

Дълж. макс. 14 см. Вътр. двор 1956 г. (80). Боклучна яма пред помещението с нишите.

63. Фрагмент от паница, глеч и украса, както при горните две (табл. VIII).

Дълж. макс. 7,5 см. Вътр. двор 1956 г. Помещение с ниша.

Трите последни паници се намериха с типични материали от турската епоха: фаянс от XVI—XVII в.,[1] ибрици, кани, стомни. Помещението с ниши, строено през епохата на Второто българско царство, навярно е било използувано през турското робство, както това показват по-късните му преустройства и материалите от боклучната яма под стълбата.

64. Паница (табл. III). Запазена по-голямата част, възстановена. Форма на плитко закръглено блюдо със заоблен ръб. Полето запълнено с пет кръга с вписани в тях кръгове с петлици, очертани с едно движение, без да се вдига острието. В центъра — малко кръгче. Между тези кръгове — по една свободна извита линия. Гравираната рисунка допълнена с цветна глеч. Кръговете очертани със зелени ивици, с по едно зелено петно в центъра, изпъстрени с кафяви петна кафяви ивици между тях. В двойния кръг, който опасва края на паницата — зелена вълнообразна ивица.

Диам. 25,5 см. Вътр. двор 1956 г. (56). Помещение с ниши, с материали от турската епоха

65. Паница (табл. I). Запазена по-голямата част, възстановена. Същата форма, както № 64. Жълта глеч. Същата композиция на врязаната украса, без двойния кръг покрай ръба. При този екземпляр със зелена глеч са очертани средният и два от срещулежащите кръгове, другите два — с кафява. Много грубо гравирани.

Диам. 22 см. Вътр. двор 1955 г. (65). Между стените на турско мазе.

Още три екземпляра имат по четири кръга с петлици и едно малко кръгче в средата. Други десет фрагмента имат същия мотив — кръгчета с петлици — на разни места, по бордюра и по стените на паницата. Всред досега публикуваната сграфито керамика от България тази група от София (№ 61 и следващите) не намира паралели. Между публикуваната керамика от други страни, която ни беше достъпна, точни паралели на нашите съдове намираме в грузинската сграфито керамика,[2] а близки по основния мотив — кръгчета с петлици — в арменската.[3] Нещо повече — Джапаридзе[4], изброявайки мотивите в грузинската керамика, счита кръгчетата с петлици най-разпространени, особено върху паници със синя и зелена глеч.

Значителният брой паници от този вид в София показва, че тези мотиви не са „случайни" в софийската керамика, а представляват твърде широко разпространена, доста еднообразна украса, която трябва да се отнесе към определено време. Изниква въпросът за датировката на тази група керамика.

Ето какво показват данните около местонаходището на тези екземпляри:

В боклучна яма при южната апсида на октогоналната църква във вътрешния двор — яма, пълна изключително с материали от турската епоха — два броя.

В турско помещение при южния кораб на същата сграда, само с твърде късни турски материали — един брой.

[1] Вж. М. Станчева, Турски фаянс от София, ИАИ, XXIII, 1960, стр. 111—144.

[2] Срв. В. В. Джапаридзе, Художественная глазурованная керамика Грузии XI—XIII в., СА, XVII, 1953, стр. 197—210; З. В. Майсурадзе, цит. съч., табл. I, № 991, табл. 23, № 95, 69, 428, 994, табл. 32, № 2476, 368, 1000, 595, табл. 34, № 180.

[3] Е. Квервельдт, цит. съч., табл. VI — блюдо от Ани (Армения); А. Л. Якобсон (цит. съч., табл. XIII) показва едно блюдо от Двина с кръгчета с петлици; кръгчета с петлици има върху съд от Мирмекий, те запълват полето между някакъв геометричен орнамент, но по-различни от софийските и грузинските (В. Ф. Гайдукевич, цит. съч., стр. 183, рис. 88 а, 2).

[4] В. В. Джапаридзе, цит. съч., стр. 197 и сл.; също стр. 204.

В помещението с нишите на вътрешния двор — в насип, изобилстващ с материали от епохата на робството — три броя.

В боклучна яма при помещението с нишите — с материали само от турската епоха — четири броя.

Върху турски зид в северната част на вестибюла на октогоналната църква — един брой.

До турска стена в изкоп за топлопровод между БНБ и Археологически музей на 1,50 м с материали от турската епоха — един брой.

За останалите фрагменти, където има данни за дълбочината на намирането, тя е от 1,5 до 1,80—2 м.

Както се вижда, най-много фрагменти от този вид произхождат от един жилищен квартал над октогоналната раннохристиянска църква, гъсто населен през първите векове на турската епоха.

Формите на тези паници там, където може да се съди за тях, са следните:

Два екземпляра имат пречупен отвесен бордюр. Този профил е най-разпространен за средновековните паници. Той продължава да се употребява и до днес.

Чиниеобразната форма (обърнат навън бордюр), се среща върху три фрагмента. Тази форма е широко разпространена през епохата на турското робство. Интересна е формата на два съда — № 64 и № 65, — блюда със слабо заоблен ръб, плитки, с извита линия на стените. Този профил не ни е познат от средновековните български паници. Напротив, той намира пълно съответствие всред фаянсови блюда от XVII в.

И така от приведените дотук съображения към една датировка XVI—XVII в. ни насочват;

1. Местонаходището — по много убедителен начин.

2. Материалът, с който се намират и който е безспорно от турската епоха.

3. Съображение, което не може да се пренебрегне при произведения на приложно изкуство, е общият характер на украсата, стилът. Разглежданите съдове са съвсем чужди по стил на — да го наречем така — класическото средновековно сграфито с грижливо изградена композиция, с геометрично растителни мотиви, където непрекъснато се преплитат всички вече познати ни мотиви — розети, палмети, плетеница, шахмат, щрихи, волути, растителен разводи т. н. Тук основният и почти единствен мотив е кръгчето с петлици — бързо, често небрежно и грубо надраскано върху съда.

4. Като съображение за датировка след XIV в. може да служи и фактът, че този вид сграфито не се среща всред сграфито керамиката на Търново, Мадара, Преслав, Гиген, които след тази епоха престават да съществуват или силно западат.

Такова сграфито не се среща и всред керамиката от Феодосия, нито в образците, приведени от Райс и които произхождат от различни места.

Обаче датировката XVI—XVII в., към която ни насочват софийските материали от тази група, не съвпада с датировката на най-изобилните и просто идентични паралели от Дманиси.[1]

Както се вижда и от самото заглавие на труда му,[2] авторът З. Майсурадзе датира намерената в Дманиси керамика в XI—XIII в. В това изследване не се прави опит да се потърси развитието на тази керамика, а целият разглеждан материал е поставен на една плоскост.

Твърде интересна е съдбата на Дманиси, откъдето произхождат паралелите на нашата керамика. Още в XI в. значителна част от неговото население е мюсюлманско; мюсюлманските занаятчии се ползуват с привилегии.[3] Многократно градът е преминавал в ръцете на арабите и отново под грузинска власт. Тук са се кръстосвали културните влияния на Византия и на мюсюлманския Изток. Културата на Исляма, по думите на акад. Джавахишвили, значително е обогатила грузинското изкуство. През XVI в. Дманиси е във властта на турците.

Тези факти, както и съвсем подчертано различният характер на тази група керамика с кръгчета с петлици, а също и забележката на автора, че този орнамент се среща предимно със зелена и синя глеч, ни дават основание да допуснем известна разлика в датировката.

[1] Поразително еднакви са нашите екземпляри № 61—63 със съда на табл. 1, № 991 у Майсурадзе, където и схемата, и мотивите са същите.

[2] З. Майсурадзе, Грузинская художественная керамика XI—XIII в.

[3] Пак там, стр. 7.

Във всеки случай не е без значение обстоятелството, че софийската керамика от този тип, намерена с материали от XVI и XVII в., които сигурно я датират, намира паралели всред керамиката от Дманиси. Дори и да приемем, че цялата твърде разнородна керамика от Дманиси е от XI—XIII в., а не и по-късно, възможно е част от нея да се свърже непосредствено с влиянието на мюсюлманския Изток било като продукт на мюсюлмански занаятчии, за каквито авторът говори, било като стока, произведена за мюсюлмани-потребители. В такъв случай явяването на същия този тип керамика у нас в по-късно време през първите векове на турското робство може да се обясни с това, че тогава се отварят широко вратите за източните влияния, чиито носители са самите турци. Но според нас една по-късна от XIII в. датировка за част от грузинската керамика не е изключена,[1] особено като се има пред вид историческата съдба на Дманиси. В такъв случай много по-ясна би била тази идентичност на софийската и дманиската керамика с кръгчета и петлици.

Върху една също така значителна по брой група съдове от София се срещат най-простите елементи на украса — вълнообразната линия, обикновено по бордюра между две успоредни, и лимбите (фестон) със или без петлици при съединяването. Тези два прости елемента се явяват между екземплярите, които по разни указания (местонаходище, материали, с които са намерени) се датират от турската епоха. Вълнообразната и лимбовидната линия се срещат и върху паниците в най-късно време. Една част от тях са едноцветни, покрити с кафява глеч. Те намират етнографски паралели и поради това може да се сметнат за най-късни. По-ранните екземпляри са богато изпъстрени с цветна глеч — зелена и кафява на жълт фон. При тях се вижда как техниката на гравирането и тази на полагането на цветни глечи се допълват, за да създадат непретенциозни, но весели и пъстри многоцветни паници, където кафяво, зелено и жълто се редуват и преливат. Ролята на гравираната линия вече не е съществена.

66. Паница, частично възстановена (табл. I). Жълта глеч върху ангоба. На дъното — спирала, около нея груб фестон, вълнообразна линия по бордюра. Редуващи се кръгове кафява и зелена глеч.

Диам. 21 см. Вътрешен двор 1956 г. (54).

67. Паница, подобна на горната, жълта глеч (табл. VIII).

Диам. 16 см. Вътр. двор 1956 г. Боклучна яма пред входа на помещението с ниши (53).

Накрая трябва да се споменат и многобройните фрагменти с най-проста украса — врязан кръг, който, единичен или двоен, очертава дъното, чупката, бордюра. Такава украса имат и тънкостенни хубаво изработени паници, и дебелостенни груби блюда, и монохромни и полихромни, напръскани с петна цветна глеч или с радиално разположени ивици. Тази най-проста украса — концентрични кръгове — се явява през цялото време на съществуването на сграфито керамиката.

Извършеният дотук преглед на сграфито керамиката от София позволява да се направят следните изводи:

1. През епохата на разцвета на феодализма в София, както и в много други средновековни български градове се е произвеждала и употребявала художествена трапезна сграфито керамика. Това се доказва с повтарящите се в няколко екземпляра съвсем еднакви мотиви,[2] някои от които могат да се смятат местни варианти на известните и срещани и другаде орнаментални мотиви. Наличието на полуфабрикат също потвърждава това. В подкрепа могат да се приведат и следните съображения: през Второто българско царство София е значителен производствен център и съвсем естествено е тук да се произвежда една модна и широко разпространена керамика, чието производство не е технически трудно. София е била административен и военен център и естествено тук са живели представители на българската феодална класа и заможно

[1] Интересна е една бележка на Ломтатидзе (Археологически разкопки в Мцхета, Тбилиси, 1955, стр. 101), който споменава, че Г. Леммлейн е считал първоначално типични образци на грузинската глазирана керамика от XV—XVI в., а по-късно възприел датировката XI—XIII в.

[2] Същото явление в Херсонес Якобсон (цит. съч., стр. 178) счита за признак на местно производство и даже за работа на един грънчар.

градско население, за чиито нужди е произвеждана тази луксозна художествена керамика, характерна за градската средновековна материална култура.

През XII—XIII—XIV в. керамиката от София има характерните мотиви, които се срещат и в другите средновековни градски центрове у нас и другаде. Отличителните белези на нейната украса са грижливо и отчетливо гравирана рисунка със симетрична композиция. И в софийското сграфито се срещат общо употребяваните в тази керамика класически мотиви — палмета, волута, розета, зашриховани полета и др. Растителните мотиви имат подчертана тенденция към геометризиране. Твърде чести са геометричните мотиви. От животинския свят се срещат само изображения на птици.

В някои екземпляри класическите мотиви се явяват много видоизменени. Среща се и украса, която не намира паралели в известното сграфито — своеобразни геометрично-растителни комбинации, които могат да се обяснят като местно творчество. Цветните глечи са прибавени на петна, ивици, а на места допълват гравираната рисунка. Полихромната сграфито керамика преобладава. Би могло да се каже, че монохромните екземпляри са изключение.

Най-често срещаната форма е паница с отвесен бордюр или обърнат навън ръб. Срещат се и купи.

Между намерените в София съдове има такива, които по своята художественост, добра композиция, по-красиво съчетани и добре разпределени в плоскостта на съда мотиви, по-сполучливи колоритни ефекти и по техническото майсторство на изпълнението се нареждат между най-добрите образци на тази керамика. Може да се предполага, че хубавите богато украсени паници от тази епоха са работени по поръчка. Те са продукт на едно приложно изкуство в разцвет. Техният брой обаче е сравнително малък. Преобладават по-груби съдове, които не се отличават с такава изящна и тънка изработка. Може да се допусне, че много от най-хубавите екземпляри са също работени в София. Но не е изключена възможността някои да са внесени. Къде трябва например да се търси произходът на малката група от четири екземпляра с лебеди и други птици, които така рязко се отличават от останалите?

Успоредно с богато украсените съдове в същата сграфито техника се работят и по-просто, и по-бедно, и по-грубо украсени. Да се приеме механично, че по-грубата изработка е признак за по-късен произход, ни се струва неправилно. Има също така съдове, украсени само с отделни елементи от богатата украса на най-хубавите екземпляри; има и такива, при които същите мотиви са изпълнени грубо, от явно несръчна ръка.

Софийският материал разкрива и несложния инструментарий на производителя. Софийският грънчар е използувал острие за начертаване на рисунката, гребен[1] за прокарване снопчета, зъбчато колело за пунктирни линии, четка за глечите, триножка за изпичането. Позната му е и техниката на резервация, но тя е слабо застъпена.

Макар и весело за окото със своята полихромност, със своята своеобразна примитивност и по-голяма свобода в изпълнението, преценено в сравнение със сграфито керамиката от големите центрове на това приложно изкуство, софийското сграфито в своето преобладаващо количество явно отстъпва. Личи, че софийските занаятчии не са имали тази голяма художествена култура, тази висока техника и умение, които другаде достигат до виртуозност. По отношение на мотивите те боравят с по-ограничен кръг. Творческият самостоен елемент в тяхната работа е комбинирането на различни геометрични или растително-геометрични мотиви, които безспорно имат своя красота.

2. Всред сграфито керамиката от София се отделя една значителна по количество група, чиято основна отлика от останалите е съвсем различният орнамент. Главният елемент на нейната украса е свободно изписаният кръг с петлици — обикновено по четири върху една паница. Гравираната линия е по-плитка, по-тънка, което се дължи на бързото свободно движение на ръката. В украсата на тези паници цветните глечи взимат по-голямо участие. По отношение на формата

[1] По сведения на др. Д. Бучински, скулптор в Археологическия музей при БАН, във Враца керамиката, украсена със снопчета, се нарича „решена". Гребен споменава и Б. Стоилов, Из народната култура на с. Бусинци, Трънско, ИНЕМ, XII, 1936, стр. 138.

също се явяват известни разлики; преобладават съдове с обърнат навън бордюр — чинии. Явява се една нова форма — заоблено плитко блюдо.

По изложените по-горе при разглеждането на тези екземпляри съображения те могат да се датират в XVI—XVII в. Тази датировка обаче е условна. Нейните рамки могат да се разширят, като обхванат и XV в. Въпросът за горната граница също не може да се счита окончателно решен. Но етнографски засвидетелствувано сграфито от този тип няма.

По този начин се установява един тип късна сграфито керамика от епохата на турското робство. Горната ѝ граница и нейното развитие през следващите два века при материала, с който сега разполагаме, не може да се проследи напълно. Не могат да се посочат и преходните моменти от „класическото сграфито" към това късно сграфито, защото в София не може да се установи засега по-диференцирана датировка на материала. Някои екземпляри биха могли да се отнесат тъкмо към този преходен етап (например № 44—44а; 55—56), когато класическите мотиви вече са изместени от по-свободни, по-лесно изпълними орнаменти. Но тези екземпляри биха могли също така да се обяснят и като местни, своеобразни и по-груби произведения още за времето XII—XIV в. Все пак по-правдоподобно е да се види в тях тъкмо един по-късен етап.

Софийският материал показва и тенденцията да се замени гравираната линия с рисунка от цветна глеч, нанесена с четка.

Изменяването и опростяването на украсата на тази керамика може да се обясни с няколко причини. След падането под турско робство това високо развито керамично изкуство преживява упадък, но не изчезва. София продължава да съществува като значителен център, тя е столица на бейлербеговете, а в XVI в. занаятите и търговията са отново в подем. Но други влияния действуват сега върху местните художествени занаяти — влиянията на мюсюлманския Изток. Етническият състав на потребителите също така е изменен, а техните вкусове и традиции играят роля.

От друга страна, няма съмнение, че през тази епоха преобладава производството за пазар, което трябва да бъде и по-бързо, и по-евтино. Сложните композиции на класическото средновековно сграфито, които изискват много време и повече майсторство, са заменени с леки за изпълнение орнаменти.

На трето място не е без значение и това, че тази керамика не е вече луксозният скъп и красив съд. Завоевателите-турци донасят със себе си други съдове на лукса. Това е преди всичко фаянсът. Източният фаянс със своя блясък и съвършенство е луксозният съд на трапезата и служи за украса на дома. А в София богатите турски домове са изобилствували с фаянсови блюда, кани, купи, филджани. Наред с най-съвършени образци на фаянсово производство се срещат и второстепенни по качество, които навярно са били по-широко достъпни. Може да се предполага, че фаянсът се е разпространил и в някои заможни немюсюлмански домове. Археологическите проучвания на жилищния квартал от епохата на турското робство, разкрит в двора на хотел „Балкан", дадоха изобилни находки от фаянс.[1] Намериха се в София и имитации на фаянс, и то твърде сполучливи. Наред с фаянса през турската епоха намират широко разпространение и металните съдове. За София това също е потвърдено по археологически път. Не е без значение и известен внос на стъкло, както това показват находките. А през XVIII и XIX в. западните имитации на източен фаянс и особено блюдата и съдовете с щампована украса намират широко разпространение.

Естествено нито фаянсът, нито металният съд могат да изместят глинения. Глиненият съд, гледжосан или не според предназначението си, още дълго време продължава да господствува и като кухненски, и като трапезен съд. Но в художествената трапезна керамика сграфито техниката постепенно изчезва. Тя се запазва само като проста вълнообразна линия по паниците, върху някои кани и особено върху т. нар. „свагбарски крондири" (розети, спирали, снопчета), където, изглежда, тази традиция се задържа най-дълго.

В заключение може да се каже, че археологическите материали от градове с непрекъснат исторически живот, като София, са от значение за проследяване продължителността и развитието на различни страни от градската материална култура.

[1] Срв. М. Станчева, Турски фаянс от София, ИАИ, XXIII, 1960, стр. 151 и сл.

CERAMIQUE SGRAFFITO DU MOYEN AGE DE SOFIA

M. Stančeva

(Résumé)

La céramique du Moyen Age mise au jour par les fouilles et les déblaiements des nouvelles constructions à Sofia, pendant ces dernières années, comprend environ 200 exemplaires — fragments ou plats relativement bien conservés de céramique sgraffito. En Bulgarie, cette céramique est généralement datée du XIIe au XIVe siècle qui correspond aux années du Deuxième Etat Bulgare. Le plus grand centre de production de cette poterie était à Tărnovo; mais on en fabriquait aussi dans d'autres centres du pays à cette époque: Varna, Messembria, Madara, Kustendil, Preslav, Gigen, Vraca. On a publié en Bulgarie une infime partie de cette intéressante poterie qui permettrait de connaître les influences et d'établir certains traits spécifiques à la céramique sgraffito bulgare, ainsi que les particularités locales de cette production.

Les exemplaires de Sofia, dont huit seulement sont des vases à cols élancés, les autres étant des plats ou des coupes, ont été groupés d'après les types et les motifs de leurs ornements. La céramique du XIIe–XIVe siècle de Sofia est décorée de motifs classiques — palmettes, volutes rosaces, etc., caractéristiques aux sgraffito de Bulgarie et d'ailleurs; mais on constate en même temps de grandes modifications intérieures des motifs classiques de certains de ces exemplaires qui n'ont presque plus rien de commun avec leurs prototypes. Les décors végétaux comportent de nombreux motifs géométriques; on rencontre souvent des combinaisons d'éléments végétaux et géométriques. Seul, l'oiseau est usité parmi les motifs animaliers.

La céramique sgraffito polychrome prédomine. Dans l'effet décoratif des exemplaires plus tardifs, on sent l'importance accordée aux lignes et aux taches de couleur.

Il est permis d'affirmer que la plupart des vases qui font l'objet de cette publication ont été fabriqués à Sofia. De plus, les décors se répétant jusqu'au moindre détail nous incitent à supposer qu'ils sont dus à un seul et même céramiste.

Parmi les trouvailles de Sofia, un groupe important se dégage avec netteté. Il se distingue par sa composition, ses motifs et même par sa technique. A juger des données stratigraphiques et des complexes archéologiques où ces vases furent recueillis, on doit les attribuer au XVe—XVIIe siècle. Tout en ayant gardé leur vivacité et leur bigarrure, ils indiquent une décadence assez sensible du sentiment artistique. Phénomène explicable, car à cette époque, la céramique sgraffito avait cessé d'être une vaisselle de table luxueuse et elle fut remplacée par la faïence orientale, et plus tard occidentale, par le verre et les plats de métal. Nous pouvons suivre aux XVIIIe et XIXe siècles la technique sgraffito d'après certains exemplaires isolés — c'est une tradition sans grande diffusion. C'est pour la première fois que, grâce à un matériel archéologique, on peut suivre à Sofia un développement s'étendant sur une aussi longue période de ce genre de céramique.

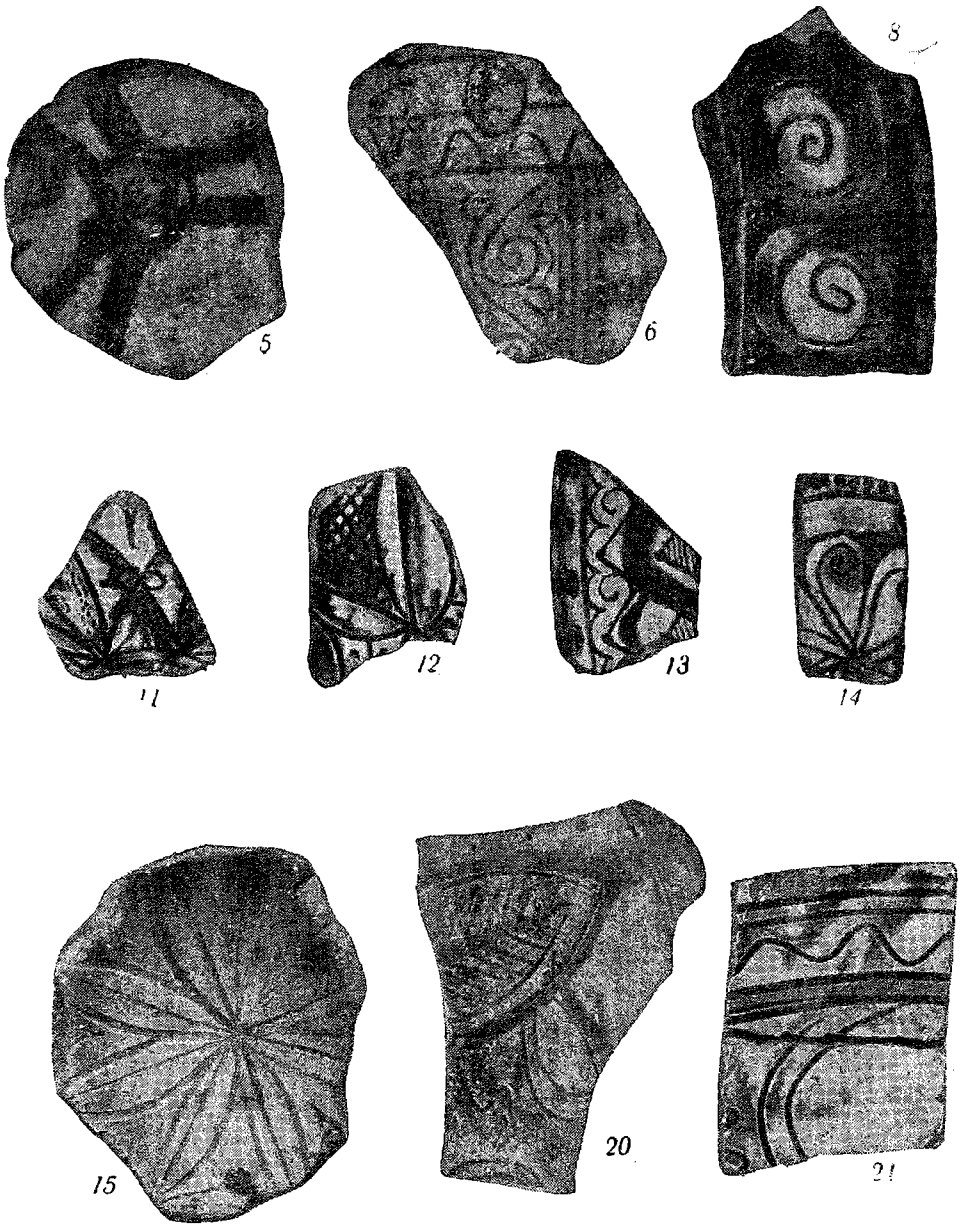

Табл. IV. Средновековна сграфито керамика от София
Tabl. IV. Céramique sgraffito du Moyen Age de Sofia

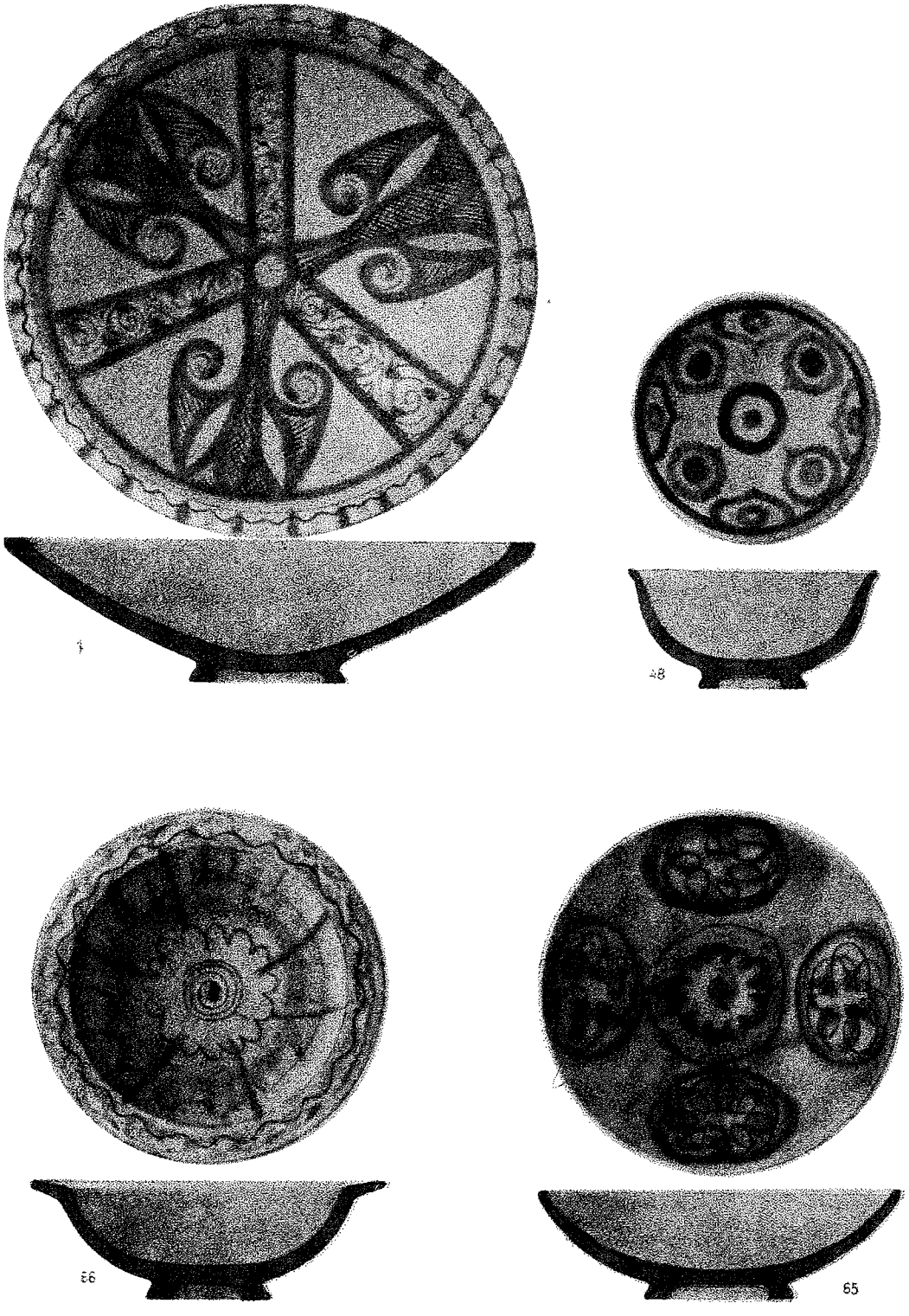

Табл. I. Средновековна сграфито керамика от София
Tabl. I. Céramique sgrafitto du Moyen Age, de Sofia

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
„ЗОРКА И МЕСТОМИР"

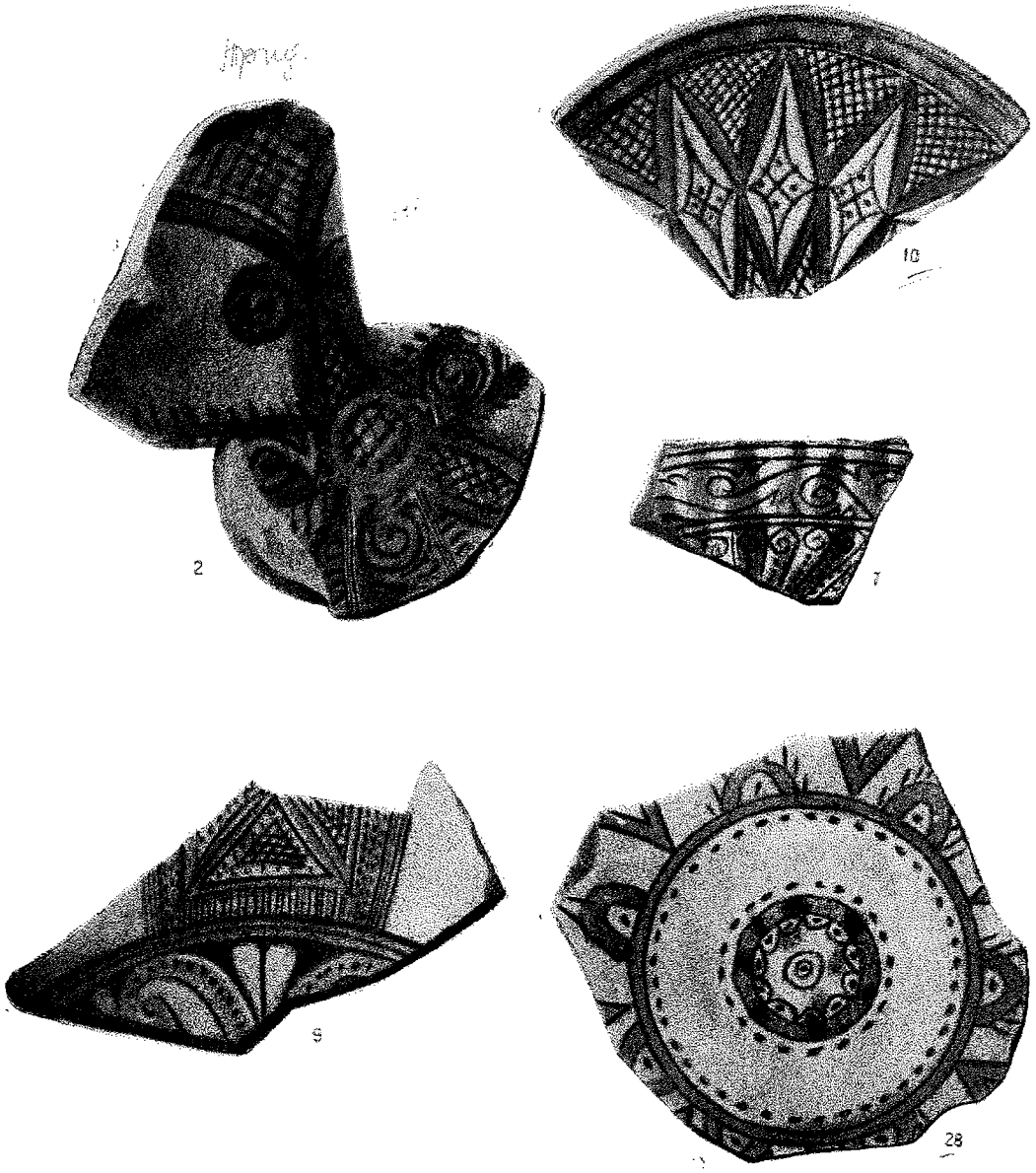

Табл. II. Средновековна сграфито керамика от София
Tabl. II. Céramique sgrafitto du Moyen Age, de Sofia

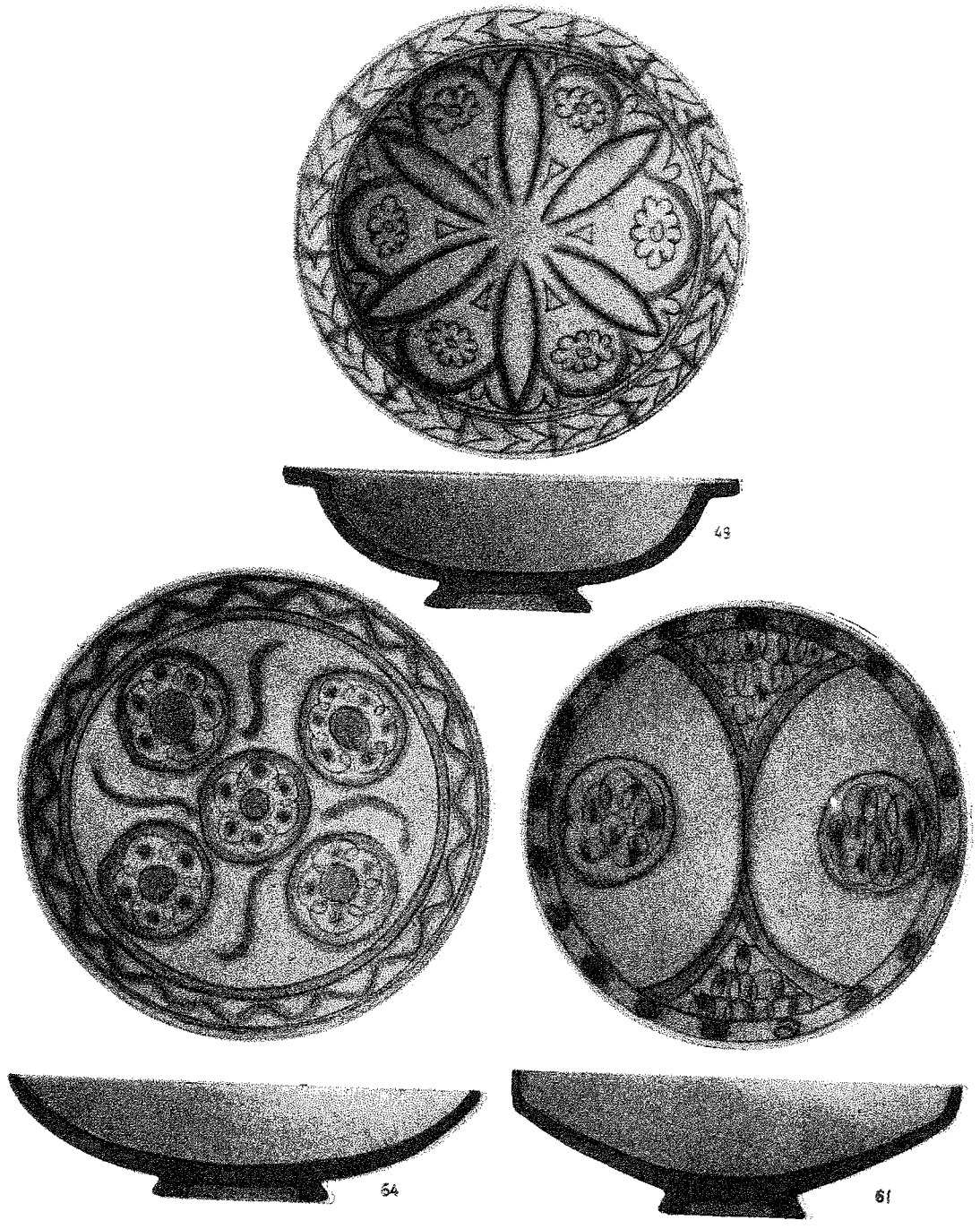

Табл. III. Средновековна сграфито керамика от София
Tabl. III. Céramique sgrafitto du Moyen Age, de Sofia

Confidential

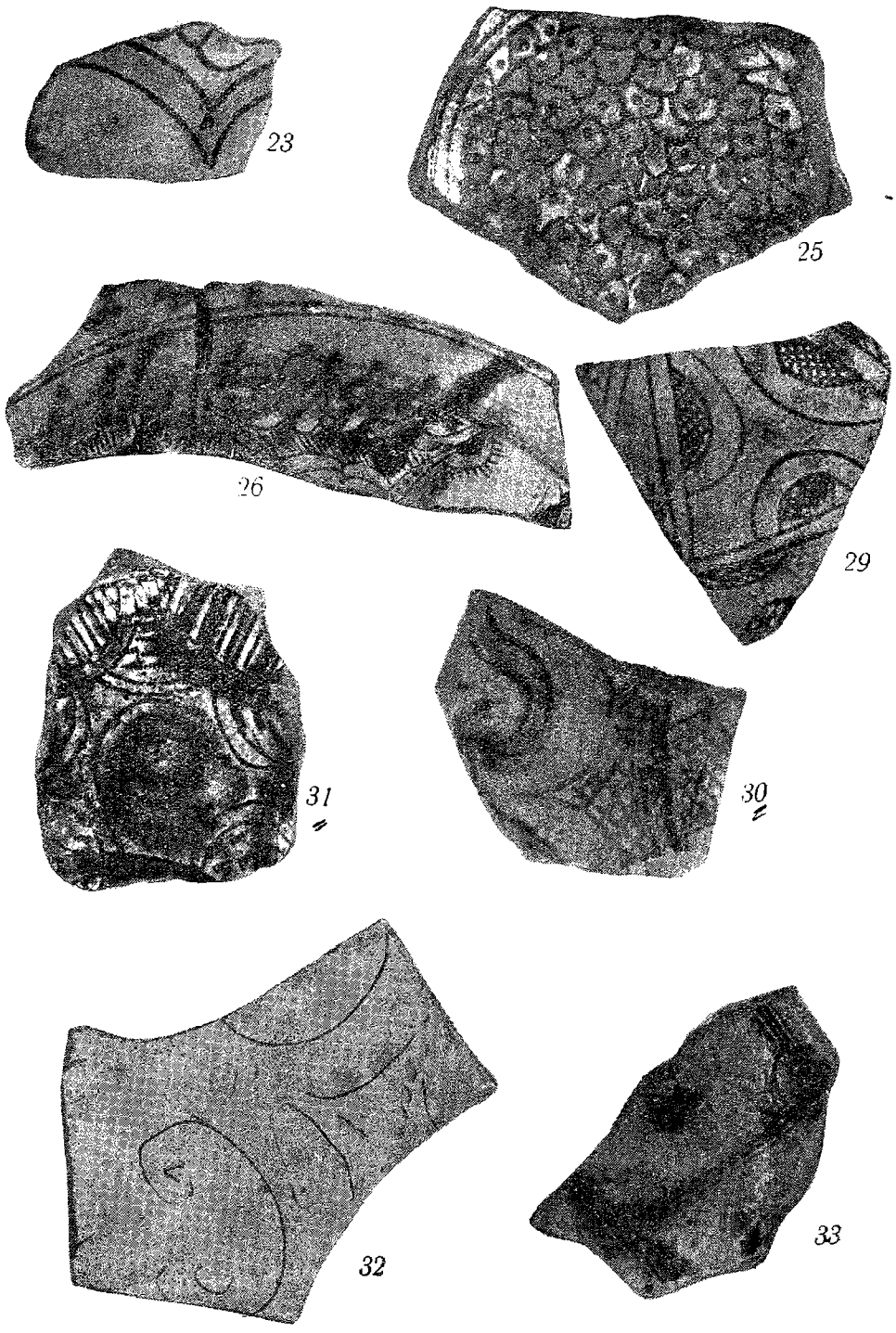

Табл. V. Средновековна сграфито керамика от София
Tabl. V. Céramique sgraffito du Moyen Age de Sofia

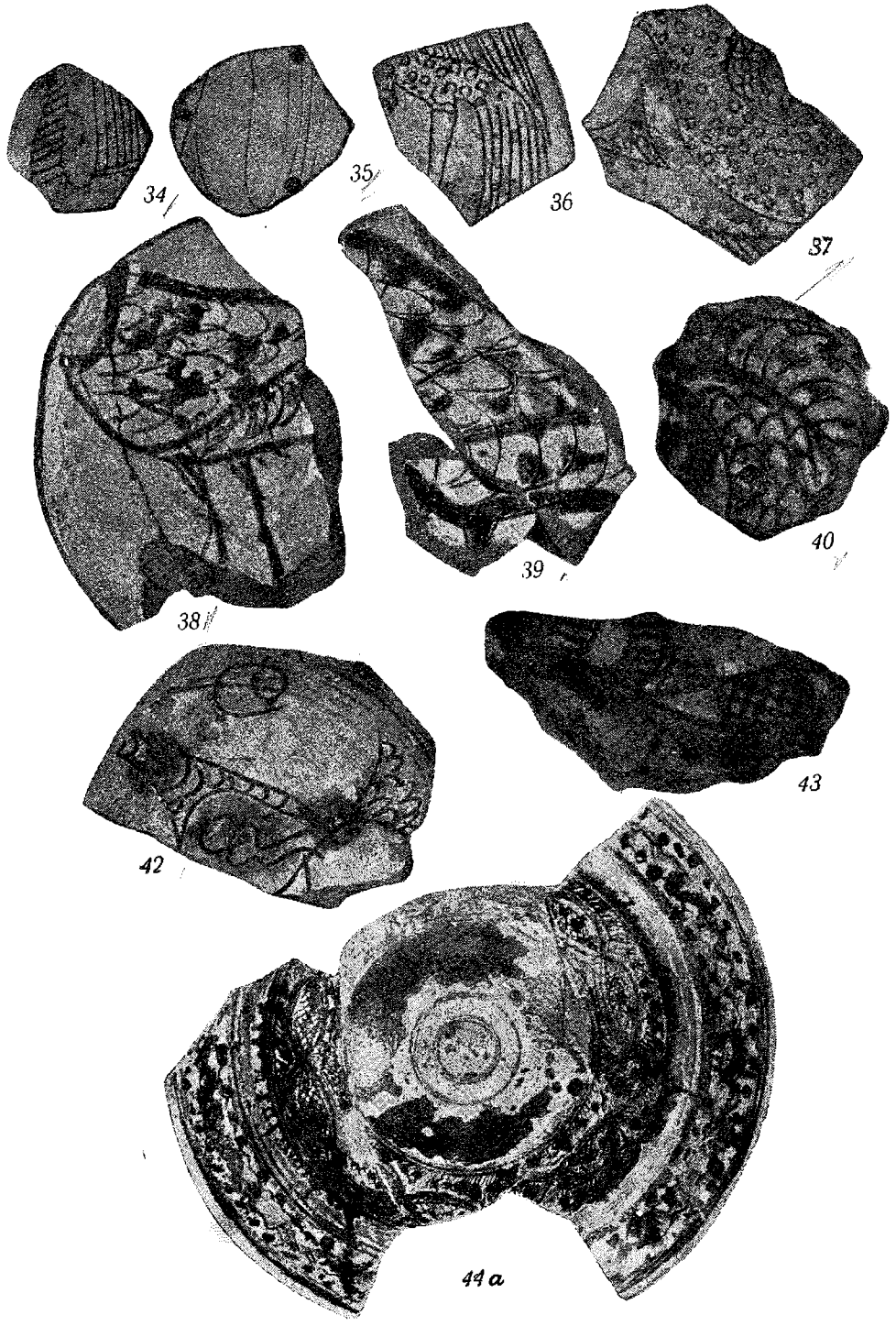

Табл. VI. Средновековна сграфито керамика от София
Tabl. VI. Céramique sgraffito du Moyen Age de Sofia

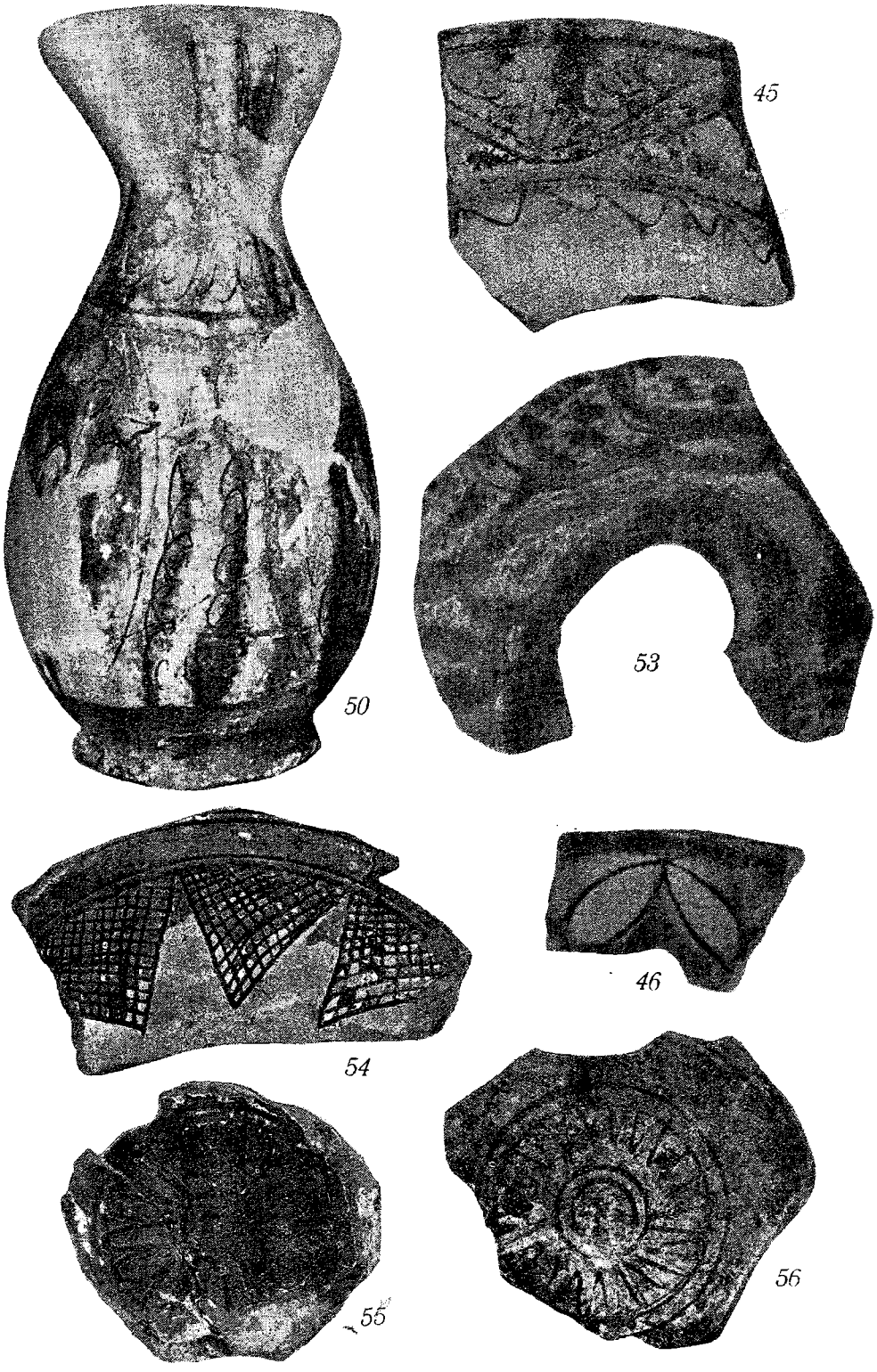

Табл. VII. Средновековна сграфито керамика от София
Tabl. VII. Céramique sgraffito du Moyen Age de Sofia

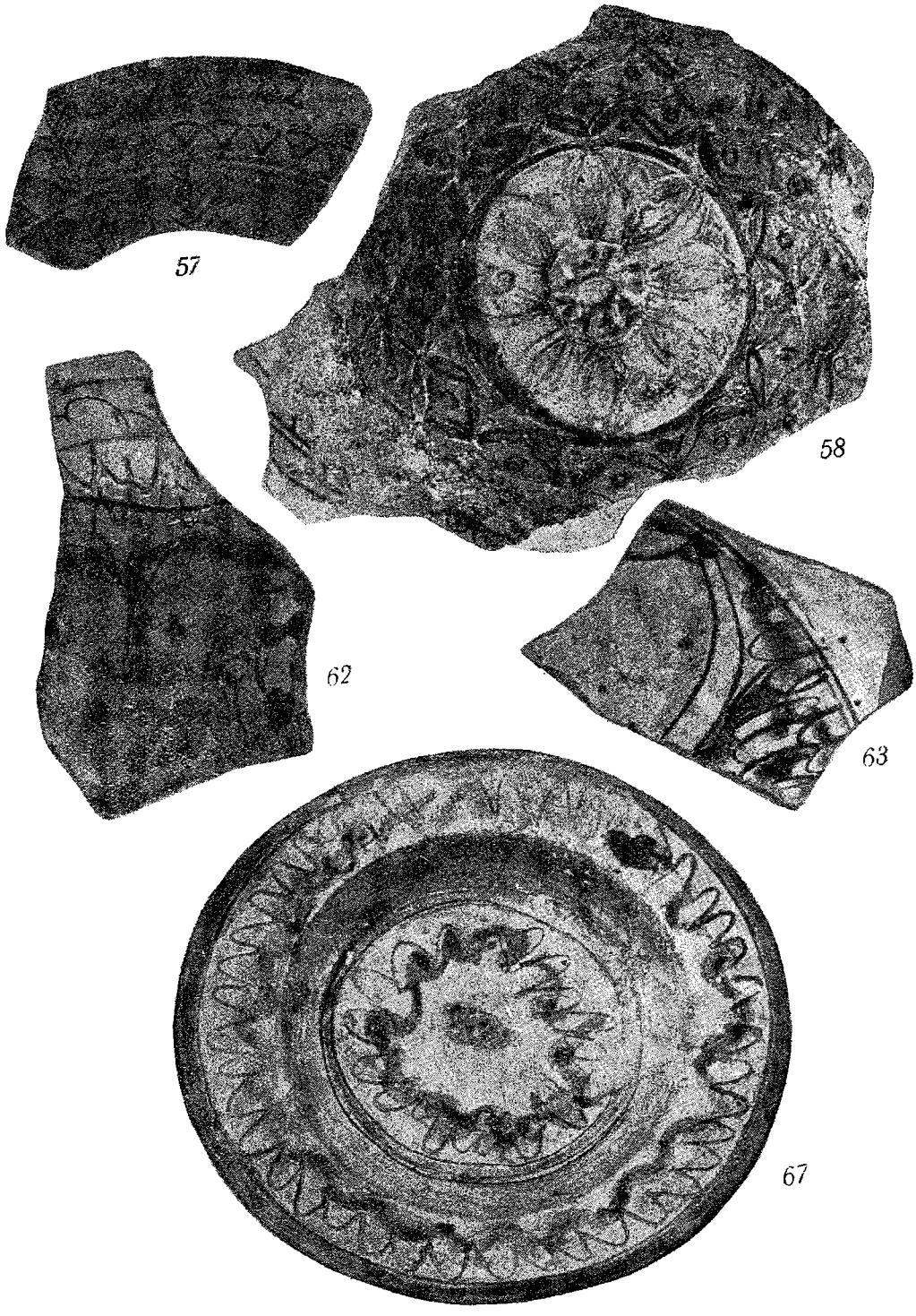

Табл. VIII. Средновековна сграфито керамика от София
Tabl. VIII. Céramique sgraffito du Moyen Age de Sofia

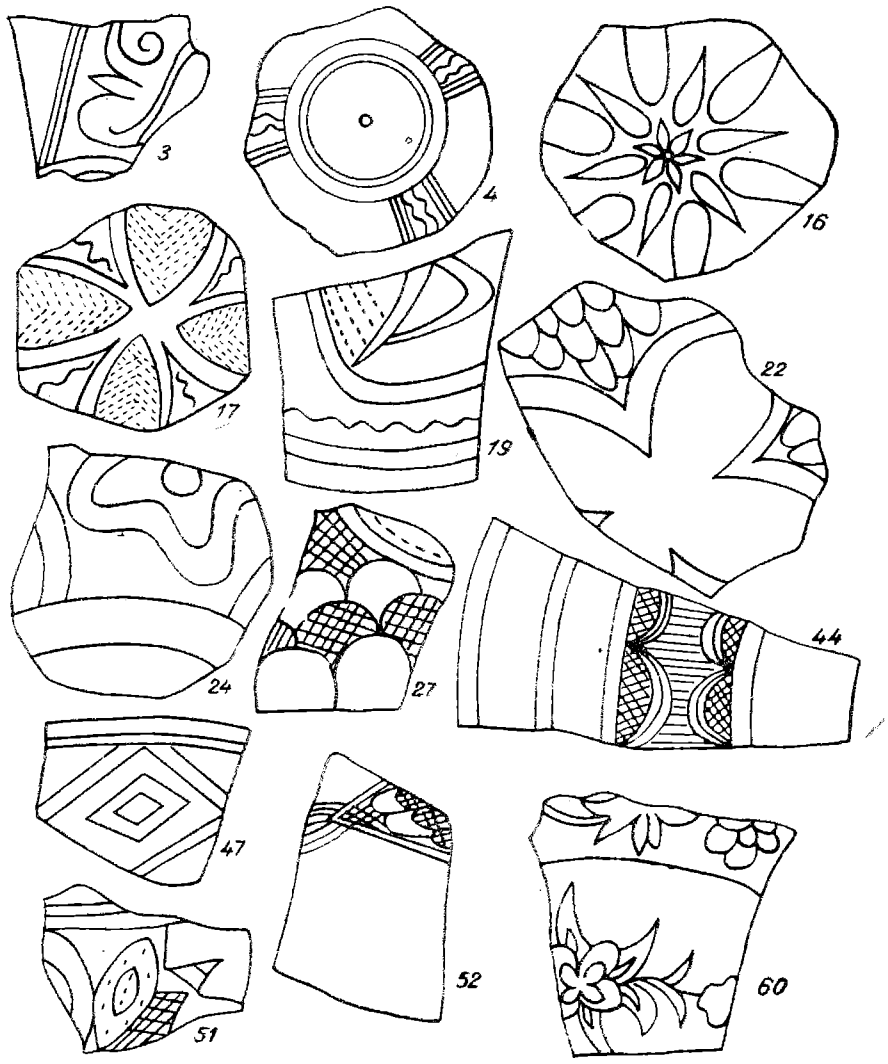

Табл. IX. Средновековна сграфито керамика от София
Tabl. IX. Céramique sgraffito du Moyen Age de Sofia

ОСТАНКИ ОТ ТУРСКА СОФИЯ, ОТКРИТИ ПРИ ПОСТРОЙКАТА НА ЦЕНТРАЛНИЯ УНИВЕРСАЛЕН МАГАЗИН

Ст. Михайлов

София от преди Освобождението изчезна почти пред нашите очи. В желанието си да даде нов модерен облик на нашата столица, първият общински съвет на града е побързал да премахне заедно с ориенталската смет и паметниците на културата, които напомнят за турското господство. Днес в София цялостно е запазена само джамията „Баня баши". Всичко останало с изключение на Буюк джамия и Коджа Мехмед паша джамия, които са преправени, е сринато при прокарването на първия регулационен план в 1891 г., когато кмет на града бил Димитър Петков. Сега останките на турска София, също както и тези на антична Сердика, лежат под уличния паваж и под основите на новите сгради.

В архива на СГНС се пази планът на София, направен веднага след влизането на руските войски в града. От този план ясно се вижда какво е представлявала столицата ни в градоустройствено отношение непосредствено преди и след Освобождението. Улиците са били тесни и криви, често задънени, без изход. Нито следа от някаква преднамерена градоустройствена система. Градът се е развивал безпланово и стихийно — всеки е могъл да строи своите колибарски жилища там, където намери за добре. Днес, като откриваме пресичащите се под прав ъгъл римски улици с тяхната сложна канализация и водоснабдителна система, ние ясно си даваме сметка колко много е бил западнал градът в това отношение през епохата на турското владичество.

Върху първия ситуационен план на София са отбелязани и голям брой обществени постройки — главно джамии, ханове, казарми и др. Със своята монументалност те рязко се открояват от общия фон на оскъдната и проста жилищна архитектура на софиянци. Макар че турска София изчезна не много отдавна, ние не сме запознати добре с нейната топография. В София е имало много махали, имената на които научаваме от турските съдебно-шериатски и други официални документи, но точното им местонахождение невинаги може да се установи с положителност. Като изключим запазените малобройни паметници, ние не знаем къде са се издигали многобройните джамии, които са придавали напълно турски облик на града. Неизвестно остава за нас и точното местонахождение на тюрбетата, имаретите, хановете, монетарницата и многобройните други постройки за турската духовна и административна власт. Към запазените паметници от турската епоха трябва да се спомене и една турска стена от тюрбе в кв. „Лозенец" която населението погрешно нарича „Римската стена"[1].

Върху миналото на турска София са писани много популярни и малко научни съчинения. Почти липсват трудове, посветени на турската архитектура в града. Известен принос в това отношение е направил А. Иширков, който е събрал и обнародвал всички известни нему сведения за топографията и отделните турски сгради, като е използувал устните предания на стари софиянци.[2] Иширков обаче не е разполагал с никакви археологически данни. Освен показанията на

[1] Ст. Михайлов, Останки от турско тюрбе в София, Паметници на културата и музеите, год. I, 1957, кн. 2, стр. 38—39.

[2] А. Иширков, Град София през XVII в. (материали за историята на София, кн. III), София, 1912.

стари софиянци той широко е използувал и данни от трудовете на стари пътешественици, минали през София. По-системно тези материали са събрани напоследък от Бистра Цветкова.[1]

За някои паметници из нашата страна, главно джамии, са писали и някои чужди автори, като Х. Дуда, Минети и др., които обаче не засягат паметниците от София. Кратки, но ценни сведения за турска София намираме и в трудовете на Ф. Каниц[2] и К. Иречек[3]. Появиха се и няколко изследвания и предварителни съобщения в резултат на най-новите археологически проучвания в центъра на София.[4] Върху софийския монетен двор от епохата на турското иго е писал Баласчев.[5] Най-сетне ценни сведения за турска София се съдържат и в събраните от Е. Спространов приписки и бележки от софийските църкви.[6]

Археологическото изследване на центъра на турска София започна през 1952 г., когато се разгъна в широк мащаб работата по преустройството на днешния център на столицата. Понеже проучването не предшествуваше строителните работи, а се извършваше едновременно с тях, ние можахме да направим само археологически наблюдения, но не и истински археологически разкопки. Най-трудно за археолозите при тези разкопки се оказа установяването на една точна стратиграфия. Тази трудност идваше от обстоятелството, че пластовете бяха разбъркани от по-късните строежи и от факта, че ускореният темп на строителството се явяваше в пълно противоречие със систематичния и планов метод на археологическите разкопки. Но и при тези неблагоприятни условия за археологическо изследване бяха постигнати значителни резултати.

Успехът на проучванията се дължи преди всичко на това, че нашата столица за пръв път стана предмет на по-големи археологически изследвания. Това може да се осъществи благодарение на факта, че за пръв път в историята на града се извършваха такива големи строежи. Макар и в по-малък мащаб, строителство е имало и в миналото, но голяма част от откриваните тогава турски паметници са били унищожавани поради неразбиране на тяхното значение. За мнозина те не са представлявали нещо повече от един мрачен спомен, заличаването на който най-често се постигало с унищожаването на паметника. Това погрешно схващане е вече минало, което не може да се повтори.

Днес ние ценим турските паметници не по-малко от античните. Те са неделима част от богатата съкровищница на нашето културноисторическо наследство. Жестоката феодална експлоатация и ненавистната верска нетърпимост, които турската господствуваща класа установи у нас през време на робството, не могат да ни попречат да оценим правилно приноса, който турският народ е прибавил към нашата материална култура и изкуство. Това е толкова по-невъзможно, че самото турско изкуство в нашите земи приема някои локални особености, които още по-тясно го свързват с българското изкуство и с българската култура.

Като обнародваме материалите от турска София, ние се надяваме, че с това ще се сложи начало на едно по-системно изследване на тези паметници, което трябва да продължи, като се разпростре върху цялата страна и обхване всички неизучени досега турски сгради и интересни съоръжения, запазени у нас. От турско време ние притежаваме няколко забележителни турски военни крепости (Белоградчик, Силистра, Видин), които още не са достатъчно проучени. Някои от тях са построени върху по-стари римски и български развалини, което повишава още повече тяхното историческо значение. Материалите, които се обнародват тук, колкото случайни и непълни да са, ще бъдат все пак, надяваме се, в състояние да събудят интерес към тези пренебрегнати досега от археологическата наука паметници. С това ще бъде постигната целта, която си е поставил авторът.

[1] Б. Цветкова, Материали за селищата и строителството в българските земи през XV—XVI в., ИИГА, VII—VIII, 1955, стр. 480—487.

[2] F. Kanitz, Donau-Bulgarien und der Balkan, II Band, Leipzig, 1882, стр. 209 и сл.

[3] К. Иречек, Княжество България II. Пътувания по България, Пловдив, 1899, стр. 20 и сл. Вж. също съчинението му Военният път Белград за Цариград и балканските проходи, издадено на немски в Прага през 1877 г., а на български през 1932 г. в БИБ, год. IV, т. IV, стр. 85 и сл.

[4] Ст. Михайлов, Археологически изследвания в центъра на София, Ист. преглед, год. IX, 1953, кн. V, стр. 543 и сл. Вж. от същия автор Стенописите на църквата „Св. Петка Самарджийска" в София, ИАИ, т. XXII, 1959, стр. 291—359.

[5] Г. Баласчев, Софийският монетен двор (дарб-хан) и два фермана от 1616—1617 г., Минало, год. II, кн. 7—8, стр. 217 и сл.

[6] Е. Спространов, Бележки и приписки по софийските църкви, СбНУ, кн. XXII—XXIII, дял I, 1906—1907.

МАТЕРИАЛИ ОТ РАЗКОПКИТЕ В ЦЕНТЪРА НА СОФИЯ

Църквата „Св. Никола Мали". Основите на тази църква започнаха да се разкриват в самото начало на януари 1953 г. Зидовете бяха на около 0,2 м под съвременния уличен паваж (обр. 1). Разкритите основи се намират точно на мястото, където минаваше уличното платно на някогашния пасаж „Св. Никола", пред централната фасада на сегашния Централен универсален магазин. Тук през турско време е била кюркчийската, т. е. кожухарската махала.

Планът на църквата (табл. I) възпроизвежда най-простия и най-разпространен тип на еднокорабна църква у нас: удължена правоъгълна сграда, завършваща на изток с полукръгла отвън и отвътре апсида, а на запад — с притвор, разположен напречно на надлъжната ос на църквата. Основите са сравнително добре запазени. Северната и южната стена, както и апсидата достигат максимална височина 1,20 м. Повече разрушен е само зидът, който разделя притвора от наоса. Неговата височина е 0,70 м. В този зид е запазен на първоначалното си място един голям каменен блок (1,20×0,70×0,30 м), служещ за праг и за закрепване на вратата, която се е намирала на това място (обр. 2). Както се вижда от добре запазените дупки (три на брой), вратата, изглежда, е била двукрила. Вход в северната и южната стена не бе открит, въпреки че зидовете тук бяха запазени на много по-голяма височина, отколкото зидът между наоса и притвора, където се откри праговият блок. Това обстоятелство ни навежда на мисълта, че църквата е била леко вкопана в земята, поради което праговете на външните врати са се намирали по-високо от вътрешния праг, който е бил на нивото на пода. Прагът на южния вход бе открит в насипа. Върху него се виждаше къс желязо, запоено с олово. В олтара, на 0,5 м по-ниско от пода на наоса, бе открита настилка от шестостранни тухли. Части от такава настилка бяха открити и в югоизточния край на наоса. Тухлите са споени с червен хоросан и имат размери страна 15—27 см между всеки две срещуположни страни и дебелина от 4,5 до 5 см.

Църквата има сравнително малки размери. Цялата ѝ дължина заедно с апсидната извивка е 13,65 м, а ширината ѝ заедно с дебелината на външните зидове — 6,07 м. Северният и южният зид са дебели 0,80 м, а останалите — по 0,70 м. Градежът е от дребни ломени камъни, свързани със сив хоросан, почти разложен от влагата. На височина 0,80 м от първоначалния тухлен под в зида се виждат правилни редове от тухли (табл. I, детайл в). В северната надлъжна стена бе запазен пояс от три реда квадратни тухли със страна от 28 до 34 см, при дебелина 5—5,5 см. Тухлите имат червен цвят и са добре изпечени. Поясите не минават през цялата дебелина на зида. Използувани са само като декоративен елемент. В основата на същата стена, на височината на пода, се откриха две гнезда от дървени сантрачи, поставени успоредно едно до друго по дължината на зида (табл. I, детайл в). От формата на гнездата се вижда, че използуваните греди за сантрачи са имали приблизително квадратно сечение със страна 10 см за едната и 13 см за другата греда. Гнездата се намират на 20 см навътре в зида и отстоят на 22 см едно от друго. Успоредните греди са били свързани с къси напречни талпи, заковани с дълги гвоздеи. Надлъжните греди също са се кръстосвали при пресечките на стените. Както се вижда от една стара снимка, в църквата се е влизало и откъм юг, където е имало улица.[1] Под притвора се е издигала висока и стройна звънарница, изградена от лек материал. Съществувала е и много близка прилика между тази звънарница и минарето на Керемитли джамиси на ул. „Ломска" („Вашингтон"), което е имало доста необичайна за минаретата форма.[2] Църквата е била засводена с полуцилиндричен, по всяка вероятност масивен свод. Отвътре е била измазана и зографисана. В насипа се намериха късове от мазилка с три стенописни пласта, два от които покрити с бяла варова замазка, а един — със следи от морскосиня и небесносиня боя. За съжаление късовете с оцветена мазилка са толкова незначителни, че не е възможно да се каже дали действително се касае до цялостно измазване и зографисване на църквата или само до частични поправки. Невъзможно е също да се определят времето и стилът на стенописите въз основа на тези останки.

[1] П. Динеков, София през XIX в. до освобождението на България, София, 1937, стр. 69.

[2] Вж. снимката на това минаре в цит. съч. на Иширков (табл. 9).

Обр. 1. Църквата „Св. Никола Мали". Основа на зид между притвора и наоса
Fig. 1. L'église „St Nicolas Mali". Fondement de muraille entre le narthex et le naos

Между 12-те църкви, за които съобщава Герлах през 1578 г., е и църквата „Св. Никола Мали".[1] Тя се споменава и в много приписки от миналия век. Според една бележка в старопечатна книга тази църква се свързва с дейността на брата на Паисий — Лаврентий, който в 1765 г. свещенослужителствувал в София.[2] Църквата била разрушена на 30 април 1891 г., когато била прокарана новата регулация на града. За събарянето ѝ се съобщава в следната нова приписка, написана по стар образец: „1891 г. 30 апр. 1891 при служещи свещеник Янакия Иванов и при епитрупа Георги Панчов и при настоятелството Тодор поп Иванов, Георги Колев и Георги поп Митков се строши от градския съвет църквата Мали Св. Никола. Кмет Димитър Петков.[3] Тази приписка се намира върху тълковно евангелие от Теофилакт български, печатано в Москва в 1784 г. От една бележка върху требник узнаваме, че в 1802 г. било подновено темплото.[4] В църквата „Св. Никола Мали" се черкували търговците, които отсядали в Буюк хан, а може би и тези от Чохаджийския хан, тъй като до последния е нямало друга по-близкостояща църква. Поради това свое положение църквата „Св. Никола Мали" е имала значителни доходи. Това между другото се вижда от факта, че тя е дала през 1853 г. като помощ на митрополитската църква „Св. Крал" сумата 10 000 гроша, докато църквата „Св. Никола" в Голямата махала (срещу днешната митрополия на ул. „Ц. Калоян") е дала за същата цел само 5000 гроша,[5] а през 1856—1857 г. за поправка на същата църква „Св. Никола Мали" предоставя рекордната за всички софийски църкви сума 58 931 гроша срещу 7200, дадени от „Св. Никола" в Голямата махала.[6]

Не се знае точно кога е построена църквата. От съобщението на Герлах се вижда, че през XVI в. тя вече е съществувала. Нейният архитектурен тип — проста еднокорабна постройка с една полукръгла апсида — е бил извънредно много разпространен през епохата на Второто българско царство. Поради своята простота и икономичност той се налага и по-нататък. Обаче църквата едва ли е могла да бъде построена през XVI в. Мъчно може да се допусне, че турците, които по това време се намират на върха на своята мощ, ще допуснат да се строи в центъра на седалището на бейлербея християнска църква. Тя по всяка вероятност е строена през XV в., когато, както се вижда от бележките на Бертрандон дьо ла Брокиер, турското население в София е било още нищожно, а българите били най-многобройни както в града, така и в околните села.[7] Само един век по-късно етническият състав на града бил напълно променен. Славянският пътешественик Бенедикт Курипешич пише в 1530 г., че „в София стоят много търговци, дубровничани, евреи, но най-голямата част на жителите са турци"[8]. Ясно е, че в един град, добил

[1] К. Иречек, Стари пътешествия по България от XV—XVIII столетие, Псп., VI, 1883, стр. 19.
[2] Е. Спространов, цит. съч., стр. 26.
[3] А. Иширков, цит. съч., стр. 26.
[4] Е. Спространов, цит. съч., стр. 25.
[5] П. Динеков, цит. съч., стр. 34.
[6] Пак там, стр. 80.
[7] К. Иречек, Стари пътешествия. . ., Псп, III, 1882, стр. 77.
[8] Пак там, Псп., IV, 1883, стр. 99.

вече турски облик, не са съществували благоприятни условия за строеж на църкви. Както се вижда от една приписка, църквите „Св. Никола Мали“ и „Св. Пречиста“ през 1858 г. са пострадали от земетресение.[1] В друга приписка от 1736 г. се споменава, че храмът „Св. Никола“ (не е ясно дали става дума за „Св. Никола“ в Голямата махала или за „Св. Никола Мали“) притежава като неприкосновена собственост „Мюлк кервансарата“ заедно с дюкяните и стаите към него.[2] С други думи, намиращият се наблизо Буюк хан заедно с безистена и другите дюкянчета са принадлежали на църквите „Св. Никола Мали“ и „Св. Никола“ в Голямата махала.[3]

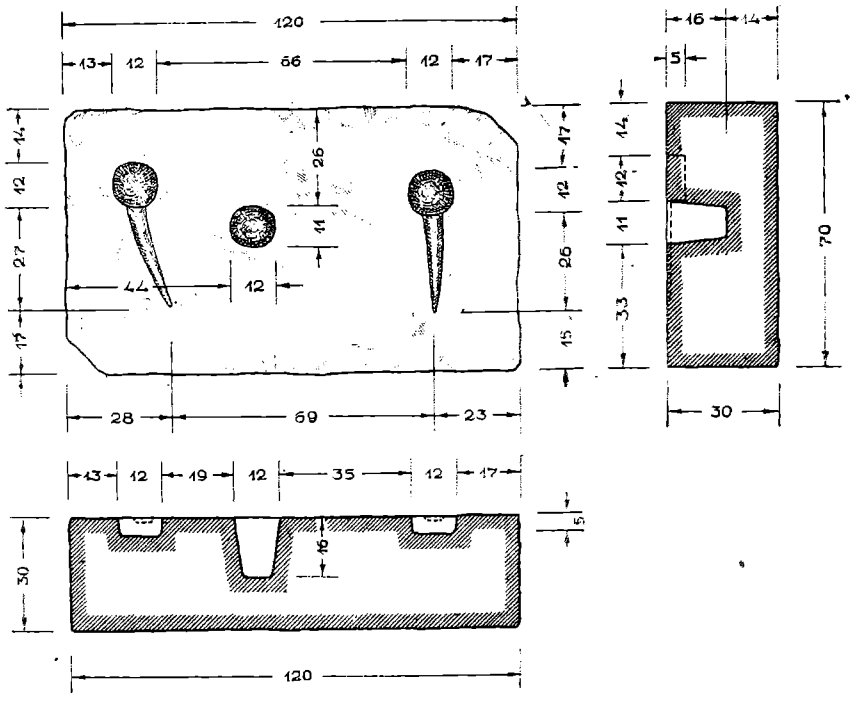

Обр. 2. Църквата „Св. Никола Мали“. Прагов камък в зида между притвора и наоса

Fig. 2. L'église „St Nicolas Mali“. Pierre du seuil dans le mur entre le narthex et le naos

Останки от Буюк хан. Западно и северно от църквата „Св. Никола Мали“ се е намирал известният в миналото Буюк хан. За съжаление от надземните му части почти нищо не може да се установи. На около 50 м югоизточно от църквата бяха разкрити няколко турски зида, които очевидно произхождат от хана, но поради лошото им състояние не можа да се установи връзката между тях, за да се приеме, че те действително са част от една сграда. Така щото и след проведените в центъра на София разкопки ние не можем да имаме ясна представа за точните размери и за формата на намиращия се тук кервансарай. Обаче разкрити бяха няколко от подземните му помещения, една част от които бяха отлично запазени. Те имат удължена правоъгълна форма и са били наредени едно до друго по дължината на днешния бул. „Г. Димитров“ откъм източната му страна. В турско време тук наблизо е била кожухарската чаршия. Освен правоъгълните помещения, които обикновено се съобщават помежду си, при разкопките се откриха и единични помещения без връзка с останалите. По всичко изглежда, че последните не са се включвали в комплекса на Буюк хан.

Тук ще се спрем по-подробно на една от новооткритите подземни сгради, която е част от подземните съоръжения на Буюк хан. Ще я означим с I.

Подземна сводеста сграда I. Тази постройка се намира само на 4—5 м западно от църквата „Св. Никола Мали“. Състои се от три отделни помещения, две от които са конструктивно свързани помежду си, а третото — значително по-малко — е строено допълнително

[1] Е. Спространов, цит. съч., стр. 17.

[2] Пак там, стр. 5. Преди това приписката е обнародвана доста непълно от Хр. Константинов, Паметни бележки за Средец, Псп, X, 1884, стр. 94, където той чете „Св. Никола Мали“. Годината не е прочетена и от двамата автори: първият изобщо не я е разчел, а вторият — Спространов — не се е досетил, че се касае до година от турското летоброене.

[3] Църквата „Св. Никола Мали“ е била зависима от църквата „Св. Никола“ в Голямата махала, затова собствеността се отнася и към двете.

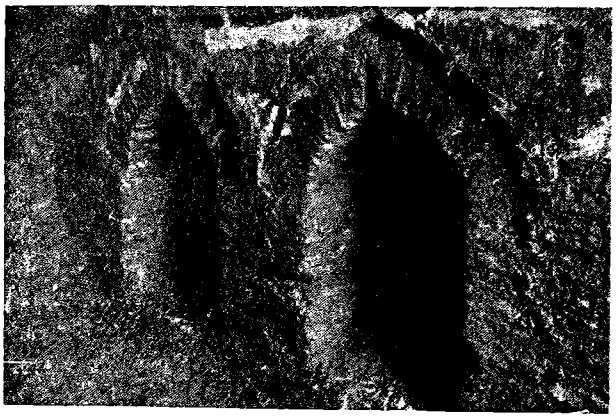

Обр. 2а. Ниши в западната стена на помещение А
Fig 2a. Niches dans le mur ouest de la pièce A

(табл. II). Най-голямото помещение (А) има правоъгълна форма. Надлъжната му ос е с направление изток—запад. Дължината заедно с външните стени е 10,50 м, а ширината — 7,82 м. Помещението е засводено с надлъжен полуцилиндричен свод, подсилен на две места с широки (0,80) пояси, които разделят свода в цялото помещение на три равни части. Поясите започват от равнището на пода, върху който не се намери никаква настилка. В източната част на северната надлъжна стена има прозорче, а в западната ѝ част — широк вход, водещ за второто надлъжно помещение (Б). В източната стена е имало вход, сега зазидан, който води за трето помещение (В), долепено до източната стена на помещение А. На срещуположната западна стена има две плоски ниши с островърхи арки (табл. III и обр. 2а).

Второто помещение (Б) се намира непосредствено до северната стена на помещение А. То има почти същата дължина, както и помещение А, но е много по-тясно от него (дълж. 11,20 м, шир. 1,8 м). Причина на по-голямата му дължина е обстоятелството, че на запад това помещение е удължено с 0,70 м в повече от помещение А чрез построяването в западната му стена на дълбока сляпа арка с островърха дъга (табл. IV). Последното е наложило и надебеляване на стената му. Подобна арка, но почти двойно по-плитка и с по-заострен връх на дъгата, се намира и в северната стена, точно срещу широкия вход между помещение А и Б. Освен двете слепи арки в това помещение се виждат и три ниши, едната — най-малката — в западната стена, а другите две — съответно в северната и южната стена на помещението. Както арките, нишите имат островърхи дъги, образувани от ребром поставени тухли, служещи и като украса на стената. Към средата на помещение Б се откриха основи на каменен зид, който е разделял помещението на две части. Едната половина от настилката на пода се състои от шестостранни тухли със страна 27 см и дебелина 4 см, а другата половина — от квадратни тухли със страна 26 см и същата дебелина. Шестостранните тухли са съвсем еднакви с тези, открити в църквата „Св. Никола Мали“ и „Св. Петка Самарджийска“,[1] строени през първите векове на турското иго. Пред плоската ниша в дъното на помещение Б има едно почти квадратно углъбяване със страна 0,43×0,52 м и дълбочина 0,55 м. Дъното, както и страните му са от тухли с размер 26×26×4 см. Углъбяването започва от равнището на пода. За какво е служило, не може да се каже със сигурност. При петата на полукръглата арка и малко по-долу се виждат четири гнезда от греди, разположени по две една срещу друга. Те стоят несъмнено във връзка с предназначението на нишата.

Помещение В на сграда I е съвсем малко по размери. Както се вижда от фугата между западния му зид и източния зид на помещение А, то е строено по-късно. Има правоъгълна форма с размери 3,23×2,36 (външно) и 2,03×1,43 м (вътрешно). Влизало се е през вратата, която е съществувала в източната стена на помещение А. Подът е постлан с квадратни тухли. Входът е засводен със сегмент $^1/_4$ от окръжността. Стените са дебели по 0,40 м. Само южната стена, неизвестно защо, е двойно по-дебела. Ниши в стените няма. Това помещение вероятно е използувано за пазене на някои особено скъпи стоки. Зазиждането на вратата в източната стена на помещение А и заедно с това изолирването на помещение В е станало в по-ново време, когато помещенията са били използувани за други цели.

Градеж. Главните строителни материали, употребени в по-солидните постройки на турска София, са тухлите и речните камъни. Ние ги срещаме и в подземната сграда I. В количествено съотношение между тези материали тухлите имат явен превес. С тухли са

[1] Ст. Михайлов, Църквата „Св. Петка Самарджийска,“ Сб. Шкорпил, 1961, стр. 167.

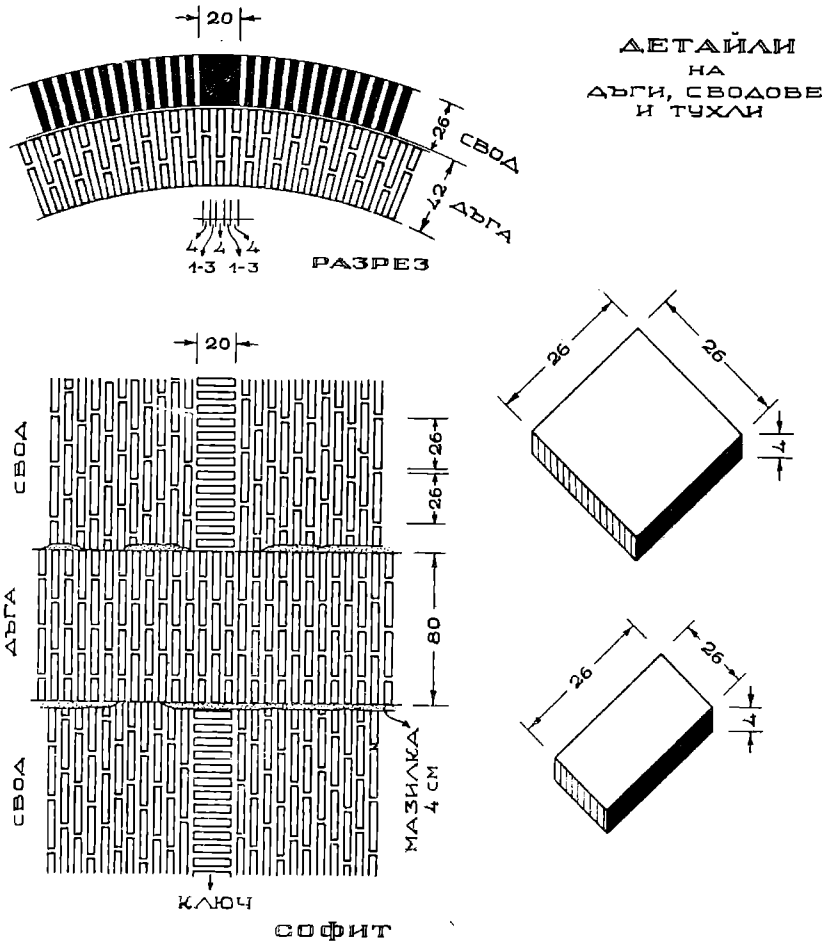

Обр. 3. Сграда I. Ключова конструкция на свода
Fig. 3. Bâtiment I. Construction de la clef de voûte

изградени страничните зидове и сводовете. От камък са само срещуположните стени, върху които падат сводовете на помещенията. Тяхната зидария представлява типичния за турската архитектура у нас клетъчен градеж — камъните са отделени един от друг чрез хоризонтално и вертикално поставени тухли, образуващи клетки. Южната стена е изградена отвън с камъни, а отвътре — с тухли. Дебелината на тухления зид се равнява на тухла и половина, т. е. 40 см, а на свода — на дължината на една тухла, т. е. 26 см. Над каменните зидове, някои от които са изградени върху тухлена основа, са се издигали надземните постройки на разрушения Буюк хан. Тъкмо такъв зид, който лежи върху масивна тухлена основа, беше запазен между помещения А и Б (табл. IV). Южният и северният зид на помещение А са различно устроени. Южният отвън е каменен, а северният — тухлен и каменен (клетъчен градеж). Вътрешната стена на двата зида е изцяло от тухли. Полуцилиндричният свод преминава без преход в страничните стени, които се отличават от свода само с това, че са с половин тухла по-дебели от него. Това плавно преминаване обаче е нарушено при западната част от северната страна, където поради съществуващия на това място вход за съобщаване между помещенията А и Б стената е значително надебелена, та линията на свода не съвпада с вътрешното ѝ лице (табл. IV). Между двете лица на стената има пълнеж от хоризонтално поставени тухли, служещи за основа на каменен надземен зид. В зидовете на помещение А има дървени сантрачи. По зенита на свода тухлите са изправени отвесно върху малката страна, така че по цялата дължина на свода се образува широка ивица от изправени и напречно наредени тухли (обр. 3). Двата подпорни пояса (arcs doubleaux), чиято дебелина се равнява на тухла и половина — 40 см, — нямат конструктивна връзка със свода. Те са градени допълнително заедно с полукръглите стени, които затварят помещението от изток и запад.

Сводът на помещение В е бил също полуцилиндричен, както се вижда от една малка част от петата му, запазена в западната част на помещението (табл. IV, разрез К—К). Южната му стена завършва под стряхата с корниз (табл. IV, разрез К—К) от поставени под ъгъл тухли (dents de scie — обр. 4), върху които стъпва петата на полуцилиндричния свод. Тук в строителната техника има една особеност: сводът не лежи върху хоризонтално подравнени надлъжни стени, а горната линия на страничните зидове, очертана от корниза, има силен наклон към пода на помещението. Същия наклон е имал и сводът. Това показва, че така засводеното поме-

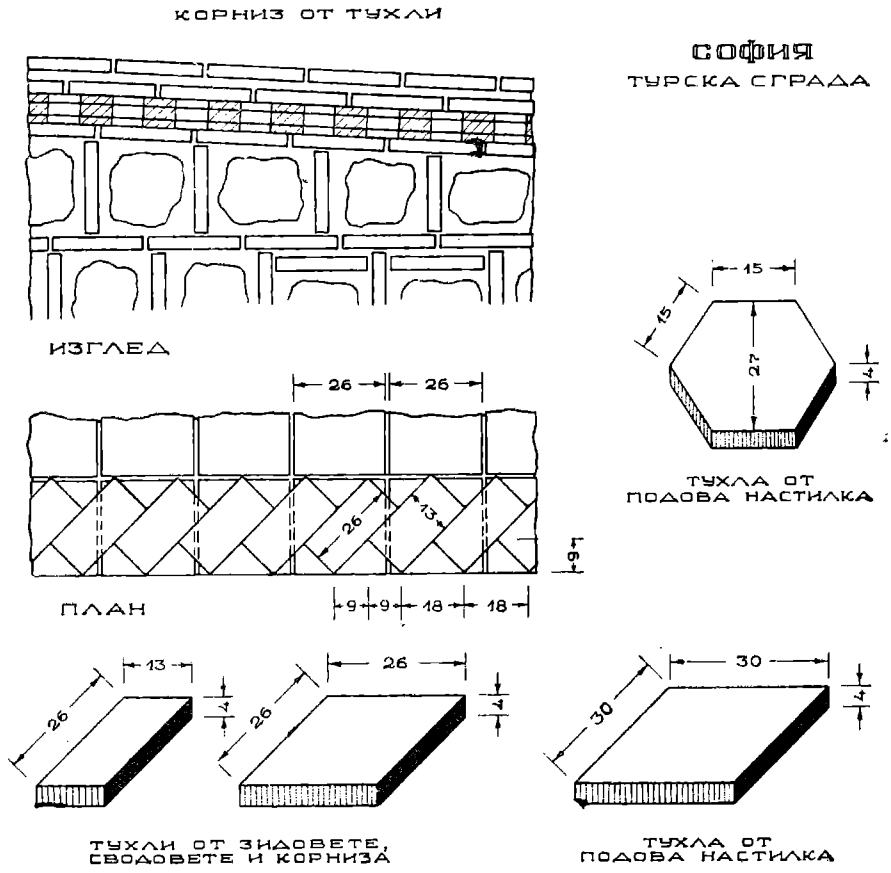

Обр. 4. Сграда I. Архитектурни детайли
Fig. 4. Bâtiment I. Détails architecturaux

щение е служело за връзка със сградите, които са се издигали над земята. През този засводен проход са били пренасяни стоките в помещения А и В. В югоизточния вътрешен ъгъл на помещение В и северната стена на помещение А се намери взидана антична поставка, силно разрушена с течение на времето.

Складово помещение II (табл. V). Това подземно съоръжение се откри на около 20 м югоизточно от сграда I. По план и градеж то почти не се отличава от нея. Максимални размери на помещението: дължина 12,32 м и ширина 4,82 м заедно с дебелината на стените. В северозападната стена се виждат четири полукръгло засводени прозорчета. Те съответстват на четирите подразделения, обособени от три напречни пояса, които се издигат на равни разстояния покрай стените и поддържат свода. Страничните стени имат клетъчен градеж и са дебели 80 см. Полуцилиндричният свод е тухлен и дебелината му се равнява на дължината на тухла — 26 см. Надлъжните зидове имат клетъчен градеж. Виждат се и пояси от три реда тухли. Клетките около камъните са образувани от една, а в някои случаи от по две ребром поставени тухли (табл. V, разрези А—А и Б—Б). В югозападната част на помещението има основи на разрушен преграден зид, който съвпада с един от крайните напречни пояси. Тук в южната стена е направена една пролука, която по размери съответствува на прозорчетата от срещуположната северна стена. И тук сводът е полуцилиндричен, но за разлика от сграда I липсва ключовата конструкция по зенита (обр. 5, разрез Б—Б). Отвътре помещението е било измазано с червен хоросан. От тази мазилка бяха запазени само незначителни части. Сводът е бил изграден с помощта на дървен кофраж, следи от който личаха по хоросанената замазка. По стените и напречните пояси са забити тук-там големи куки, предназначени очевидно за окачване на фенери.

Както се вижда от височината, на която се намират те, сводът се е издигал на не повече от 3 м от пода, който не можа да бъде разкопан.

На 8,5 м северно от помещение Б на сграда I се откри част от друга подземна складова постройка, състояща се от две дълги помещения, едното от които е два пъти по-широко от другото. Тук навярно е имало и други подобни помещения, които обаче са били отдавна разрушени. Като се има пред вид, че някъде наблизо се е издигал Буюк хан, почти сигурно е, че описаните дотук подземия са били използувани за складове на този хан. Подобни помещения се откриха и на други места в центъра на София и по-специално източно от Буюк хан, където са се намирали две сгради с важно стопанско значение — Безистенът и Чохаджийският хан.

У софиянци се е запазило предание, че последните две постройки били останали от времето на Второто българско царство.[1] Това предположение се подкрепя донякъде и от строителната

[1] В. Григорович, Очерк путешествия по Европейской Турции, Москва, 1877, стр. 135. Вж. също К. Иречек, Военният път от Белград за Цариград и балканските проходи, БИБ, год. IV, 1932, т. IV, стр. 95. Каниц смята, че софийският безистен е бил построен от византийски майстори (Kanitz, цит. съч., стр. 305).

Обр. 5. Сграда II. Архитектурни детайли
Fig. 5. Bâtiment II. Détails architecturaux

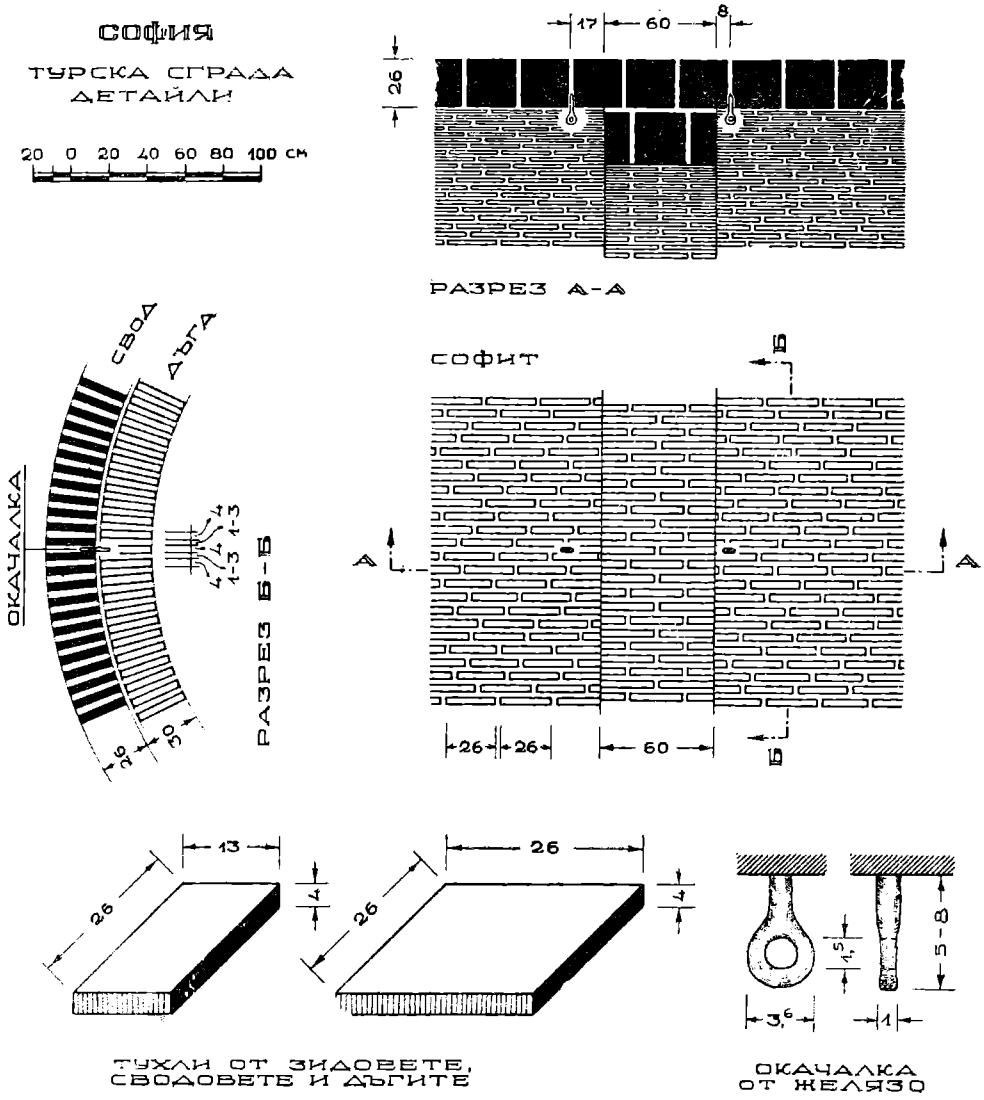

техника на тези сгради: квадратни тухли с минимални размери 28×28×4 см, здрав хоросан и редуване на тухлени пояси.

През време на Второто българско царство търговията у нас е била силно развита. Тя е била насърчавана с издаването на специални грамоти.[1] В много наши градове и тогава е имало търговски къщи и покрити пазари.[2] Така турците са продължили една съществуваща у нас стара строителна традиция.

УСТРОЙСТВО НА КЕРВАНСАРАИТЕ И ХАНОВЕТЕ

В пределите на Турската империя кервансараите и хановете добиват най-голямо разпространение. Те са характерни преди всичко за източните страни, но техни предшественици у нас ние откриваме още в римски станции, известни под името mutationes или mansiones, които са се срещали по протежението на римските пътища. Подобни станции е имало и по главните съобщителни артерии на Византийската империя. Също както римските и византийските станции, кервансараите лежат на по-големите търговски пътища. В Турската империя и изобщо в Ориента търговците, за да осигурят по-голяма безопасност на пренасяните стоки, не пътували поединично, а обикновено се сдружавали, като образували по-големи и по-малки търговски кервани. Те се спирали в градовете, през които минавали, било за краткотрайна почивка, било за по-дълъг престой с цел да извършат разпродажба на стоките, които носели със себе си. Но в един керван имало не само много хора, а и голям брой животни — главно коне и камили, — използувани за пренасяне на тежките товари. В градовете, където керваните спирали, не съществували подходящи обществени сгради, удобни за преношуване на по-голям брой хора и добитък. Кервансараите, както се вижда и от самото им название, се явили тъкмо за да запълнят тази липса.

Освен търговските кервани в тези станции намирали подслон и единични търговци, дипломатически пратеници и отделни пътешественици, които минавали през турска територия било на път за Цариград, било за по-далечни страни. Тези обществени заведения задоволявали не само нуждите на пътуващите и на местните градски търговци, но и на всякакъв вид пътници. Така те били използувани не само като сигурни хранилища, но и като места за преношуване.

Най-много кервансараи се срещат в Персия. Особено прочут е този в Испахан, който е към медресето Хан Султан Хюсеин.[3] Често пъти в двора на тези големи ханове е имало и по една малка джамия, която е задоволявала религиозните нужди на живеещите там или проходящите мюсюлмани. Такава джамия е имало например в султанския сарай в гр. Коня.[4] В завладените от турците европейски страни такива културни сгради в кервансараите не се срещат, защото очевидно преобладаващата част от пътниците, които са търсили услугите на тези заведения, не са били мюсюлмани.

Кервансараите са известни още под името ханове. Това наименование се е давало обикновено на по-незначителни станции, намиращи се в по-малките градове и села. Но ние познаваме и много масивни постройки, образци на истински кервансараи, които се наричат ханове. Тъкмо такива са, както се посочи по-горе, и разкопаните в центъра на София два хана. Техните покрития отвън, обикновено куполни, са били от олово, поради което са известни всред населението още и с името куршум-ханове. Най-представителният у нас куршум-хан беше пловдивският, който сега е разрушен.[5]

Някои пътешественици се опитват да правят разлика между хан и кервансарай. В действителност от гледна точка на тяхното предназначение такава разлика не съществува.[6] Тъкмо по тази причина и малки, и големи носят общото название ханове. Но ако всички кервансараи са

[1] Й. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, стр. 578.

[2] Доскоро основите на такъв хан бяха запазени в Търново.

[3] La grande encyclopédie, IX, Paris, Larnipault et Cie éditeurs, стр. 715, обр. 5

[4] Celal Esad Arseven, L'art turc depuis son origine jusqu'à nos jours, Istanbul, 1939, обр. 111.

[5] Ст. Н. Шишков, Пловдив в своето минало и настояще, Пловдив, 1926, обр. 21—22.

[6] Arşeven, цит. съч., стр. 80.

ханове, не всички ханове са кервансараи. Последното наименование се е давало само на големите и масивни постройки. От обикновените ханове кервансараите се отличават не само със значително по-големите си размери и със солидния си градеж, но и с архитектурната си форма и устройството си, които с нищо не напомнят малките и непретенциозни ханове.[1]

Кервансараите се срещат само в големите търговски центрове. Обикновено те имат просторен вътрешен двор с квадратна форма, а в средата на двора — водоскок. Наоколо, също във форма на квадрат, са разположени четирите крила на сградата. В приземния етаж обикновено има портик, зад който се намират магазините за стоки, а понякога и помещенията, предназначени за животните. На първия етаж са стаите, в които отсядат пътниците. Във всяка стая има по една камина, където търговците приготвят своята храна. Стаите за живеене гледат към една отворена към двора галерия с аркада, отговаряща на портика от приземния етаж. В кервансарая се влиза през един главен вход, който дава характера на външното архитектурно оформление. Този вход е достатъчно широк и висок, за да може през него свободно да минават всякакъв вид коли и впрегатен добитък, както и ездачи, без да слизат от животните. При по-уредените кервансараи е имало специален обор за добитъка. Той се е намирал в един от задните дворове. Към този двор водела монументална порта, разположена обикновено точно в оста на главната външна порта, през която се влиза в кервансарая. Освен оборите в този скрит за окото на посетителя заден двор често били предвиждани и помещения за резервни части за поправката на колите. Понякога тук се намирали и складови помещения, предназначени за пазене на някои малоценни търговски стоки. Пред главния вход имало железарска работилница за потягане на колите и налбатница за подковаване на товарните и ездовите животни. Понякога тук имало и кафене.[2] Близо до входа се е намирало и помещението на пазача. Етажите, обикновено два и в по-редки случаи три, са се съобщавали помежду си чрез масивни каменни стълби. По една такава стълба е имало при всеки един от двата главни входа. Стъпалата най-често са високи, а стълбите с малък наклон, поради което изкачването е било твърде трудно. На всеки етаж е имало и отходни места. Сводовете на всички помещения, в това число и на портиците, са или полусферични куполи, или кръстати. Външната им форма е също полусферична. Типичен представител на този току-що описан тип е Куршумли-хан в Скопие, запазен в отлично състояние и до днес.[3]

Освен тези внушителни във всяко отношение ханове, които заслужено носели името сараи, т. е. дворци, съществували и други, по-скромни кервансараи, които по своя външен изглед и вътрешна уредба се приближавали донякъде до обикновените странноприемници — хановете от по-незначителните населени места. Този тип кервансараи имат много по-малки размери. Различна е и архитектурната им форма. Те представляват обикновено продълговати правоъгълни сгради с една единствена обширна зала с полуцилиндричен свод. Тази зала е била разделена на две надлъжни помещения от една колонада или от обикновени дървени direци, разпределени на равни разстояния по надлъжната ос на залата.[4] Покрай стените са били наредени нарове, покрити с рогозки, които пътниците използували и за сядане, и за спане. При хубаво време са били оставяни на двора, но при лошо време и тях са прибирали вътре в залата, като всеки пътник е привързал животното си до своя нар. В такива дни ханът се превръщал в същински обор, в който хора и животни са били поставяни при еднакви, непоносими за човека хигиенно-битови условия.

Подробни сведения за турските кервансараи и ханове намираме и в записките на старите пътешественици, минали през нашата страна, като Соломон Швайгер (1575),[5] Адам Винер

[1] Във всеки случай между кервансараите и обикновените ханища има и разлика, която не се отнася до размерите и съществуващите удобства или неудобства. Докато първите са били издигнати с благотворителна цел и пътниците са се ползували в продължение на три дни с безплатна квартира и храна, вторите са имали чисто търговски характер. Плод на частната инициатива, те са преследвали чисто спекулативни цели. Храната и пренощуването тук са се заплащали (срв. The Encyclopedia Britanica, V, 11 edition, Cambridge, 1910, стр. 303).

[2] Arseven, цит. съч., стр. 80.

[3] H. Minetti, Osmanische provinziale Baukunst auf dem Balkan. Ein Beitrag zur Baugeschichte des Balkans, Hannover, 1923, обр. 29.

[4] Arseven, цит. съч., обр. 146.

[5] Ив. Д. Шишманов, Стари пътувания през България в посока на римския военен път от Белград до Цариград, СбНУ, IV, 1891, стр. 433.

(1616),[1] Бусбек,[2] Дерншвам,[3] Евлия Челеби,[4] П. Белон и др. Последният автор, като описва един кервансарай в Кавала, се спира на религиозните и нравствени подбуди, които карали турците да строят подобни заведения. Той изтъква, че те правят това от милосърдие, понеже смятат, че такива дела са полезни за тяхното душевно спасение. На пътника се предоставяла само стаята и храната за 3 дни, за всичко останало — завивки, съдове и други необходими неща — той се грижел сам.[5] Кервансараите се издържали често от вакъфирани имоти, като мелници, лозя, градини и други подобни, както и от доходите на по-големи феодални имения — гази мюлкове, в които често пъти влизали по няколко села с техните землища.[6] От друга страна известни обществени заведения, носещи повече доходи, били на свой ред придавани като вакъф към някоя джамия, медресе или някое друго подобно учреждение. Вакъфирането добива широко разпространение в турската феодална държава, но то е било позната типична форма на феодална собственост още през епохата на Второто българско царство, както за това свидетелствуват многобройните български грамоти и хрисовули, издавани от българските царе.

Както се посочи по-горе, има указание, че приходите от Буюк хан, наречен Кервансарата, и софийския безистен са отивали отчасти за издръжка на църквите „Св. Никола" в Голямата махала и „Св. Никола Мали", която се е намирала близо до стария бит пазар.[7] Този факт е сам по себе си твърде интересен. В случая е облагодетелствувана не джамия, турски имарет или медресе, а християнска църква. Очевидно мъчно може да се допусне, че доходите от една турска обществена сграда ще бъдат използувани за поддържането на християнска църква. Обяснението на този факт ще трябва да се търси по-скоро в обстоятелството, че търговците, които са се ползували от тези сгради, не са били само турци. Покрай чужденците значителен ще да е бил и броят на българите. И едните, и другите са били християни и тъкмо с този факт ще трябва да се обясни стопанската връзка между Буюк хан и околните дюкяни, от една страна, и църквата „Св. Никола Мали", от друга.

Освен Буюк хан и Чохаджийския хан в София са били известни още кервансарят Сияуш паша, Коджа Мехмед паша (бившата Черна джамия), сега църква „Св. Седмочисленици", Кючук хан, Таш хан и др.[8]

Кервансараи и големи ханове е имало и на много места из страната. Такива са куршумхановете в Плевен,[9] Бургас,[10] Т. Пазарджик[11] и др. В Пловдив е имало и голям безистен, за който ни съобщава Евлия Челеби.[12]

Към този род постройки се отнасят и новооткритите основи на монументални сгради в центъра на турска София. Две от тях — Буюк хан и Чохаджийският хан — се отнасят към кервансараите, а Безистенът — към покритите пазари и складове.

---

[1] Ив. Д. Шишманов, цит. съч., стр. 453 и сл.

[2] К. Иречек, Стари пътешествия по България от 15—18 столетие, Псп., VI, 1883, стр. 8.

[3] Б. Цветкова, Материали за селищата и строителството в българските земи през XV—XVI в., ИИГА, кн. VII—VIII, 1955, стр. 475—476. В своето описание Дерншвам има пред вид нишкия хан.

[4] Д. Г. Гаджанов, Пътуване на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII в., Псп., LXX 1909, стр. 646.

[5] Вж. българския превод с успореден френски текст: Наблюдения на множество редки и забележителни неща видени в Гърция, Азия, Юдея, Египет, Арабия и други чужди страни от Пиер Белон дю Ман. Превод и коментар на проф. Всеволод Николаев, София, 1953, стр. 170—171. Преводачът е допуснал груба грешка и е изопачил мисълта на автора, като е превел думата vaisseau с кораб. В действителност Пиер Белон говори за съд за вода, а не за кораб. Френският текст на този пасаж гласи: „et s'il a affaire d'eau, il luy conviendra en aller querir au mesme vaisseau qu'il aura porté" (пак там, стр. 170).

[6] Б. Цветкова, цит. съч., стр. 470.

[7] Вж. по-горе, стр. 199, заб. 2.

[8] А. Иширков, цит. съч., стр. 28—31.

[9] Ю. Трифонов, История на гр. Плевен до Освободителната война, София, 1933, стр. 50—53.

[10] Д. Г. Гаджанов, цит. съч., стр. 646.

[11] Ст. Захариев, История на Т. Пазарджишката кааза, Виена, 1871, стр. 41—42 и 53.

[12] Д. Г. Гаджанов, цит. съч., стр. 689. Вж. разположението на безистена върху стария ситуационен план на града в арх. Хр. Д. Пеев, Големият безистен в Пловдив, ГНАМПл, I, 1948, обр. 64.

VESTIGES DE SOFIA SOUS LES TURCS, DÉCOUVERTS LORS DE LA CONSTRUCTION DU MAGASIN CENTRAL UNIVERSEL

St. Mihaïlov

(Résumé)

Des nombreux édifices qui remontent à l'époque de la domination ottomane, un seul monument nous est parvenu entièrement intact — la mosquée Banja Baši — au centre de la ville. Lors de la construction du Magasin Central Universel, situé dans le voisinage, on a découvert les fondations de la petite église „Saint Nicolas Mali", ainsi que certains souterrains du caravansérail connu sous le nom de „Bujiuk Han". Un peu plus loin, on a mis au jour des parties du bazar ayant appartenu au „Tchohadjisky Han" (espèce d'auberge).

L'église „Saint Nicolas Mali". Seules les fondations en ont été découvertes. Elle a existé jusqu'en 1891 et a été démolie lors de l'exécution du plan d'alignement de la ville. Par sa forme, c'était une église à une seule nef avec une seule abside semi-circullaire. Longue de 13,65 m large de 6,07 m. Sur le mur nord, on aperçoit une ceinture d'un triple rang de briques qui ne traverse pas toute l'épaisseur du mur. A l'intérieur des murs, on voit les traces de poutres transversales pourries. L'église comportait un campanile élancé rappelant le minaret de „Kérémiltli Djami", disparue aujourd'hui de la rue „Washington".

Dans ses notes de voyage, écrites en 1578, Gherlah cite aussi parmi les 12 églises „Saint Nicolas Mali". On la mentionne également dans de nombreuses chroniques du siècle dernier. Lavrenti, le frère de Païsy de Chilendar, en fut le vicaire lorsqu'il exerça sa mission à Sofia en 1765. Les marchands logés à „Bujuik Han" et ceux des boutiques environnantes y assistaient à la messe, peut-être aussi les visiteurs du „Tchohadjisky Han". Certains immeubles de commerçants des environs, ainsi que „Boujiuk Han" étaient la propriété de l'église, ce qui lui assurait d'assez importants revenus.

„Saint Nicolas Mali" a été probablement édifié au XVe siècle, lorsque la population bulgare de la ville était encore en majorité. Cette église était sous l'obédience de „Saint Nicolas du Grand Quartier", en face de la Métropolie, située dans l'actuelle rue Tzar Kalojan.

„Buijuk Han". Les magasins pour l'entrepôt des marchandises de „Bujiuk Han", mis au jour, sont rectangulaires, construits en pierre et en brique. On rencontre souvent le système de construction cloisonnée. Les locaux ont des voûtes semi-cylindriques. Les briques sont le plus souvent carrées, leurs dimensions sont de $26\times26\times4$ cm. Elles sont liées d'un solide mortier blanc. Ce système solide de construction mettait les marchandises à l'abri du vol et des incendies. Rien ne subsiste de la partie au-dessus du sol de l'auberge. Dans le sous-sol, on a découvert deux constructions indiquées par les chiffres romains I et II. La première comprend trois pièces, dont l'une servait de passage pour les deux autres. La seconde construction n'avait qu'une seule pièce. Elle est identique à la précedente par son plan et sa technique. Les voûtes des deux édifices reposent sur des arcs doubleaux — deux pour la première et trois pour la seconde construction.

„Buijuk Han" et „Tchohadjisky Han" sont des caravansérails. Contrairement aux auberges ordinaires, les caravansérails étaient des édifices monunentaux, élevés dans un but philanthropique. Tout voyageur y recevait gratuitement la nourriture et le gîte pendant trois jours. Les auberges ordinaires dans les villes et les villages étaient moins importantes. On était tenu d'y payer le gîte et la nourriture. En Bulgarie, les caravansérails n'existaient qu'à Sofia et dans certaines villes de province — Plovdiv, Pléven, Bourgas, Tatar-Pazardzik.

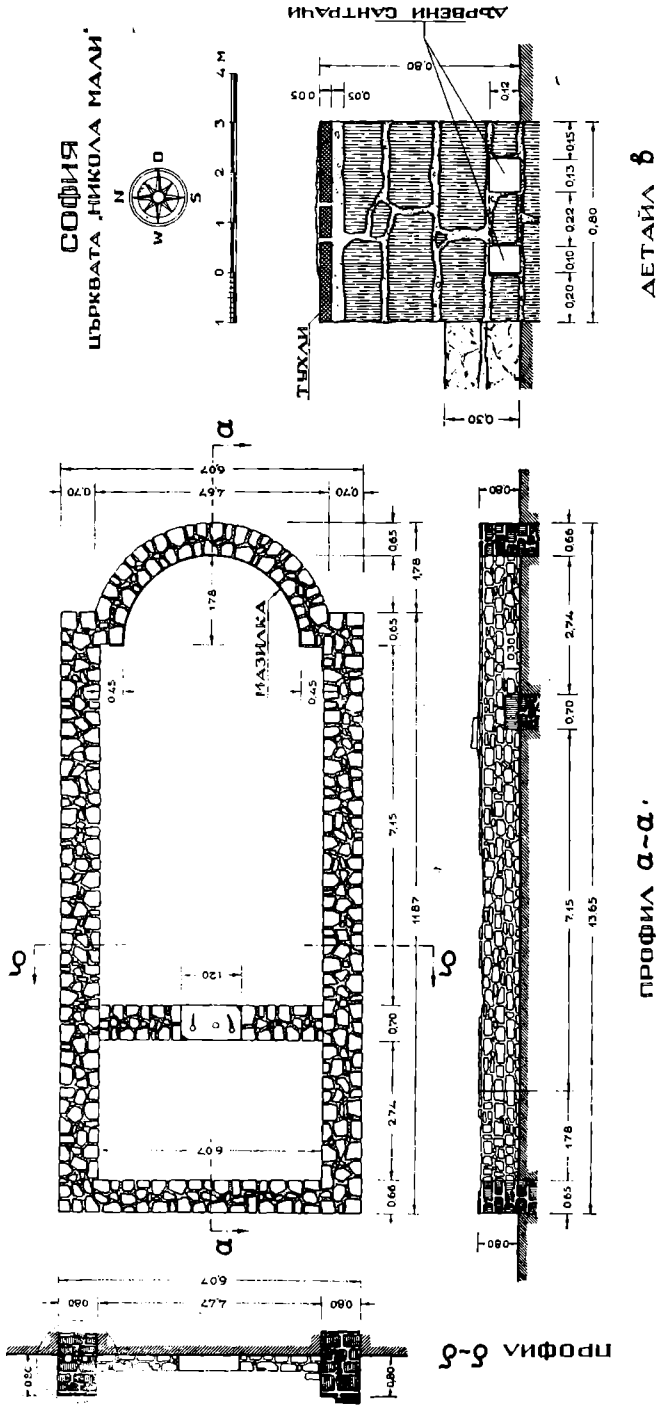

Табл. I. Църквата „Св. Никола Мали". План и разрези
Tabl. I. L'église „St Nicolas Mali". Plan et coupes

СОФИЯ

ЗАСВОДЕНИ ПОМЕЩЕНИЯ ОТ ТУРСКА СГРАДА

1 0 1 2 3 4 5 м

ЗАСНЕ И СЪСТАВИ:
АРХ. В. АНГЕЛОВ
1953

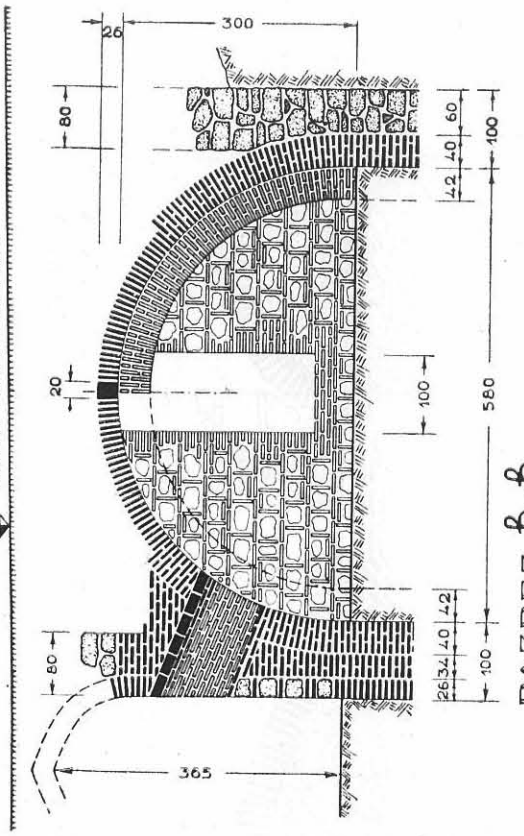

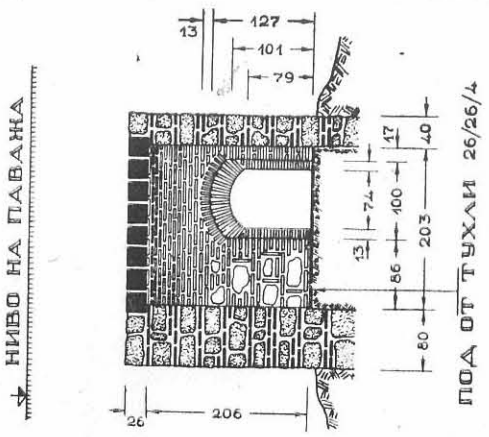

РАЗРЕЗ д-д

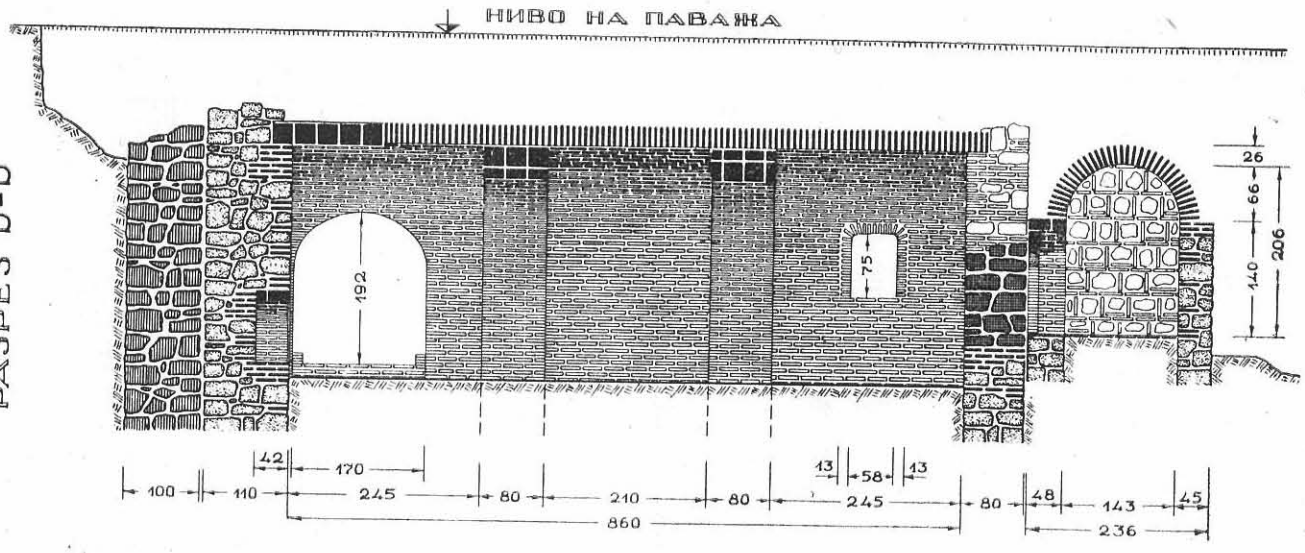

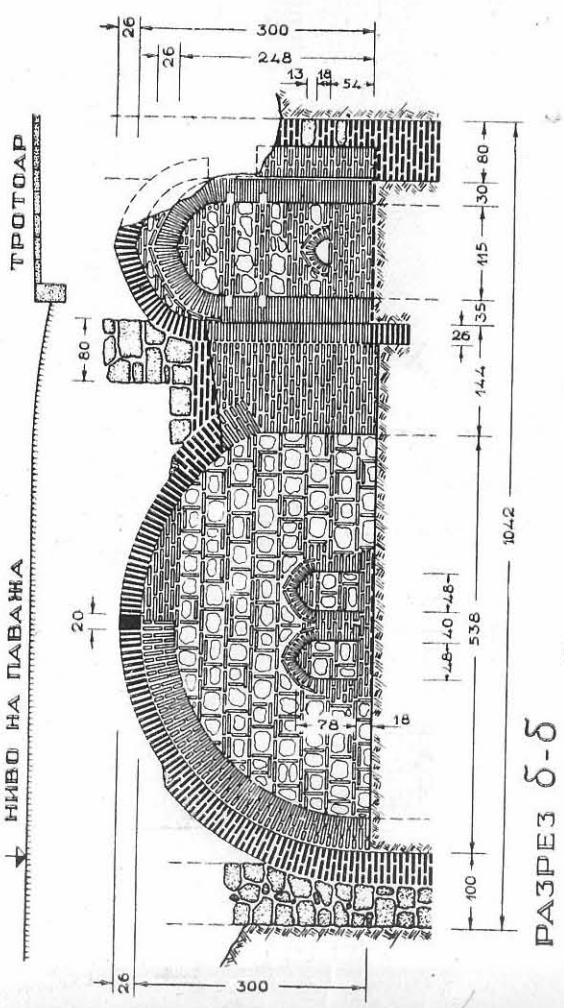

РАЗРЕЗ а-а

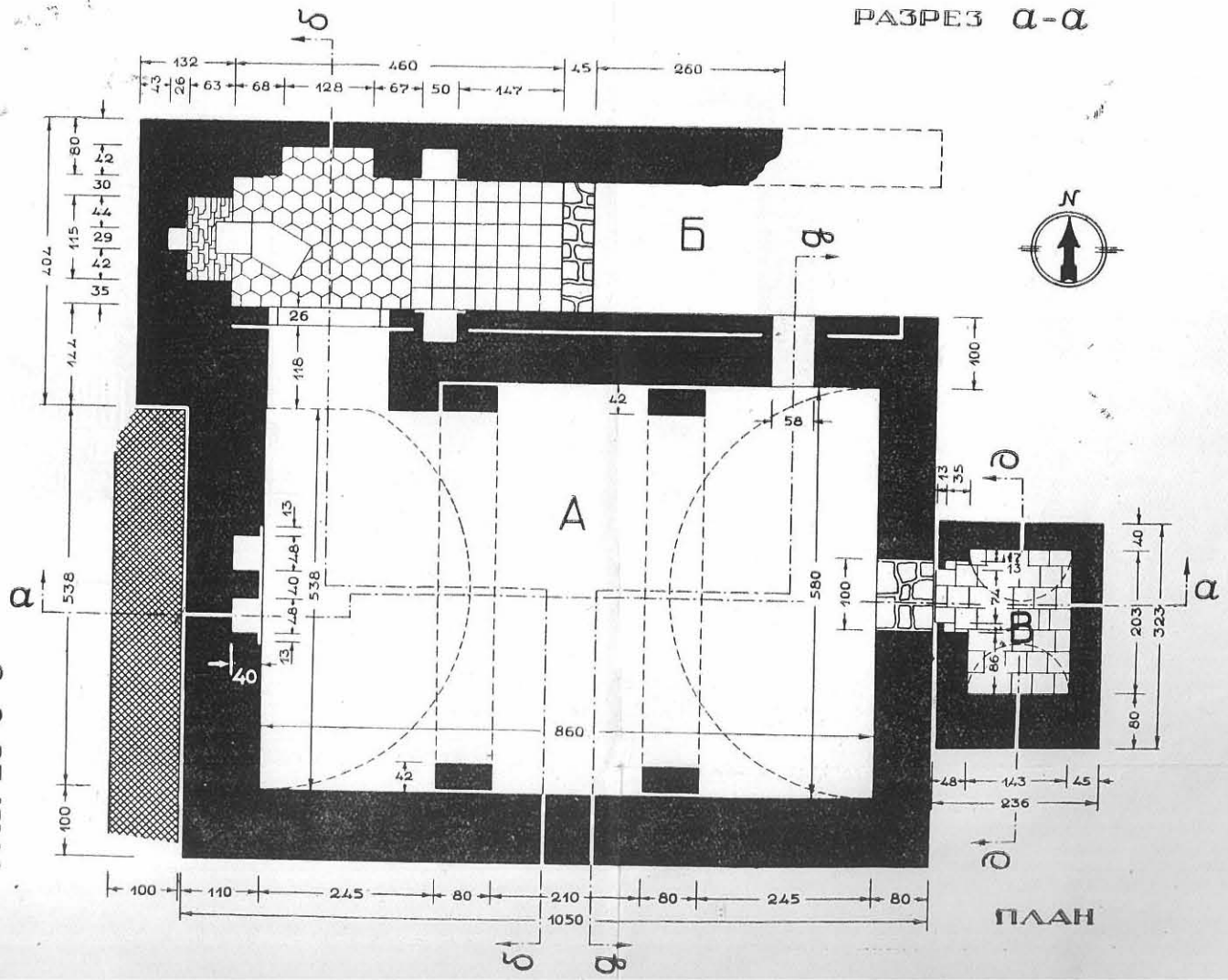

Табл. II. План и разрез на сграда I от Буюк хан
Tabl. II. Plan et coupes bâtiment I de Buyouk Han

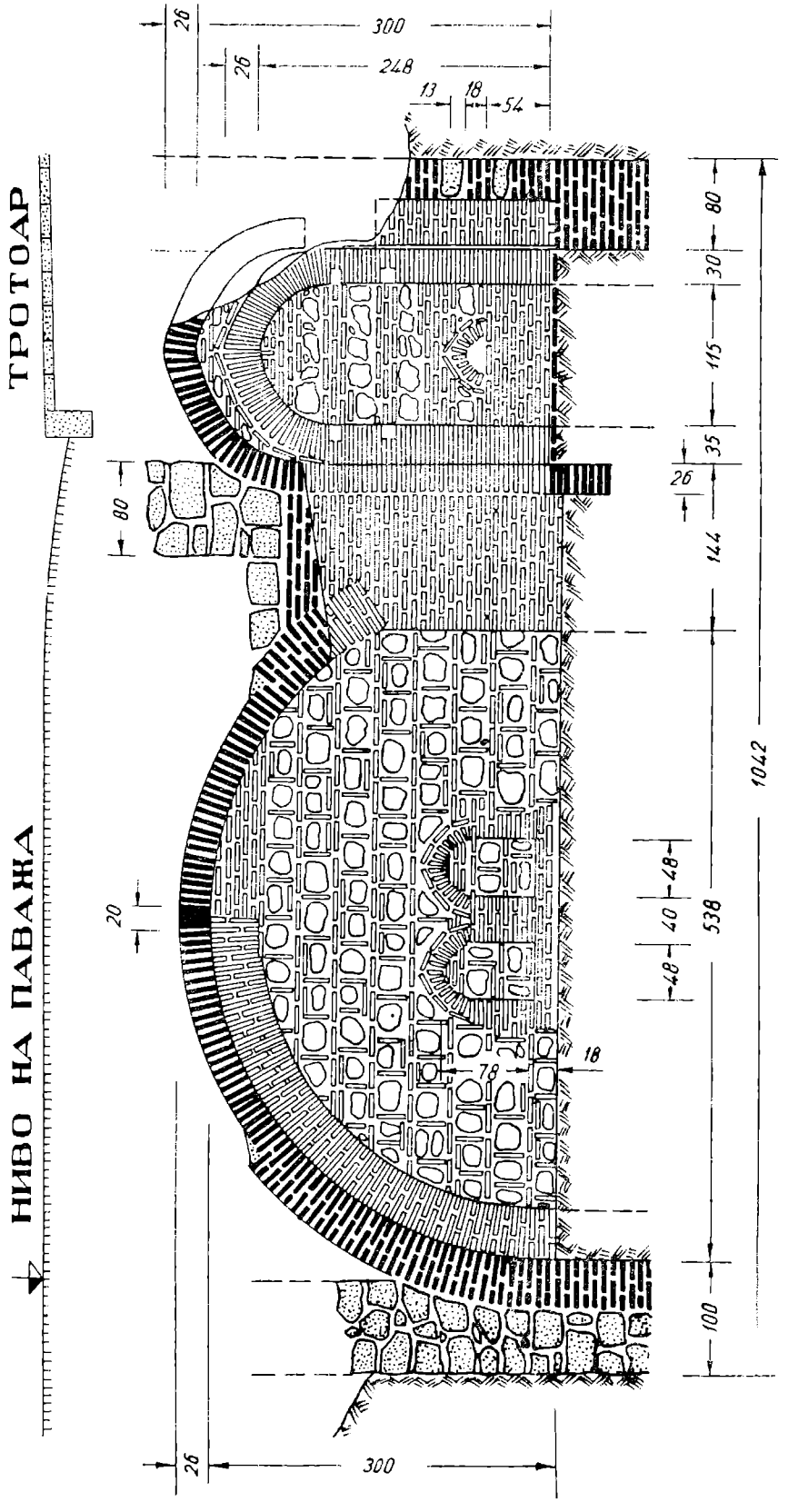

Табл. III. Страда I. Ниши в западната стена на помещение А
Tabl. III. Bâtiment I. Niches dans le mur ouest de la pièce A

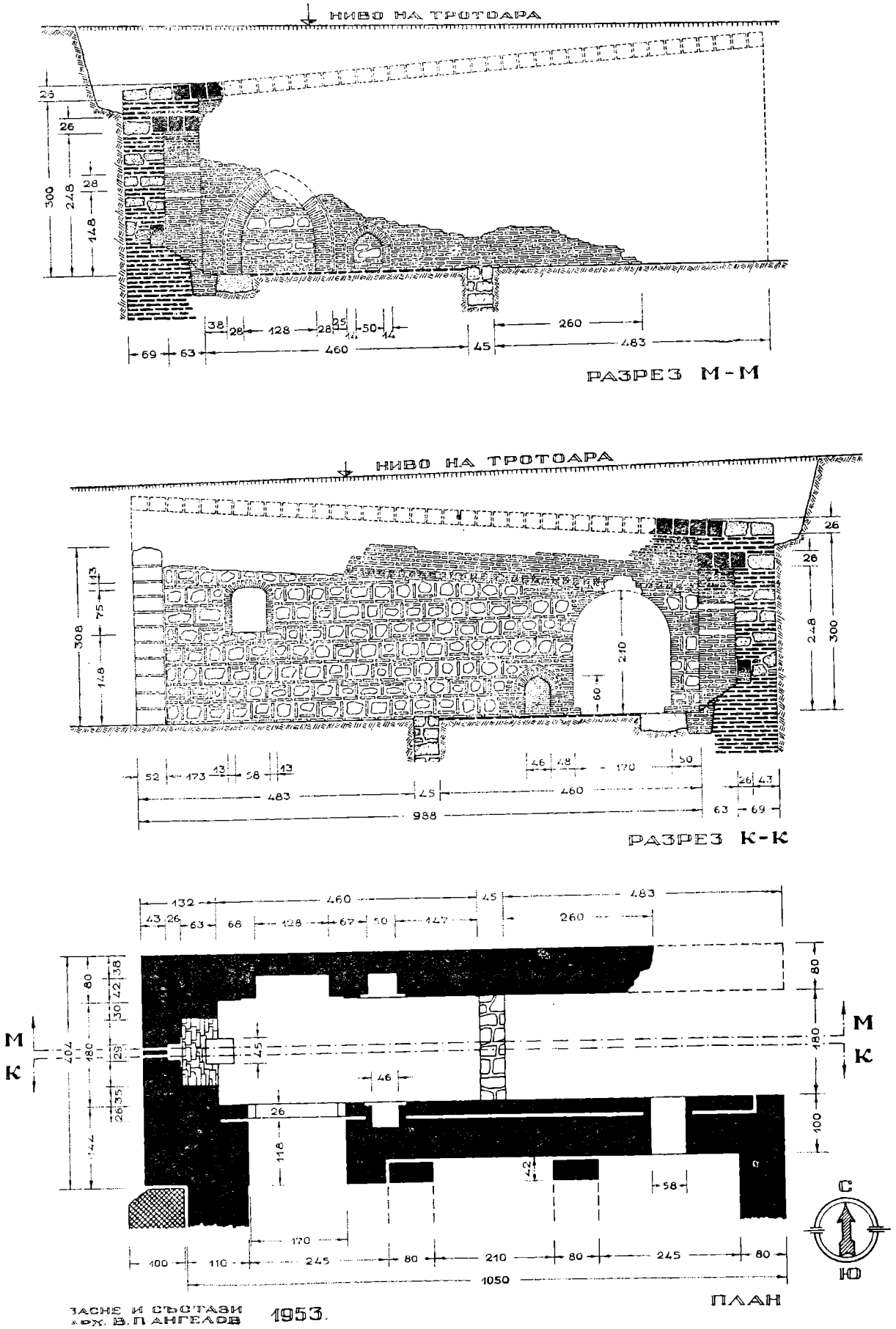

Табл. IV. Сграда I. План на помещение Б и изгледи на северната и южната стена на същото помещение
Tabl. IV. Bâtiment I. Plan de la pièce B et vues des murs nord et sud de la même pièce

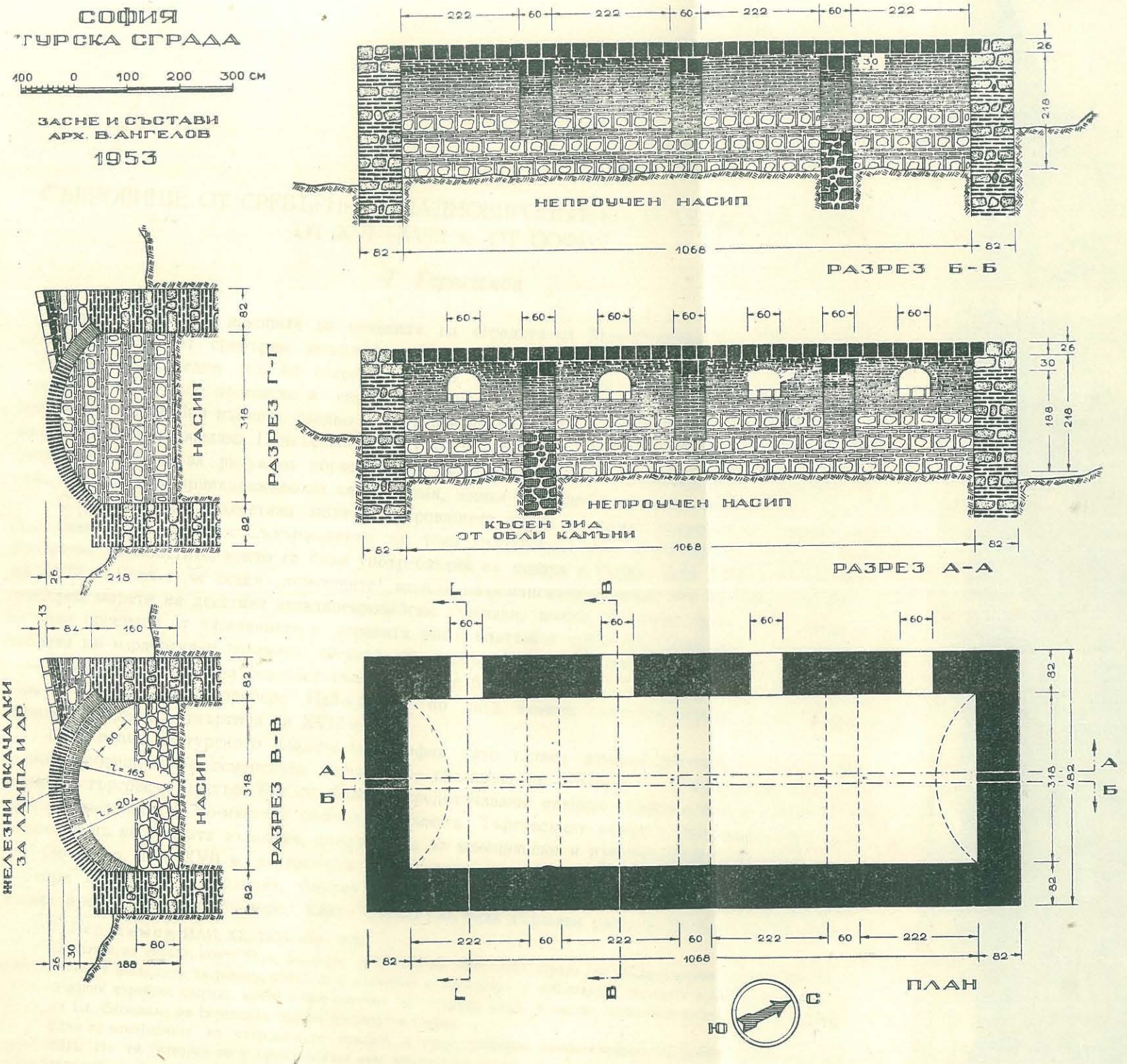

Табл. V. Сграда II. План и разрези
Tabl. V. Bâtinent II. Plan et coupes

СЪКРОВИЩЕ ОТ СРЕБЪРНИ ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИ И ТУРСКИ МОНЕТИ ОТ XVI—XVIII в. ОТ СОФИЯ

Т. Герасимов

През 1953 г. при изкопите за основите на сградата на Министерския съвет бе намерено едно съкровище от сребърни западноевропейски и турски монети от XVI, XVII и XVIII в.[1], укрито някога до един зид на старинна сграда, находяща се в съседство с ул. „Триадица". Съкровището е било поставено в една металическа кутия, която с течение на времето се бе разпаднала на дребни късчета. Заедно с монетите са били укрити един сребърен пръстен и две малки ножчета от желязо. Присъствието на тези ножчета с еднаква форма и размери, които са били употребявани за ритуално обрязване на израилтянски деца от мъжки пол, подсказват, че това съкровище е принадлежало на някой равин, живял в София в началото на XVIII в.[2]

С изключение на десетина монети съкровището можа да бъде откупено за сбирките на Народния музей в София. Съдържанието на това съкровище дава представа за голямото разнообразие на монетите, които са били употребявани на пазара в София през XVII в. и началото на XVIII в. Ясно е, че освен „домашните" монети на османските султани тук са употребявани и сребърни монети на десетина западноевропейски държави, които, по всичко личи, са служили и са били приемани от населението в страната като платежно средство. Това се е дължало на добрата им изработка и голямата чистота на сребърната сплав, от която са били направени.

В някакъв момент на опасност съкровището е било укрито от притежателя му, който след това не е могъл да го прибере. Най-късните по дата монети свидетелствуват, че то е било укрито в първата четвъртина на XVIII в.[3]

През време на турското владичество София като главен административен център на Западните провинции на османската държава — седалище на бейлербея — е придобила значение на важен търговски център. Тук са били съсредоточавани стоките, внасяни отвън, и оттук са били разпределяни за по-малките селища в страната. Търговският обмен е бил значителен благодарение на керванната търговия, поддържана от венециански и дубровнишки търговци.[4]

По-късно, през XVII в., в стремежа си да получи политически облаги Турция с редица договори позволила на Франция, Англия и Холандия да търгуват с нейните земи през пристанищата ѝ на Бяло и Черно море.[5] Както е известно, тези държави развили по това време своята

---

[1] Т. Герасимов, ИАИ, XX, 1955, стр. 508.

[2] Основите на сграда, които бяха разкрити в изкопа на северната страна на Министерския съвет, може би са принадлежали на жилището на равина, което се е намирало в съседство с най-старата синагога в София, разположена в първоначалния еврейски квартал, който е бил източно от старата баня и около Чохаджийския хан. Тези сведения дължим на Ел. Ешкенази от Еврейския научен институт в София.

[3] Един от намервачите на съкровището предаде и една сребърна пробита монета на султан Абдул Меджид, (1839—1861). Но тя навярно не е принадлежала към съдържанието му, тъй като между времето, когато е отсечена, и останалите най-късни монети има промеждутък от 125 години.

[4] За голямата дубровнишка колония през XVI в. в София вж. Ат. Иширков, Град София през XVII в., София, 1912, стр. 47 и сл.

[5] P. Masson, Histoire du commerce francais dans le Levant au XVIe s., Paris, 1896, стр. 492; Хр. Гандев, Търговската обмяна на Европа с българските земи през XVIII и началото на XIX в. ГИФФ, 1943—1944, стр. 20 и сл.

леност, за която намерили тук в Европейския Изток обширни пазари. Същетъкаческа про- са имали възможност да закупуват евтини суровини, като памук, вълна, коприна временно, восък, дървен строителен материал, тютюн, а по-късно и жито. За покупката на тези (паши- ни вносителите и търговците си служели със сребърни западноевропейски монети, които са предпочитани от християнското и мюсюлманското население въпреки ограниченията на Корана, тъй като били по-висококачествени от турските монети. По този начин земите на Балканския полуостров били наситени с такива платежни средства. Това се потвърждава не само от находките, но и от многото названия на тези монети, запазени в българския фолклор.[1]

Преди да преминем към описание и разглеждане на самите монети от съкровището, смятаме за уместно да изтъкнем странното обстоятелство, че монетите на Франция, която отначало е най-активният вносител и купувач в земите на Турция, са най-малобройни.[2] Също и в нашето съкровище монетите на френските крале процентно са най-малко.

Голямата рядкост на френските монети в находките в Леванта може да се обясни само с обстоятелството, че през XVI и XVII в. Франция е имала пасивен баланс в своята търговия с Турция. Тя е използувала изключително испански сребърни монети, които е имала на разположение срещу големия си внос на манифактурни стоки в Испания.[3] Монетите на втория не помалко активен участник в търговията с Турция — Англия — също отсъствуват на пазарите в Леванта. Досега в нашите земи не е намерена нито една английска монета от XVI, XVII и XVIII в. Но това отсъствие на английски монети е лесно обяснимо: по онова време в Англия е съществувал закон, който строго забранявал износа на сребро вън от страната.[4] Това препятствие никак не е попречило на английските търговци в тяхната левантинска търговия. Те са използували платежните средства отначало на Испания и Холандия, а по-късно и широко известните сребърни талери на Австрия и Германия.

ФРАНЦИЯ

Хенри III (1574—1589)

1. Лице: Отляво надясно: HENRICVS. III. D: G:FRANCOR. ET. POL. REX. Бюст на Хенри с лавров венец, надясно. Под бюста година 1579.

Опако: + SIT. NOMEN. DOMINI BENEDICTVM. Буква Н между четири лилии, разположени на кръст.

Сребро, диам. 33 мм, тегло 13,70 г. Табл. 1

б) не се вижда дата под бюста; диам. 33 мм, тегло 13,70 г.

2. Лице: HENRICVS III. D. G. FRAN. ET. POL. REX. Бюст на Хенри с лавров венец, надясно. Под бюста буква А

Опако: + SIT NOMEN DOMINI BENEDICTVM. Буква Н между четири лилии, разположени на кръст.

Сребро, диам. 27 мм, тегло 6,85 г (два екземпляра);

б) с буква Q под бюста, диам. 27 см, тегло 6,63 г.

Хенри IV (1589—1610)

3. Лице: HENRICVS. IIII. DG. FRANC. ET NAVA. REX. Бюст на Хенри с лавров венец надясно. Под бюста буква R.

Опако: SIT. NOMEN: DOMINI BENEDICTVM. 1607. Буква Н между четири лилии, разположени на кръст.

[1] Т. Герасимов, Народни имена на монети, ИЕИМ, VI 1963, стр. 322 сл.

[2] От зарегистрираните досега съкровища от XVI—XVIII в. от нашите земи едва само в три са застъпени монети на френски крале, и то изключително от дребен номинал — грошове: Белоградчик 15 гроша от Людвик XIV; срв. Т. Герасимов, ИАИ, XV, 1946, стр. 243; Оряхово 39 гроша от същия крал, пак там, стр. 237; с. Кръстина, Бургаско, 1 четвърт талер от Хенри I и 10 гроша от Людвик XIV.

[3] F. de Beaujour, Schilderung des Handels von Griechenland besonders der Stadt Thessalonick, стр. 223.

[4] F. W. Hasluk, The levantine coinage, Num. Chron., 1922, стр. 46.

Сребро, диам. 28 мм, тегло 7,05 г (два броя, пробити);
б) под бюста 8; диам. 28 мм, тегло 6,65 г (пробита); табл. I, 2;
в) под бюста К; диам. 28 мм, тегло 6,80 г;
г) под бюста няма знак; диам. 6,86 г (пробита).

Хенри II (1608—1624), Лотарингия

4. Лице: HENRI. D: G. DVX. LOTH. MARCH. D: C.B C. Бюст на Хенри, надясно.
Опако: MONETA. NOVA. NANCEIICVSA. Коронован герб с четири полета с хералдически знаци.
Сребро, диам. 28 мм, тегло 8,90 г.

Крал III (1624) *и Никола*, Лотарингия

5. Лице: CAR. ET. NIC. DGDVC. LOTH. MARC. DCBG. Бюстове на Карл и Никола един до друг, надясно.
Опако: MONETA NOVA. NANCEIICVS. Коронован щит с четири полета и в средата едно малко щитче с хералдически знаци.
Сребро, диам. 28 мм, тегло 9,00 г. Табл. I, 3.

Павел V, папа в Авиньон (1605—1621)

6. Лице: PAVLVS. V. PONT. MAX. A. XIII. 1618. Бюст на Павел с кепе на главата и с архиепископска одежда, надясно.
Опако: SCIP. BVRGHESIVS. CARD. LEG. A. EN: кръст от четири стилизирани лилии.
Сребро, диам. 28 мм, тегло 6,80 г (пробита). Табл. I, 4.

Описаните по-горе монети на френски владетели от края на XVI в. и началото на XVII в. са от два номинала: половин талери (само два броя) и четвърт талери (останалите десет). Тези десетина монети са единствените досега познати по-едри монети на Франция, намерени у нас. Както вече изтъкнахме, в находките се намират изключително дребни монети — грошове на Людвик XIV (1643—1714). Едно съкровище, намерено в с. Биримирци, днес квартал „Бенковски" на София, съдържа 500 гроша на същия владетел.[1] Испанските сребърни монети, които английските търговци са употребявали за купуване на суровини в земите на Балканския полуостров, са два вида. Едни от тях са с тънко ядро с кръгла форма, а други с дебело ядро с многоъгълна периферия. Последните правят впечатление с грубата си направа. В находките те са по-многобройни. Сечени са през времето на испанските крале Филип IV и Филип V в много монетарници на Испания, които се намирали в презокеанските ѝ колонии Мексико и Перу. Монетарниците са използували евтино добиваното сребро от богатите рудници в тези две страни.[2]

Тези испански монети, сечени от сребърна сплав с голяма чистота (970/1000), са употребявани в някои от западноевропейските държави през XVII в. като суров материал за коване на талери.

Монетите от презокеанските монетарници на Испания съставляват близо една трета част от съдържанието на съкровището от София. Върху повечето екземпляри се виждат знаците на следните седем монетарници в Мексико (едноименния град), Потози в Перу, Богота, С нта Фе Лима, Т(?) и О(?).[3]

ИСПАНИЯ

Фердинанд и Изабела (1474—1516)

1. Лице: F. I. DINANDVS. ET. ELISABET. Герб на Фердинанд и Изабела. Вляво от него буква S, а вдясно — M и над него O.

[1] Съкровището е придобито за Музея на София. Съдържанието му не е обнародвано.

[2] A. Suhle, Peso, в Schrötter's Wörterbuch der Münzkunde, Berlin, 1936, стр. 503.

[3] R. Nenich, First silver coins of Nuevo Reino de Granado, Centen. Publication, New York, 1958, стр. 515. По липса на съответна литература в София не можахме да установим кои градове се крият под инициалите Т и О.

Опако: + REX. ET. REGINA. CAS. L... Седем стрели, свързани в сноп. Над тях буква Ф. Сребро, диам. 31 мм, тегло 13,36 г. Табл. I, 5.

Филип IV (1621—1665)

2. Лице: PHILIPPVS, DG. . . PANIARVM. Коронован герб на Филип. В полето вляво P_8.
Опако: ET. . . DIARVM R . . Герб на Испания със срещуположно разположени два лъва и две крепости.
Сребро, диам. 39 мм, тегло 26,60 г. Табл. I, 6.
3. Лице:. . . . . PPVSIIII. D. G. . . . Коронован герб на Филип. Вляво V, а вдясно IIII.
Опако: HISPANIARVM. REX. 1623. Герб на Испания, както в горния екземпляр.
Сребро, диам. 30 мм, тегло 12,30 г. Табл. I, 7.
4. Лице: PHILIPPV IIII. D. G. Коронован герб на Филип.
Опако: HISPANIARVM. REX. 1629. Герб на Испания.
Сребро, диам. 26 мм, тегло 7,29 г.
5. Лице:. HILIPPVS. IIII. D. G. Коронован греб на Филип. Вляво от него $\frac{B}{B'}$, а вдясно IIII.
Опако: HI. . . N. . RVM REX. 1612. Герб на Испания.
Сребро, диам. 31 мм, тегло 13,70 г. Табл. I, 8.
6. Лице:. . . . . IIII. D. G. Коронован герб на Филип.
Опако: HISPA . . . . . o. Герб на Испания.
Сребро, диам. 37 × 32 мм, тегло 26,30 г.
7. Лице: . . . . . Герб на Филип.
Опако: . . . . . A. . . . . Герб на Испания.
Сребро, диам. 32 мм, тегло 26,50 г.
8. Лице: . . . . . Герб на Филип. В полето вдясно VIII.
Опако: . . . . . M. R. Герб на Испания.
Сребро, диам. 30 мм, тегло 27 г. табл. I, 9.
9. Лице: . . . . . Герб на Филип. Вдясно от него IIII.
Опако: . . . . . Герб на Испания.
Сребро, диам. 28 мм, тегло 13,70 г. Табл. I, 10.
10. Лице: . . . . . LIP . . . Герб на Филип. Вдясно от него IIII. L.
Опако: . . . . . Герб на Испания.
Сребро, диам. 26 мм, тегло 13,50 г. Табл. I, 11.
11. Лице: PH. . . . . PP. . . Герб на Филип.
Опако: H. . . . . Герб на Испания.
Сребро, диам. 18 мм, тегло 3,55 г. Табл. I, 12.

Въз основа на метрологическите данни, получени от измерването на 90 бр. монети, установихме, че в нашето съкровище са застъпени четири вида номинали на испанските монети. На първо място това са талери с тегло, вариращо между 27,94 г и 26 г; 27,94; 27,70 (2 бр.); 27,52; 27,50; 27,45; 27,40; 27,35; 27,30; 27,25 (2 бр.); 27,20 (2 бр.); 27,19; 27,10; 27,05 (2 бр.); 27,00 (3 бр.) 26,95; 26,85; 26,68; 26,60 (2 бр.); 26,51; 26,50; 26,30 (2 бр.) и 26,00 г. Най-много са половин талерите с тегло между 14,00 и 12,36 г; 14,00; 13,90; 13,85; 13,84 (2 бр.); 13,82; 13,80; 13,78; 13,75 (3 бр.), 13,70 (5 бр.); 13,65 (3 бр.); 13,60 (2 бр.); 13,57; 13,55 (3 бр.); 13,52; 13,50; 13,48; 13,46; 13,45 (2 бр.); 13,40 (2 бр.); 13,37 (2 бр.); 13,35; 13,20 (2 бр.); 13,10; 12,80; 12,75; 12,65; (2 бр.) и 12,36 г.

Теглото на четвърт талерите е между 7,15 и 6,35 г; 7,15; 6,90 (2 бр.); 6,85 (3 бр.); 6,75; (3 бр.); 6,70; 6,50 и 6,35 г.

Най-малко на брой са късовете от най-дребния номинал — осминка талери (2 бр.): 3,55 и 3,48 г.

Голямото колебание в теглото на застъпените в съкровището монети показва, че те са сечени al pezzo, което ще рече, че от едно дадено количество сребърна сплав са отсечени определен брой монети, без да е държано сметка за еднаквост в теглото на всяка монета.

След монетите на Испания, и то тези, сечени в колониите ѝ отвъд океана, най-често намирани у нас са талерите на Холандия (Белгийска конфедерация).[1] Тези монети са били предпочитани от християнското и от мюсюлманското население в Балканския полуостров, което им дало популярното име „левове" или „арслан-гуруш"[2] поради хералдическия образ на лъв върху двете им страни. С течение на времето талерите на Белгийската конфедерация изтласкали от пазарите сребърните испански монети. Тази популярност на холандските талери като търговска монета в Леванта е била използувана от нечестни търговци, които са пускали и фалшиви талери с образа на популярния изправен лъв.[3] Холандският талер е бил възприет без промени на теглото, сплавта и типовете му от съединените провинции Фризландия и Зееландия и няколко имперски градове, като Кампен, Девентер, Зволе и др.

ХОЛАНДИЯ

1. Лице: MO. NO. ORDI. 1602. GEL. VA. HOL. Рицар прав, наляво, държи опрян на земята щит с изправен наляво лъв.
Опако: CONFIDENS. DNO. NON. MOVETVR. Лъв, изправен наляво.
Сребро, диам. 34 мм, тегло 13,20 г. Табл. II, 1.
2. Лице: MO. ARG. PRO. CO/NF. BEL. GEL. Рицар, наляво, държи щит, опрян на земята, с образ на лъв.
Опако: CONFIDENS. DNO. NON. MOVETVR. Лъв, изправен наляво.
Сребро, диам. 33 мм, тегло 13,24 г.
3. Лице: MO. ARG. PRO CON/FOE. BELG. TRAL. Рицар прав, наляво, държи щит, както в горните екземпляри.
Опако: CONFIDENS. DNO. NON. MOVETVR. 1616. Лъв, изправен наляво.
Сребро, диам. 41 мм, тегло 27,20 г. Табл. II, 2.
4. Лице: MO. ARG. PRO. CON/FOE. BEL. FR. Рицар, както в горните екземпляри.
Опако: CONFIDENS. DNO. NON. MOVETVR. 1628. Лъв, изправен наляво.
Сребро, диам. 41 мм, тегло 27,10 г;
б) диам. 41 мм, тегло 27,10 г.
5. Лице: MO. ARG. PRO. . . ./FOE. BELG. ZELE. Рицар, както в горните екземпляри.
Опако CON. . . NS. DNO. NON. MOVETVR. 1628. Лъв, изправен наляво.
Сребро, диам. 49 мм, тегло 27,00 г.
6. Лице: MO. ARG. PRO: CON/FOEBELGTRAN. Рицар, както по-горе.
Опако: CONFIDENS. DNO. NON. MOVETVR. 1629. Лъв, изправен наляво.
Сребро, диам. 41 мм, тегло 27,11 г.
7. Лице: MO. ARG. PRO CON/FOE.BELG. WEST. Рицар, както по-горе.
Опако: CONFIDENS. DNO. NON. MOVETVR. 1631. Лъв, изправен наляво.
Сребро, диам. 40 мм, тегло 26,82 г.
8. Лице: MO. ARG. PRO. CON/FOE. BELG. GEL. Рицар, както по-горе.
Сребро, диам. 41 мм, тегло 27,00 г.
9. Лице: MO. ARG. PRO. CON/FOE. BELG. WEST.
Опако: CONFIDENS DNO. NON. MOVETVR. 1633. Лъв, изправен наляво.
Сребро, диам. 41 мм, тегло 47,12 г. 47,01; 46,99 и 46,97 от едни и същи двойки монетни печати;
б) четири екземпляра от различни монетни печати.

---

[1] Hasluck, цит. съч., стр. 51 и сл.
[2] Conte di Marsigli, Stato militare dell'Impero Ottomanno, Hague et Amsterdam, 1732, I, VII, стр. 46.
[3] Hasluck, цит. съч., стр. 51.

10. Лице: MO. ARG. PRO/CONFOE. BELG. HO. Бюст на император с мустаци и брада, с лавров венец на главата и ризница, надясно. В дясната ръка държи гол меч, опрян на рамо, а с лявата — щит с изправен наляво лъв.
Опако: CONCORDIA. RES. PARVAE. CRECVNT. Коронован щит с образ на лъв, изправен наляво. В дясната лапа държи меч, а в лявата — сноп от стрели. В полето има дата 1623.
Сребро, диам. 40 мм, тегло 28,68 г. Табл. II, 3.

ЗЕЕЛАНДИЯ

1. Лице: MONETA. ARGENT. ORDIN. ZEELANDIAE. Герб със седем щита с хералдически знаци. Над него има дата 1602.
Опако: SI. DEVS. NOBISCVM QVIS. CONT. NOS. Коронован двуглав орел. На гърдите му има щит с фигура на горна половина на лъв над две лъкатушни линии, наляво.
Сребро, диам. 40 мм, тегло 19,75 г;
б) с дата 1618, диам. 40 мм, тегло 20,35 г. Табл. II, 4.

ФРИЗЛАНДИЯ

2. Лице: MONETA. ARGENT/ORDINVM. FRISLAE. 1617. Щит с четири полета с хералдически знаци.
Опако: SI DEVS NOBISCVM. QVIS CONTRA NOS. Двуглав орел. На гърдите му има щит с герба на Фризландия.
Сребро, диам. 39 мм, тегло 20 г;
б) с дата 1618, диам. 40, тегло 19,95 г. Табл. II, 5.

Фридрих Хенрих (1625—1647)

1. Лице: FRED. HENR. D. G. PRIN. AV. R. CO. NA. Бюст на Фридрих, надясно.
Опако: SOLI. DEO. HONOR. ET. GLORIA.
Сребро, диам. 30 мм, тегло 8,59 г.

По-горе казахме, че през XVII в. благосклонната турска политика към Франция, Англия и Холандия е дала възможност на тези страни да развият много активна търговска дейност в Мала Азия и на Балканския полуостров, което имало за последица упадъка и прекратяването на керванната търговия по суша, поддържана дотогава от двете адриатически републики Венеция и Рагуза. С това се прекратил и притокът от монети на Венеция и други селища и владетели на Италия. Тази промяна е засвидетелствувана и в нашето съкровище от София. В него се набройват едва три сребърни монети на Венеция. От Рагуза има само един грош и девет полугроша. От Пиза в провинция Тоскана има пет талера.

ИТАЛИЯ

Венеция

дож Марино Гримини (1595—1605)

1. Лице: S. M. VENE. MARIN. . . . . М. Евангелист Марко седи на престол, надясно, и връчва с дясната ръка знаме на коленичилия пред него дож. В отреза S. C.
Опако: MEMOR. ERO. TVI. IVSTINA. VIR. Долу 40 и Св. Юстина, права насреща. В протегнатата дясна ръка държи палмово клонче, а в лявата — книга. В гърдите ѝ забит кинжал.
Сребро, диам. 31 мм, тегло 9 г. Corpus num. italicorum VII. Табл. XIX.

дож Доменико Контарини (1659—1674)

2. Лице: DOMIN. CONT. DVX. В отреза M. V. Вдясно S. M. VEN. Евангелист Марко седи на престол, надясно, и подава с лявата ръка знаме на коленичилия пред него дож.
Опако: DVCATVS. VENETVS. Крилат лъв с нимб стои наляво Предният му десен крак е поставен върху разтворена книга.
Сребро, диам. 40 мм, тегло 21,60 г.
Corpus numor. italicorum, VIII, Табл. XIV, 13.

Анонимна монета на дожа Алвизо Мочениго (1722—1731)

3. Лице: IVSTITIAM DELICITE. Юстиция с корона седи на престол, насреща. В дясната ръка държи меч, опрян на рамо, а в лявата — везни. До нея вляво лежи лъвът на евангелист Марко. В отреза дата 1722.
Опако: SANCTVS. MARCVS. VENETVS. Крилат лъв с нимб, клекнал, насреща.
Сребро, диам. 32 мм, тегло 6,88 г (пробита, лицето е зле запазено) Corpus num. italicorum, VIII, стр. 636, № 628.

ПИЗА (ТОСКАНА)

Фердинанд I (1587—1608)

1. Лице: FERDINANDVS. M. ED. MAG. ETR. DVX III. 1595 от ляво към дясно. Бюст с корона с шипове, ризница и широка яка, надясно. В дясната ръка държи жезъл, опрян на дясното рамо. Лявата е поставена отпред.
Опако: PISA. IN. VETVSTAE. MAIESTATIS MEMORIAM. Коронован щит върху кръст, заобиколен от шест едри пъпки.
Сребро, диам. 41 мм, тегло 28,50 г.
Corpus num. italicorum, XI, стр. 324, № 2.

Козма II (1608—1621)

2. Лице: COSMVS. II: MAGN. DVX. ETR. IIII. Бюст с корона с пет шипа и ризница, надясно. В дясната ръка държи жезъл, опрян на рамо, а с лявата — меч. Под бюста има дата 1616.
Опако: PISA. INVETVSTAE. MAIESTATIS. MEMORIA. Коронован щит върху кръст, заобиколен от шест едри пъпки.
Сребро, диам. 43 мм, тегло 28,30 г. Табл. II, 6.
б) с дата 1619, диам. 43 мм, тегло 28,50 г;
в) без дата, диам. 43 мм, тегло 26,50 г.
Corpus num. italicorum, XI, стр. 328, № 1.

МОДЕНА

Франц I (1629—1658)

1. Лице: FRAN. I. MVT. REG. E. G. DVX VIII. Бюст на Франц I, надясно.
Опако: MONETA. DA. BOL. DICIOTO. Коронован герб с шест полета.
Сребро, диам. 28 мм, тегло 8,65; 8,60 и 8,50 г. Табл. II, 7.

РЕПУБЛИКА РАГУЗА (ДУБРОВНИК)

1. Лице S. BLASIVS RAGVSI. Бюст на св. Влас с епископска тиара, надясно.
Опако: $16^{III}28$ Горе два щита с хералдически знаци. Между тях изглед на крепост.
GROS. ARGE
TRI. CIVI
RAGV
Сребро, диам. 21 мм, тегло 1,83 г (пробита).
б) с дата 1631, диам. 21 мм (пробита).
2. Лице: S. BLA. I/RAGVSII. Св. Влас с епископска тиара, прав, насреща. С дясната ръка благославя, а с лявата държи жезъл и модел на гр. Рагуза.
Опако:..... I SALVS. Христос в сияние от звезди.
Сребро, диам. 17 мм, тегло 0,60 г.
б) диам. 17 мм, тегло 0,60 г (пробита).
3. Лице: S. BLASIVS/RAGVSII. Св. Влас прав, насреща. С дясната ръка благославя, а в лявата държи жезъл и модел на гр. Рагуза.
Опако: IC XP. Христос прав в овален нимб от зрънца. С дясната ръка благославя, а в лявата държи пред гърдите си кълбо.
Сребро, диам. 17 мм, тегло 0,55 г (пробита).
б) диам. 17 мм, тегло 0,65 г „
в) диам. 17 мм, тегло 0,55 г „
г) диам. 17 мм, тегло 0,55 г „
4. Лице: S. BLASIV/.. GVSII. Св. Влас прав, насреща. Пред гърдите му има модел на гр. Рагуза. С дясната ръка благославя, а в лявата държи кълбо.
Опако: IC XR. Христос, седнал, в овално сияние от зрънца. На скута му има глава с брада и мустаци. С дясната ръка благославя.
Сребро, диам. 17 мм, тегло 0,66 г (пробита).
б) диам. 18 мм, тегло 0,61 г „

В съкровището са попаднали и двадесет австрийски и германски талера от XVI и XVII в. Тук трябва да изтъкнем, че и тези монети, подобно на испанските талери, са внесени в земите на Турция от английските търговци. По това време (XVI—XVII в.) Австрия не участвува в левантинската търговия, тъй като тя е воювала продължително време с Турция. Много по-късно тя и Прусия се явяват като конкуренти на Франция, Англия и Холандия. Едва в края на XVIII в. и първата четвърт на XIX в. Австрия се вмъква здраво в турските владения на Балканския полуостров като вносител и купувач на суровини. Тогава прочутият талер на Мария Терезия изтласква всички други западноевропейски сребърни монети.

Австрийските и пруските сребърни монети са циркулирали масово в нашите земи. За това свидетелствуват не само находките, но и многото им названия, запазени в българския фолклор, върху които ще се спрем на друго място.

АВСТРИЯ

Фердинанд I (1521—1527)

1. Лице: FERDINAND : D : G : ARCHID : AVSTRIAE. Бюст на Фердинанд с корона и ризница надясно. В дясната ръка държи жезъл, опрян на рамо, а в лявата — дръжката на меч.
Опако: DVX. BV/RG. LAND/ALSA. COM. Коронован герб на Фердинанд. Вляво малък щит с изправен надясно лъв, а вдясно друг малък щит с две риби, изправени гърбом.
Сребро, диам. 40 мм, тегло 28,33 г. Табл. II, 8.
2. Лице: FERDINAND : D : G : ARCHID : AVSTRIAE. Бюст на Фердинанд, както в горния екземпляр, но от друг монетен печат.

Опако: DVX. BVRGVNDIE/COME. TIROLIS. Коронован герб на Фердинанд.
Сребро, диам. 40 мм, тегло 28,61 г. Табл. II, 10.

б) диам. 40 мм, тегло 28,51 г.

в) диам. 40 мм, тегло 28,40 г (два екземпляра).

Максимилиан I (1564—1576)

3. Лице: MAXIMILIANVS : DG : AR/CH : AVST: DVX : BVR : STIR : CAR. В полето дата 1616. Бюст на Максимилиан с накъдрена яка около шията и ризница, надясно.
Опако: ET CARN : MAG: PRVSS : AD : COM : H: ET: TIROL. Коронован герб на Максимилиан.
Сребро, диам. 41 мм, тегло 28,65 г. Табл. II, 9.

б) с дата 1618, тегло 28,50 г.

в) без дата, тегло 27,60 г.

Рудолф II (1575—1612)

4. Лице: +RVDOLFVS II DG : ROMIMSEM. AVG. E. HVN. BO. REX. Бюст на Рудолф с лъчест венец, надясно. Под бюста дата 1605.
Опако: NEC. NON. ARCHIDVCES. A. D. BV. LAND. A. LS. COFE. Коронован герб на Рудолф.
Сребро, диам. 40 мм, тегло 28,11 г. Табл. III, 1.

5. Лице: +RVDOLPHVS. II DG. RO :/IMSEM : AV : GE : AV : B: REX;
В полето вдясно дата 1610. Бюст на Рудолф с лавров венец и ризница, надясно.
Опако: NEC. NON. ARCHIDVCES /AV : DVC. EVR. COM. TIRO.
Коронован герб на Рудолф II.
Сребро, диам. 40 мм, тегло 28,10 г. Табл. III, 2.

Матей I (1612—1619)

6. Лице: MATTHIASS. D. G. ROM. IMP CAG: H. BOH. T. REX.
Бюст на Матей с накъдрена яка и мантия, надясно.
Опако: ARCHI. AVSTRI. DVX/BVRG. MAR. MO 1617 (?).
Коронован двуглав орел, на гърдите му щит с герб.
Сребро, диам. 35 мм, тегло 14,55 г. Табл. III, 3.

Фердинанд II (1618—1687)

7. Лице: FERDINANDVS. II. D. G. RO/ IMP: SEM: AVG: GER : HVN : BOX: REX.
Бюст на Фердинанд с лавров венец, накъдрена яка и мантия, надясно. Зад бюста има дата 1621.
Сребро, диам. 40 мм, тегло 28,26 г.

8. Лице: FERDINANDVS. II: DG /R:/ IM. S. A : G. H. BO. REX.
Фердинанд с корона и ризница, прав, надясно. В дясната ръка държи гол меч, опрян на рамо, а в лявата — кълбо с кръст.
Опако: ARCHID : AVSTR. DVX/BVRG. MAR. MOR 1624.
Коронован двуглав орел, на гърдите му има щит с герб на Чехия — лъв, изправен наляво
Сребро, диам. 43 мм, тегло 28,55 г.

9. Лице: FERDINANDVS : II : D : C : RO : I : S : A : G : H: B: REX:
Бюст на Фердинанд с лавров венец и мантия, надясно.
Опако: ARCHI: AVST: DVX /BVR : STVR: ETC.
Коронован герб на Фердинанд.
Сребро, диам. 43 мм, тегло 27,25 г.

10. Лице: FERDINAND. II. D. G. ROI. S. AVGGER. HV/ BOHREX. Бюст на Фердинанд с лавров венец, накъдрена яка и мантия, надясно.
Опако: ARCHIDVX. AVS. DVX. BVR. MAR. MOR. CO. TYR 1632. Коронован двуглав орел.
Сребро, диам. 45 мм, тегло 28,65 г.

11. Лице: FERDINAND. II. ROM. IMP. SEM. A. Коронован двуглав орел, на гърдите му има кълбо с кръст и в него 28.
Опако: LOT. ARG. CI/IMP. DAVENP. 1621. Герб.
Сребро, диам. 38 мм, тегло 20,40 г.

Гр. НЮРНБЕРГ

12. Лице: FERDINANDI II. D:G: ROMAN. IMPER. SEMP. AVGVS. D. P.
Коронован двуглав орел.
Опако: MONETA. ARGENTEA. REIPVB. NVRENBERG. В полето 1625. В средата три щита: горе щит с австрийския двуглав орел, долу вдясно — с герба на Нюрнберг, а в дясната половина — с три наклонени ленти и половин фигура на орел.
Сребро, диам. 41 мм, тегло 23,75 г. Табл. III, 4.

Леополд I (1620—1632)

13. Лице: LEOPOLDVS. D:G: ARCHI: DVX :AVSTRIAE. Бюст на Леополд с корона и ризница, надясно. С дясната ръка държи жезъл, опрян на рамо, а в лявата — дръжката на меч. В полето вдясно дата 1626.
Опако: DVX. BVRGVNDI. COMES. TIROLI. Коронован герб на Леополд.
Сребро, диам. 42 мм, тегло 28,66 г.
б) дата 1632 г., диам. 42 мм, тегло 28,66 г.
14. Лице: LEOPOLDVS. NECNONCAETERI. D. G: ARCHID: AVSTRIAE.
В полето дата 1620. Бюст на Леополд без венец с дълго подрязана коса и мантия, надясно.
Опако: DVC:BV. I. G:STVR: CAR. Коронован герб на Леополд. Долу два малки щита. Единият с образ на изправен наляво лъв, а другият — с една напречна лента. Табл. III, 5.
Сребро, диам. 42 мм, тегло 29,00; 28,75; 28,35; 28,10 г.
б) с дата 1621, диам. 42 мм, тегло 28,60; 28,36 г;
в) с дата 1624, диам. 42 мм, тегло 28,00 и 27,80 г.
15. Лице: +LEOPOLD:D. G:ET: ARCHIDVCES. AVST:DVC:BVR:
Бюст на Леополд без корона, надясно. Под бюста дата 1620.
Опако: STIRIAE. CARINT. CARN: LAND: ALS. Коронован герб на Леополд. Вляво малък овален щит с архиепископска тиара. В средата наклонена лента. Вдясно подобен щит с лъв, изправен наляво. Долу други два малки герба и една тиара с два кръстосани жезъла.
Сребро, диам. 41 мм, тегло 28,33 г. Табл. III, 6.

Албрехт и Елисавета (1608—1618)

16. Лице: DEI. GRATIA ALBERTVS. ET. ELISABET. Корона между два кръстосани жезъла с краища, стилизирани във вид на лилии. Вляво и вдясно монограми с инициалите на Албрехт и Елисавета с корона.
Опако: ARCHID:AVST. DVCES. BVRG. BRAB. Z. 1616(?)
Коронован герб на Австрийската империя в средата на огърлицата.
Сребро, диам. 40 мм, тегло 27,73 г. Табл. III, 8.

Парис, архиепископ на гр. Залцбург

17. Лице: PARIS. D:G: ARCHIEPS. SAL:S:AL. Овален щит с герба на Парис.
Опако: SANCTVS RVDBERTVS EPS. SALIS B: 1623. Св. Рудберт, седнал на престол, насреща. В лявата ръка държи жезъл, а с дясната — кълбо, положено на коленете му.
Сребро, диам. 39 мм, тегло 28,94 г. Табл. III, 7.

ПРУСИЯ (БРАНДЕНБУРГ)

Георг Вилхелм (1619—1640)

1. Лице: GEORG. WILHELM:V: G:G:M:Z: BRAN. Бюст с корона, надиплена яка и ризница, надясно. В дясната ръка държи жезъл, опрян на рамо, а в лявата — дръжката на меч, надясно.

Опако: D:H:R:ERT:C:V:CHVRF:I:P:Z:G:C:B:H.
Коронован герб. От двете му страни по една цифра 2 (=1622).

Сребро, диам. 29 мм, тегло 6,40 г. Табл. III, 8.

2. Лице: GEORG: WILHELM: V:G:M:Z: BRAND. Бюст без корона в ризница и с надиплена яка, надясно. В дясната ръка държи жезъл, опрян на рамо, а в лявата — шлем.

Опако: D:H:R:R:ERT:C:V:CHV. RE:I:P:Z:G:C:H. Коронован герб, от двете му страни по една цифра 2 (=1622).

Сребро, диам. 29 мм, тегло 7,56 г. Табл. IV, 1 (само лицето).

3. Лице: GEORG. WILHELM:V:G:G:M.Z. BRAN. Бюст с корона и мантия с голяма хермелинова яка, надясно. С дясната ръка държи жезъл, опрян на рамо, а с лявата — дръжката на меч.

Опако: D:H:R:R:ERT. C. V. CHVRF:I:P:Z:G:G:B:H.
Коронован герб. Вляво от него цифрата 2, а в дясно — 4 (=1624).

Сребро, диам. 30 мм, тегло 6,90 (2 бр.); 6,79; 6,65 и 5,75 г. Табл. III, 10.

4. Лице: GEORG. WILH. D. G: MARCHID. BRAND. Бюст с корона и мантия с голяма хермелинова яка, надясно. В дясната ръка държи жезъл, а в лявата — дръжката на меч.

Опако: SA. ROM. IMP. AR CHIC. EL. DPRVS. Коронован герб. Вляво от него цифрата 2, а вдясно — 5 (=1625).

Сребро, диам. 29 мм, тегло 26,55 г.

САКСОНИЯ

Фридрих II (1486—1525)?

1. Лице: FRD:II:IO:WIL:D:C:DV. SAX. AO. ND:IO Герб и над него рицарски шлем.

Опако: LANT. THVRIN. ET. MARGI. MI. SNAL. SNLAE. Три герба: горе — със знаците на Саксония, долу вляво — изправен надясно лъв, а долу вдясно — лъв, изправен наляво. Табл. IV, 3.

Йохан Георг (1571—1598)

2. Лице: IOH. GEO. PET. ERN. IO:ALB. I. O. HO. B. RV. FRA. E. PAT. Герб с два рицарски шлема над него.
Горе: 79 (1579)

Опако: +COMITES. P. DOM. IN. MANS. NO. BLDOA. IN. NEL. D.
Св. Георги на кон в скок надясно, пробожда с копие крилат змей.

Сребро, диам. 35 мм, тегло 14,10 г. Табл. IV, 5.

Христиан IV (1588—1648)

3. Лице: CHRISTIAN: DG:EL. H. EP. MIN. D: DVXB:ET. L. Бюст на Христиан с ризница, надясно.

Опако: IVSTITIA ET CONCORDIA. Герб с пет рицарски шлема над него. От двете страни на герба дата 1625.

Сребро, диам. 44 мм, тегло 29,30 г. Табл. IV, 2.

Сребърните монети на полския крал Сигизмунд III (1587—1632) са едни от най-често намираните западноевропейски монети в нашите земи. Рядко има находка, в която да няма от

тези монети. В съкровищата намираме особено често пробити тройните грошове на Сигизмунд, което показва, че са били употребявани и като накит.

В нашето съкро́вище полските монети съставят половината от съдържанието му. Те са главно от два номинала: четвърт талери и тройни грошове. Близо половината от първия вид монети са сечени от гр. Гданск.

Масовата циркулация на монетите на Сигизмунд III в нашите земи и въобще в югоизточния дял на Балканския полуостров не може да се обясни с някаква активна търговия на Полша със земите на Турция. За това нямаме никакви писмени сведения.[1]

Полските монети се намират също тъй често отвъд Дунав, в Молдова. Тяхната циркулация там е обяснима с тесните политически и стопански връзки между Полша и Молдова през XVI и XVII в.[2]

Ние допущаме, че поради добрите си качества на търговска монета тези полски монети са проникнали отсам Дунав и са били включени в левантинската търговия.

Тези полски сребърни монети са минали у нас през Румъния. Това най-добре показва названието им „бабки", пренесено с монетите у нас. Това название се споменава много често в румънски писмени паметници от XVI и XVII в. В Румъния с названието „бабка" се означавали тройните грошове на Сигизмунд III, които се намират в големи количества и у нас.[3] Те са били имитирани и от западноевропейски владетели и градове. Такива монети пуснали в обращение търговската република Рагуза,[4] градът Рига, трансилванските князе, Литва и пр.[5]

ПОЛША

Сигизмунд III (1587—1632)

Четвърт талери

1. Лице: +SIGIS. III. D:GREXPOL: M. D. L. I. PRVS PRVM. Бюст на Сигизмунд с корона, ризница, меч и кълбо (държавата), надясно.
Опако: S. AM: LIV. NEC. N. SV/GOT. VAN. Q. HRI.R. Герб на Полша с образи на едноглав орел и конник, повторени симетрично два пъти.
Сребро, диам. 29 мм, тегло 7,09; 6,75; 6,56; 6,30 г. Табл. IV, 6.
Емисия от 1620 (3 бр.), 1621 (21 бр.), 1622 (23 бр.), 1623 (26 бр.) и 1624 (13 бр).

Монета със стойност 6 гроша

2. Лице: SIGISMVND III. D. GR. REX. PO. M. D. L. Бюст на Сигизмунд с корона, ризница и надиплена яка, надясно. Под бюста малък щит с изправен наляво лъв.
Опако: GROS. ARGEN. SEX. REG. POLONI. 1596. Корона над три щита с изображения на едноглав орел, с конник надясно и лилия (?).
Сребро, диам. 27 мм, тегло 4,64; 4,56 и 4,35 г. Табл. IV, 7.

Гр. Гданск

Четвърт талери

Лице: SIGIS:III:D:G:REX. POL. M:P:L:R:PR. Бюст на Сигизмунд с корона, ризница и надиплена яка, надясно.

---

[1] Хр. Гандев, цит. съч., стр. 14. Един европейски автор от XVII в. разказва за значителен износ на български червени вина за Полша и Русия.

[2] E. Condurachi, Der Umlauf der österreichischen Taler im Süden der Donau, Balcania, II—III, 1939—1940, стр. 8 и сл.

[3] C. Moisil, O moneta curioasa, Costanda, Cronica numism si arheologica, XIX, No 135—136, 1945, стр. 58; Герасимов, цит. съч., стр. 324.

[4] М. Решетар, Дубровачка нумизматика, Сремски Карловци, 1924, I, стр. 421 и сл.

[5] Hasluck, цит. съч., стр. 54 и сл.

Опако: +MONETA. CIVIT. GEDANENSIS. Герб на гр. Гданск, поддържан от два лъва. Върху овалния щит корона и под нея два кръста.

Сребро, диам. 29 мм, тегло 7,08: 6,78; 6,76; 6,70: 6,68 и 6,15 г. Табл. IV, 7.

Емисии от 1612 (1 бр.); 1613 (1 бр.); 1614 (1 бр.); 1615 (2 бр.); 1616 (3 бр.); 1617 (2 бр.); 1618 (1 бр.); 1623 (13 бр.); 1624 (23 бр.); 1625 (13 бр.) и 1626 (6 бр.).

Сигизмунд III

Тройни грошове

4. Лице: SIG. III. D. G. REXPO.... Бюст на Сигизмунд с корона и надиплена корава яка, надясно.

Опако: GROS. ARG TRIP. REG POLONIAE — Горе едноглав орел, конник и между тях щитче с лилия (?). Долу щитче с изправен наляво лъв. Вдясно дата 1590, а вляво два кръстосани ключа.

Сребро, диам. 21 мм, тегло 2,45 (пробита).

б) с дата 1592, тегло 2,37; 2,10 г;

в) с NI — (15) 96, тегло 2,31 г;

г) с NI — (15) 97, тегло 2,30;

д) с I, MR — (15) 97, тегло 2,45 (пробита);

е) с IF — (15) 98, тегло 2,29; 2,10 г (пробита);

ж) дата 1600, тегло 2,20 г;

з) дата 1603, тегло 2,00 г;

и) с цвете, IF — (15) 94, тегло 2,31 г.

5. Лице: SIGIS. III. D. G. REX POLONI. Бюст на Сигизмунд с корона и надиплена яка, надясно.

Опако: 1623. Горе едноглав орел, конник и между тях щитче с лилия (?). Долу котва (?) между две звезди. GROS. ARGE TRIP REGN POLONI

Сребро, диам. 20 мм, тегло 1,80 г.

б) с дата 1624, тегло 1,86 г (2 бр.);

в) с дата 1626, тегло 1,88 г.

6. Лице: SIG. III. D. G. REX. PO. M. D. Същият бюст, както в горните екземпляри.

Опако: GROS ARG TRP. R. PO. 97 — Горе едноглав орел, конник и между тях щитче с лилия (?). Долу 3 щитчета с роза (в средата), венец божи и монограм MT (?).

Сребро, диам. 20 мм, тегло 20,30 г (пробита).

Рига

7. Лице: SIG. III. D. G. REX. PO. D. LI. Бюст на Сигизмунд с корона и надиплена яка, надясно.

Опако: 1597 Горе два ключа, кръстосани над модел на град с две кули. GROS ARG. TRIP CIVI. RI GE

Сребро, диам. 21 мм, тегло 20,06 г (пробита).

б) с дата 1599, тегло 1,84 г.

УНГАРИЯ И ТРАНСИЛВАНИЯ

Стефан Батори (1576—1616)

8. Лице: STEPH. D. G. HVN. TRAN.... Бюст на Ст. Батори, надясно.

Опако: GROS ARG — Горе три щита с гербовете на Унгария и Трансилвания.

TRIP REG
HVNGAR
1606.

Сребро, диам. 20 мм, тегло 2,06 г.

Както споменахме, в началото в съкровището освен западноевропейски монети има и сребърни монети на османски султани от XVI—XVII в. За разлика от европейските монети те са от съвсем дребен номинал — акчета (4320 бр.). Две трети от тези акчета са много лошо изработени. Надписите по двете им страни не са отпечатани ясно и затова мъчно могат да се определят. Между по-добре отпечатаните монети въз основа на датата можахме да установим екземпляри от султан Мурад III (1575—1595), от Ахмед I (1595—1603), от Осман II (1618—1622), от Мурад IV (1623—1640) и от Ахмед II (1690—1694). Тези акчета са ковани в балканските монетарници на Турция — в София, Сер, Одрин и др.

От направения по-горе преглед на съдържанието на съкровището от София се вижда, че в него са попаднали екземпляри от всички видове западноевропейски монети, представящи основните платежни средства в левантинската търговия през XVII—XVIII в.

На първо място са сребърните испански монети, които се отличават с грубата си направа и многоъгълното ядро. Те са най-много в съкровището. По количество след тях следват полските монети, талерите на Белгийската конфедерация и тези на Австрия и Прусия. На второ място по брой са монетите на френските владетели, на Венеция и на Рагуза.

Най-много на брой са османските акчета — 4320, но те са имали нищожна покупателна стойност. Западноевропейските тежки монети са били давани и приемани в брой, а акчетата са били употребявани само като количество сребро и дребни разменни монети на местна почва.

EIN SCHATZ VON SILBERNEN WESTEUROPÄISCHEN UND TÜRKISCHEN MÜNZEN AUS DEM 16.—18. JH. IN SOFIA

T. Gerasimov

(Zusammenfassung)

Im Jahre 1953 wurde bei den Aushubarbeiten für das Gebäude des Ministeriums für Schwerindustrie ein Schatz von silbernen westeuropäischen und türkischen Münzen aus dem 16.—18. Jh. zusammen mit einem silbernen Ring und zwei eisernen Messer gefunden. Der Gehalt dieses Schatzes gibt eine Vorstellung von der großen Vielfalt der Münzen, die auf dem Markt in Sofia am Ende des 17. Jh. und Anfang des 18. Jh. im Umlauf waren.

Der Schatz enthält Münzen von folgenden Staaten und Herrschern: Frankreich: Heinrich III. (1574—1589) 3 Halbtaler; Heinrich IV. (1589—1610) 4 Vierteltaler; Karl III und Nicolas, Lothringen, 1 Vierteltaler; Paul V. Pabst in Avignon (1605—1621) 1 Vierteltaler; Spanien: Ferdinand und Isabella 1 Taler; Philipp IV. (1621—1665) 90 Münzen verschiedener Werte in einigen Münzstätten in Mexiko und Peru geprägt; Belgische Konföderation: 10 Taler und 2 Halbtaler; Seeland 1 Taler; Friesland: 1 Taler; Friedrich Heinrich (1625—1647) 1 Halbtaler; Venedig: M. Grimmini (1595—1605) 1 Halbtaler; D. Contarini (1659—1694) Halbtaler; Pisa: Ferdinand I. (1587—1608) 1 Taler; Cosimo II. (1608—1658) 3 Halbtaler; Ragusa: 10 Groschen; Österreich: Ferdinand I. (1521—1527) 4 Taler; Maximilian I. (1564—1576) 3 Taler; Rudolf II. (1575—1612) 2 Taler; Matthias I. (1616—1619) 1 Taler; Ferdinand II. (1618—1687) 6 Taler; Leopold I. 6 Taler;

Albrecht und Elisabeth, 1 Taler; Paris, Erzbischof von Salzburg, Halbtaler; Brandenburg: Georg Wilhelm, 1 Taler und 4 Vierteltaler; Sachsen: Friedrich II. (1486—1525) 1 Taler; Johann Georg (1571—1598) 1 Halbtaler; Christian IV. (1624—1626) 1 Taler; Polen: Sigismund III. 72 Vierteltaler, 16 Groschen; Riga, 2 Groschen; Ungarn und Transsylvanien: Stephan Batori, 1 Groschen.

Die türkischen Münzen im Schatz sind 4320 Akčes (die kleinste türkische Münzeinheit in Silber). Sie sind sehr unsorgfältig geprägt und deshalb sind ihre Inschriften unleserlich und können nicht alle Stücke bestimmt werden. Es war möglich einige Exemplare mit den Namen folgender Sultane zu bestimmen: Murad III. (1575—1595), Achmed I. (1595—1603), Osman II. (1618—1622), Murad IV. (1623—1640) und Achmed II. (1690—1694). Diese Akčes wurden in den Münzstätten von Sofia, Seres, Adrianopel u. a. geprägt. Der Schatz ist in der Münzsammlung des staatlichen archäologischen Museums in Sofia aufbewahrt.

Превела Г. Серафимова

Таблица I

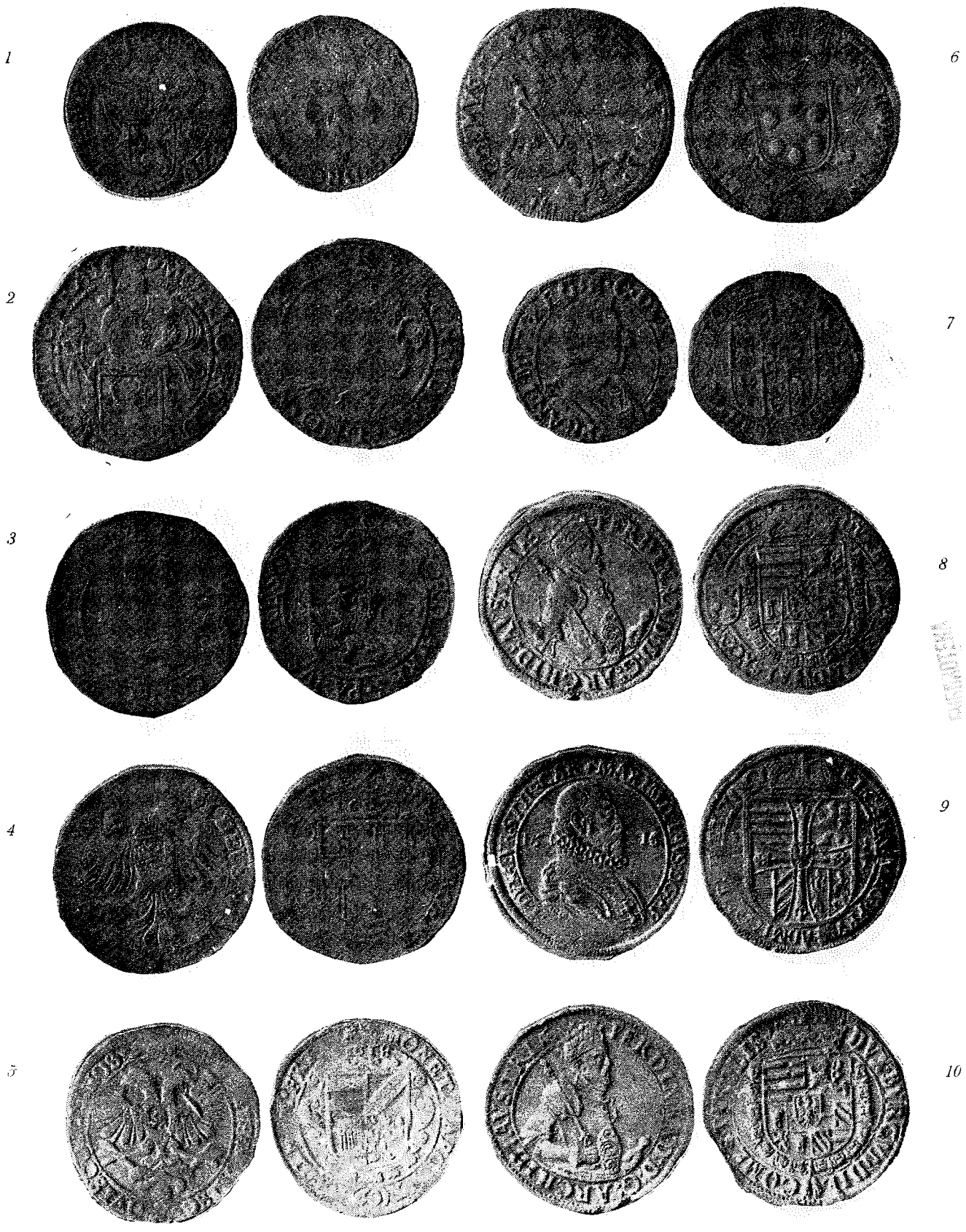

Таблица II

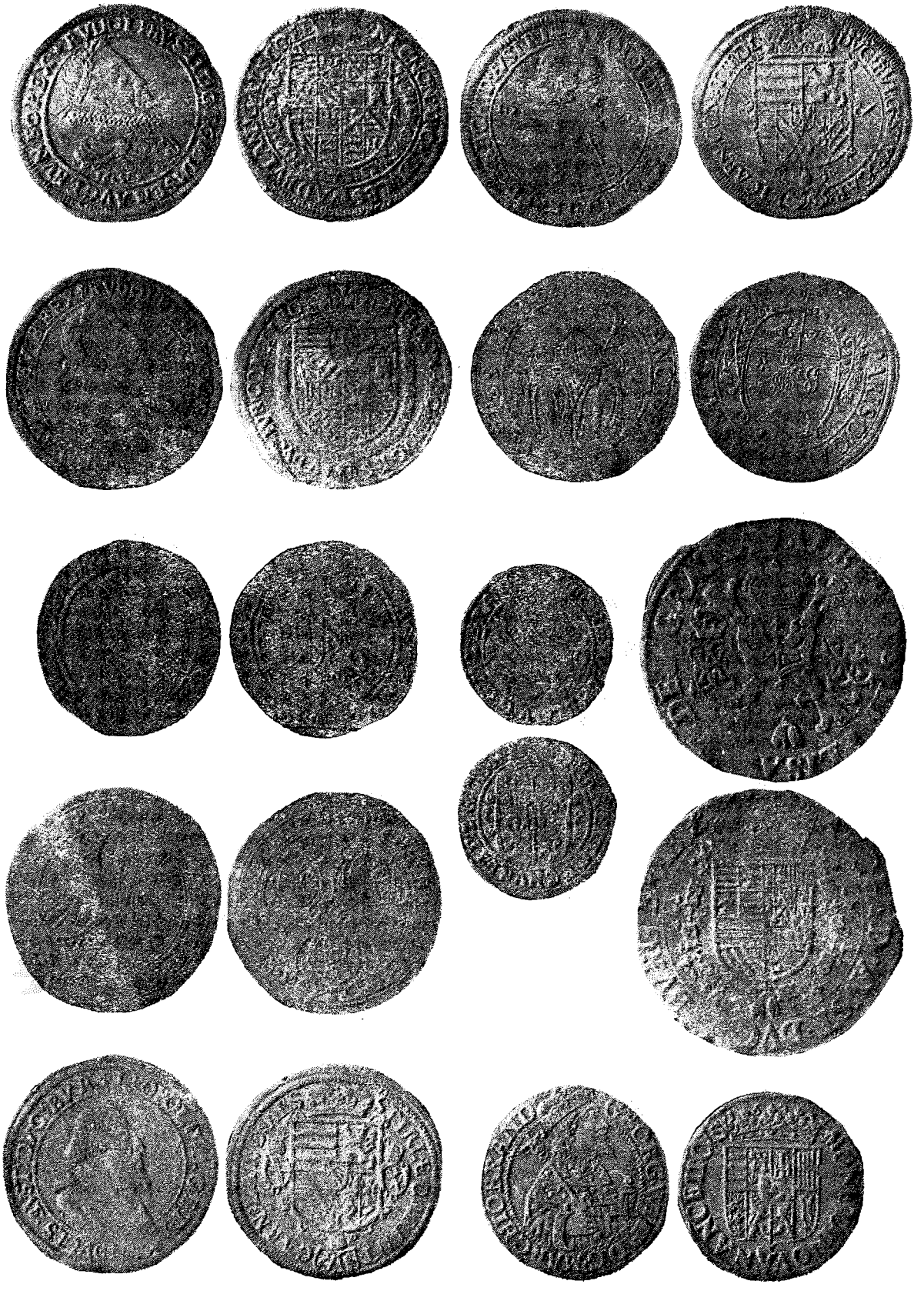

Таблица III

1

2

3

4

5

6

7

Таблица IV

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор 5
Т. Иванов и С. Бобчев — Разкопки върху площта на хотел „Балкан" в центъра на София през 1952—1953 г. 9
Ив. Венедиков и Т. Петров — Църквата „Св. Георги" в София 77
С. Бобчев — Археологически разкопки в центъра на София през 1953—1954 г. в участъка на Централния универсален магазин и около него (участък III) 109
А. Балканска — Керамика от разкопките в Сердика 135
М. Станчева — Кани за смола, намерени край крепостните стени на Сердика 147
Л. Огнянова — Погребения от некропола на Сердика, открити на ул. „Бенковски" 153
М. Станчева — Раннохристиянски култови сгради край източната крепостна стена на Сердика 159
М. Станчева — Средновековна сграфито керамика от София 169
Ст. Михайлов — Останки от турска София, открити при постройката на Централния универсален магазин 195
Т. Герасимов — Съкровище от сребърни западноевропейски и турски монети от XVI—XVIII в. от София 212

SOMMAIRE INHALT

T. Ivanov und Bobčev — Ausgrabungen auf der Baufläche des Hotels „Balkan" im Zentrum von Sofia während der Jahre 1952—1953 51
T. Petrov et I. Venedikov — L'église „Saint Georges" de Sofia 107
S. Bobčev — Archäologische Ausgrabungen im Zentrum von Sofia in den Jahren 1953—1954 im Abschnitt des Zentralen Universalmagasin (ZUM) und um diesen (Abschnitt III) 124
A. Balkanska — La céramique mise au jour à Serdica 145
M. Stančeva — Cruches à poix mises au jour près des murs d'enceinte de Serdica 152
L. Ognenova — Sépultures de la nécropole de Serdica mises au jour dans la rue Benkovsky 157
M. Stančeva — Edifices religieux paléo-chrétiens, près du mur d'enceinte est de Serdica 168
M. Stančeva — Céramique sgraffito du Moyen Age de Sofia 187
St. Mihailov — Vestiges de Sofia sous les Turcs, découverts lors de la construction du Magasin central universel 207
T. Gerasimov — Ein Schatz von silbernen westeuropäischen und türkischen Münzen aus dem 16.—18. Jh. in Sofia 212

СЕРДИКА

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ МАТЕРИАЛИ И ПРОУЧВАНИЯ

Изд. редактор *М. Чекърова* Техн. редактор *Ил. Протич*

Корица и обложка { художник *О. Йончева* / худ. редактор *М. Кънева* }

Коректор *М. Икономова*

Дадена за набор на 28. XI. 1963 г. Подписана за печат на 25. VI. 1964 г.
Формат 59×84/8 Тираж 1100 ЛГ II—6
Печатни коли 33,75 Издателски коли 28,025
Приложения 71/100; печ. коли 4,75; изд. коли 5,65
Книжно тяло 3,61 лв. Горица 0,45 лв.
Обложка 0,24 лв.
Цена 4,30 лв.

Набрана и отпечатана в Печатницата на Българската академия на науките
кв. Гео Милев, ул. 36 — София
Поръчка № 33